

ВИЗАНТИНЦИ - НАЧИН НА ЖИВОТ

(ЛЕКЦИИ ЗА СТУДЕНТИ)

Издавач

ТРИМАКС - Скопје

Главен уредник

Анита Милевска

Рецензент

Проф. Д-р Снежана Филипова

Редактор

Славомир Маринковиќ

Стручна редакција

Александар Атанасовски

Лектор

Виолета Н. Јовановска

Печати

Веб Принт, Скопје

Тираж

500

Оваа книга е поддржана и финансирана од
Министерството за култура како проект за 2017 година

Скопје, 2017

ПРЕДГОВОР

Материјалот што следува претставува предавања-лекции одржани за студентите на Институтот за историја и архивистика по предметот Византинци - приватен живот. Бидејќи за оваа проблематика во Македонија нема речиси никаква литература, во консултација со студентите, а со цел да се излезе во пресрет на нивните барања за поуспешно подготвување на испитот, тој материјал го преточуваме во книга.

Илјадагодишната историја на Византија во суштина претставува историја на Источната Римска Империја. За да се разликува античката историја на Стариот Рим од средновековната, научниците условно го зеле терминот „Историја на Византија“. Името доаѓа од античкиот назив на градот Бизантион (Византион) на чие што место Константин I Велики ја подигнал новата, средновековна престолнина на Римската Империја и со тоа дал нов тек на настаните. Токму периодот на неговото владеење се зема за праг помеѓу античката и средновековната историја.

Во 395 година Теодосиј I ја поделил Империјата на Западна и Источна. Западната Римска Империја пропаднала под ударите на германските племиња во 476 година. Источната Империја успеала да ги преброди кризните периоди предизвикани од Големата преселба на народите. Таа се преобразила во средновековна држава и како таква продолжила да егзистира до 1453 година.

Токму таа историја истражувачите ја именуваат како Историја на Византија. За неа се напишани многу трудови кои што третираат различни проблеми. Грчките, а и некои други историчари, ја именуваат таа Источна Римска Империја, „грчка“ и ја сметаат како дел од историјата на денешна Грција. Тоа гледиште е сосема погрешно, бидејќи ниту во еден официјален документ државата не се нарекува „грчка“, туку секаде се нарекува „римска“ (Ромејска), а владетелите „римски императори“.

Во прилог на тоа го наведуваме фактот што, почнувајќи од Константин I Велики па до 1261 година, ниту еден император не бил по потекло Грк. Дури последната династија - Палеолозите по потекло биле Грци, од грчките колонисти во Мала Азија.

Во книгава немаме за цел да се занимаваме со воено-политичката историја на Византија, ниту да пишуваме за војните, интригите на дворот, превратите и сл. Наша цел е да дадеме светлина на другата страна од историјата, да пишуваме за луѓето без кои сите тие настани не би се случиле и не би биле запишани. Тоа значи дека наша цел е - *човекот* во Византија.

Кога велíme „Византинци“ мислиме на сите народи, кои што живееле во рамките на Источната Римска Империја, без да го потенцираме нивното етничко потекло, бидејќи самите тие се третирале како поданици на Римската Империја и нејзе ѝ служеле.

Како што споменавме и на почетокот, книгава им е наменета за студентите; за полесно да ја сфатат историјата потребно е да ја видат и другата страна од медалот. Предавањата се преземени и преведени од слични прирачници, статии

или пак книги кои што се користат на универзитетите во Италија, Франција, Велика Британија и Русија. Дел од материјалот е создаден благодарение на долгогодишните истражувања на проф. д-р Александар Атанасовски.

Целта на оваа книга е да даде основни познавања за Византинците и да побуди интерес кај младите за понатамошни истражувања токму во областа на историјата на човештвото која што ние ја вбројуваме во секојдневен живот или приватна историја.

Скопје, 11. 9. 2016

Авторот

I. ПОИМОТ ВИЗАНТИЈА

Историјата на Византиската Империја на прв поглед е јасно омеѓена, од една страна тоа е основањето на новата престолнина од императорот Константин I, на 11 мај 330 година, а од друга, нејзиното паѓање во рацете на Турците Османлии, на 29 мај 1453 година. Датумот на паѓањето на Цариград означува конечен крај на една епоха, додека датумот на неговото основање претставува почетна точка на еден сложен развој. Византиското царство го обезбедило континуитетот на Римското Царство: тоа е, впрочем, Римско Царство кое продолжило да постои на Исток, бидејќи неговиот владетел сè до 1453 година ја носел титулата римски цар (император). Византија се повикувала на вселенскиот карактер на Римското Царство, дури и кога станувало сосема јасно дека е невозможно да се обнови. Со еден збор, Византиската Империја е, пред сè римска. Населението на таа империја се нарекува Ромеи-Римјани, а во согласност со името на државата - Византинци.

Поаѓајќи од општиот факт дека Византија е во извесна смисла наследница на старата Римска Империја, многу современи специјалисти си го поставуваат прашањето до каде и до колку се простира тоа „наследство“ или како се изразува концепцијата за континуитетот? Гледиштата по тоа прашање се многубројни и тие се сврзуваат главно: а) со прецизирање на самите сфаќања на континуитет и дисконтинуитет; б) со утврдување во кои области од општествениот живот може да се бара или не континуитет; в) со определување на епохите во кои развојот на византиското општество се доближува или оддалечува од античкото наследство, под услов дека таквото наследство се прифаќа за постојно. Во продолжение ќе наведеме некои гледишта.

Францускиот културолог *Ф. Бродел* смета дека географската средина е важна, бидејќи таа го одредува заемното дејство меѓу природата и човекот. Географското пространство се изедначува донекаде со социјалното пространство. Оттаму, Бродел определува каков е колективниот менталитет, кој што се оформува во продолжение на целиот историски живот како основа врз која што се оформува и континуитетот. (Сфаќањето е разгледано општо, а не само во однос на византиската реалност).

Можат да се наведат голем број дефиниции давани од одделни специјалисти. Меѓу нив споменуваме: 1. За континуитет: наследство, рецепција, продолжение, модификација, интеграција, синтеза, симбиоза; 2. За дисконтинуитет: прекинување, раздор, промена, хиатус, прелом, делумно продолжување.

Има автори, кои го ограничуваат барањето на континуитет само во областа на духовниот живот - во литературата и уметноста. Други го откриваат и во економијата, во структурите на управувањето и државниот живот, па дури и во Црквата.

Заштитниците на постоењето континуитет го проследуваат или само во раното средновековие или го определуваат како свесно доближување на општествената мисла до литературните и до артистичките изјави, до наследство, заветено од грчко-римската антика. Многу автори говорат за „темни векови“ - за периодот после „варварските“ напади и сметаат дека тогаш постои јавно изразено „прекинување“ меѓу новата реалност и вредностите завештани од

антиката.

За да се долови претстава за мислењата по тие дискутабилни прашања следува да се посочат некои поважни гледишта на современите византолози.

Критички преглед на дел од искажаните мислења прави *А. Каждан*. Тој утврдува дека разликите во мислењата произлегуваат од различните критериуми. По истата причина друг автор - *В. Вавжинек*, искажува мислење дека недостатокот на терминолошко единство се должи не само на различните точки на гледање, туку и на противречностите во самата епоха (раното средновековие).

Меѓу авторите, кои најкатегорично го одрекуваат континуитетот, е британскиот византолог *С. Манго*. Во неколку свои истражувања тој се потпира на сложените демографски процеси во VII век, извлекувајќи ги на преден план социјалните и културните промени, кои што настапуваат во раното византиско општество и го прават различно од античкиот модел, кој што, посебно во литературата, дава сосема површно одразување како во „криво огледало“.

Францускиот византолог *А. Дуселие* е на мислење дека христијанскиот модел го прима како туѓ моделот на класичната култура во една средина каде што преовладува псевдонауката. Тој го потенцира значењето на византиското културно наследство за развојот на православниот свет, како и за формирањето на нови западни модели при создавањето на ренесансната култура.

Заштитниците на континуитетот во неговата целина ја бараат неговата основа главно во различните ограноци на културата. Германскиот историчар *Х. Г. Бек* е на мислење дека културните процеси, развиени во антиката, продолжуваат во текот на целото илјадалетие, во кое што постои Византиската Империја. Меѓу неговите истражувања на тие прашања се истакнува книгата „Византиското илјадалетие“.

Концепцијата на *Х. Хунгер* е дека се создава еден „нов центар“ - Константинопол, каде што христијанството ја исполнува првостепената улога во црковната организација, во правниот систем и развојот на филозофијата, т.е. во сите страни од интелектуалниот живот, кои што го формираат менталитетот. Со други зборови, античкото наследство е еден вид мост, кој што го поврзува византиското средновековие со античкото наследство.

Дефиницијата на *Г. Вајс* за континуитетот на социјален план е дека тој континуитет е постојана врска со социјалниот развој, додека дисконтинуитетот е прекинување на тој развој. Бидејќи промените во општествените структури се извршуваат во крајот на III век и во IV век, тоа означува дека Византија ги прифатила како трајно утврдени од антиката. *Кл. Весел*, автор на книгата „Култура на Византија“, смета дека „националниот карактер на таа култура се должи на способноста со која Византија ги асимилирала елементите на грчко-римската култура и го привлечла освен тоа и учеството на други народи во сферата на сопствениот развој“.

Францускиот византолог *А. Гију* ја додава и библиската традиција кон античкото културно наследство.

Советската марксистичка теорија е претставена обопштено во книгата „Советское византиноведение за 50 лет“. Таму се разгледани гледиштата на *М. Ј. Сјузјумов* за преминот на некои антички градови како „готов вид“ во

византиската реалност и на *З. В. Удаљцова* за степенувањето на античкото наследство по зони, каде што тоа се пројавува во поголем или помал степен до создавањето на Византиската Империја. Го додаваме и мислењето на *Г. Л. Курбатов*, кој што ја разви тезата за социјалното ретроспективно мислење на раната средновековна византиска аристократија.

1. ГЕОГРАФСКИ РАМКИ

Границите на Византиската Империја се опширни, барем во раниот период на нејзиното постоење. Тие ги опфаќаат земјите во Мала Азија, на Балканскиот Полуостров - до Дунав, Егејското и Јадранското Море. Во тој период во пределите на Византија влегувале: Сирија, Палестина, Египет, Киренаика, дел од Месопотамија и Ерменија, поедини реони од Арабискиот Полуостров, островите Кипар, Крит и др., црноморското крајбрежје, од кое што важен дел зазема Кримскиот Полуостров, како и дел од Кавказ. Од планините на Ерменија и Грузија границата достигнува до Иран, преку степите на Месопотамија ги пресекува реките Тигар и Еуфрат, навлегува во пустината, населена со северноарапски племиња и достигнува на југ до реонот на градот Палмира. Оттаму, преку пустината на Арабија и градот Акаб продолжува до Црвеното Море. На југоисток, Византиската Империја граничи со т.н. Среќна Арабија/Arabia Felix (главно денешен Јемен), населена од јужноарапски племиња. Од африканското крајбрежје на Црвеното Море и Етиопија границата достигнува до Горен Нил и Либиската Пустина. Пресметано е дека во раните векови на своето постоење, кога ги вклучувала и териториите на Апенинскиот и Пиринејскиот Полуостров, Византија покривала површина од над еден милион квадратни километри.

Релјефот на голем дел од внатрешните земји на Империјата е разновиден. Планински масиви има на Пелопонез, околу Хемус (Стара Планина), Мала Азија, Сирија, Палестина и на Балканскиот Полуостров. Рамнински пространства се Дунавската Рамнина, Панонската Степа (додека Панонија зависела од Византија), Јужнотракиската Рамнина, полустепските и полупустинските пространства во внатрешноста на источните реони; ридестите области во Централна Мала Азија - не се многу пространи. Големи рамнини има во Јужен Египет и Киренаика.

Природните ресурси на некои области се значителни. Глината, која што се користи за градби и керамички производи, се среќава на големи пластови на многу места. Шумите во Далмација доставувале дрвен материјал за градба на кораби-бродови. Особено ценет бил дрвениот материјал кој што се добивал од либанскиот кедр. Камења и мермер се добивал во Грција, Македонија и Кипар, бакар - во Арабија, олово - во Пергамон и Халкидика, цинк - во Троада, Мала Азија.

Корисни ископи (рудници) се откриени во балканските провинции, каде што уште во антиката се добивале злато, сребро, железо, бакар. Наодите на сребро и олово биле мали и понекогаш тие метали се доставувани од Британија и Шпанија. Воопшто, добивањето на благородни метали не било посебно богато и често се доаѓало до кризи во монетоковањето. Од тие причини и накитите, кои многу се користеле во Империјата, биле изработувани од полускапоцени камења, од емајл и други материјали. Но, тој принцип не се практикувал при изработката на дворските и посебно на императорските украси.

Разновидноста на земјоделските култури се определува од климатските услови и нерамномерната распределеност на водените ресурси. Има области каде што се добивале и по две жетви годишно, како што е примерот во Египет,

главната житница на Империјата. Тракија, исто така, е позната како доставувач на зрнести култури, посебно после VII век, кога Египет отпаднал од границите на Империјата. Зрнести култури се одгледувале и во Македонија, Витинија, Црноморјето, Северна Сирија, Палестина и Месопотамија. Зеленчук и овошје се произведувале во Мала Азија, Сирија, Палестина, Тракија, на различни места во Македонија и Грција. Во Киликија, Египет и по долниот тек на Струма се одгледувал лен. Палестина била богата со феникиска палма и леблебија. Природно, во тие далечни времиња разновидноста на културите не е така големо, како што е по откривањето на Америка и патувањата околу светот.

Улогата на морињата во целата историја на Империјата и посебно до XII век е голема. Балканскиот Полуостров, кој што има форма на триаголник, се забива во источниот басен на Средоземното Море. Јадранското, Егејското и Црното Море, кои што го обградуваат полуостровот од три страни како делови од Средоземното Море, создаваат благопријатни услови за трговски и културни врски со Западна Европа и со азискиот континент. Во периодот на VII-IX век Арапите се во експанзија, тие стигнуваат до јужноиталијанските брегови. Тогаш Византија загубила дел од јужното крајбрежје на Средоземноморјето, но ја зачувала контролата над северното. Во почетокот на XI век Империјата повторно ја проширува својата територија и за време на Василиј II (976 - 1025) нејзините граници се простираат од Еуфрат до Јадранот и од Дунав до Егеј. Истовремено, Империјата се повлекува од Западното Средоземноморие, формално, византиски остануваат владенијата околу Неапол, а во Сицилија се утврдуваат Норманите. Поморската власт на Византија се концентрира во Егејскиот Басен.

Комуникациските врски се од суштинско значење за трговијата и пренесувањето на искуство и идеи. Византинците не патувале многу, но со тек на вековите се прочуле некои византиски трговци, како *Козма Индикоплевст*, кој што живеел во првата половина на VI век. Тој е наречен така, затоа што организирал патување до Индија, но стигнувал до островот Цејлон/Шри Ланка (тогаш познат под името Тапробана). Многу странски трговци ги посетувале големите градови на Империјата, а посебно Константинопол (Цариград). Императорот *Константин Порфирогенит* (913-959), раскажува детално за руските трговци, кои што доаѓаат до Цариград по море. „Книгата на епархот“ дава детални информации за цариградскиот пазар од X век, кога и бугарски трговци ги посетувале прочуените пазари во престолнината.

Копнените патишта на Балканот оживеале кога по нив започнале да се движат големи одреди крстоносци. Кога Мала Азија била населена од Турците Селџуци, подоцна започнува да страда од монголските напади, а по нив и навлегувањето на Турците Османлии, патните и поштенските врски претрпеле значително опаѓање. За да се осигури нормален превоз, во доцното средновековие се практикувала реквизиција на животни, храна и сл. Крупните земјосопственици биле задолжувани да доставуваат потребни производи и средства за одржување на патиштата, собирани од зависните селани.

Во римскиот период, комуникациските линии на Балканот биле добро одржувани. Уште во IV век исчезнуваат камените столбови на кои што биле обележени растојанијата од едно до друго место (во милји). Продолжило

користењето на старите римски патишта. Тргувајќи од различни правци патиштата водат кон новата престолнина - Цариград. Од север, од скандинавските земји, водел патот, познат под името „од Варијагите до Грците“. На Балканот, најпознат бил таканаречениот воен или дијагонален пат (*Via militaris*), кој што минувал преку Белград, Ниш, Сердика (Софија), Пловдив, Одрин и доаѓал до Цариград. Дунавскиот пат, кој што минувал по јужниот брег на реката, ја пресекувал Добруџа и се соединувал со приморскиот пат. Од Јадранот, преку Охрид и Битола кон Беломорието, слегувал т.н. Игнатиев пат (*Via Egnatia*). Вкрстувајќи се во престолнината, тие патишта продолжувале преку малоазиските платоа и рамнини. Познат е, на пример, патот кој што го пресекувал Антиохиското Плато. Опасни биле планинските патишта, кои минувале преку Таврискиот Масив. Биле оживеани и патиштата преку Кавкаските премини (најпознат меѓу нив бил Дербенскиот Премин). Уште од времето на *Александар Велики* тие се нарекувале „Вратите на народите“, бидејќи преку нив се движеле племиња и народи од Азија. Понекогаш, таму се организирале панаѓури на височина од 2.000 метри. Особено е познат Патот на свилата, кој пресекува огромна територија од Кина, преминува преку Кавказ и стигнува до Византија.

Византиските источни автори оставиле податоци за брзината со која нормално се патувало: на пример, од Памфилија во Мала Азија до Цариград растојанието се поминувало за 8 (осум) дена. Исто толку време било потребно да се отиде до Антиохија во Сирија, до Никеја во Мала Азија или од Солун до Дунав. Игнатиевиот пат не бил сигурен после нападите во VII-VIII век. Еден западен автор се жали дека во IX век веќе не може за три месеци да се оствари, како некогаш, патешествието од Равена до Цариград. Се сметало дека патувањето од Цариград до Кипар по море е успешно ако се реализира за 10 дена. Мала Азија се пресекувала (поминувала) по копно за 8 дена, а по море - за 15 дена. За разнесување на пратките, главно со официјален карактер, постоела специјална служба во престолнината, наречена дромос. Во воено време, освен со пратеници или со обучени гулаби, сигнали се предавале и со т.н. светлосен телеграф, кој што предава светлосни зраци со специјални огледала. Во Мала Азија, до селдучкото навлегување (крајот на XI век) поштата функционирала подобро отколку на Балканот. Градот Аталија бил еден вид центар за распределување на пратките.

Географската положба на Империјата и нејзината политичка доктрина, трајно поддржана барем до периодот на децентрализацијата, која настапила на Балканот во втората половина на XIV век, стојат во основата на (поимот) сфаќањето „граница“, за кое самите создавачи на Империјата и нејзините историографи говорат во државните и официјални дела. Таа треба да ја опфаќа целата „културна“ заедница, која што дава физиономија на византиската екумена (вселена). За пониските слоеви од византиските поданици тоа е светот на христијаните. Не случајно терминот христијанин во многу случаи е синоним на поданик на Византија. Тоа условно сфаќање го исклучува „другиот“ свет - тој на „непросветените народи“, кој што останува надвор од тие востановени граници, кои што не се совпаѓаат со вистинските политички граници на Византија.

Екуменизмот на Византиската Империја во однос на световната власт наоѓа најјасна изјава во мистичноста на „Семејството на народите“ - вештачка творба, која што го дефинирала василевсот како духовен татко на останатите христијански (а понекогаш и нехристијански) владетели. Според тоа сфаќање Тој единствено има право да ја носи титулата василевс на Ромеите. Сериозен пробив во екуменизмот на Империјата е направен со крунисувањето во Рим на *Карло Велики* како император (800 г.). Тогаш Византиската Империја се наоѓала во исклучиво тешка положба поради походите на бугарскиот хан *Крум*. Во 813 година Цариград бил принуден да ја признае императорската титула на западниот император, но без додавката „на Ромеите“. Друг сериозен упад прави бугарскиот владетел *Симеон*, кој откако не ја добил царската титула од Византија, сам се прогласил за цар. Тоа се случило, најверојатно, за време на Преславскиот собор во 918 година. На своите печати Симеон се нарекува „цар на Бугари и Ромеи“ и „цар на Бугари и Грци“. Нормално, претензиите на бугарскиот владетел за византиската императорска титула не се признаени од византиска страна. Цариградската влада му ја признава високата титула василевс (т.е. цар), без додавката „на Ромеите“ на син му *Петар*. Тоа се случило по женидбата на Петар со внуката на императорот *Роман Лакапин*. Титулата на цар Петар била сметана за попрестижна од онаа на императорот на Светата Римска Империја - *Отон I*, како што сведочи неговиот пратеник, кремонскиот епископ *Лиутпранд*. Поради тоа и императорот *Константин Порфирогенит*, кој што фактички ја држел императорската власт, го обвинува својот „дедо“ (тест) Роман Лакапин, дека, дозволувајќи го тоа нарушување во византискиот императорски систем, се покажал како „прост и неук човек“.

Идејата за вселенската власт на Империјата под Божјото покровителство теориски останува непроменета до крајот на нејзиното постоење. Таа идеја дошла до израз со појавата и прифаќањето на христијанството за државна религија. Идејата се изразувала под паролата: еден Бог, еден цар, претставник и олицетворување на Бог на Земјата. Едно царство, чии што граници мора да се совпаѓаат со познатиот свет и со христијанската екумена (вселена).

2. ПОЛИТИЧКО И ОПШТЕСТВЕНО УРЕДУВАЊЕ

Византија во многу нешта претставува посебен случај во историјата на човештвото. Имено, не можеме да зборуваме за настанувањето на византиското општество и на неговото политичко уредување, бидејќи Византија само го презела наследството на Рим, како во смисла на политичкото, така и во смисла на општественото уредување.

Политичкото уредување се темелело на царот. Царот (императорот) управувал преку издавање наредби на чиновниците кои што тој самиот посредно или непосредно ги именувал, а кои што имале должност да ги извршуваат наредбите, за што добивале плата, рога. Добивале и титули, кои што претставувале симболи на општествениот статус, а со самото тоа и право на рога. Наредбите се пренесувале по писмен пат, како и сите одлуки на администрацијата. За да може да ги плаќа чиновниците, да ги подмирува потребите на дворот и да обезбеди средства за царските добродетелства, да може да ја плаќа војската и сите други државни служби, царската администрација собирала данок. Но, политичкото уредување се менувало: постепено личната преданост на царот и неговата фамилија дошла на местото на покорност на државата; големопоседниците, ослободени од плаќање на даноци, постанале постепено посредници задолжени за собирањето на даноците.

II. ОПШТЕСТВЕНИ СЛОЕВИ

II. 1. БЛАГОРОДНИШТВО

Византиското општество било на сите нивоа благородничко, иако благородништвото со времето се менувало. Благородничката титула се стекнувала на два начина: првин, преку добивање на државна положба и достоинство кои што доаѓале со неа, што покажувало колку сте блиски до царот, а со тоа ја потврдувале легитимноста на нивните благороднички титули; потоа со стекнување големи земјишни имоти, со кои доаѓале и значителни приходи од државните положби и достоинства.

Веднаш по изградбата на Константинопол, неговиот основач убедил дел од римските сенатори да појдат со него на пат кон Босфорот, така што им дарувал големи имоти на државните и царските поседе. Статус сенатори добивале сите кои што вршеле високи државни функции, а ги подразбирале достоинствата кои што им биле доделувани, а кои биле доживотни, за разлика од платените државни положби кои царот можел да ги одземе. Сенатот (σύγκλητος) се наоѓал во две згради во престолнината, едната на Константиновиот форум, а другата во близина на Царската палата, имал сè помало и помало политичко влијание. Навистина било неопходно Сенатот формално да го одобри прогласувањето на новиот цар, без оглед на тоа како тој дошол на престолот, но, со текот на времето тоа станало обична формалност. Покрај сето тоа, во време на сериозни кризи, Сенатот успевал да го поврати некогашното значење.

Титулата сенатор во Византија не претставувала ниту државна положба ниту достоинство: титулата сенатор не се доделувала, туку поединци би влегле во Сенатот штом би добиле таканаречено сенаторско достоинство, кое што во хиерархиското средновизантиско раздобје, од VII до XI век го имале сите, почнувајќи од положбата протоспатариј (прв мечоносец). За возврат, титулата сенатор подразбирала одреден начин на живот, а посебно одрекување од трговијата и посветување на служење на државата. Но, како што ќе видиме, достоинствата се купувале, и тоа сите до положбата протоспатариј: така, богатите градски трговци во XI век влегле во Сенатот. Со доаѓањето на власт на Комнините во 1081 година, благородништвото го возвратило ударот: збогатената средна класа била протерана од Сенатот, хиерархијата на чиновите коренито се изменила, а Сенатот престанал да постои.

Бидејќи опаѓањето на моќта на градовите довело до исчезнување на локалното градско благородништво, кое што заседавало во градските собранија (куриите), византиското благородништво го сочинувале благородниците кои што учествувале во власта. Тие биле на функции во цивилната, воената или црковната управа. Некои благороднички лози биле цврсто вкоренети на село, или дури и воделе потекло од селата, како што бил *Фока* и неговите сојузници во IX и X век, меѓутоа влијанието на село, кое што претставувало темел на нивната моќ, благодарение на што им биле доверувани должностите кои што ги вршеле, не им било доволно. Така, дел од фамилијата морала да живее во Цариград, близу до царот како би ја стекнале неговата наклонетост, па со тоа и положбата, иако одлучувачка улога често имал односот на силите, втемелен

на влијанието во провинциите. Во периодот на владеењето на Комнините, па и потоа, за да припаѓаат на благородништвото, семејствата морале да бидат во блиска или непосредна врска со царската фамилија. Во периодот на *Палеолозите*, покрај крајното раситнување на имотите, се појавиле и локални благородници околу провинциските владетели, како што бил случајот на Пелопонез.

II. 2. СЕЛАНИ

Денес кога ќе се каже „Византија“ претежно се мисли на Цариград, царскиот двор, вревата на градскиот живот. Но, и покрај убавините на градската цивилизација, а посебно на Цариград, огромен број на население живеело по селата. Така што, како сите средновековни држави, и Византија била рурална. Иако не располагаме со доволно податоци за категоризацијата на византиското население, факт е дека најголемиот дел од него живеел надвор од градовите. Императорот *Лав VI* (886-912) во својот воен прирачник, познат под насловот: *Тактика*, навел дека постоеле две професии неопходни за благосостојбата на државата: професијата селанец (георгике, γεωργική), кои што давале и ги хранеле војниците, и професијата војник (стратиотики, στρατιωτική) кои ги бранеле и штителе селаните. Во слична смисла и *Роман Лакапин* (929-944), во еден едикт од 934 година потенцирал два услова потребни за нормално постоење на едно општество - плаќањето на даноците и воената служба. Селаните биле сметани за главнина на даночните обврзници кои што ги издржувале државата и нејзината воена машинерија.

Заселаните се користи зборот георгос, земјоделец, иако има и други термини, некои понепрецизни, а некои конкретни. Се нарекувани и оикодеспоти (οἰκοδεσπότες) т.е. домаќини, и хоритаи (χωρίται), т.е. селани¹. Во подоцнежните документи населението на селата главно се споменува како парици (παρίκοι), а тој израз го добил своето значење од „населеник“ до „зависен селанец“.

Меѓу посебните изрази употребувани за посебни категории на селско население биле: демосијари (δημοσίαριον) - задолжени на државата да ѝ плаќаат данок димосион (δημόσιον); ксени (ξένοι) - странци; елефтери - ослободени од даночни обврски; севгаратни (σευγαράτοι) - сопственици на еден пар (=севгар) волови; актимони (ἀκτήμονες) - безимотни; каливитаи (καλυβίται) - сопственици на колиба; капникари (καπνικαριοί) - сопственици на огниште. Тоа се термини кои што во прв план ја истакнувале нивната имотна состојба или однос кон даночниот систем. Терминот агрикос (ἀγρικός) селанец, главно имал понижувачко и навредливо значење - простак, *селяк*.

Селаните претежно биле жители на селата. Класичниот термин за село е коми (κόμη) и се употребувал и понатаму во наративните извори, но во документите, почнувајќи од III век, го заменил терминот хорион (χωρίον), кој што во класичниот јазик означувал „место“. Тешко е да се разграничи, хорион од една урбана населба, бидејќи немаме официјални прописи кои што на некое место му гарантирале градски привилегии после VI век. Терминологијата не била јасно разграничена, па иста населба во текстовите што ни се достапни се појавува како град, полис (πόλις), утврдување, кастрон (κάστρον) или хорион, сложенката комополис (κομπολις), село-град, е карактеристична за ованеразграничување. Утврдувањето не било обележје за градскиот статус, имаме пример со градот Андравид на Пелопонез кој што немал утврдување. Од друга страна, некои манастири и села биле цврсто утврдени, посебно во

1 Зборот хора во грчкиот јазик означува земја, но и конкретно обработлива земја, ниви, па во таа смисла и села, па хоритаи значи жител на земјата.

подоцнежните векови. Ни земјоделството не било исклучиво занимање на селаните, имаме даночни податоци за Лампсак, на источниот брег на Хелеспонт, од 1218-1219 година, во кои се наброени 173 домаќинства во населба од кои 60 се означени како градски, а 113 како селски. За занаетчиски работилници во Лампсак нема податоци, но имало воденици, лозја, солани, како и приходи од риболов и од пристаништата кои што биле оданочени. Атина била пославен град од Лампсак, но кон крајот на XII век нејзиниот архиепископ *Михаило Хонијат* се жали како некои ниви биле изорани на места каде што некогаш имало згради.

Како самите Византинци го дефинирале градот? Истиот Михаило Хонијат споменува утврдување, пристапен мост и бројно население како битна карактеристика на градот, но бил принуден да предложи и друга „морална“ дефиниција: карактеристика на град, вели, „не се силните сидини или високите куќи, ракотворбите на столарите, како што миселе постарите, туку постоењето на побожни и храбри, честити и праведни луѓе“.

СЕЛСКИТЕ НАСЕЛБИ

Списот за оданочувањето кој што се чува во библиотеката „Марцијана“ во Венеција, разликува три типа на рурални населби: хорион (χορίον); заселок = селиште - агридион (ἀγρίδιον) и имот-проастион (προάστιον). Хорион, редовно означува село. Според пресметките на *Ангелики Лау*, грчки византолог, селото во Македонија во XIV век имало во просек 33 домаќинства. За другиот период немаме доволно податоци. Од времето на *Алексиј I Комнен*, се споменуваат 3 типа на село: село од 30 куќи, село од 20, и село од 10 куќи. Една одломка од делото на *Јован Скилица*, историчар од XI век, дозволува да изведеме несигурни заклучоци во врска со големината на византиското село. Скилица вели дека околу 1039 година дополнителниот данок, т.н. аерикон (ἀερίκον), изнесувал од 4 до 20 номизми годишно, и бил наметнат на сите хориони според нивната „моќ“. Ако се земе предвид износот на овој дополнителен данок во XIV век, може да се претпостави дека законодавецот имал во предвид село со просечна големина од 50 до 150 домаќинства. Исто така, хипотетички, можеме да тврдиме дека селата во Мала Азија биле поголеми од селата на северниот Балкан, иако и овде хорионот можел да има 450-500 жители, но малите села биле честа појава, па се среќаваме и со поимите моноспитија (од една куќа).

Селото имало катедра (καθέδρα - буквално „седиште“), структурален центар на населбата, место од кое започнувал даночниот опис на селото. Списот за оданочувањето сконцентрирано околу средиштето (збиен тип на село), но во други случаи илало повеќе катедри- со други зборови речено селските куќи биле расфрлани (разбиен тип на село).

Агридион (ἀγρίδιον) е, всушност, третиот тип на селска населба, тоа било заселок (селиште), одвоен од матичното село. Доколку сопственикот на заселокот не живеел таму, туку ја давал земјата под наем или на робовите да ја обработуваат, агридионот бил квалификуван како проастион (προάστιον). Зборот проастион буквално значи предградие, а изразот во својата класична смисла се користи во книжевните текстови. Документарните извори

го занемаруваат неговото етимолошко значење поврзано со терминот асти (ἄστυ) - град и го користат исклучиво за означување на имоти, обично со мала големина. Во подоцнежните текстови разликата помеѓу агрдион и проастион исчезнала, агрдион почнале да го населуваат зависните селани, а терминот да означува имот.

Вообичаено, селото ги опфаќало заедничките земјишта и тоа: пошумените ридови, пасиштата, овошните градини со костени, ореви и други дрвја, брегови на езера или море, речните текови биле сметани за заедничка сопственост. Главната територија на селото била поделена на домаќинства (стопанства). Домаќинството и просторот кој што ги заземало се нарекувале стасис (στάσις) како физичка единица, а стихос (στίχος) како даночна единица и така се внесувани во даночните извештаи. Документите го опишуваат стасис како посед=имот кој опфаќа куќи, лозја, градини, овоштарници, ниви, а понекогаш и пасишта или бунари. Тоа земјиште било поделено на помали парцели. Еден извештај од XIV век, кој што опишува 10 домаќинства во селото Афетос подарени на манастирот Хиландар на Света Гора, ни дава единствен увид во оваа поделена структура на домаќинствата. Тие селани поседувале секој од пет до 33 парцели расфрлани по различни делови на селската територија, а многу од нив биле навистина минијатурни. Просечната големина на нивите во домаќинството била 3,5 модии (1 модиј можел да изнесува и до 0,08 ха). Земјата што влегувала во рамките на еден стасис или имот, била сортирана според некоја хиерархиска скала, најверојатно земјата била нарекувана афтургија (ἀφθουργία - буквално „самообработлива“). Во таа категорија спаѓале имотите кои носеле најмногу приходи: маслинови насади, лозја, пасишта, како и соланите, водениците, туларници, рибници. Веднаш после афтургијата на таа скала на имоти стоеле нивите - хорафија (χωράφια) во византиската терминологија.

Документите не ги издвојуваат хорафиите само во однос на лозјата и пасиштата, туку обично ги разликуваат и во однос на ги (γῆ - земја) која претежно означува поголема земјишна целина, додека хорафион (χωράφιον) ретко поминува над 10 модии. Меѓу хорафиите може да се разликуваат внатрешни и надворешни ниви, првите се веројатно оние што се наоѓале близу до катедрата на селото, а другите - новораскрчените, по краевите на селото. Хорафиите биле затворена целина, ограничена со ровови или оградена, имала заедничка меѓа со нивите или објектите од друга природа како, на пример, лозја, маслинови насади, градини, патишта и згради. Тие не подлежеле на систематската прераспределба.

ЗЕМЈОДЕЛСКИ ПРОИЗВОДИ И ТЕХНИКА

Благодарение на географската местоположба, Византија и по загубата на Сирија, Египет и Северна Африка ја зачувала разновидноста на почвата во поглед на земјиштето и климата. Најопшти карактеристики; претежно каменита почва, со недоволни извори на вода за пиење, топли лета. Последица од тоа биле сразмерно мали обработливи полиња, слаб развој на овоштарството и лозарството, а кај сточарството, периодичното селење на стадата во други климатски подрачја.

Византиското земјоделство опфаќало одгледување на повеќе видови култури, при што житариците биле главни, иако има причини за претпоставка дека употребата на лебот во исхраната на луѓето била смалена во однос на доцно римскиот период. Според истражувањата на *Евелин Патлаџан*, дневната потрошувачка на леб во доцното Римско царство изнесувала 1,5 до 3 кг, додека во XI и XII век тој дневен просек бил намален на 750 грама. Тоа смалување на потрошувачката на леб може да се објасни со губењето на главната житница на Царството - Египет, Северна Африка, а подоцна и Сицилија. Воочливи се некои промени во производството на жито во Византија.

Археолошките наоди во Египет покажуваат дека непосредно пред арапското освојување на таа провинција во VII век, таму почнало да се одгледува пченица со тврдо зрно (*triticum durum*). Таа пченица била основна житарица, за што сведочат и наодите од X век во Бејчесултан во Анадолија. Таа била полесна за вршење и за складирање за разлика од пченицата со меко зрно, која што била карактеристична за римскиот период.

Пченицата била одгледувана во Мала Азија, додека на Балканот позначаен бил јачменот. Бројките што ни се достапни сега не се доволни, но се симптоматични. *Хонијат* сведочи дека една година на неговиот имот на Евбеја биле набрани 14 медимни јачмен и 11 медимни пченица. Некој си *Скарнан* во својот тестамент од 1270-1274, ги набројува житариците што ги ожнеал: јачменот и пченицата се застапени скоро подеднакво, 27 модии јачмен и 31 модии пченица (во случајот модии овде се користи за да се означи количината на жито потребно да се засее еден модии земја). Од друга страна, пописот од 1073 година на имотот Варис (западна Мала Азија) наведува 260 модии пченица и 150 модии јачмен. Малиот манастир Св. Марина кај Смирна во 1192 година поседувал 120 модии пченица, а јачмен воопшто не се споменува.

Покрај пченицата и јачменот, знаеле и за 'ржта, најверојатно средновековен изум. Наодите во Бејчесултан откриваат безначајна количина, но во тестаментот на Скарнан се споменува повеќе 'рж (45 модии) отколку пченица. Се одгледувало и просо, иако нутриционистот од XI век *Симеон Сет*, е многу сомничав во поглед на просото и тврди дека не е добро за стомакот. Овесот исто така се одгледувал, барем во францускиот дел на Пелопонез.

Византинците одгледувале есенски и пролетни посеви. *Никифор Григора*, од XIV век, имал можност да во исто време да набљудува и млади и веќе зрели посеви. Есенската сеидба се вршела во ноември од 1 до 30 во месецот, а обилните есенски дождови биле благопријатни за посевот да даде добар принос.

Во исхраната на Византинците веднаш зад житариците доаѓал гравот (боб). И тука бројките со кои располагаме не се доволни за прецизни заклучоци. На имотот Варис била оставена мала количина на грав, само 5 модии, додека на манастирот Св. Марина имало 39 модии, количина еднаква на една третина од залихите со пченица. Исхраната била дополнувана со различни овошја и зеленчуци. Често се споменуваат маслинки и грозје. Византинците саделе зелка, лук, кромид, праз, морков, краставици, тикви, дињи и сл. Во нивните овоштарници имало различно овошје. Доцновизантиската сатира напишана на народен јазик, *Париколог* (Книга на овошјата) го претставува дворот на кој

се поканети сите овошја и зеленчуци, вклучувајќи ги и дуњата - кралицата на овошјата, лимон, круша, јаболка, цреша, слива, смоква и тн. Праската („персиска јаболка“) исто така била позната. Пресметката на *Н. Кондаков* покажува дека на северот на Балканот крушата била позастапена од јаболката, а црешата од сливата. Византиците саделе и портокал, црница, ореви и костени. Некои растенија биле одгледувани исклучиво заради преработка, како ленот, сусамот и памукот, кој што се одгледувал само во топлите краеве. По губењето на Сирија, Јужна Италија станала центар на свиларството.

Земјоделската технологија ја продолжила старата средоземна традиција. Наједноставниот вид на плуг, без тркала само ја распарувал земјата без да ја превртува, се користел уште од римското време. Тој се состоел од цртало=кормило (воиште), јарем, дршка (рачица) и ралник. Оваа алатка била лесна, па орачот можел да ја натовари на својот вол (претежно свртена наопаку се закачала на јаремот и така ја транспортирал). Волоните биле впрегнувани директно во јаремот, а бидејќи плугот немал тркала, волоните можеле да влечат само лесни алатки.

Бидејќи ваквиот плуг само ја „гребел“ земјата, било потребно нивата да се изора неколку пати, на што укажуваат термините диволизам (διβόλισμα) и триволизам (τριβόλισμα) кои што означувале второ и трето орање. Во многу случаи квалитетот на земјата оневозможувал да се употребува плуг, па земјата морала рачно да се обработува. На пример, според пописот на имотот на патмоскиот манастир од крајот на XI век (вкупно 3.860 модии земја), само 627 модии можеле да се обработуваат, при што само 160 модии со рало и волови, а останатото рачно.

Византиската терминологија познавала мноштво различни називи за ашови, копачи (пиуци) и мотики со кои што се служеле селаните: двосечна дикела (δίκελλα), макела (μάκκελλα), лизгарион (λισγάριον), цапион (τζάπιον), нож за режење на лозјето, градинарски нож и таканаречената „земјоделска секира“. За некои од нив наоѓаме податоци во Земјоделскиот закон, а и во подоцнежните документи, пред сè даровници на имот за манастирите. Се разбира дека лозјата и градините морале посебно рачно да се окопаат. Минијатурите од византиските ракописи, како и мозаиците, прикажуваат дикел со двојна острица под прав агол прицврстена за дршка (рачка), макела со долга дршка и триаголно сечиво и други видови на мотики.

За жетва се користел срп-дрепион (δρέπανον), а не коса. Селаните држеле кружно закривен срп во десната рака, а со левата го собирале исеченото класје. Висок дел од стеблото се оставал на нивите после жетвата, па на тие ниви откако ќе се завршела жетвата, се напасувал добитокот и на тој начин се обезбедувало и ѓубрење, а некои го палеле стрништето и така обезбедувале ѓубрење. За напасување на добиток во ожнеана нива и за палење на стрниште станува збор и во Земјоделскиот закон.

Вршидбата се одвивала по стариот средоземен начин. Византијците не користеле ударалки. Класовите ги распростирале на зарамнета тврда површина - гумно, која што била на место кое било изложено на струење на ветар, а волови или магариња, понекогаш и коњи, влечеле преку класјето санки за вршидба, познати од изворите како дукани (δουκάνη). Житото се одвојувало

од сламата со вили, а од плевата преку веење со дрвени лопати. Потоа житото се складираше во амбари или во гуви (γούβαι) - јами вкопани во земја, или во питоси (πίθοι), големи земјени садови од кои многу се пронајдени при археолошките истражувања.

Во употреба биле различни видови мелници. Познати се рачните мелници - хиромила (χειρόμυλα) или жрнки (жрвањ). Рачните мелници претежно биле носени на воените походи. Многу често изворите споменуваат и мелници придвижувани од домашни животни, остарени волови, магариња, па дури и коњи. Овој вид на мелници најмногу бил користен во периодот на Римското Царство. Еден закон од 364 година опишува една просечна мелница опслужувана од животни и робови. Такви постоеле и во Византија. *Книгата на епархот* од X век, збирка на статути на цариградските еснафи, споменува и животни кои придвижувале воденичен жрвањ. Но, постепено мелниците придвижувани од животни биле заменети со воденици - хидромилонес (ὕδρομυλῶνες).

Водениците биле градени уште во доцната антика. Во Рим водениците биле придвижувани од вода од акведуктите, посведочено од IV до VI век. Во Византија водениците станале вообичаени. Постоеле два вида: зимски, кои што работеле само преку зима кога има поголемо количество на вода и во помалите текови и „целогодишна ергастерија“ (ἐργαστήρια), работилница, што е типичен израз за воденица. Ветерните мелници, анемомилонес (ἀνεμομυλῶνες), во Византија се јавуваат подоцна отколку на запад и ретко се споменуваат во изворите, но се претпоставува дека ги имало во XIV век.

Се претпоставува дека во X век била измислена нова направа- „машина“ која ја придвижувале волови за да се замеси тесто. Прв пат за неа дознаваме од *Житието на св. Атанасиј Атонски*, кој што ја направил за својата голема монашка заедница. Оваа направа ја прифатиле и соседните манастири, па во XI век манастирите на Света Гора набавувале волови исклучиво заради движење на „мешалката за теста„. Таа машина најверојатно била многу сложена за да можеле да ја имаат и поедини домаќинства.

Лебот се печел во фурни, обликуван во векни, а понекогаш и рамно размесен. Во XIV век, *Никифор Григора* се жали дека морал да јаде (и тоа едвај успеал) леб печен по селските домаќинства и тоа во пепел.. Војниците за време на поход јаделе паксимадион (παξιμάδιον), двапати препечен леб кој бил досушуван на сонце за да се добие еден вид дволек.

Производството на маслиново масло (зејтин) било доста сложен процес на отстранување семките и одвојувањето на маслото од талогот. Неколку маслинови преси од периодот на V до VII век се откриени во Сирија и ни прикажуваат како се одвивал тој процес. Маслинките се лупеле и се уфрлале во преса со камени валци на дното кои што ги мелеле, така што се одделувал талогот, а смесата од маслинки била собирана во друга бочва (буре), накривена на едната страна, во која се налевала вода. Тоа што требало да се отстрани паѓало на дното, а маслото (зејтинот) исплиувало на површината и оттаму претекувало во трета бочва. Со пресата требало внимателно да се ракува, бидејќи семките, доколку се сомелеле давале непријатен вкус на маслото, а целосно отстранување на отпадоците било исклучиво тешко да се спроведе.

За разлика од маслиновите насади, лозјата биле садени на целото пространство на Империјата и заедно со хорафиите, лозјето било најзастапена форма на обработка на земјата во Византија, во која лебот и виното биле основни прехранбени продукти. На лозје се однесуваат и неколку члена од Земјоделскиот закон. Виновата лоза обично не била врзана за посебно поставени притки (колци), селаните ја потпирале лозата на трска или ја приврзувале да се обмотува околу дрвата во овоштарникот. Еден латински извештај од францускиот Пелопонез ја дефинира амбелонија (ἀμπελλόνια) како земја на која се одгледува грозје заедно со другите растенија, меѓу кои и маслинката. Византинците не го користеле само изразот амбелон (ἀμπέλων) - лозје, туку и сложеници, како на пр. амбелопериволон (ἀμπελοπερίβολον) и амбелокипон (ἀμπρολόκηπιον), т.е. лозје-бавча.

Лозјата ги имало насекаде и често биле садени по ридестите подрачја. Во XIV век во Македонија мнозинството селани имале лозја: 83,7 до 92% според *Н. Кондов*, а 74-96% според *Ангекика Лаиу*. Големината на лозјето што го поседувало едно домаќинство се движело (според Кондов) помеѓу 0,5 и 22 модии, но Лаиу истакнува дека постоела „релативно еднаква распределба на лозјата“ помеѓу инаку економски нееднаквото население.

Основна алатка во лозарството бил клавдептирион (κλαυδεπτίριον), нож за режење. Гроздовите се собирале во корпи или во каци (дрвени буриња) и биле превезувани од лозјето до пресата за вино - линос (ληνός). Пред цедењето бочвите биле чистени и прекадувани, а листовите и скапаните гроздови, кои му давале лош вкус на виното, се отстранувале. Потоа грозјето било ставано во преса. Откако мажите ќе си ги измиеле нозете, влегувале во пресата и газејќи го грозјето, го цеделе сокот од него. Потоа ги отстранувале семките од дното на пресата по која газеле, а ширата по посебен одводен канал истекувала во приемниот сад - хиполинион (υπολήνιον), сместен под пресата. Потоа била ставана во буриња, варелиа (βαρέλια), за да го помине процесот на вриење. Доцноримски садови за вино се откриени во различни делови од Царството, било неподвижни или преносни. Неколку пописи од доцновизантискиот период ги бележат овие садови, понекогаш заедно со питариите (πιθάρια), големи садови за чување на вино, кои што ги имале поедини селани и ги чувале во своите дворови.

Лиутпранд Кременски го посетил Цариград во средината на X век, но се вратил огорчен поради неуспехот на неговото патување. Сè што е византиско го нервирало, па дури и „грчкото вино“ му било непитко и имало вкус на „катран, смола и гипс“. Тоа на што мислел Лиутпранд е додавањето на разни состојки, како борови иглици, со кои се произведувало виното „рицина“, тие состојки му помагале на виното повеќе да опстои, но му давале и посебна арома. Други претставници од Западот биле заинтересирани за грчкото вино (критското вино било посебно прочуено), па во XII век учениот *Бургундио од Пиза* превел неколку извадоци за виното од византиските збирки на списи од старите агрономи кои што ги именувала *Геопоника*. Оваа збирка опфаќала и 5 книги посветени на производството на вино, но тешко е да се процени колку во нив е одразена практиката од X век, а во колкава мера тоа било одраз на старото книжевно предание.

Малку знаеме за преработката на другите земјоделски производи. *Ленот*, кој што едвај се споменува во *Геопоника*, имал значајна улога во византиското земјоделство. Така, пописот од 1073 година сведочи дека во проастионот на Варис биле складирани не само пченица, јачмен и грав, туку и семе од лен - линококи (λινοκόκκοι). Ова семе се преработувало во посебни работилници наречени линолеотривика (λινολαοτριβικά) и било цедено ленено масло.

Влакната од ленот биле преработувани во други работилници - линоврахиа (λινοβροχεία), обично сместени на бреговите на реките или езерата, бидејќи постапката на преработката барала потопување на стеблото во вода. Тие влакна биле користени за изработка на ткаенини. Преработката на лен била високо развиена во доцноримскиот Египет, но после неговото паѓање под арабиска власт, во 7 век, ленени ткаенини биле увезувани во Цариград од Бугарија и од Северна Мала Азија, областите околу реката Струма, Црното Море и сл.

Сувата и топла клима често предизвикувала суши во Византија, па оттаму е јасно зошто Византинците постојано воделе грижа за водата. Во доцно - римскиот период развој на технологијата за наводнување е забележан, пред сè, во Египет и во западните провинции. Во Египет и понатаму се користеле различни направи за црпење на вода: водно тркало, црпка, тркало со прегради, низа на кофи и тн. Податоци во врска со слични направи на територијата на Палестина, Сирија или Грција нема доволно. Мала Азија и Грција повеќе се потпирале на собирање на водата од тековите (од акведуктите; дождовница) во цистерни, отколку на наводнување на земјата преку канали и со направи за подигнување на водата.

Водата понекогаш била користена за наводнување и на лозјата (имаме податоци и во Земјоделскиот закон), бавчите и маслиновите насади. Еден документ од Крит околу 1118 година говори за судир помеѓу сопствениците на воденица и неговите соседи-земјоделци од „наводнуваните хорафија“. Селаните се жалеле дека изградбата на воденицата ги лишила од потребната вода за нивите. Еден документ од Солун, од 1421 година зборува за дејноста на фамилијата Аргиропул која што зела од манастирот Иверон една бавча, ја обработувала и ја наводнувала и значително ги подобрила нејзините приходи и приноси.

СТОЧАРСТВО

Земјоделскиот закон изобилува со податоци за сточарството, па оттаму и заклучокот дека Византинците одгледувале разни видови добиток: коњи, крави, водни буфала (бивол = bubalus bubalis), камили, магариња, масги, овци, кози и свињи. Историја на сточарството во Византија уште не е напишана и претставува важен проблем. Катастарските пописи од времето на доцното Римско Царство зборуваат за сериозен недостаток на добиток, иако покриваат сосема безначаен дел од територијата на Царството. Земјоделскиот закон нè запознава со селското општество во кое се стекнува впечаток дека сточарството имало поважна улога од одгледувањето на житариците: 40 членови од него, од вкупно 85 се однесуваат на говеда, магариња, овци и свињи (коњи скоро да не се споменуваат), а само 16 се посветени на обработката на земјата и сродни

прашања, 9 на лозјата и овоштарниците, 2 на земјоделските алатки и 4 на куќи и штали. Слично како западните *leges* и Земјоделскиот закон повеќе ги штити животните од соседот отколку соседовите посеви од животните кои им нанеле штета. Подоцнежните извори, исто така одат во прилог на истиот впечаток: во почетокот на XII век рускиот аџија *Данил Игумен* бил изненаден од бројот на добитокот што го видел на егејските острови (Патмос и Родос) и на Кипар, а норманскиот жонглер *Амброаз* го истакнувал, во истиот век, изобилието на храна и добиток на Кипар. Па и во XIV век големите земјосопственици, како *Јован Кантакузин*, имале огромни стада во Тракија; жалејќи за своите загуби, Кантакузин набројува 1.500 кобили, 1.000 чифтови волови, 5.000 крави во стада, 50.000 свињи, 70.000 овци (и кози), над стотина камили, масги и магариња. Посебно богати со добиток и стада биле пределите во Анадолија, источно од реката Сангарија (Пафлагонија, Кападокија, Ликанда итн.), Бугарија и Македонија.

Зачуваните даночни извештаи за некои села во Јужна Македонија укажуваат на драстично намалување на стадата помеѓу 1300 и 1341 година. Според пресметките на *А. Лау*, селото Гомата околу 1300 година поседувало 1.131 овца и коза, околу 1320 тој број на овци и кози се намалил на 612, а извештајот од 1341 година бележи само 10 животни во целото село. Ако овие бројки ги сфатиме буквално, а не како продукт на некаква грешка, се поставува прашањето за причините за такво намалување. Дали политичките превирања во Византија (граѓанските војни, пљачкосувачките походи на платениците, српските освојувања) се доволни да го објаснат ова поразувачко смалување на добитокот? Како и да било, кон средината на XIV век сточарството во селата на Македонија не било напредно.

Камилите биле вообичаени во Египет, Сирија и Северна Африка. Но од наведениот попис на Кантакузин за загубите, може да се види дека ги имало и во Тракија во XIV век. Авторот на *Псевдо-Маврикиевиот Стратегикон*, трактат за воената вештина, напишан веројатно во почетокот на VII век, ги сметал камилите како регуларни товарни животни во воени услови, а соборениот император *Андроник I Комнин* (1183-1185) бил спроводен по улиците на Цариград во седло на шугава камила.

Коњите не биле вообичаени во Римското Царство. Основни животни за влечење биле воловите и масгите, а војската се состоела претежно од пешадија. Улогата на коњицата пораснала во периодот од IV до VI век под влијание на варварите кои јавале на коњи, па во почетокот на VII век коњаницата станала најбројна византиска формација. Може со сигурност да се претпостави дека, заедно со новиот систем на впрегнување во колите и плуговите, пораснала употребата на коњите во секојдневниот живот. Коњот, сепак, останал животно на богатите и благородништвото, луѓето слични на Кантакузин имале по стотина коњи, а стратиотите (*στρατιῶται*) требало да најдат еден коњ за да тргнат во воен поход. Коњите биле реткост во селските домаќинства, само во исклучителни случаи селанецот можел да има два коња, но посиромашните жители на селото се опишуваат во пописите на даночните обврзници како сопственици на „половина коњ“, што значело дека поседувале еден коњ заедно со соседот.

Овците и козите биле основни домашни животни, посебно на селските имоти. Едно селско домаќинство можело да има и до 600 овци и кози, а *А. Лау* пресметала дека во селото Гомата (Јужна Македонија) селско домаќинство имало во просек 9 овци и кози. Свињите биле чувани во помал број (обично од 2 до 5), а ги имало во помалку домаќинства.

Некои животни паселе по соседните ледини и ридови. Добитокот можел да се напасува по шумите и без пастир, а свонците на нивните вратови помагале да се најде загубеното животно. За такво нешто станува збор и во Земјоделскиот закон (кражба на свонец од животно). Но, ограничената големина на ливадите ги принудувале селаните да ги праќаат своите стада далеку од куќите. *Никифор Григора* ги опишува селаните од Струмица во Македонија кои што ги напуштале своите домови во пролет и заминувале во планините каде што останувале да го молзат својот добиток. Се споменуваат и овчарски кучиња, кои биле на висока цена.

Во време на студените периоди стадата биле враќани на посебни зимски пасишта - химадии (χειμάδια); еден акт од архивата на светогорскиот манастир Ксенофонт од 1333 година споменува химадион (χειμάδιον) во областа Касандрија, покрај која се наоѓало поле од 1.800 модии и дабова шума, веројатно за свињи. Зачуван е еден договор со кој се регулирало користењето на такво зимско пасиште. Двајца соседни земјосопственици требало на него да го напасуваат својот добиток во текот на зимата, но со почетокот на пролетта, кога тревата почнува да никнува и да расте, морале да го отстранат оттаму. Прочуени сточари биле Власите, кои живееле во Македонија и Тесалија и во соседните области во кои се практикувало периодично селење на стоката во други климатски подрачја. Кон крајот на XI век Власите живееле тесно соработувајќи со монасите од Света Гора, кои ги снабдувале со млечни производи. Царот *Алексиј I Комнин* (1081-1118) ги протерал Власите од Света Гора, на голема жалост на тамошните монаси.

Добитокот бил користен за влечење на коли и плугови. Животните биле извор на драгоценото губриво за прихранување на земјата. Во извесни предели на Мала Азија, лепешките помешани со слама биле согорувани наместо дрва за затоплување. Со животинските кожи биле снабдувани кожарските работилници. Иако се чини дека преработката на кожата не била премногу важна во антиката, во Византија производството на кожени артикли станало еден од распространетите занаети. Кожата не се користела само за обувки, туку и за извесни видови на наметки, коњска опрема, шатори и штитови, како и за пергамент. Поделбата на работата била релативно разработена и можела да се спореди само со сложената постапка во производството на свила.

Во основа, сточарите произведувале храна – млечни производи (млеко и посебно сирење, кои можеле да се подготвуваат на оддалечените пасишта) и месо. Бидејќи нашите сознанија за исхраната на Византинците потекнуваат главно од црковни текстови, склони сме да помислиме дека Византинците го избегнувале месото, кое, всушност, било забрането за монасите. Обичните луѓе не се воздржувале од месото. Интересна приказна се содржи во *Житието на Теодор Сикеонски* од средината на VII век. Овој светец најмил столари за да му го обноват манастирот и строго им забранил внатре во манастирот да допираат

месо. Според монашкото правило на овој манастир, само трипати во годината, во деновите посветени на манастирските заштитници - архангел Михаил, св. Георги и св. Платон - било дозволено да се послужива месо на манастирските гости. Оваа забрана не настанала поради скржавоста, туку поради желбата да се зачува светоста на местото. Меѓутоа, главниот столар не сакал да се потчинува на тој пропис и, во тајност, јадел месо. И во неколку други случаи Теодоровиот хагиограф соопштува дека месото било вообичаена храна, иако тој поради својата побожност на тоа гледал со негодување. Така, некој човек влегол во црквата *Св. Георги* носејќи парче свинско месо; или: целото село Апокоми заклало вол и го изело во текот на прославата, но луѓето се отруле од месото.

Ловот и риболовот биле редовна активност во животот на Византинците, но постоела значајна разлика меѓу нив. Ловот бил омилена разонода на византиските владетели (тројца од нив умреле од рани здобиени за време на лов) и на благородништвото, додека селаните претежно се занимавале со протерувањето на ѕверовите од дома или од стадата. Од друга страна, со риболов активно се занимавале жителите на градовите и селата, посебно крајбрежните села на морето или на оние покрај реките, мочуриштата и езерата. Според еден попис од 1317 година, селото Токсомбус, сместено на езерото Тахинос (во Македонија), имало 3.000 модии обработлива земја и 80 модии лозја, а покрај тоа жителите на селото имале специјални места за чување на рибарските мрежи и чуновите, насип и 60 мали рибници; од својата рента која изнесувала 660 иперпери, 300 плаќале за сите свои активности во врска со риболовот. Може да се претпостави дека риболовот во нивниот живот бил позначаен отколку земјоделството и дека овие селани учествувале во комерцијален риболов.

Живината многу ретко се споменува во текстовите. Има некои податоци од XI век од времето на Комнините кога се определувал данокот каноникон – се споменуваат кокошки. Меѓу другото, за маченикот *Трифун* се вели дека како дете чувал гуски. И *Геопоника* и *Пулолог* (Книга за птиците), пишувани на говорен јазик, ги набројуваат видовите на домашни перјани животни (птици) во кои спаѓале: гулаби, кокошки, гуски, фазани и пауни. Последните два вида служеле претежно за украс во парковите и на трпезите на благородништвото. Пилешкото месо било омилено во Византија: во *Пулологот* се фали кокошката дека нејзините пилиња ги јаделе епископи, свештеници, амбасадори, цареви, сенатори и т.н., додека пак писателот од XII век *Евстатиј*, архиепископ на Солун, бил одушевен од пилешкото што му било послужено после еден напорен пат - мрсно бело месо маринирано во вино и полнето со топчиња од тесто. Пилињата биле дел од таканаречените канискии (κονίσκια, буквално корпичка) - подароци кои париците биле должни да ги даваат на своите господари. Кокошкините јајца биле вообичаени дури и за сиромашките домови, а царот *Јован III Ватац* (1222-1254) го поттикнувал развојот на живинарството во Западна Мала Азија, така што можел да ѝ подари на својата сопруга преубава круна купена со пари добиени од продажба на јајца.

Пчеларството било доста развиено во стара Грција, а традицијата продолжила и во Византија. Кошници се споменуваат во разни текстови, хагиографии и документи. Св. Филарет поседувал кошници во Пафлагонија

кон крајот на VIII век, а пописите на манастирските имоти во селото Гамата во XIV век набројуваат неколку селани кои имале мелисиа (μελίσια) - кошници, (оттаму, пчелниот данок - мелисоеномион). Претежно тоа биле побогати селани кои што имале повеќе добиток па и една или две кошници со пчели. Но, селанецот *Никола од Тенедос* (освен ако Тенедос не било негово презиме) бил по се изгледа пчелар par excellence: покрај 15 кошници, имал еден вол и мало лозје, и плаќал скромен данок од една номизма. Тешко е да се процени местото што го заземало пчеларството во селското стопанство во Византија, но очигледно е дека, според средновековните мерки било високо развиено. Еден еврејски писател од XII век, *Самуил бен Меир*, потврдува дека пчеларството во „грчкото царство“ било на повисоко ниво отколку во неговата татковина - северна Франција. Византинците, или барем византиските монаси не го запоставувале и собирањето на дивиот мед, за што станува збор и во *Житието* на св. Лазр од Галасиската Гора.

Медот бил еден од главните извори на јаглени хидрати и шеќер во исхраната на Византинците. Но, развојот на пчеларството во Византија било поттикнато уште од една друга општествена потреба: од VII век наваму Византинците почнале да ги заменуваат старите ламби на масло со свеќи, па работилниците керуларии (κερουλλάριοι) на воскари-свеќари побарувале значајни количини на восок.

СЕЛСКО ЗАНАЕТЧИСТВО

Византиските селани сами го произведувале дома најголемиот дел од своите алати, но сепак во селските средини постоеле занаетчии, посебно во поголемите села. Три занаетчиски професии најчесто се споменуваат во даночните извештаи за Македонија во XIV век: ковач-халкевс (χαλκεύς), кројач – раптис (ρόπτης) и опинчар – кондурација – цангарис (τσανγάριος). Поретко имаме податоци за грнчарските работилници, како и за занаетчиите кои изработувале буриња-бочви или правеле чамци. Сите тие веројатно го опслужувале месното население.

Останува нејасно, исто така, до која мерка византиското село учествувало во трговијата. Селаните најверојатно ги продавале своите производи претежно за пари и така ги плаќале даноците (посебно после даночната реформа од 1040 година). Рибарите својот улов го донесувале во Цариград и обично го распродавале уште на брегот на сопствениците на рибарници. Говедата, овците и свињите ги довозувале во градот на посебни пазари, веројатно, самите селани кои учествувале и на локалните саеми и панаѓури. Но, сите овие податоци не дозволуваат прецизно да го одредиме релативното влијание на пазарното стопанство во византиската економска дејност.

ТЕК НА СТОПАНСКИОТ РАЗВОЈ

Општиот модел на стопанскиот развој на селската заднина, исто така, не е разјаснет. Традиционалниот поглед на големото опаѓање на доцноримското земјоделство го довел во прашање *П. Виноградов* кон крајот на XIX век, но

никој не обрнал внимание на неговите првични согледувања. Сега сме многу повнимателни и почнуваме да расчистуваме област по област од последиците на непрекинатата економска криза од последните векови на Римското Царство. Се чини, само за пример, дека во Италија во IV век, или барем во некои нејзини области, производството на жито почнало да напредува, а *Г. Чаленко* претпоставил ненадеен земјоделски растеж во Северна Сирија во периодот од IV до VI век. Понатамошните истражувања го промениле гледиштето на Чаленко, но повеќе се однесувале на неговото толкување отколку на резултатите што ги изнел: нема потреба да го доведуваме овој економски процут во врска само со одгледувањето на една култура во Северна Сирија (производството на маслиново масло), но фактот дека земјоделството во тоа време доживеало процут и дека малите домаќинства ги замениле големите имоти, новата наука не ги негирала.

Дали овој процес имал локалено значење или бил општо присутен? Дали бил во врска со кризата на градскиот живот? Заклучокот може да биде повеќе на ниво на претпоставка отколку на тврдење. Само провизорно можеме да претпоставиме дека житариците го губеле приматот во исхраната на Византинците, а овошјето и зеленчукот, млечните производи и јајцата, како и месото имале сè поголема улога. Што се однесува до самите житарици, тврдата пченица ја заменила меката, а биле воведени во исхраната и нови видови на жито (на пример 'рж). Развојот на земјоделската техника се одвивал многу бавно, но се забележувал: на широко биле прифатени водениците, а бил воведен и нов систем на впрегнување на добитокот. Може да се претпостави, со голема веројатност, дека сточарството станувало позначајно: сведоштвата од Земјоделскиот закон наидуваат на независна потврда во развојот на кожарските производи, како и во големината на стадата во доцните векови на Византија.

Неколките последни векови во Византија имало слаб вистински напредок. Ако византиското стопанство напредувало во периодот од XIII до XV век, тоа се однесувало само на производството на големите имоти. Крупните земјопоседници произведувале на своите ниви жито, јајца, месо и кожа за пазарите во Италија и Дубровник (Рагуза). Недоволните податоци со кои располагаме за малите имоти на селаните се поразувачки; некои села биле напуштени, бројот на добитокот во селата на Македонија се намалувал, селското население станувало сè помалубројно. Оваа состојба може да се објасни со политичките состојби, а пред сè со турските освојувања. Но, може да се направи и споредба со поранешните периоди што треба да се земат предвид: аварско-словенските, персиските и арапските освојувања во VII век, кои што го разориле, пред сè, животот во градските средини и на некој начин ги ослободиле внатрешните сили на провинциската заднина. Во последните векови на Византија ниту Турците ниту западните војни и трговци не го задале смртоносниот удар на византиските градови - сосем малку од нив престанале да постојат - онолку колку што очигледно тој удар не можеле да го издржат селата. Или барем на такво нешто упатуваат документите од Македонија од XIV век.

ЖИВЕЕЊЕ И МЕБЕЛ

Тоа што малку знаеме за начинот на живеење, се однесува на благородничките палати и на градските куќи. Селските куќи многу ретко се опишуваат за зачуваните текстови (има малку податоци кај *Теодор Метохит* од неговото патување во Србија, на патот од Солун до средбата со крал *Милутин* споменува како се засолнале од студот во некоја селска куќа со огниште на средината). Археолошки откритија на селски куќи има сосем малку. Локалната традиција одредувала од каков материјал се градат куќите – од камен, тули, дрво или од лепена трска. Куќата вообичаено имала две или три соби. Во едната се наоѓало отворено огниште и служела како кујна и фамилијарна спална соба, а другата била користена за складирање на прехранбените производи, житото и виното, налевано во големи питоси. Понекогаш, куќата имала кат и тогаш се живеело во просториите горе, а во приземјето биле питосите и алатите, како и мелница придвижувана од животни. Селските куќи имале земјен под и сламен покрив, многу ретко биле покриени со ќерамиди.

Селските куќи биле едноставни за изградба, за што сведочат и податоците во типикот на манастирот Козмотир. Составувачот на овој типик, *Исак Комнин*, третиот син на царот *Алексиј I Комнин*, попишал различни имоти што биле подарени на манастирот, вклучувајќи ги и оние во Неокастрон. Размислувал, вели, да го помести Неокастрон поблиску до манастирот, но го загрижувало растојанието помеѓу местата хорион и нивите на париците. Изгледа дека самото физичко пренесување на куќите за Исак не претставувало тешкотија.

Куќата, во основа, можела да има правилен правоаголен план или да биде со неправилна форма, посебно ако на неа би била залепена помала куќа („со три зида“). Куќите биле слабо наместени. Тестаментите и монашкиот инвентар зачувани од периодот на XI до XV век, набројуваат икони, книги и садови, но зачудува што не споменуваат кревети, маси, столови, клупи, кои очигледно биле дрвени. Аскетите во своите ќелии имале само кревет и маса, дури и светилките би можеле да им бидат забранети. Креветите служеле за спиење и за седење и за јадење. Биле правени од дрвени летви и рамка поставана на дрвени ногарки. Рамката била опремена со јажиња или жици кои ги држеле душеците исполнети со рогозина, слама или волна. Столовите во Византија станале пораспространети отколку во Рим, посебно после X век кога римскиот обичај на лежење околу масата бил заменет со средновековниот обичај на седење покрај масата. Постојат описи за маси изработени од скапоцени материјали но, само неколку се зачувани, како, на пример, долгата маса со вметната мермерна површина во трпезаријата на Неа мона (Нов манастир) на Хиос, но сите овие податоци се однесуваат на мебелот на богатите, а не на селаните. Исто така, прашање е дали масите за пишување и столчињата на расклопување, какви што ги познаваме од минијатурите, биле дел од селскиот мебел.

Предметите за домаќинствата биле правени од различни материјали, а Византинците утврдиле јасно разграничување на вреднувањето на материјалот, при што златото и среброт биле поценети од бронзата, оловото и железото, а слоновата коска од обичната коска. Се вели дека *Рабул Едески*, сириски црковен поглавар од V век, наредил на својот клир да се ослободат од сребрените

садови и да ги заменат со керамички, а од XIV век Никифор Григора жали затоа што осиромашил царскиот двор и сребрените и златните садови морале да бидат заменети со лимени и земјени. Скапоцените материјали не биле дел од секојдневието на селаните; хагиографот на св. Филарет опишува како овој светец осиромашил, ги загубил земјата и добитокот, а му останале само преубавата куќа и една маса од „слонова коска“ за 36 луѓе. Слоновата коска и златото не биле вообичаени во селските средини. Во еден акт од 1100 година, со кој се утврдува распределбата на имотот помеѓу тројца браќа во Солун, се наведува дека подвижниот имот и куќата биле направени од „дрво, железо, бронза и друг материјал“. Дрвените, железните и бронзените предмети (на кои мора да се додадат и керамичките) очигледно биле највообичаени.

Мебелот (покуќнината) и земјоделските алатки биле правени од дрво, понекогаш комбинирани со метал, посебно сечивата и украсите. Дрвото се користело и за изработка на садови и икони, корпите ги плетеле од прачки, кора од дрва или лисје од папрат. Железото го употребувале за оружје и алатки, за зајакнување на вратите и капиите, правење на сидра и синцири, како и за ситни предмети (брави, клучеви, шајки, свеќници итн.). Бронзата ја сметале за полускапоцен метал и имала широка примена во ковањето на монети (метални пари), изработката на икони, за хируршки инструменти, светилки и сл. Меѓу бронзаните садови имало бокали, легени, тави и разни садови за подготвување на храна (казани и сл.). Меѓутоа, останува нејасно колку бронзените садови процреле во селските домаќинства. Од сите тие материјали најдобро се зачувала керамиката, но не може да се одреди остра граница помеѓу керамиката користена на село и во град. Грнчарите работеле по селата и произведувале тули, керамиди и садови. Полесно се разликуваат кујнските предмети (лонци, грнци, ќупови) од садовите од кои се јадело, отколку да се каже што од тоа било градско, а што селско. Предметите за честа употреба биле грубо изработени, а некои нивни делови биле правени рачно по селските домаќинства. Садовите за пренесување и складирање, како и садовите од кои се јадело (често биле глазирани и украсени) се правеле на грнчарско тркало и се печеле во фурни. Со оглед на нивната намена, можат да се разликуваат неколку типови на керамички садови: пити (питоси), често вкопувани во подот, служеле за складирање; транспортни амфори - и нив и претходниот тип целосно ги замениле бурињата; лонци со рамно дно и испакнато тело и ќупови со издолжено грло, по правило со една или со две рачки; садови за подгревање (затоплување) и сервирање на топли јадења, длабоки изработки со посатка за јаглен/ќумур, и отвори за воздух; садови за сервирање - длабоки и плитки чинии, мали филцани, обично со две рачки; пехари со ногарки. Некои садови биле изработувани од стакло, но прашање е дали стаклени чаши имало по селата.

ОБЛЕКА

Историјата на византискиот костум/костим за мажи треба дополнително да се напише. Дворската носија и литургиската облека се добро познати. Селската облека ретко се опишува во книжевните текстови (иако многу автори истакнуваат дека селската носија имала свои карактеристики), па затоа не

можеме да бидеме сигурни во тоа дали средновековните минијатуристи и фрескописци ги облекувале своите јунаци во современа носија или во некоја застарена носија. Еден сериозен проблем, кој се создал поради расчекорот на книжевните и ликовните извори, е употребата на панталоните. Византиските уметници ретко ги прикажуваат панталоните, додека зборовите со кои се означувал овој дел од облеката биле сосема вообичаени во византиските текстови. Едиктот за цените, издаден од *Диоклецијан* (284-305), знае за *braccarii*, кројачи на панталони. Панталоните биле карактеристика за машкото облекување. Кога *Теодор Сикеонски*, светец од VII век, ги истерал злите духови од група бесни, не дозволил да одат голи, на машките им наредил да се покријат со панталони, вракија (*βράκια*), а на жените да облечат некој вид туника – епендитис (*ἐπενδίτης*). Историчарот од XII век Никита Хонијат, зборува дека војниците во негово време го користеле изразот „носи панталони“ како синоним за храброст и машкост. Но, не знаеме дали панталоните биле дел од благородничката носија (Евстатиј Солунски - современик на Хонијат, е критичен кон нив) или ги носеле и селаните.

Кога византиските автори зборуваат за селската облека ретко навлегуваат во детали и само го истакнуваат нејзиниот лош квалитет. Така, хагиографот на патријархот *Никифор I* (806-815) ја велича скромноста на својот јунак и вели дека носел искината и излитена кошула, веројатно наметка – химатион (*χιμάτιον*), која што писателот ја означува како селска (агрикикон, *ἀγρικίκον*) и груба. Меѓутоа, постои сомневање дека селаните постојано биле облечени во искината облека. Дознаваме, на пример, дека мајката на св. Теодор Сикеонски, селска проститутка, била во можност на својот шестгодишен син да му купи златен појас и скапоцена облека, па подоцна, кога момчето одлучило да се „откаже од световниот живот“, ги симнал златниот појас, ѓерданот и нараквицата (белегзија).

Некоја претстава за војничката облека можеме да добиеме врз основа на описот - сосема необичен - на портретот на цар *Андроник I Комнин*. Никита Хонијат раскажува дека Андроник тврдел за себе оти е народен владетел и наредил неговиот портрет да се стави во Цариград во близина на црквата *Четириесет маченици*. Бил прикажан, вели Хонијат, не во царска облека туку во облека на „трудбеник“ – ергатикос (*ἐργατικός*). Кратката сина кошула која му достасувала до задникот била разрежана (најверојатно да не му го попречува движењето) и се разликувала од другите дворски наметки украсени со злато и пурпур. Како обувки, Андроник-трудбеникот имал високи бели чизми до колена. Високите кожени чизми станале модерни во Византија наместо старите сандали. Хонијат не открива што имал Андроник на себе од половината до колената, но секако овој дел од телото му бил покриен, па се смета дека панталоните тука би можеле да бидат дел од облеката која најмногу би одговарала на ваква облека.

СЕЛСКА ЗАЕДНИЦА

Византиските селани се сметале себеси за членови на селските заедници – коинон (*κοινών*) или коинотис (*κοινότης*) на еден хорион, како што се нарекуваат

во текстовите. Има многу предрасуди во врска со проучувањето на византиската селска заедница, бидејќи и признавањето и негирањето на нејзиното постоење се обоени со модерните политички сфаќања. Постои теорија според која Словените во Византија ги донеле своите општински установи и со тоа силно придонеле за обновувањето на воената и финансиската моќ на Империјата пред VIII век. Земјоделскиот закон бил прогласуван за резиме на словенското обичајно право и олицетворување на општинскиот живот. Друга теорија, пак, целосно го отфрлила постоењето на општинското уредување во византиските села, а трета, византиската селска општина ја доведува во врска со доцноримската, па дури и со источните установи. Од какво потекло и да била, византиската селска заедница имала свои посебни и противречни својства.

Од една страна селото било проткаено со индивидуалистички ставови кои барем делумно ги објаснуваат формите на производство: интензивното земјоделство (овоштарници, лозја, маслинови градини и сл.), утврдените меѓи на обработливите површини, големата улога на мануелната работа во сето тоа (копачи, мотики и сл. алатки), лесниот плуг и малиот јарем - сето тоа ја правела една византиска фамилија независна од нејзините соседи. Заедничката земја постоела претежно на периферијата на селата и претставувала уште неподелена земја на која идните поколенија ќе ги преселат своите куќи и ќе подигнат нови населби – агридии (*ἀγρίδια*).

Од друга страна, правата на жителите на селото, а посебно на роднините и соседите, на приватен имот биле многу големи. При купувањето на нов имот сопствениците морале да им го гарантираат на соседите правото на собирање дрва, костени, право на риболов на нивните земји и брегови. Жител на селото можел да влезе во туѓо лозје и таму да јаде грозје. При продажбата на некој имот, роднините и жителите на тоа село имале право на директно купување (протемизис, *πρότιμησης*). Селанецот бил должен да ја понуди својата земја на неколку групи купувачи со право на предимство при купувањето пред да добие дозвола да ја продаде на некој надвор од заедницата. Се развиле и различни видови на сосопственост. Децата на едни родители заеднички го воделе стопанството (домаќинството). Селанецот можел да има (да поседува) дрво или зграда на земја која била во сопственост на некој друг (римското начело според кое сите надземни структури - *superficies* во правната номенклатура - припаѓале на земјиштето на кое се наоѓале било укинато). Кога селото би имало заеднички пасишта, сите селани кои таму го изведувале добитокот на пасење биле должни да плаќаат по глава на селото за нивното користење, а потоа собраната сума се делела на сите коиноти, вклучувајќи ги и оние кои воопшто немале добиток.

Според тоа, византиското село, иако според карактерот било индивидуално - физички и во поглед на својата земјоделска дејност - и често расфрлано, со куќи и маала оддалечени од катедрата, претставувало една единствена административна и даночна целина. Имало свои старешини, а најверојатно и други официјални лица и дејствувало колективно во исклучителни случаи. Селаните се состанувале заради работите кои барале колективен напор и колективно најмување на столари и сидари. Како целина, селото учествувало во парниците и ги бранело своите имотни права од туѓи лица. Селото имало свои

празници и молибдени. Најважната заедничка потреба била даночната обврска. Даноците се однесувале на хорионот како целина. Како целина селската заедница ги угостувала царските чиновници и пратениците на поминување или им давала сместување на војниците. Селанецот бил одговорен за долговите на соседот, посебно ако соседот побегнел па неговите ниви би можеле присилно да бидат доделени на работливите земјоделци.

Сите заедно, како што биле георги, биле далеку од тоа дека сочинувале некакво братство на еднакви кои живеат складно во меѓусебна слога. Внатре во селото немало материјална еднаквост. Некои селани биле побогати од другите, во даночните извештаи се споменуваат дисевгарати (*διζεργαργοι*), сопственици на два севгара волови, потоа моносевгарати - сопственици на еден севгар волови, актимони (*ἀκτιμόνες*) - без работен добиток и капникарии (*καπνικάριοι*). Имало селани кои за живот заработувале од едно единствено дрво (круша), нивна единствена сопственост. Имало селани со земја, но немале работен добиток да ја обработуваат, па затоа ја давале под рента (наем), селани кои работеле како надничари, мистии (*μίσθιοι*), на пр. овчари и сл. Иако Црквата повикувала на помагање на сиромашните, византискиот даночен систем не бил благонаклонет кон сиромашните. По правило, колку селанецот бил побогат неговата даночна стапка била помала, а сиромашното селанство поднесувало потешко даночно бreme од богатите соседи. Успешните тежнееле кон поголемо богатство. Во еден едикт на царот *Василиј II*, наидуваме на некогашниот селанец *Филокалес*, кој станал влијателен човек и ги потчинил сите во своето село. Друга тажна приказна раскажува хагиографот на *св. Лазар* од Галесиската Гора за тоа како селото избркало некои сирачиња од нивната куќа, бидејќи биле слаби да се спротивстават и им го одзеле сиот имот.

Населението на византиското село било општествено нееднакви; под бројните селани стоеле робови, а над нив војниците и господарите. Бројот на робовите бил незначителен во VIII век, а Земјоделскиот закон ги споменува робовите само како сточари (пастири). Нивниот број се зголемил до X век благодареејќи на воените успеси на византиските императори кои што освоиле нови територии во Сирија и на Балканот. И на малата проастија и на големите имоти имало робови. Како и во антиката, можеле да ги продаваат, а брачните парови немале законски брачен статус, барем не до крајот на XI век. До која мерка правната теорија за ропството влијаела на вистинскиот живот е друг проблем, како и прашањето дали тоа повеќе се однесувало на аристократските палати отколку на селските домаќинства во кои робовите и мистиите (надничарите) функционирале, пред сè, како членови на семејството, иако во понизог ранг, отколку претставниците на друг општествен слој.

ВЛАСТ

Селските господари во византиската терминологија се означени како „моќници“, династи. Значењето на овој израз не е сосема јасно. Со него биле опфатени две категории: световна и црковна власт, од една страна и земјопоседниците од друга. *Теодосиј*, протиктор (*πρωτικτωρ*) во градот Анастасиопол, се појавува во *Житието на Теодор Сикеонски* како моќен човек

кој можел да им нанесе неправда и да им наштети на селаните, георги кои живееле во близина на тој град. Тие својот случај го изнеле пред месниот епископ (т.е. пред Теодор Сикеонски) кој очигледно имал некои права во однос на селанството. Теодор го повикал Теодосиј и го укорил поради неговите неправедни дела кон селаните, но овој не се променил. Потоа жителите на хорионот Ефкратус се побуниле, се кренале на оружје - мечови и петроволи (πετρόβολοι), веројатно прачки (стапови) и го протерале Теодосиј. Теодор повторно го искритикувал протикторот и го замолил да се откаже од управувањето – епитропи (ἐπιτροπή). Но, овој го обвинил Теодор дека поттикнува побуна и побарал од него две фунти злато, што Теодосиј не успеал да ги собере во побунетото село. Судирот меѓу двете власти го разрешила *надприродна сила*: страшно момче во сјајна облека (веројатно св. Георги) му се јавил на Теодосиј и го натерал на покајување.

Поврзаноста помеѓу двете категории на византиските господари зависела од местото и времето. Во Западното Римско Царство благородникот земјоделец стекнал поголемо политичко влијание од неговиот двојник на Истокот. На Истокот носители на власта биле чиновници и можеле да имаат големи земјишни имоти, но нивните фамилии ретко останувале на власт со генерации. Земјоделскиот закон воопшто не ги познава „господарите“. Во овој текст кириос – (κύριος) оној кој има власт, е термин кој се применува за селанецот. Современите наративни извори (на Земјоделскиот закон) едвај да зачувале една претстава за големопоседниците. До X век повторно се појавуваат големите имоти, но сега поседувањето на земјата и административната власт се обединиле: династите (δυνατός) и архонтите (ἄρχων) ја имале административната власт, па според тоа, и можноста за присвојување на земјата. До XII век земјопоседниците почнале да се одделуваат од службите во администрацијата и обратно, богатите земјосопственици и благородници (т.е. роднините на царското семејство) ги носеле највисоките титули и ги заземале најважните (т.е. воени) положби. Според тоа, во текот на последните векови на Царството моќта станала повеќе атрибут отколку основа за земјопоседот. Па, сепак, не е секогаш јасно кој бил господар на селото - неговиот наследен сопственик или некој административен или даночен чиновник (управник, собирач на данок, судија) со временски ограничена власт.

НЕВОЛИ (НЕСРЕЌИ)

Средновековното селанство се соочувало со многубројни тешкотии, како што се природните катастрофи, така и политичките и социјалните проблеми. Природните катастрофи: земјотреси, суши, поплави, студени зими и силни ветрови (оркани) ги уништувале населбите и летнината, при што предизвикувале глад. Хагиографските трудови се полни со податоци според кои светците ги штители луѓето од дивеењето на природните стихии, а некои од нивните чуда имале посебни рурални обележја, често ги протерувале скакулците и ја спасувале жетвата. Интересно е и чудото на „ограничување на дождот“, кога гумното на кое се вршело житото останало суво додека насекаде околу врнело дожд. Житијата на светците, исто така, изобилуваат со приказни за чудни спасувања од глад. Многупати се случувало монашката заедница да се

најде на работ на глад откако ќе ги изедат и последните резерви, но гледај чудо: сатовите и врчвите повторно се полни! Дали некој богат добротвор пристигнал со карван тешко натоварени магариња?

Тешка природна катастрофа била болеста. Болестите, како на поединци, така и епидемии, веројатно се најсеопфатна тема на житијната книжевност, а неброените пациенти припаѓаат на сите слоеви. Некои од нив биле селани, но тие не се ниту исклучива, ниту преовладувачка категорија на болни. Прашање е дали житијата ни даваат веродостојни податоци за „социологијата на болестите“, студија за тоа кои општествени слоеви од кои болести страдале. Ниту стравот од смртта или неговото отсуство не е својствен само за селанството. Византиските светци умирале мирно, како да влегуваат во предворјето на рајот, иако тоа повеќе било идеал отколку однесување. Смртта во војна, во случај на бродолом, од болест или од разбојничка рака била животна реалност, па може да се претпостави (иако немаме сигурни податоци) дека градот бил многу поопасно место од селата и дека сиромашните и скромните биле многу помалку во закана од умирање отколку благородништвото кои што имале многу што повеќе да загубат, а обично и многу повеќе прилики за грев. За разлика од кротките светци, *Дигенис Акрита*, јунак од византискиот јуначки спев, тагувал над својата смрт во стариот добар манир, за него смртта била одделување од богатството и уживањето отколку соединување со Бога.

Политичките катастрофи опфаќале непријателски освојувања, побуни или напади на пирати. Слично како болестите и смртта и тие ги погодувале и градовите и селата, а селаните најверојатно биле поподвижни, па од нив страдале помалку отколку градското население. Планините и шумите им давале привремено засолниште, добитокот веќе бил приспособен на полуномадскиот обичај на периодично селење во други краеве, а едноставните куќи лесно можеле да се поправат или одново да се изградат. Селата помалку го привлекувале вниманието на освојувачите, во нив имало малку плен, ако се исклучи храната за луѓето и добитокот. Како и да било, селата ги преживеале големите освојувања во VII век.

Насилството во општеството, предизвикувало повеќе пустоши во селата отколку во градовите. Селаните можеле да ги мачат нивните господари, како световни, така и црковни. Страдале поради судири на двајца господари кои би ги напаѓале селата на својот противник. Но, ако ги читаме поплаките на византиските автори, тие се концентрирани претежно на две личности – собирачите на даноци и на лихварите.

Сосема е природно што византиското население, посебно селанството, гледало на собирачите на данок како на најтешки претставници на државната бирократија. Даночниците од различни видови ги составувале фискалните проценки, вршеле наплата, ги продавале нивите на сиромашни обврзници. „Даночници со железни заби“ – така ги нарекол еден писател од крајот на XII век. *Никола Музалон*, цариградски патријарх (1147-1151 год.) напишал песна во која го опишува својот престој на Кипар и неволите на кипарското селанство. Помеѓу другите несреќи, се споменуваат и собирачите на даноци кои што беснееле по селата, ги фаќале селаните што не биле во состојба да го платат данокот и ги врзувале за дрва заедно со гладни кучиња. Камшикувањето

било редовно средство за изнудување на пари.

Лихварите работеле рака-подрака со собирачите на даноци. Голем дел од даноците биле собирани во натура, иако селаните биле задолжени да ги примаат и да ги хранат војските и официјалните лица, да градат мостови и утврдувања, да доставуваат храна за војската и сл. Некои даноци биле наплатувани исклучиво во златници. Тешко е да се замисли дека селаните имале доволно златници за да го платат овој данок, а во кризни времиња (слаба жетва, помор на добитокот) не би имале воопшто пари да го платат данокот. Византиските лихвари им зајмеле на луѓето пари, како во градот, така и во селата. Во градот благородништвото земало пари на заем за да се расфрла - неконтролирано да троши, трговците за да ја развијат својата трговија, чиновниците за да ја извршат поверената работа од царот, а сите за да прослават венчавки, да подготват мираз.

Селанецот зајмувал пари, пред сè, за да го плати данокот. За да добие пари морал да даде некаква гаранција - залог, обично земја. На такви пари плаќал камата (интерес). Грчкиот израз за камата бил токос (τόκος) - буквално дете. *Евстатиј Солунски*, писател кој што бил осетлив кон прашањето на општествената нееднаквост, го разлутила оваа нехумана етимологија, а и многу други автори огорчено се изјаснувале против лихварството. *Василиј I* се обидел да го забрани земањето камата, но неговите мерки ги укинал син му *Лав VI*. Во X век *Роман I* наредил да се исплатат сите долгови на цариграѓани и да се изгорат сите договори за заемите, како за богатите, така и за сиромасите, вели хроничарот, кои имале корист од овој пропис. Но, ова се случило во Цариград во кој народот можел да изврши притисок на законодавецот, додека, пак, селото ни малку не можело да биде блиску до таа среќа. Овде залогот бил прв чекор кон продажба и не можеле ниту правните прописи за праведна цена, ниту обичајот протемизис да го спречат сè поголемото осиромашување на селанството. „Што да правам“? - прашува во *Житието на св. Филарет Милостивиот* селанец кој што го загубил волот. „Како ќе ги плаќам даноците и долговите? Немам друг излез освен да бегам“. Овој човек имал среќа да го запознае светецот - Филарет, кој што великодушно му го поклонил сопствениот вол, но во реалниот живот светците не можеле да бидат секаде за да дадат помош на несреќните. Земјата одела од рака во рака.

Нам ни е познат само еден сегмент од овој процес. Имено, зачувани се само монашките архиви, кои што се едностранни, бидејќи претежно го прикажуваат порастот на монашките имоти. Без сомневање, световните земјопоседници имале голем удел во преземањето на земјата од селаните, а понекогаш и земјите на манастирите.

Некои селани, кои што ја изгубиле земјата, останувале во своите села. Земале земја под наем (рента) од новите сопственици и им плаќале данок во натура и пари. Им ја оддолжувале и бесплатната работа која што Византинците ја нарекуваат - ангарија (ἀγγαρεία), стар персиски термин за означување посебен вид на обврски кон државата: испорачување на коњи или магариња за поштенската служба. Византиските кулуци (бесплатни работи) не биле претешки и ретко тие обврски им одземале на должниците повеќе од еден ден во седмицата. На зависните селани или „доселениците“ - парици или проскатимени (προσκαθήμενοι) во византиската терминологија, во почетокот

им било дозволено да ги напуштат своите господари и да се преселат во нови места, но во XIII век ова право го изгубиле. Нивните обврски кон државата биле заменети со обврски кон земјопоседникот.

Всушност, значаен број селани постојано се селеле. Некои бегале пред собирачите на данок, некои од лошите господари, а во XIV и XV век и од турските освојувачи. Бројките со кои располагаме не се доволни, но општ впечаток е дека во XIV век многу села биле напуштени и опустеле. Каде селаните се обидуваале да побегнат? Понекогаш, во потрага по подобри услови ја населувале земјата на земјопоседниците и стекнувале извесни привилегии. Ако биле фатени, биле камшикувани и во окови враќани во нивното претходно место на живеење, во некои случаеви официјалните лица би им прогледале низ прсти и би им дозволиле да останат. Во почетокот бегалците не биле оданочувани, иако плаќале рента на своите господари, затоа често биле нарекувани „ослободени (од данок)“ – елфтери, или „непознати на државната благајна“. Други бегале во градовите и станувале калфи (помошници), слуги или просјаци.

Манастирите требало да им дадат засолниште на бегалците. Човек кој го примал ангелскиот лик добивал ново име и нов општествен статус под релативна заштита внатре во монашката изолираност. Затоа синовите кои биле уморни од родителскиот притисок, избеганите робови и пропаднатите селани пристигнувале во манастирите. Некои монашки заедници слободно ги прифаќале бегалците и тоа како целосно рамноправни браќа или како зависни работници. *Св. Никон*, подоцна наречен Метаноит (затоа што повикувал на општо покајание, метанија - μετανοία) побегнал од својата фамилија во манастир, но подоцна бил принуден да побегне и од своето засолниште бидејќи татко му тргнал во потрага по него. Само чудо го спасило од потрагата на таткото – Богородица го пренела преку река.

ДУХОВЕН ЖИВОТ

Што знаеме за духовниот живот на византиското селанство? Ниту западните средновековни ниту византиските селани не оставиле за себе важни траги од своето творештво. Ретко се среќаваат како тема во книжевните дела, а уште поретко како нивни автори. Би можеле да очекуваме дека т.н. вернакуларна поезија, која цветала од XII век наваму, ќе ги одразува идеалите на селаните, но таа, всушност, потекнала од средините на градските интелектуалци, гладни и презирачки, кои се туркале пред вратите на царскиот двор. Поезијата на говорниот јазик повеќе била дете на благородничката вообразеност отколку одглас на селанецот. За нивниот поглед на свет знаеме сосема малку.

Се подразбира дека византиското село било христијанско по своите верувања и обреди. Селското паганство се одржало во некои позафрлени области до VI век, но потоа било искоренето, оставајќи зад себе само некои траги, како на пр. древни богови претворени во демони (а некаде дури и во светци?), свечености и претскажувања на судбината. Каноничарите од XII век ги забраниле овие верувања и така ни овозможиле да се запознаеме накратко со нив. Еден од овие каноничари, *Валсамон*, ја осудил „демонската навика“ која што ја забранил патријархот *Михаило III* (1170-1176). Ја опишал во некои

детали. Приквечер на 23 јуни мажите и жените се собирале на плажите на брегот на морето или по одредени куќи и би ја облекле најстарата девојка како невеста. Откако потоа би вечерале и играле во баханалски занес, движејќи се во круг и извикувајќи, би наеле морска вода во еден метален сад со тесно грло. Потоа секој од присутните би ставил по еден предмет во садот. Тогаш почнувале да ја прашуваат девојката за добрите и лошите знаци. Таа би земала по еден предмет од садот и кажувала некакво пророштво, а за тоа време сопственикот на предметот си го земал својот предмет и ја слушал својата судбина. Утрото би излегле на брегот на морето, играјќи во оро во придружба на споменатата девојка. Откако ќе земеле морска вода, со неа ги полевале (прскале) своите куќи. Во текот на целата ноќ палеле пластови на сено и го прескокнувале огнот и прорекувале добра или зла среќа. Куќата во која прорекувале (гатале) ја украсувале со убави ткаенини и свила, плетеле венчиња од листови. Валсамон го критикувал и популарниот јануарски празник кога неговите мирски учесници се преправале (маскирале) во монаси и свештеници, а свештениците се облекувале како војници, во животни. Го потенцира сексуалниот поттик на ваквите прослави, жалејќи се дека и празниците на светците станале така непристојни што побожните жени бегале од прославите, плашејќи се да не ги нападнаат алчните учесници.

Но, таквите свечености повеќе биле отстапување од утврдените обреди, а нивните учесници, без разлика дали биле селани или жители на престолнината, се сметале себеси за православни христијани, оделе на литургија и се причестувале во црква. Во селските средини имало многу цркви: од *Житието на св. Теодор Сикеонски* дознаваме за неколку црквички кои биле подигнати во близина на селото во кое што бил роден, за црквичка посветена на великомаченикот Георги, капела (евтирион, εὐκτήριον) на Јован Крстител и капела на св. Христифор. Теодор таму изградил преубав храм на Св. Архангел Михаил, со две капели покрај главната црква посветени на Јован Крстител и на пресвета Богородица. Некои од малите цркви и манастири ги подигнале селани, за што сведочи и царот *Василиј II* во прописот од 996 година: „Во многу села“ вели царот, „се случува селанец да изгради црква на своја земја, а потоа со согласност од другите жители на тоа село, го препише својот имотот на црквата и живее во таа црква како монах. Потоа му се придружи уште еден, па уште еден, потоа ќе станат два-три монаси“. Во XI век *Михаило Псел* споменува сличен случај: сиромашна монахиња (најверојатно селанка) и некои други луѓе, за кои не кажува ништо конкретно, се здружиле за да подигнат манастир, но, покрај очекувањата, еден од учесниците се повлекол и одбил да го даде својот дел. Псел се обидел да го убеди, па дури и да го принуди човекот да го одржи својот збор. Хагиографите раскажуваат за светци кои што се населиле на необработена земја и се зафаќале со изградба на манастир, а потоа би им помогнале побожните жители на соседните села, некои со пари, други со градежен материјал и храна, а многумина со учество во самата градба на манастирот.

Од овие мали капели ништо не е зачувано, освен црквички усечени во вулканските карпи на Кападокија. На ова подрачје се наоѓаат повеќе такви капелици, од кои понекој можат да примаат и по 12 луѓе. Според пресметките

на поедини истражувачи (*Л. Родли*), помала црква можел да исклеса и еден сидар со помош на еден или двајца работници, и тоа за само неколку седмици. Потоа карпата би се малтерисала и украсувала. Кападокиските црквички во карпи се проблематични во многу работи. Само неколку од нив можат да се датираат врз основа на записите, па така нивната хронологија останува непозната, иако изградбата на црквите во тој регион траела од VII до XIII век. Кој ги градел овие цркви? И за кого? Некои покровители биле благородници. Во една од капелите стои натпис кој ги споменува царот *Никифор II Фока* (963-969) и неговата сопруга *Теофана*. На друг натпис се наоѓа и името на протоспатариј (*πρωτοσπαθάριος*) Михаил Скепид. Дали овде постоела некаква монашка заедница која можела да очекува царски и благороднички дарови? Дали месното население, искусно во пештерската архитектура, учествувало во градбата и во службите? Немаме јасен одговор на овие прашања. Некои капели биле, по се изгледа, напуштени набрзо после изградбата, нивните фрески се чисти, без траги од чад од свеќи или од маслени ламби, а тешко дека такво нешто може да се замисли во рамките на една постојана монашка заедница.

Според тоа, не можеме да ги изедначиме кападокиските цркви-пештери со селските цркви, но може да се претпостави дека нивната големина и едноставниот распоред потсетувале на селски храмови, земајќи ги предвид специфичностите во градбата и градежничката вештина.

Ако не било паганството, можеби ересите биле во основата на селската идеологија? Најпопуларна ерес на просторот на Византија било дуалистичкото сфаќање на светот кое византиските писатели обично ја нарекувале манихејство, иако се јавува и под други имиња, вклучувајќи го и словенското богомилство. „Манихејството“ го добило името по персискиот проповедник од III век *Манес* или *Манеј*, без оглед на тоа дали има врска споменатата средновековна ерес со персиското и доцноримското манихејство или не. Средновековните богомили учеле дека видливиот свет, вклучувајќи го и човечкото тело, е творба на лошиот бог (богот на злото) кој што е соперник на богот на доброто, творецот на човековата душа. Така и вселената (космосот) и човечките суштества станале арена на борба помеѓу доброто и злото, а најдобар начин да се совлада злото е воздржување од материјални елементи на животот, посебно конзумирање на бракот и прекумерното земање на храна (месо и вино). Богомилите ги отфрлале Црквата, нејзината света тајна и обреди, а создале своја хиерархија со „совршени“ и „обични верници“.

Богомилството очигледно се проширило меѓу селанството. *Ана Комнина*, ќерка на царот *Алексиј I*, го опишува помирувањето на нејзиниот татко со „манихеите“: ги собрал оние меѓу нив „кои што работеле со мотики, рало и волови“ и изградил за нив град наречен Алексиополис (Алексиев град), или Неокастрон, во близина на Филипопол (денешен Пловдив). Им подарил ниви, лозја, куќи и други имоти. Иако овие еретици биле селани, други не биле, а немаме податоци врз основа на кои би можеле да заклучиме колку процентуално „манихејци“ биле од село. Уште потешко од општествената карактеристика на „манихејците“ е социолошкото толкување на нивното дуалистичко верување, дали спротивноста на добриот и лошиот бог е посебно обележје на селската вера? Дали спротивноста на совршениот, кој го потиснал материјалното и ја

очистил душата од материјалната нечистотија, во однос на „обичните верници“, кои ја обработуваат земјата и живеат со своите жени, е типично за селото? Полесно е ваквите прашања да се постават отколку на нив да се даде одговор.

Горделивите византиски интелектуалци со презир гледале на селанството. Агрикос (ἄγροικός) бил замислуван како бедно облечен, валкан и неписмен. Царот *Лав VI* издал акт според кој за составување на тестамент во градот биле потребно 5 сведоци, додека на село биле доволни тројца. Уште поизричен бил во 43. новела, наведувајќи дека сведокот во град мора да биде писмен, бидејќи во градот нема недостаток на писмени луѓе, додека на друго место, т.е. на село, каде што образованието и ученоста не биле вообичаени, писменоста не била задолжителна за сведоците. Децата во селата од сосема мали нозе биле вклучувани во работите околу водењето на домаќинството. Така и *св. Јанакиј*, роден во 754 година во селото Марикатос во Битинија, веќе како седумгодишен чувал свињи. Подоцна бил регрутиран во војска и очигледно немал време редовно да се образува. Селските основни училишта ретко се споменуваат во житијата на светците. Ако децата и одеа на училишта, нивните учители многу ретко биле професионалци. Многу често се вели дека децата учеле кај роднини, месниот свештеник или кај евидентичарот.

Неодамна *Н. Икономидис*, проучувајќи ги потписите на документите од светогорските архиви, заклучил дека нивото на писменост било сразмерно високо и покрај тоа што на некои документи наместо потписи се наоѓаат отпечатоци или потписите се со многу грешки. И повторно се среќаваме со социолошкото прашање колку од овие потписи биле од село? На оваа прашање не може да се даде соодветен одговор.

Не знаеме ништо за интелектуалната продукција на византиското село. *Валсамон* пренесува дека патријархот *Никола Музалон* наредил *Житието на света Параскева* да се изгори - а го напишал, вели Валсамон, некој селанец во селото Каликратија, на „прост“ начин, и затоа не било достоинство за ангелското однесување на светицата. Но, така барем ни е познато дека некои жители се обидуваа во традиционалните жанрови на византиската книжевност и доаѓале во судир со официјалната црква. *Житието на света Параскева* било „просто“, но не знаеме каква била таа, „простотија“ што го разгневила патријархот и неговото опкружување.

Сепак, сосема провизорно можеме да ги откриеме насоките на селските легенди во достапните хагиографски текстови, посебно *Чудата на свети Георги*.

Свети Георги е еден од светците чие што потекло е загадочно, а делата му се легендарни. Легендата за великомаченикот Георги е позната уште од V век, а неговите *Чуда* се со подоцнежен датум. Збирката *Чуда* е оформена постепено, а барем едно од нив, кое ја отсликува паричната реформа на *Алексиј I*, не можело да биде напишано порано, приближно околу 1100 година. Со подоцнежен датум е и најпознатото чудо на св. Георги - убиството на змејот.

Географскиот простор на *Чудата* бил, по сè изгледа земјата што се граничела со Сарацените, најверојатно Кападокија. Во некои други текстови, на пример во *Житието на Теодор Сикеонски*, свети Георги се нарекува Кападокиец. Дејствата на некои *Чуда* се сместени на село и треба да се воочи дека и самото

име, Георги, е тесно поврзано со грчкиот збор за селанец - георгос. Сосема оправдано може да се претпостави дека било посебно популарно во селските средини.

Селската средина е обично сцена за чудата на св. Георги. Така, во едно од нив ги запознаваме момчињата од селото Фатринон во Пафлагонија, од кои едно од нив му ветил на свети Георги колаче – сфонгатон (σφονγάτον), ако му помогне светецот да победи во детската игра. Меѓутоа, колачето, мирисно и уште топло, лакомо го изеле четворица трговци, кои што за тоа биле казнети; свети Георги ги затворил во една црква и не ги пуштил оттаму додека не ја платиле казната од една номизма. Уште порустична по својата содржина е приказната за *Теофист*, имотен селанец од Кападокија, кој што тргнал со своите робови или слуги да ја изорат нивата, додека спиеле, еден пар волови исчезнал. Теофист го испратил својот роб да ја продолжи работата со другиот пар волови, а самиот поминал една недела во потрага за исчезнатите животни. Соседите, неизбежен фактор во многу приказни за селото, му се потсмевале, велејќи дека не може да биде газда – икодеспотис (οἰκοδεσποτής), ако така ги запоставил своите волови. Но, со Божја помош и помошта на великомаченикот Георги, Теофист ги нашол своите волови директно на патот. Селанецот трбало да му возврати на Георги поради помошта, па главниот дел од приказната е посветен на ценкањето на остроумниот селанец Теофист со уште поостроумниот светец Георги. Теофист сакал да се извлече само со едно јаре, но св. Георги му се јавил во сон и му рекол: „Заколи вол и јас ќе дојдам“. Штедливиот селанец проценил дека тоа е премногу и дека сосема добро може да помине со овца и овен. Св. Георги се разлутил, го зголемил влогот и објавил дека е кнез – комис (κόμης), и дека има голема придружба, побарал да му се заколат пар волови. Теофист бил тажен; се исплашил од своето привидување, но не сакал да стане сиромав, пенес, иако неговата побожна жена (дури и нејзиното име било побожно - Евсевија) и понатаму верувала дека светецот ќе ги направи богати кога сето тоа ќе помине. Теофист се двоумел, па наредната ноќ повторно го видел св. Георги, овој пат во седло на бел коњ со крст во рацете. Се тресел од гнев и му се заканувал на Теофист дека ќе му ја запали куќата. Со тоа не можел да се шегува, па Теофист изутрината наредил на своите луѓе и роднини да го заколат сиот негов добиток, овци, свињи и волови и да подготват вино за појадок, аристон (ἄριστον). Ги повикал и селските сиромаси и свештениците кои што пееле химни од самракот до осамнувањето. Во зори пристигнале 30 млади коњаници кои што го најавиле доаѓањето на кнезот. Зад нив пристигнала друга група, а најпосле и самиот светец со својата придружба на кои им се претставил како Георги Кападокиец. Кога појадокот, на кој се служеле месо, леб и вино, се завршил, светецот наредил да му ги донесат коските. Гостите ова ги вознемирило и помислеле дека е пијан и дека не знае што прави. Но, Теофист, кој веќе го запознал св. Георги, очекувал овој и сега да му помогне. Така слугите ги донеле коските и му ги фрлиле пред нозе. Св. Георги се помолил, а потоа земјата се затресла толку силно што сите попаѓале. И гледај чудо! Сите животни повторно биле тука, дури во трикратно поголем број.

Светецот од оваа приказна е добар придружник на Теофист, бидејќи се насладува на вкусните оброци, умее да се ценка и е нервозен кога му се

спротивставува, може да се смета за вистински селски светец, заштитник на добитокот, кој можел да ги пронајде загубените животни и да ги умножи.

Не знаеме дали житијата на светците од село (*Никола Сионски, Теодор Сикеонски, Филарет Милостиви, Јоаникиј Велики*) навистина ја опишуваат селската средина или претставуваат само хагиографски канон пренесен во селското опкружување. Имаме и секуларна паралела на приказна за селанецот светец, од X век, *Житието на цар Василиј I*, роден во селско семејство, кој што за живот заработувал како борач, скротувач и дресер на диви коњи, а на престолот се искачил како побожен и праведен владетел, грижлив кон селаните. *Житието на Василиј* е програмско книжевно дело настанато во кругот на *Константин VII Порфирогенит* (913-959), Василиевият внук, кој што својот дедо од ниско потекло сакал да го претстави како потомок на многу кралски фамилии. Но, можеме да претпоставиме дека и покрај оваа политичка програма некои елементи од селскиот фолклор се нашле во оваа житие.

Бидејќи не ја познаваме културата на византиското селанство, би било многу тешко да претпоставиме какво влијание имала таа на преовладувачкиот културен образец во Византија. Дали „природното“, циклично сфаќање на времето од годишните врмиња и празниците кои се повторувале од година во година се производ на животот на село, а замислата за праволинискиот проток на времето е настанат внатре во богословската теологија? Дали почитувањето на човечкото тело, кое се задржало кај некои православни византиски писатели, потекнало и од едноставните селски обичаи или води потекло само од класичното предание? Не знаеме. Византискиот селанец останува далеку понејасен (загадочен) од самиот цар и цариградската интелигенција.

II. 3. ВОЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА ВОЈНИКОТ КАКО ОПШТЕСТВЕН СЛОЈ

„Сакаш ли да уживаш во плодовите на мирот, мораш пред сè добро да се подготвиш за војна. Само така ќе ги уживаш плодовите на мирот. Бидејќи како што велат мудреците, со неработење ништо не може да се зачува, туку напротив, за сè мора да се залагаме. Уште еднаш повторувам: во мирот ќе можеш да уживаш единствено ако си подготвен за војна. Кој не е подготвен за војна, никогаш нема да постигне мир“. Така во првата половина на XIV век зборувал учениот ретор *Тома Магистер* во своето владетелско огледало, и со тоа не кажал ништо ново. Тој само поубаво го изразил тврдењето кое што во V век го изнел Римјанинот *Вегициј*, автор на еден воен прирачник: *qui desiderat pacem, praeparat bellum* (кој сака мир, нека се подготви за војна).

Во Византија војната секогаш била составен дел на животната реалност, а војникот дел од сликата на секојдневието. Во повеќе од илјадагодишната историја на Византија речиси да немало година без воен поход. Така погледнато, војникот бил една од најзначајните појави во државата, што не е специфично само за Византија.

Војникот во Византија, како и во другите држави, се среќава во различни видови, почнувајќи од функцијата во војската, па се до родот во кој служел. Гледајќи сосема воопштено и војсководецот и адмиралот се, исто така, само војници. Иако нивната дејност, некој вид на одбрана, со векови останувала иста, се менувале воената опрема, функциите во воените одреди, титулите, но пред сè животните и материјалните услови. Тешко е да се направи општа слика на „византскиот“ војник и јасно да го одвоиме од римскиот војник. Тоа е најтешко (и методолошки најмалку веродостојно) кога е во прашање неговата ориентација, а најизводливо е во случај на општественото опкружување. Овде немаме намера да навлегуваме во континуитетот на античката традиција во византиската држава, за што се водени бројни расправи, но, и покрај тоа, останува фактот дека воените институции во неа на посебен начин биле поврзани со римската антика и дека, само за пример, латинските изрази долго се задржале во воената терминологија. Токму затоа нашите согледувања ги започнуваме од VI век, од Јустинијановата епоха. Веќе во XI и XII век, а посебно во подоцнежните векови, Византија се користела со платеничка војска, која што ги вршела војничките работи, но од друга страна, тешко може да се окарактеризираат како „византиска“ војска. Овде ќе дадеме преглед на изворите и литературата, потоа ќе се задржиме на културно-историските аспекти на војничкиот сталеж: дејноста на војникот и военото опкружување, материјалната и социјалната заднина, улогата на војникот во државата, војникот и смртта, верата и религијата, сјајот и бедата на војниците. Овие аспекти не можат да ги опфатат сите области. Прашањата за тактиката и стратегијата се исклучени, а истражувањата се ограничени на војниците во копнената војска. Флотата имала значајна улога, посебно во периодот од VI до XII век, но специјалните проблеми на војникот како поединец во копнената војска и во морнарицата биле исти.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Многу е тешко да се опише својството на војникот врз основа на расположливите извори. Текстови кои во никаков вид не зборуваат непосредно за војниците или за борбените активности има многу малку. Конкретните информации се прилично скудни, со оглед на тоа дека содржините кои што се однесуваат на реалните и материјалните прашања не се вклопуваат добро во реторскиот стил на излагање на византискиот „убав говор“ – „ев легин“ (εὖ λέγειν). Прашањата кои се однесуваат на нивното социјално потекло се многу слабо расветлени.

Воените прирачници, наречени *Тактика*, ја продолжуваат хеленистичката и римската традиција, посветувајќи при тоа внимание претежно на стратегијата. И покрај тоа, во нив може да се пронајдат податоци за изгледот на војниците, составот на единиците, а одвреме-навреме и за нивните навики. Особеното значење на овие текстови произлегува од тоа што тие не потекнуваат од истиот период, туку од повеќе векови, па така овозможуваат да дојдеме до заклучок за поголем број посебни епохи. Извесен *Маврикиј* (станува збор за истоимениот цар) составил кон крајот на VI век еден *Тактикон*, а тоа го направил и царот Лав VI во почетокот на X век, како и некој *Никифор* (веројатно императорот *Никифор II Фока*) во втората половина на X век. Тоа што не ни се познати слични военотехнички текстови од подоцнежните векови треба да се смета за симптоматично за опаѓањето и пропаста на византиската воена моќ. Ниту наведените тактикони не треба некритички да се прифаќаат како историски извори за времето во кое настанале. Тие, меѓу останатото, содржат и материјал по потекло од античката епоха или од различните периоди на византиската историја, што во моментот на настанувањето на самиот спис немал практична вредност, а нам денес ни е многу тешко да разликуваме што точно треба да се смета за застарено, а што за употребливо.

Влијанието на историчарот во расположливите информации е многу мало. Тактичките мерки, самиот воен поход, текот на битката и секако улогата на војсководецот секогаш се центар на интересирање, додека за самите војници се посветени само попатни белешки. Како и во другите области на византиската културна историја и овде можат да ни бидат од корист хагиографските текстови, кои што ги расветлуваат општествените и стопанските состојби за војничката егзистенција. Поединечно гледано, податоците во оваа област остануваат доста селективни и во ниту еден момент не смее да се испушти од предвид фактот дека прикажувањето на материјалните услови никако не може да биде во центарот на светителското житие. Различните забелешки упатени до царевите или до други личности на високи положби („владетелски огледала“) претставуваат извор на податоци за воениот морал, кое не треба да се занемари. Богатата астролошка литература, во најголем дел не е проучена.

Археологијата речиси целосно нè лишува од податоци. Предмети кои би ја сочинувале воената опрема речиси и да нема и затоа сме упатени исклучиво на илустрациите од различен вид (минијатури во ракописите, релјефи, дела од применетата уметност), а нивната информативност во методски поглед е многу ограничена, бидејќи византиската уметност е многу вкоренета во традицијата.

Затоа можеби и не треба да нè чуди што и науката не посветувала внимание на војниците. Општите прегледи целосно изостанале, а поединостите кои што се однесуваат на воената опрема делумно се разјаснети дури неодамна. Најголем интерес привлекле проблемите на војничкиот земјишен посед.

ВОЈНИКОТ И НЕГОВАТА ДЕЈНОСТ

Во кратко поглавје од еден прирачник од доцниот VI век се предпочуваат повеќекратните функции кои што војникот можел да ги има во армијата. Пред копнените единици јавале напаѓачките одреди чија задача била да ги гонат непријателите кои што се повлекувале. Заштитните одреди биле тука да им помогнат на напаѓачките одреди, штитејќи ги од непријателски заседи. Зад борбениот ред, или во негова придружба се наоѓал санитетот. Во воениот поход не смееле да изостанат и „техничарите“, земјомерачи кои што го одредувале местото на логорот, и кончарите, кои што извршувале поединости во врска со уредувањето на логорот. Големо значење имале и извидниците, што посебно се истакнува во списите. Два вида единици во кои војниците биле распоредени – коњицата и пешадијата, не се менувале од Стариот Рим па сè до XX век. Тешкото оружје во вистинска смисла на зборот го носела коњицата.

Војниците со одредени командни должности имале и соодветни чинови. На врвот на воената пирамида бил војсководецот – стратег (στρατηγός), кој што можел да го застапува и неговиот заменик – хипостратег (ὑποστρατηγός). На чело на различните дивизии – мерос (μέρος - дел од војска) се наоѓал генерал – мерарх (μεράρχης). Дивизиите се состоеле од по три полка – мирона (μοῖρον), кои ги предводеле полковници – мирарси (μοιράρχης). Во рамките на понатамошната поделба на полковите, со што овде нема да се занимаваме, функциите биле: капетан – комес (κομῆς), поручник – иларх (ἰλάρχης) и водник – хекатонарх (ἑκατονάρχης) под чија заповед се наоѓале стотина војници и десетари, а на крајот заповедници кои командувале групи од по 5 војници. (Термините за кои станува збор се буквално преведени во значењата кои ги имаат денес. Затоа треба да се сфатат условно). Последниот во оваа низа е наречен тетрарх, или исто стражар – филакс (φύλαξ). Постоеле уште неколку војнички дејности надвор од рамките на единицата, на пример барјактар – вандофор (βανδοφόρος) и војник задолжен за носење на офицерската наметка, кој што можел да ја преземе и функцијата барјактар.

Одговорноста за изборот на војниците ја сносел војсководецот, кој што за таа цел најчесто наредувал годишна регрутација, при што претежно морал да води сметка во војската да не се земаат ниту премногу млади – паидес (παῖδες - момчиња), ниту премногу стари мажи – геронтес (γέροντες - старци). Во бараните квалитети се вбројувале физичката сила – исхирос (ἰσχυρός), доброто здравје и робусноста, евростос (εὐρωστος), храброста и смиреноста, евпсихос (εὐψυχος), вештината, евро. Овие критериуми се наведени во еден воен прирачник од X век, а изгледа дека се прилично реторички и теориски обоени, бидејќи повеќето се однесуваат на психичките квалитети кои што тешко можеле да се измерат. Можеби ова треба да се сфати како опис на „идеален војник“.

Големо значење им се придавало на воените вежби кои се одржувале во

текот на зимата или во некое друго време кога немало борби. Во прирачникот на царот *Лав* се наведени 48 примери, како за поединечни така и за групни вежби. Посебно внимание било посветувано и тоа уште од VI век, на ракувањето со лак и стрела од седло. Иранските и турските народи во тој поглед секогаш биле пред Византија и затоа таа непрекинато морала да вложува напори како би можела колку-толку да држи чекор со нив. Маврикиевиот прирачник дава увид во разностраноста на тие важни дисциплини: брзото ракување со лак и стрела било увежбувано од стоечки став, на голема оддалеченост, во борба против копјаници и други цели, како и брзо отпуштање на стрелата во движење од коњот и на сите страни, итар премин од лак на копје и многу други вештини. Ваквата и на неа слична лектира понекогаш повеќе асоцира на циркуски акробати отколку на војници. Се претпоставува дека војниците, покрај тоа, добивале и теориски подучувања за конкретниот непријател, за неговите карактеристични особини и начини на кои се борат, на што војникот, исто така, требало да се приспособи. Биле разработени одредени шематски претстави за непријателот. Така, Франките, на пример, биле сметани за силни и застрашувачки во борбите, смели и одважни, но и љубители на добивка, па затоа биле и подмитливи.

Покрај тоа што ни недостасуваат илустрации и археолошки извори кои би можеле да ни дадат податоци за изгледот на војниците, за тоа сме прилично добро информирани, иако секогаш не е можно да се има кристално јасна претстава за сите детали посебно. Секогаш се водело сметка облеката на пешадијата да биде лесна. Се состоела од туника која достигала до колената и едноставно сошиени обувки. Покрај тоа постоела и тешко вооружена пешадија, на која што поради големата тежина на оружјето и оклопот во текот на маршот им било дозволено да јаваат на масги. Таквите војници понекогаш имале и придружници, кои им помагале при облекувањето на опремата и кои морале да одат наместо да јаваат. Карактеристичната слика на византиската копнена војска неизбежно ја дополнувала тешко вооружената коњица – катафракти (*καταφράκτες*). Во VI век *Прокопиј Кесариски* во само неколку зборови го скицирал изгледот на овие коњаници, што речиси не се променил сè до X век, од кога што потекнува наредниот опис. „Денес стрелците во борба одат во оклоп. Нозете им се заштитени до колената. На десната страна носат стрели, а на левата меч. Некои од нив носат уште и копје, додека на рамото им виси краток штит без ремени, што треба да им ги чува лицето и вратот“. Маврикиевиот прирачник нуди нешто попрецизен опис: целосен оклоп со качулка што се спушта дури до глуждовите, стрели и шило (за да може војникот сам да го поправа својот оклоп), коњаничко копје со ремен, лак, торба за стрелите (тобалец), а понекогаш дури и панцир ракавици. Посебно внимание привлекува една друга констатација на наведениот автор дека на опремата на коњите треба да се прицврстуваат перчиња, а на рамењата на оклопникот знаменца „бидејќи колку е војничкото оружје пораскошно, толку поодлучно тој напаѓа и со тоа поголем страв влева кај непријателот“. Станува збор за употребата на естетика заради одбивање на непријателот!

Тактичките прирачници го свртуваат вниманието на неопходноста постојано да се увежбува употребата на оружјето. Таквите вежби морале да се

спроведуваат претежно во периодите кога немало воени походи, а тоа главно биле зимските месеци. Додека денешните војници мора да се учат за користењето на новото оружје и оружените системи и на промените да се приспособуваат, во античката епоха и во средниот век тие проблеми биле значително помалку изразени, додека во случајот со Византија би можело да се каже дека воопшто и ги немало. Наместо тоа, постоел проблем на приспособување на новите и поинакви непријатели.

Кога е во прашање судирот со турските народи, кои што, почнувајќи од Хуните па заклучно со Османлиите во XV век, без прекин продирале на византиската граница, вештината на ракување со лак и стрела од седло била посебно важна. На византиските војници тешко дека некогаш им пошло од рака да го достигнат нивото на коњаничките номадски народи. Вежбите за борба на коњи имале посебно значење, особено во судирите со Арабјаните. Првата глава во *Маврикиевият прирачник* не е без причина посветена на употребата на лакот и стрелата.

На расправата за оружјето би можеле да потрошиме многу простор и време, но овде ќе дадеме само некои забелешки. Воопштено може да се заклучи дека оружјето во текот на долги векови суштински не се изменило. Платениците најчесто во борбите го користеле сопственото оружје на кое што навикнале, а неретко сочинувале и посебни единици. Посебен методолошки проблем при описот на оружјето е што речиси нема наоди кои со целосна сигурност би се препишале на Византинците. Нешто од материјалите во музеите на Источна и Југоисточна Европа можеби и потекнува од Византинците, но не постои сигурен критериум врз основа на кој би можело византиското оружје јасно да се разграничи од онаа што им припаѓало на околните племиња. Терминологијата која ја користат пишаните извори често е со многу сомнителна вредност, а кога станува збор за можни примери, ликовните прикази тешко можат да се припишаат на одредено место, а уште помалку на време. Во принцип, треба да се разликуваат два вида оружје: за напад и за одбрана. Оклопот, посебно во раниот и средниот период на византиската историја, имал големо значење за многу видови на воени единици (одреди). Тежел и до 16 кг, од што може да се претпостави како на војникот што го носел му го ограничувал движењето, а посебно кога требало да бега. Во такви ситуации војникот немал друг избор освен да се ослободи од некои делови од оклопот. Притоа не треба да се заборава дека најголем број од големите битки се одвивал во време на летните горештини, во текот на кои оклопот бил дополнително оптоварување. Дури и оние војници кои со оклоп не го штителе градниот кош, носеле метални штитници на рацете и нозете. Во поедини случаи наместо железо била користена говедска кожа или одредена комбинација од различни видови материјал. Кога е во прашање шлемот, кој како и штитот претставувал неизоставен дел од војничката опрема, постоеле и лесни и тешки варијанти. Оружјето за напад било многу разновидно, а ние во овој момент можеме да го претставиме само во основни црти. Мечот и ножот не мора посебно да ги опишуваме. Секирата при подигнувањето на логорот била користена како алатка, а на војниците од царската гарда била составен дел од нивното парадно оружје. Поедини видови секири биле користени и во борбите. Од доцноантичкиот период во употреба

биле и топуз и стап. Дел од старата римска традиција биле и долгото и краткото копје за гаѓање. Тврдењето дека коњаниците почнале да носат мали копја дури во XII век се базира на погрешна интерпретација на еден историски извор. Како што споменавме и претходно, најзначајна улога од сето оружје имале различните варијанти на лакови. Бил познат и еден вид на самострел (тежок лак од подоцнежнo вереме). Едно од најстарите познати оружја - праќа, исто така можела да се сретне кај византискиот војник.

Казните за непослушноста биле различни и строги. Еден од изворите од VII или VIII век наведува повеќе од 50 казни и забрани. За голем број прекршоци на сторителот му следувала смртна казна. Овде може да наведеме само неколку примери: оние кои не ги почитуваат наредбите на врховниот заповедник, па дури и тогаш кога успехот недвосмислено покаже дека прекршувањето на наредбата било исправна одлука; оние кои го напуштиле логорот, го загубат или го продадат оружјето (во овој случај било предвидена и можност за помилување, или замена на смртната казна со поблага), оние кои од страв од непријателот симулираат болест, како и за сите видови на дезертерство. Сакатење или прогонство следувало за сите кои ја поттикнувале војската на бунт. Тој што ќе пребегнел кај непријателот, а потоа се врател, бил фрлан на ѕверовите или бил набиван на кол. Овие казнени мерки настанале во периодот на најголемите византиски воени напори, во текот на судирите со Бугарите и Арабјаните, кога требало да се одржи строга дисциплина. Не ни е познато во која мерка биле применувани и подоцна, но сигурно е дека во Византија, како и во другите средновековни држави, околу смртната казна и нејзината оправданост никој не се замарал. (Во Византија смртната казна од 726 година со *Еклогата* била заменета со телесна казна, но само за одредени прекршоци).

Покрај казните, познати се и поедини забрани. Така, војниците не можеле да управуваат со туѓ имот, а ниту да го земаат во залог. Од Јустинијановото законодавство преземена е и одредбата според која им било забрането да работат во земјоделството и во трговијата. Таквите одредби подоцна биле менувани и приспособувани на новите и поинакви услови (посебно кога е во прашање земјишниот имот), страстиотите биле и земјоделци и војници, пронијарите исто така. Но, овде нема простор да одиме во детали.

МАТЕРИЈАЛНАТА И СОЦИЈАЛНАТА ЗАДНИНА

За ова многу значајно прашање во науката не е постигната согласност. Изворите не само што се малубројни и што противречат едни на други, туку е неможно со сигурност да се датираат. Многубројните различни толкувања речиси и немаат ништо заедничко. Во принцип, може да се претпостави дека за селското население барем до XI век важела воената обврска. Во случај на војна мобилизација била вршена врз основа на соодветниот катастар. Во колкава мерка оваа обврска важела и за градското население, тоа прашање, барем засега останува отворено. Тешко е да се помисли дека со мобилизација биле опфатени трговците и занаетчиите, а посебно оние што се занимавале со недоволно ценети занимања. Во поедини елитни единици (на пример, во царската гарда), имало, покрај другото, секогаш и професионални војници. Од

XI век таа форма на регрутација во голем дел или целосно била заменета со општа воена обврска, за со тек на времето, во спрега со врбувањето платеници, постепено да доведе до пропаст на државните финансии.

Постоела законска одредба, според која, мобилизација не се однесувала „ниту деца (момчиња) ниту старци“. Во војска се стапувало со 18 или 19 години, но регрутацијата била вообичаена до 24-та година од животот. Овој сразмерно широко дефиниран рок се објаснува со фактот дека слично како и денес тоа се прави во некои држави, не биле мобилизирани сите младинци од одредена година, ако за тоа во дадениот момент немало потреба. Мобилизацијата во согласност со воената ситуација можела да се повтори во кој било период од животот. Се претпоставува дека мобилизација имало и во периодот на мир, за младинците да се запознаат со оружјето и воената тактика. Претпоставката дека се обучувале дури во текот на подготовките за конкретен воен судир делува неубедливо. Јасни докази во прилог на опишаната практика, за жал нема. Освен неопходните војнички знаења, младите луѓе морале да научат и да го поправаат своето оружје. Во тоа време на обичниот војник повеќе од тоа и не му било потребно. Книжевно образование било потребно само за офицерите. Тоа пред сè, подразбирало запознавање со античките и византиските тактички списи, но и со догмите и теолошките дела. Се сметало дека таквите знаења придонесуваат за моралното однесување, кое што било неопходно за командување.

Војникот за време на службата добивал плата. Нејзината висина и времето на исплаќање се менувале во текот на вековите. Кога е во прашање доцниот VI век, има навестувања дека платата се исплатувала во пролет, кога војските се собирале. Во подоцнежните векови војниците ги добивале парите дури после неколку години, најчесто после три или четири. Обврзникот кој плаќал одредена сума (во 949 година, на пример, тоа изнесувало 4 номизми) можел да биде ослободен од воената служба, додека пак земјоделците кои што не можеле да обезбедат регрути, бидејќи биле сами на своите имоти, плаќале даночен надомест. За висината на војничката плата речиси и да нема сигурни податоци, освен кога се во прашање износите наменети за заповедниците на големите воени окрузи.

Меѓу прашањата на кои науката досега посветила најмногу внимание се вбројува и проблемот на врската помеѓу земјишниот имот и воената служба, кое што било кодифицирано од X век. Тука имаме најразлични мислења, од тоа дека воената служба немала врска со земјишниот имот и дека Византија не доделувала земја со цел сопственикот да врши воена служба, па до тоа дека од VII до XI век поголем број од војниците биле и сопственици на земјишен имот (стратиоти= слободни селани војници), на кои што се темелела воената моќ на Византија и благодарение на нив Византија опстојала во тие бурни времиња. Од втората половина на XI век (од времето на *Алексиј I Комнин*) се појавува пронијарската војска. Но, за разлика од стратиотот, пронијарот не бил земјоделец, тој дури не морал да живее на село, тој се користел од приходите од довереното село или повеќе села, а тој ја вршел регрутацијата на војниците од имотите што му биле дадени на уживање. Понекогаш, за да не се намали бројот на работоспособното население, пронијарите најмувале платеничка војска. Наемниците биле регрутирани исклучиво од странство, често служеле

во посебни единици и повеќе не се поистоветуваале со земјата која требало да ја бранат. Инаку војникот од својата плата можел да си купи имот-земја, а имаме одредби од X век кога се забранува продажбата на војничките имоти.

Покрај платата, војниците добивале оружје и храна. За војничката исхрана и снабдувањето на војската со храна, добро нè известуваат воените прирачници и историските извештаи. Прехрамбените продукти во принцип војниците ги носеле со себе (комора), но, ако биле на непријателска територија, за да заштедат од резервите, се користеле со тоа што можеле да го најдат на самото место, па затоа и се применувало ограбување на непријателската територија. Основна војничка исхрана бил двопекот, чии што својства не се промениле уште од антиката, иако сега бил означуван со ново име паксимадион наместо вукелатон. Освен тоа, постоел и леб што бил долго печен, а потоа сушен на сонце и малку се разликувал од двопекот. Како „топли јадења“ биле користени различни кашии приготвени на самото место. Во мениото имало и солено месо или сланина. Во историските извори се споменува и варено или печено месо, кое што селаните го приготвувале во време на походот и секогаш било свежо (меѓу задолженјата на византиското селанство биле обезбедување храна и сместување за војската). Снабдувањето со вода било во извесна смисла поважно од снабдувањето со јадење. На резервите вода повремено им се додавале оцет или песок за да се зачува свежината. Војниците ја носеле водата во специјални шишиња, во кои што според упатствата од тактичките прирачници, никако не смеело да се става вино, што инаку на војниците би им било поубаво. Во принцип, на војниците им било давано вино, а покрај тоа постоеле и различни мешани пијалаци, на пример кисело вино измешано со слез или мешавина на вино, млеко и вода. Пладневниот оброк бил основен. Било пожелно војниците да јадат пред битката, бидејќи можело да се случи за наредниот оброк долго да чекаат. Почетокот на ручекот го одредувал војсководецот по сопствено убедување, а се најавувал со труби. Тој сигнал бил користен и како воена итрина, за непријателот да се опушти во лажна сигурност, а всушност се тргнувало во напад.

Војниците многу често биле одвоени од своето социјално опкружување, што создавало и извесни потешкотии. Воениот прирачник на царот Лав свртува внимание на фактот дека во војската пред сè мора да се спречи блудот. Од друга страна, спречувањето не било единствена мерка, бидејќи блудот можел да се стави под контрола. Еден епископски извор укажува на тоа дека вторава можност можеби повеќе одговарала на реалноста: во воените логори биле подигнувани бордели.

Веќе на почетокот споменаваме дека не ни е позната никаква утврдена старосна граница до која војниците можеле да останат на служба (претежно воениот рок траел 10 години). Не ни е познато на кој начин биле згрижувани ислужените војници. Кога тој проблем е во прашање, располагаме со една назнака од VI век. Тогаш, после бунт, за време на царот *Маврикиј*, била издадена наредба со која на ветераните им било одобрено населување по градовите, како и извесна царска материјална помош. Преовладува мислењето дека оваа одредба се однесувала на неженетите војници кои што немале семејство на село кое би ги прифатило. Уште не е докажано дека во Византија постоел пропис за згрижување на ветераните како во римското време.

УЛОГАТА НА ВОЈНИКОТ ВО ДРЖАВАТА

За разлика од западните или арабските средновековни држави, улогата на војникот во Византија во никој случај не била ограничена исклучиво на одбраната на земјата. Следејќи ја традицијата на војничкото Римско Царство, какво што го познаваме од III век, армијата имала одлучувачка улога и при изборот на византиските цареви. Наспроти воените судири, улогата на поединечниот војник при тоа сигурно немала пресудно значење, туку тој во таква прилика бил само инструмент во рацете на генералите и војсководците. Бидејќи од V век се утврдила нормалната акламација во главниот град или во неговата непосредна близина, која веќе не се базирала на узурпацијата на воените единици, во неа сега претежно учествувале цариградските гардиски единици. Тие, во извесна смисла ја застапувале војската во целина, така што секој поединечен војник можел да се чувствува како учесник во оваа процедура, и да верува дека е еден од нејзините конститутивни елементи, под услов нашите историски анализи овде да не наметнуваат едно премногу идеализирано видување на ситуацијата. Според уставните одредби, во изборот на царот учествувале војската, народот (циркуските партии) и сенатот, кои што, исто така, ги изведувале акламациите. Силата на секоја од овие страни поединечно варираше со текот на времето и во секој конкретен момент само една од нив имала пресудно влијание на текот на настаните. Таа страна во никој случај секогаш не морала да биде војската. Во доцновизантиската епоха, кога бил воспоставен принципот на владеење на една династија (Палеолозите), согласноста на овие групации се сведува на сосема формален чин, но сепак сè до 1204 година се случувало некоја од нив да добие посебно значење во дадениот процес.

Ние се занимаваме во овој момент со уделот на војската во изборот и прогласувањето на царот, што можело да има два различни вида. Во случај на мирно решение, војската би донесувала одлука за наредниот цар, а другите групации со таа одлука се согласувале. Во друг случај (кога во прашање била узурпација) војската на другите фактори им ја наметнувала својата волја, што доведувало до соборување на претходниот цар. Вистинска активна улога војската имала исклучиво во овој втор случај и затоа со него малку повеќе ќе се позанимаваме врз основа на некои примери.

Историчарот *Теофилакт Симоката* детално опишал една таква ситуација од рановизантискиот период, која што во 602 година за царот *Маврикиј* значела губење на престолот и на животот. Во есента таа година Маврикиј, на војниците од дунавската граница, им забранил да се вратат дома, наредувајќи им да презимат на спротивниот брег на реката. Војниците тогаш им откажале послушност на своите заповедници. Избрале еден од своите редови (*Фока*) за водач и му дале на царот до знаење дека повеќе не ја признаваат неговата власт. Царот не сакал да попусти и така побунетите дунавски војски тргнале кон главниот град. Меѓутоа, сами не можеле да го соборат царот. Дури откако на страната на војската застанал народот, кој што го застапувале циркуските партии, узурпаторот Фока можел да влезе во градот и да седне на престолот.

Позната е и улогата на војската и војниците во времето меѓу крајот на Ираклиевата династија (695, односно 711 година) и доаѓањето на *Лав III* на

власт (717 година), за што се водени многу дискусии. Изгледа во дадениот период се повториле приликите какви што владееле во Рим за време на војничките цареви во III век. Нивната заднина, сепак, била сосема поинаква, бидејќи се работело за соперништво помеѓу моќните воени управници на областите (темите) и нивните заповедници. Прво, на царскиот престол дошол *Леонтиј*, генерал на темата Хелада, потоа командантот на флотата *Тибериј*, потоа ерменскиот генерал *Филипик*. Овој последниот после две години го соборило од престолот одредите (единиците) на еден друг воен округ (друга тема), за наместо него да го постават цивилниот службеник *Анастасиј*, кого што, исто така, после две години го соборило војските од темата Опсикион, чиј што штитеник *Теодосиј III* останал на престолот уште пократко. Го заменил генералот на темата *Анатоликон Лав III*, на кого што конечно му пошло од рака да воспостави стабилност во Царството. Овој период на интензивна политичка активност на војската бил единствен во целата византиска историја, што може да се објасни со фактот дека во дадениот момент спасот на царството од Арабјаните и Бугарите се наоѓал исклучиво во рацете на војската.

Колку интересна да ни се чини оваа „масовна узурпација“, многу факти во врска со неа останале непознати за нас, бидејќи со неа само накратко се позанимавале само двајца историчари, *Никифор* и *Теофан*. Од историско гледиште, јасно е расветлена узурпацијата на *Алексиј I* (1081 година), која што ја опишала неговата ќерка *Ана*. *Алексиј* уште од својата 14-та година активно живеел во војничко опкружување, па во текот на децении пред и самиот да биде прогласен за цар имал можности да научи многу за узурпациите и тоа на примерите на *Никифор Вриени* и *Никифор Василаки*. На побуна против владејачкиот цар *Никифор Вотанијат* не го поттикнале војниците, туку тој самиот, како еден од најзначајните војсководители во Царството и претставник на една многу стара фамилија, ги охрабрил војниците на тој чин. Војските ги собрал под изговор дека се подготвува да поврати извесен град кој што го освоиле Селџуците, а конкурентскиот претендент за престолот *Никифор Мелесин* го смирил со ветување на соработка, за потоа со помош на својата армија, која што во меѓувреме го прогласила за цар, да продре во Цариград. Ова е недвосмислен пример на воен бунт, за чиј што успех, освен дипломатските вештини, треба да им се заблагодари и на помошта од војниците.

Покрај овие узурпации чија цел била смена на царскиот трон, било успешна или неуспешна (бидејќи сите војнички бунтови немале секогаш посакуван резултат), во војската доаѓало и до немири кои небиле раководени од тенденцијата да се изнуди промена на државниот врв. *Теофилакт Симоката* (VII век) наведува впечатлив пример и за такви настани. На Велигден 588 година на војниците на сасанидското боиште требало да им се соопшти дека ќе им се намали платата за четвртина. Таа непријатна задача му паднала на новоименуваниот војсководец *Приск*. Тој, пренесувајќи ја немилата вест, погрешил, бидејќи не слегол од коњот во знак на почитување кога прв пат ги поздравувал своите војски. Тоа во логорот предизвикало двојно незадоволство поради надменооста на војсководецот и поради смалувањето на платата. Бунтот потоа се разгорел во неколку фази. Војниците, со мечеви и камења, се собрале околу шаторот на заповедникот. Тој тогаш наредил меѓу војниците да се пронесе

иконата на Христос, што ни најмалку не ја смирило масата, туку и иконата била каменувана. Гледајќи го тоа Приск побегнал од логорот. Шаторот му бил ограбен, а војниците останале незадоволни и кога одлуката за намалување на платата била повлечена. Избеганиот војсководец морал да повика епископ да посредува во спорот, што не било вообичаено во такви ситуации. Морал, освен тоа, да им дозволи на војниците сами да си изберат нов заповедник. И оваа духовно посредување останало без успех, а војниците почнале да ги рушат скулптурите на царот и да ги уништуваат сликите со неговиот лик. Немирите успеал да ги смири еден висок великодостојник дури од Цариград, кој што самиот цар го испратил да ги смири побунетите војници.

Наведениот пример укажува на влијанието кое го имала војската, но и на тоа дека чекорот од војничкиот бунт до узурпацијата на царската власт не бил голем. Во случајот со бунтот на дунавската армија мотивите се сосема јасни. Во вториот пример, кај бунтот на истокот на Царството, недостасувала само прокламацијата на нов цар.

На значењето на војниците во државата укажуваат низа цареви чиј пат до владетелската положба водел преку нивните воени кариери. Во оваа прилика ќе споменеме само неколку примери. *Јустин*, вујкото на *Јустинијан*, дошол на престолот служејќи во војската. *Маврикиј* во почетокот бил стражар во царската палата, потоа бил упатен на источната граница како војсководец, од каде што се вратил само неколу месеци пред да биде прогласен за цар. *Ираклиј* бил син на воен заповедник, а самиот командувал во Картагина, што потоа му ја овозможило узурпацијата на тронот. *Лав III* бил еден од најголемите заповедници на темите, а *Алексиј I* од најрани години живеел меѓу војниците. Покрај ова, треба да ги споменеме и оние цареви кои пред стапувањето на престолот биле „цивили“, но потоа на тронот се покажале како добри војници и војсководци. Најимпресивен пример од таков вид е *Василиј II*, кој во историјата влегол како најистакнат цар-борец. Тој дури и на портретите е прикажан во војнички оклоп.

Конститутивен елемент при поставувањето на престолот биле, како што е познато, акламациите, кога новиот цар бил подигнуван на штит и покажуван на собраното мнозинство. Тој обичај се почитувал и кога царот не потекнувал од редовите на војската, па дури и тогаш кога војската немала решавачка улога во неговиот избор. Прашањето дали новоизбран цар бил подигнуван на штит и во средновизантискиот период уште не е познато со сигурност, но се знае дека во XIV век се постапувало така, без оглед на тоа дали таа традиција била повторно воспоставена или никогаш не била прекината. Тој чин го симболизирал континуитетот или барем идеалната поврзаност меѓу царот и неговата војска.

ВОЈНИКОТ И СМРТТА

Постојаната готовност на војникот за загинавање е заедничка за сите култури. „Војната е сликар на смртта“, рекол еден византиски војсководец, за да на друго место војниците ги означил како луѓе кои непрекинато се увежбуваат за умирање. Воената реторика, вид на византиска книжевност која што сè уште не е детално проучена, ни нуди извесни податоци за тоа како во онаа време се

доживувала смртта на бојното поле. Можеби донекаде изненадува фактот што се зачувале римските претстави за славата која храбрите војници ја уживаат кај подоцнежните генерации, додека, пак, од друга страна се стекнува впечаток дека на христијанското сфаќање за небеската награда ретко се наидува. Извесен војсководец уште во VI век повторува како нема ништо послатко од смрт во борба. Истата мисла повторно се јавува во романот на митрополитот *Константин Минис* од XII век, кој тврди дека е подобро да се загуби животот на бојното поле отколку да се умре во кревет. Се мисли дека овие автори сметале оти после јуначката смрт попрво се оди на Елисејските Полиња отколку во христијанскиот рај. Многу ретко се чувствува христијанската мисла за животот после херојската смрт, кога да кажеме, исто така, во согласност со античката традиција, смртта се означува како сон кој е многу пократок во однос на денот кој ќе дојде, или кога се прикажува како ангели ја држат душата на мртвите. Во своето дело *Тактика* царот *Лав* конкретно зборува за јунаците кои што се истакнале во борбата за христијаните, и тука нема голема разлика во однос на војниците кои што *Никифор Фока* ги прогласил за маченици. Но, одржувањето на црковна служба за загиналите во војна е потврдено.

Храбриот борец ретко е прикажан парадигматски. Овде ќе наведеме еден исклучок, од историскиот спис на *Теофилакт Симоката* (VII век). Бил еднаш некој војник кој што се борел со смртта, бидејќи телото му било прободено со неколку стрели кои што никако не можеле да се извадат. Ранетиот го однеле во логорот, но ниту лекарите таму не знаеле што да прават. Меѓутоа, изгледало дека тој човек сака и понатаму да живее само за да го дознае одговорот на едно прашање: дали Византинците победиле или не. Нормално дека победиле! Кога го чул тоа, дозволил да му ги извадат стрелите и умрел.

Реторичките извори со одушевување зборуваат за грижата која царевите и војководците ја покажувале за фамилиите на загиналите војници, грижејќи се за нив како за сопствени деца и водејќи сметка за целата куќа и роднините. Реалноста, најчесто изгледала сосема поинаку. Обезбедувањето на вдовиците било препуштено на волјата на царот. Така, на пример, *Михаило I* на сопругите на загиналите војници во борбите со Бугарите им поделил по пет (5) таланти, но нам денес не ни е познато колкава била вистинската вредност на тој милостив дар. Царицата *Ирина* одобрувала даночни олеснувања кога војничката служба предизвикувала потешкотии при плаќањето, но тие погодности ги укинал нејзиниот наследник *Никифор*. Во периодот на Комнините било отворено училиште за децата сираци (чии што татковци загинале во војна), што исто така може да се толкува како еден вид грижа за децата на загиналите во војна. Деталното проучување на историските извори би можело да укаже уште на некоја поединост засега непозната, но и без тоа е јасно дека грижата за семејствата на паднатите војници главно се ограничувала само на реториката.

РЕЛИГИЈАТА МЕЃУ ВОЈНИЦИТЕ

„*Milita Christi*“: „Бог е врховен војсководец во војната“. Така, според извесен историчар од VII век, ја почнува свечената проповед еден епископ,

упатена на војниците. Христијанството имало претензии да биде религија на мирот, и затоа во мисионерството се користело со ненасилни средства, додека пролевањето на крв во борба било сфаќано како убиство. Во првите векови од христијанството воената служба на верниците во суштина не им била прифатлива. Вистинските војници за нив не биле војниците во царската служба туку мачениците за христијанската вера. Покрај тоа, христијаните служеле во војската, а случаите на морален судир биле многу ретки и тоа благодарение на познатата меѓусебна толеранција. Но, тие малубројни примери, сепак, биле некој вид предводници, што ја овозможило појавата на војнички светци, кои што во текот на подоцнежните векови ќе имаат големо значење. Христијаните можеле да служат војска пред сè, благодарение на еден друг факт, а тоа било прераснувањето на христијанството во државна религија, која што имала своја основа во војската, а токму тоа има пресудно значење во овој контекст. Победата на Константиновите војници на Милвијскиот мост во 312 година, е извојувана под видението на крстот, без разлика колку многу или колку малку за таквото претскажување придонела Евсевиевата дворска реторика. Веќе две години подоцна синодот во Арлу (во 3. канон) недвосмислено се изјаснил во прилог на војничката служба, одлучувајќи дезертерството да се казнува со екскомуникација.

ВОЈНИКОТ И РЕЛИГИСКАТА ПРАКТИКА

Христијанските обичаи бавно продирале во војската. Историските извори често за тоа не зборуваат ништо, или не се доволно проучени во таа смисла, така што примерите што овде ги неведуваме, тешко можат да се сметаат за репрезентативни.

Маврикиевитот воен прирачник (втора половина на VI век) како воена молитва (веројатно во старинска традиција) ја наведува *nobiscum*. Знамињата биле благословувани, додека лабарумот (во Константиновата традиција) бил носен пред војската. Вечерата се завршувала со пеењето на *Трисвети*. Пред битката, во логорот била читана молитва, која се завршувала со зборовите „Господе, смилувај се“. На тоа секогаш присуствувал свештеник. Според прописите на *Никифор Фока* (X век), кој што во животот се истакнувал со војничка побожност, војниците биле задолжени да ја изговараат оваа молитва и кога им се приближувале непријателите. За службата Божја за војниците во VI век уште не станува збор, но затоа таа се поменува во наведеното Никифорово дело *Praecepta*. Кога времето на битката еднаш ќе се одредело, морало да се одржи служба на која се надоврзувал тридневен пост. Тогаш војниците смееле да јадат само еднаш дневно и тоа навечер. Во Никифоровитот воен логор и инаку владеела побожност: наутро и навечер биле држани кратки служби. Во тоа време војниците не смееле да се посветуваат на каква било друга активност. Коњаниците морале да се симнат од коњите и да се свртат кон исток, исто како и пешаците. Непочитувањето на овие одредби било казнувано со тепање, бричење на главата или разжалостување. Меѓутоа, може да се претпостави дека таквата ригорозна верска дисциплина во војската владеела исклучиво во времето на *Никифор Фока*. Присуството на икони со Христосовитот лик меѓу

војниците прв пат се споменува во врска со бунтот на војниците на источната граница во 588 година. Посведочено е дека иконите на војниците им биле покажувани и во други слични, но значајно помалку заострени ситуации во XI век.

Меѓутоа, секогаш преостанувале елементи кои укажуваат на нехристијанскиот карактер на воената служба. Во нив, во прв ред се вбројува фактот што на свештениците не им било дозволено да служат под оружје. Во војската, како што споменавме, имало свештеници. Тие читале молитви и држеле служби. Во житието на св. Никифор може да се најде податок дека во 966 година ја придружувале војската на Сицилија. Но, оружје свештениците не смееле да носат (иако има исклучоци). Тоа е јасно утврдено уште во 7. канон од Соборот во Халкедон, одржан во 451 година. Таму е пропишано дека оној кој еднаш ќе стапел во свештенички или монашки чин немал веќе право на државна или војничка случба. Дури и апокрифниот апостолски канон кој што црквата правно го санкционирала дури во 692 година, решително се изјаснува за тоа прашање: „Епископ, презвитер или ѓакон кој служи во војската, а не сака да се лиши ниту од световната ниту од духовната служба, треба да биде сменет“. Покрај тоа, располагаме со докази дека државните институции мобилизирале свештеници, или овие доброволно земале оружје во раце.

Оваа забрана би можела да се толкува (или подобро речено да се искористи) и во спротивна смисла. „Со правовремено“ влегување во свештенички или монашки сталеж можело да се избегне служењето војска. Веќе во IV и V век биле преземани мерки да се спречат такви „маневри“. Во преписката помеѓу папата *Григориј Велики* и царот *Маврикиј* постоеле елементи кои укажуваат на овие проблеми, а од тоа гледиште може да се согледаат и укинувањето на манастирите во текот на иконоборците, како и прогонувањето на монасите. Постои и одредба дека на војниците, додека им трае воената служба, им се забранува да одат во манастири!

Често наидуваме на случаи каде што тегобите на војничкиот живот доведувале до одрекување од световниот живот воопшто. Пропаста на византиската војска во борбата против Бугарите во 811 година и смртта на *Никифор* го навеле војникот *Никола*, веднаш по враќањето од боиштето, да стапи во манастир. Источната црква го слави споменот на овој војник и монах на 24 декември, а неговото житие накитено со поучни побожни приказни зачувано е во повеќе различни верзии. Од истиот век потекнува извештајот за „преобратувањето“ на уште еден војник, подоцна испосник *Јаков*. Тој бил во гардата на *Лав V* и се мисли дека ги споделувал царските иконоборски ставови. Неговиот брат, наспроти тоа, бил замонашен свештеник, па затоа Јакововите уверувања длабоко го растажиле. Меѓутоа, му успеало да го врати братот на вистинскиот пат. Текстот зачуван исклучиво во верзија на латински јазик зборува за *mirabilis metamorphosis* (чудесно преобразување), *hominem mundanum transformavit in virum spiritualem* (преобразување на световен човек во духовен маж), како и за тоа како овој од еден *miles saecularius* (световен војник) направил *miles christianus* (христијански војник).

Кај војниците не наидуваме само на вера туку и на суеверие и тоа неспоредливо почесто отколку што тоа го потврдуваат скудните историски

извори. Извесен *Теофил*, кој во VIII век работел како дворски астролог во Багдад, иако бил христијанин, составил спис во кој со помош на астрологијата опишува различни воени ситуации. Еве неколку примери од тој текст. Кога Хрон и Селена (Месечина) ќе се најдат во хармонија, тоа укажува на предавство и заседа, а истата констелација помеѓу Афродита и Селена го исклучува предавство. Во случај на опсада, решавачка улога има соѕвездието во кое во дадениот момент се наоѓа Месечината. Кога Селена, која стои во хармонија со Хрон, ќе зајде, тоа упатува на плашливост и слаб војсководец и донесува многу опасности. Овие упатства несомнено се наменети на офицерите, а не на обичните војници, иако и на нив секако им било познато дека се применуваат астролошки методи. Примерот на царот *Манојло I* покажува во колкава мерка царевите верувале во хороскопот.

Како суеверно гатање може да се смета и толкувањето на соновите. Во Ахметовиот соновник се наоѓа цела низа толкувања во врска со војната и оружјето, кои не се наменети на војководците, туку на војниците. Ако војник сонува како нашол оклоп, тоа претскажува дека ќе го победи непријателот и ќе се збогати со онолку колку што тежи оклопот. Прост човек кој сонува метално оружје ќе стекне голема придобивка. Царот кој во сонот самиот себе се гледа под оружје ќе однесе победа над странските народи.

ВОЈНИКОТ И ВЕРСКИТЕ СУДИРИ

Додека после V век во византиската армија речиси веќе да немало етнички проблеми, оние религиозните токму тогаш започнале (со утврдувањето на халкедонските догми). Овде нама да се занимаваме со таа проблематика, ќе ја објасниме во делот за црковниот живот, а преминот од паганството (односно од гностичкиот правец и култот на богот Митра) кон христијанството ќе мораме целосно да го занемариме.

На прво место важи, секако, баналната констатација дека секој војник пред сè, бил потчинет на наредбите на своите претпоставени. Личното религиско убедување притоа имало подредена улога. Покрај тоа, останува отворено прашањето во колкава мерка поединечниот војник воопште и се чувствувал како приврзаник на монофизитизмот, како и што тој под тоа точно можел да подразбира. Колку што е познато, ништо не нè упатува на заклучок дека причината за некој од војничките бунтови во V и VI век треба да ја бараме во христолошките спорови. До интервенција на војските за време на соборските одлуки (на пример во 449 година во Ефес) дошло после директни наредби, и ништо не ги доведува во непосредна врска со волјата на војниците кои што ги извршувале наредбите. Царевите сигурно повремено ги согледувале опасностите кои можеле да произлезат од религиските непријателства. *Маркијан* забранил во воените единици да се расправа за одлуките на Халкедонскиот собор, додека на поедини религиски групации сосема им било скратено правото да стапат во воените редови. На Манихејците уште пред тоа (428 година) царот *Теодосиј II* им ја забранил стандардната војна служба, ограничувајќи го нивното ангажирање само на специфични задачи.

Држењето на армијата во текот на иконоборството е честа тема на научна

расправа. Меѓутоа, мораме да заклучиме дека не е можно да се утврди внатрешниот личен став на поедини војници. Во целиот наведен период во воените редови немало ниту еден бунт кој би можел да се доведе во врска со иконоборскиот проблем. Се покажа како неодржлива и поделбата на воените единици на иконофилски (на исток) и иконоборски (на запад).

Единствениот судир внатре во војската, кој што навистина бил религиозен мотивиран, се одвивал од IX до XI век и се однесувал на проблемите на павликијаните и богомилите. Павликијаните во IX век во рамките на својата државна творба на Еуфрат, организирале и воени единици кои стапиле во судир со државната власт во Цариград. Сличен аспект имале и бунтовите на бугарска територија со кои царот *Алексиј Комнин* морал да се соочува уште кон крајот на XI век. Би можело да се каже дека тоа биле верски војни, со целосно внимание со кое тој термин треба да се употребува. Војниците кои што учествувале во дадена борба, веројатно навистина се чувствувале дека се борат за својата вера.

ВОЈНИЧКИ СВЕТЦИ

Во претходните излагања споменавме дека некои од оние христијани кои што, вршејќи војничка служба, постанале маченици, важеле како вистински Христосови војници (*milites Christi*) и како заштитници на војниците и нивен пример. Во делата на ликовната уметност тие се претставени во војничка униформа, иако главно не пред IX век, а со текот на вековите нивниот број се зголемувал. По сè изгледа и нивниот култ се ширел во согласност со интензитетот на борбите кои што неверниците ги воделе со Византија или со христијанските народи воопшто. Така било во IX и X век, а потоа повторно во XIV и XV век, кога Османлиите ги загрозувале Византиското Царство и христијанските држави на Балканскиот Полуостров.

Најистакнати меѓу овие светци биле *Димитрија*, *Прокопиј* и *Теодор* (кој што подоцна се разделува на две фигури, во војсководец и војник). На овие тројца треба да се додаде уште и *Георги Коњаникот*. Поголемиот број од нив мачеништвото го доживеале во времето на *Диоклецијан*, што значи дека најверојатно биле почитувани уште од IV век, иако во врска со тоа треба да се расветлат уште многу прашања. Најбогати се легендите исплетени околу личноста на *св. Георги*, кој што, според еден уште недоволно прецизно датиран извор, веќе во VII век се вбројувал меѓу државните светци. Војничките светци не ги штителе само поединци, туку слично како Хомеровите богови, влијаеле и на текот на битката, јакнејќи ја така самодовербата во армијата. Историската литература нуди повеќе соодветни примери. Во текот на походот на Јован *Цимиски* на Русите во 971 година, одеднаш почнал да дува бурен ветар, фрлајќи му на непријателот прашина во очите така што тие ништо не можеле да видат. Во истовреме се појавил и јавач на бел коњ кој ги поттикнувал Византинците, а тоа не бил никој друг туку „великомаченикот Теодор“. Неколку векови подоцна на византискиот цар му дошле на помош двајцата св. Теодори истовремено. Во текот на походот, чија цел била освојување на градот Мелник (1255 година), на царот *Теодор II Ласкарис* му се прикажале двајца мажи, со циновски раст. Бидејќи никој освен царот не ги забележал, се чинело сигурно

дека се во прашање двајца војнички светци. Кога освојувањето на тврдината започнало, тие повторно се појавиле и го завршиле целиот потфат по волјата на Византинците. Повремено, светците на себе ја преземале и улогата на војничката совест. Во текот на руската опсада на Цариград во 907 година, Византинците на своите непријатели им понудиле преговори. Во таа прилика на кнезот *Олег* му понудиле отровно јадење и пијалак. Кога Олег одбил да јаде и да пие (така барем бележи Несторовата хроника), *Грците* ги обзел страв, тие рекле: „Тоа не е Олег, туку свети Димитриј, кој што Бог го пратил против нас“.

СЈАЈОТ И БЕДАТА НА ВОЈНИЦИТЕ - ПРЕГЛЕД

„Денес е небото поинакво, денешниот ден не е како сите други, денес младиот господин јава во бој“. Така почнува една од најстарите и најубави византиски јуначки песни, *Песна за Амирес*. Станува збор за пограничните единици, акрити, кои тргнуваат во битка против неверниците. Во најсјајниот период од историјата на Византиското Царство тие претставувале најголем пример. Но, тие не се реални јунаци, туку херои со натчовечки сили, така што еден сам може да победи цела армија. Верата и магиската сила малку се оддалечени една од друга. На Амирес еден ангел му покажал премин во надојдениот Еуфрат и овој се фрлил на непријателот, убивајќи ги сите за само еден ден и една ноќ.

Епскиот сјај на јунаштвото секогаш бил исклучок. Војниците чувствувале страв, обидувајќи се да најдат помош во молитвите и во суеверните дејства. Биле принудени да ги извршуваат наредбите, а нивното мислење немало никакво значење. Во отвореното византиско општество на секого од нив му била отворена можноста за блескава кариера и секој можел да се издигне и до највисоките чинови. Ако воопшто може да се издвои некоја посебна карактеристика на византиските војници, тогаш тоа е нивната непосредна поврзаност со царот и државата. Исклучувајќи извесни посебности, кои се однесуваат на материјаното и социјалното потекло, тие по ништо не се издвојувале од другите војници во средновековниот свет, иако во западните извори византиските војници се прикажани како разгалени и меки, што можеби и не е сосема погрешно во споредба со борбената жестина, каква што покажувале Норманите.

Просторот и намената на трудов не принудуваат поедини аспекти да ги оставиме настрана. Би можело, на пример, да се зборува за судбината на заробениците, која што ни е позната исклучиво од договорите во рамките на меѓународното право, но барем во еден извор, во хагиографските приказни за четириесет и двајцата маченици од Аморион, опишани во живи бои. Не зборувавме за тоа како во старост војниците ги мачеле различни болести. Дури и еден цар, *Јован VIII*, во 50-та година од животот толу пател од гихт (костобол) што речиси повеќе не можел ниту да се потпише. Би требало, исто така, да ги разгледуваме и појавата на криминал во воените редови: убиства, кражби и грабежи, што не се споменуваат само во списоците за казнените мерки, туку се среќаваат и во реалистичките описи на вистинските случки. На крајот, нам ни недостига иконографска слика: не само на раскошните војнички светци

во црковната уметност, туку и војници на сребрени плочи од XI и XII век, едноставни прикази на керамички садови и графити на сидовите или цртежи слични на детските кои што невештите војнички раце ги исцргале на празните страници на ракописите.

Вовремето во кое војната и војничкиот занает веќе не се гледаат како соодветно средство за остварување на интересите, овој прилог за војниците може да се смета за застарен. Византиското Царство секако можеби ќе опстои без *Фотиј*, *Псел* и *Теодор Метохит*, но никако не би опстојало без византискиот војник.

II. 4. ПРОФЕСОРОТ

Предавачите во Византија, било да станува збор за учители во основното образование или за професори по граматика, реторика или филозофија, биле наследници на една многу стара традиција која започнала уште во V век п.н.е. Еден фрагмент од загубена Аристофанова комедија прикажува учител како ги испрашува учениците за значењето на комплицирани зборови од Хомеровите епови. Нема сомнение дека списоците на таквите зборови им биле давани претходно за да ги научат напамет. Историчарот *Тукидид* раскажува како во 413 година п.н.е., за време на Пелопонеската војна, тракиски платеници упаднала во гратчето Микалес во Беотија и ги заклале неговите жители. „Меѓу другото“, пишува, „провалиле и во училиштето за момчиња, најголемо во местото, во кое децата само што беа пристигнале и сите ги убиле“. Тоа што во така малечко гратче постоеле неколку училишта сведочи за распространетоста на образовниот систем во Грција во V век п.н.е.

Дури во Хеленистичкиот период, грубо омеѓен помеѓу смртта на *Александар Велики* во 323 година п.н.е. и смртта на Клеопатра во 31 година п.н.е. образовниот систем бил вообличен во формата во која, со неизбежните промени, се задржал низ целиот римски и византиски период, сè додека Турците Османлии не го зазеле Цариград во 1453 година. Образованието било тростепено.

ДЕЈНОСТА НА УЧИТЕЛИТЕ ВО ОСНОВНОТО УЧИЛИШТЕ И НА ГРАМАТИЧАРИТЕ

Учителот во основното училиште, скромна личност со низок статус во општеството, за себе оставил малку траги во историјата. Ги подучувал учениците на вештините за читање и пишување, а понекогаш и на просто сметање (математика). Неговите педагошки методи биле едноставни и оставале мал простор за психолошки развој на детето. Децата првин ги учеле имињата и формите на буквите, потоа слогови, па кратки зборови, а потоа морфологија на именките и глаголите, претежно без разгледување на архаичните и дијалектички форми какви што ги има во класичната хеленска поезија. Продолжувале со препишување и учење напамет на кратки поучни изреки како, на пример: „Прифакај го советот од мудар човек“ или „Не верувај лесно на секој пријател“. На крајот би можеле да учат напамет и кратки прозни текстови како што се Езоповите басни, заедно со поуците кои што учителот би им ги објаснил. Неговите часови редовно биле проследени со телесно казнување. Учебници претежно немало и сè се сведуvalo на „бубање“ (учење напамет).

Многу повеќе знаеме за дејноста на граматичарот и реторот, професори одговорни за наредниот степен на хеленистичкиот и византиски образовен процес. Тие припаѓале на малубројната образована класа на луѓе вешти на изразување, кои што пишувале книги, од кои некои дошле и до нас. Граматичарот ги учел своите ученици како да ги читаат со разбирање, а понекогаш и со критичко вреднување, делата од класичната книжевност. Започнувал со предавања многу подетални од оние на основноучилишниот

учител за сложената морфологија на именките и глаголите, онакви какви што се јавувале во текстовите, земајќи предвид и бројни исклучоци. Тоа подразбирало до одредена мерка да се навлезе и во изучување на дијалектите, вистинските и вештачките, на кои што била напишана класичната книжевност, како и ретките зборови кои што се јавувале во книжевните дела. Со текот на времето грчкиот јазик секојдневно сè повеќе се оддалечувал од јазикот на класичната хеленска книжевност. Затоа граматичарот бил должен да ги „исправа“ и „прочистува“ говорите на своите ученици и упорно да настојува во приликите на официјално комуницирање да се служат со зборовите и промените кои што како мали не ги усвоиле. Затоа се служел со учебници, кои, иако биле составени во антиката, се користеле во целиот среден век. Еден од нив е *Граматика* (техни граматика, *τέχνη γραμματικὴ*) на *Дионисиј Трачанин*, напишана во II век п.н.е. Овој краток трактат од најмногу 16 печатени страници се занимавал со деловите на говорот, морфологијата, етимологијата и мисловните и говорните фигури. На своите часови граматичарите ги разлагале и илустрирале примерите од ова елементарно дело, а некои оставиле и свои пишани коментари. Многу такви коментари, кои ги составиле професорите од времето на доцната антика или од средниот век, се зачувани до денес. Друг учебник со кој византиските граматичари се служеле биле *Канони* (*κάνονες*) на *Теодосиј од Александрија* (околу 500 година), систематичен список на кратки правила за именските и глаголските промени во класичниот грчки јазик. Тие, всушност, содржат и многу форми кои ги нема кај ниеден класичен автор, туку ги измислиле подоцнежните граматичари. И околу овој трактат израснал корпус на коментари кои по својот обем далеку го надминуваат самиот Теодосиев текст.

Паралелно со овие теоретски предавања, биле одржувани и вежби на кои биле читани книжевни текстови. Предност ѝ се давала на поезијата затоа што поетските текстови биле полесни за паметење, а и затоа што имале повеќе необични форми и митски и други алузии. Сепак, главното „оружје“ на граматичарите биле Хомеровите епови. Тие се напишани на вештачки книжевен јазик, кој што го одразува јазикот на усното творештво од времето пред да настане писменоста, јазик кој содржел многу поинакви зборови и промени, својствени за различни дијалекти на архајскиот грчки јазик. Биле полни со упатување на митски личности и настани, веројатно познати на учениците од паганска Атина, но кои што на нивните наследници во христијанската Византија требало да им ги приближат. Така, поголем дел од времето граматичарот посветувал детално, збор по збор и стих по стих, на толкување на *Илијадата* и *Одисејата*, или нешто поретко на *Хесиод*, некоја античка трагедија или префинета и алузивна поезија од хеленистичкиот свет.

Учениците обично немале свој примерок од Дионисиевиот или Теодосиевиот трактат, а за Хомеровите епови и да не зборуваме. Книгите биле ретки и скапоцени, како во доцната антика, така и во византискиот свет. Се подучувало усно. Граматичарот на своите ученици им диктирал извадоци за да ги научат напамет, а потоа им ги толкувал, често читајќи или значајно парафразирајќи ги коментарите на некој свој претходник, можеби и на сопствениот учител. Потоа, знаењето што го стекнале го проверувал, испитувајќи ги за темата на лекцијата на начин многу сличен на оној од

Аристофановата комедија. Напредувањето одело многу тешко. Во еден коментар на Аристотел од XII век само се споменува дека вообичаената должина на извадоците од Хомер, кои што секојдневно ги учеле и толкувале, била 30 редови, а дека само најдобрите ученици успевале да постигнат норма од 15 редови. Кога ќе се земе предвид дека *Илијадата* има 15.694 стиха, а дека ниту *Одисејата* не е многу пократка, нам ни станува јасно дека учениците на часовите по граматика тешко можеле да создадат претстава за големината на овие величествени епови. Постоеле изводи од Хомеровите епови, а исто така зачувани се голем број коментари, како, на пример, тој на Евстатиј, професор на Патријаршиската школа во Солун од средината на 12 век. Не би било мудро да претпоставуваме дека толкувањата на Хомер од страна на некој просечен граматичар биле еднакво богати, поучни, разновидни по својот пристап или долги како Евстатиевата грандиозна „дигресија“, парекволе, како што сам ја нарекол. Ниту богатата критичка схолија за *Илијадата*, зачувана во ракопис од X век, која денес се чува во библиотеката „Марцијана“ во Венеција и која содржи секакви остатоци на научни толкувања на Хомер од великите Александријци *Зенодот* и *Аристарх* до *Дидим*, не е некое подобро сведоштво за онаа за што еден просечен граматичар ги подучувал своите ученици. Тие се упатени на научниците, а не на учениците.

ЛИКОТ И УЛОГАТА НА РЕТОРОТ

Реторот ги преземал учениците на граматичарот откако ќе навршеле 14 години, иако тие норми не биле официјално регулирани, ги учел како да ги изразуваат своите мисли, усно или во пишуван вид, отмено и убедливо. Не смее да се заборава дека во мнозинското усмено општество умешноста на говорникот била поважна и поценета отколку денес. Освен да подучува, од реторот во доцната антика се очекувало својата вештина да ја прикаже и на сцената или во собранието, да држи пофални слова, свадбени говори и слично во чест на водечките личности од својот град и повремено да истапува како гласноговорник на своите сограѓани пред управникот на провинцијата, преторискиот префект или пред самиот цар, и така да биде жива врска помеѓу делумно автономните градови и царската власт. Во IV век Либаниј, професор по реторика во Антиохија, одвреме – навреме ја играл својата улога. Со зголемувањето на централизацијата на власта, реторот сè помалку дејствувал како посредник во односите помеѓу заедницата на своите сограѓани и оддалечената влада, но и понатаму од него се очекувало да ја исполнува својата речовитост и со неа да ги прославува важните настани од животот на својот град и неговата владејачка елита. Во средината на VI век Хорикиј, учител по реторика во Газа, држел пофални слова, надгробни беседи и слично и на лаици и на епископи сега во претежно христијанското општество, а составувал и описи на цркви и други зданија во Газа. Во надгробното слово на својот стар учител по реторика, *Прокопиј*, тој забележал дека „квалитетот на реторот се мери со две одлики: неговата способност да ги одушеви слушателите со својата мудрост и убавина на своите зборови и воведувањето на младите во тајните на старите“.

Во светот на Византинците учителот по реторика имал малку или воопшто

немал можност да се занимава со политика. Но, од него и понатаму се очекувало јавно да истапува и на важните личности да држи надгробни и пофални слова, да ги прославува воените победи со беседи итн. Од реторите, кои биле вработени на катедрите што ги финансирала државата, можело да се бара пофално да беседуваат во чест на царот за празникот Богојавление и во чест на патријархот на празникот Св. Лазар во саботата пред Цветници. Учителите по реторика во доцната антика, а уште повеќе во византискиот свет, можеле да добијат задача да составуваат говори на своите ученици кои тие потоа би ги изговарале пред јавноста во различни пригоди. За нивната умешност како учители можело да биде просудувано токму врз основа на овие настапи на нивните ученици. Оваа улога во јавниот живот професорите по реторика ја продолжиле, во несмален обем, да ја играат до самиот крај на византиската држава. *Георгиј Схолариј*, кого што, после падот на Цариград, султанот *Мехмед II* го поставил за вселенски патријарх, одржал беседа над гробот на деспотот Теодор II Палеолог во 1448 година. *Јован Аргиропул*, професор во Цариград, а подоцна во Падова, Фиренца и Рим, го прославил споменот на Теодоровиот брат, царот *Јован VIII*, кој што умрел во истата таа година. А смртта на царицата-вдовица *Елена*, вдовица на *Манојло II*, во 1450 година била повод дури за 6 (шест) беседи на професорот по реторика и на други учени луѓе.

Професорот по реторика се движел во круговите на моќните и влијателни луѓе, како поради својата улога на јавен говорник, така и затоа што ги подучувал синовите на богатниците и на моќниците. Многу од тие професори страдале, по се изгледа од некој вид статусна неусогласеност: сами без богатство, моќ и влијание, се дружеле со богати, моќни и влијателни луѓе. Тоа би можело да објасни зошто понекогаш биле склони кон преувеличување и зголемување на значењето на вештината со која владееле, а со тоа и самите себе. Типичен пример на оваа преувеличување може да се најде во *Уводот* во предавањата за Афтониевите подготвителни вежби за беседници, прогимназмата (*προϋμνιάσματα*) - еден елементарен учебник од IV век со кој што се служеле учителите по реторика во текот на целото византиско раздобје, а кое го напишал Јован Доксопатар, професор по реторика во Цариград во XI век: „Природно е оние што ги завршиле студиите по поезија и чудата за кои тие пеат, штотуку пристапиле кон великата тајна на реториката, нестрпливи да се напојат од длабочините на нејзината вдахновеност и величественост на мислата, да почувствуваат големо чудење и да искусат видлива восхитеност, чекорејќи низ нејзините чудесни врати. Благодарение на големината на нејзиниот углед и нејзината исклучителна ценетост, разбирливо е ако се почувствува малку збунето, исто како и поблагородни души меѓу нив да доживеат нешта и желба еднаква на својата восхитеност. И затоа што за овие студии слушнале дека се потешки, и затоа поревносно се подготвуваат одликувајќи се со успехот во нешто што мнозинството тешко го сфаќало и разбираело, да можат да се истакнат и да бидат славени поради својата речовитост“.

Професорот по реторика ги наследил доцноантичките учебници што и понатаму се користеле низ целиот среден век. Првиот бил збирката прогимназмата или подготвителни вежби, кратки примери на текстови, илустрирани во различни жанрови. Учебник од тој тип со кој византиските

учители најмногу се служеле, го составил *Афтониј од Антиохија*, професор по реторика во Атина кон крајот на IV век. На секој пример од текст претходи кратка дефиниција која го објаснува жанрот за кој станува збор. Учителот најверојатно читал на глас, а ако имало потреба и ја толкувал дефиницијата, а потоа го диктирал примерот од текстот. Афтониј, следејќи го образецот утврден пред многу векови, започнувал со басна, преминувал на раскажување, изрека, негирање, утврдување, општо место, пофалба, кудење, споредување, сликање на карактерот, опишување, теза (на пр. треба ли да се стапува во брак) и воведување на закони. Следува еден пример за она што еден ученик требало да го научи напамет: „Негирањето е побивање на некој одреден предмет. Не може да се побиваат сосема јасни работи, ниту оние сосема неможни, туку само такви кои стојат помеѓу овие крајности. Оној кој негира треба прво да ја утврди лажната клевета на противникот, а потоа да ја изложи самата суштина на предметот, користејќи ги овие главни точки: прво нејасноста и неверојатноста, потоа неможноста, недоследноста, неспособноста и на крајот, бескорисноста. Оваа вежба ја содржи целата сила на реторската вештина“. Тој потоа во секое поглавје дава примери за аргументите против приказната за *Дафне*, нимфата која Аполон ја гонел и ги претворил во лаворово дрво. Следната подготвителна вежба за утврдување ги изнесува аргументите во корист на веродостојноста на приказната за *Дафне*.

Кон средината на V век конкурентска збирка на подготвителни вежби објавил *Никола од Мир*, учител по реторика во Цариград, најверојатно во некое државно училиште, но изгледа дека таа ниту одблизу не била толку моќна како Афтониевиот учебник, за чија популарност сведочат бројни коментари, што на неговата прогимназмата ги составиле византиските учители. Тие коментари ни даваат посреден увид во вистинските поуки давани во почетниот стадиум на курсот за беседништво. Тие коментари се многу опширни и со многу повторувања за да можеме овде да ги наведеме, а за ушите на модерниот слушател се површни, заморни и сувопарни. Но, очигледно е дека својата задача сосема добро си ја завршиле. Само можеме, чисто заради учениците да се надеваме дека предизвикот на нивното усно излагање во училиницата ги поттикнувал професорите да внесат малку живост во нивното презентирање.

Одвреме – навреме се правеле обиди да се состави подготвителна вежба која непосредно би го задржала вниманието на учениците. Така во XII век *Никифор Васиљакис*, професор при Патријаршиската школа во Цариград и автор на многу свечени и други беседи, составил и нова збирка прогимназмата. Таа го следела традиционалниот распоред на темите и нудела по неколку текстови за пример за илустрација на секој жанр, но не се даваат никакви дефиниции – нив учителот ги соопштувал усно. Васиљакис воведува и нов избор на автори кои требало да ги читаат студентите по реторика, вклучувајќи ги и претставниците на цветниот стил, какви што биле *Калистрат* и *Прокониј од Газа*. Негов друг главен изум било повременото користење на христијанското градиво во подготвителните вежби. Па, така, во главата за сликањето на карактерот – просопопонија (*προσωποποιία*), наидуваме на прашања: „Што би рекол Ад на воскреснувањето на Лазар после четири дена?“; „Што рекол Самсон кога го ослепиле незнабошците?“; „Што рекол Захариј кога му се вратил гласот после

раѓањето на Претеча?“; „Што рекла Богородица кога Христос ја претворил водата во вино на свадбата во Кана?“; „Што рекол Јосиф кога го обвинила Египќанката и попаднал во затвор?“; „Што рекол Давид кога го гонел Саул, го фатиле незнабошците и требало да биде погубен?“; „Што рекла девојката од Едеса кога ја измамил Гот?“ - последното прашање е алузична на прочуената приказна за христијанката-девојка која се одмаздила на готскиот војник. Василакис себеси се видел како иноватор и зборувал за оваа своја збирка како за „оваа нова реторика“.

Уште една новина во образованието, овој пат во областа на граматиката, била т.н. „схедографија“ (σχεδογραφία), очигледно воведена кон крајот на XI век. По сè изгледа се состоела од употреба на кратки текстови кои ги составувал самиот учител, кои понекогаш се завршувале со кратки одломки во стих. Учителот ги диктирал на учениците, а потоа детално ги коментирал. Поентата на оваа нова метода, која во почетокот наишла на спротивставување од страна на традиционалистите, била во тоа што текстот можел да биде осмислен така што илустрира поедини партии од граматиката, лексикографијата, стилот и структурата на која учителот сакал да го сврти вниманието на своите ученици. Така некои схедографски текстови содржат многу примери на зборови и изрази кои исто звучат, но имаат различно значење, бидејќи поинаку се пишуваат - грчкиот јазик од времето на хеленизмот се потпираше повеќе на историскиот отколку на фонетскиот правопис. Добро направен диктат би ја потврдил способноста на ученикот да ја одбере вистинската смисла врз основа на контекстот. Од XII век се зачувани многу схедографски текстови, често од непознати професори, а и подоцна многу такви текстови на *Михаил Мосхонул* (почеток на XIV век) останале во употреба уште долго после падот на Византиското Царство.

Никаква власт не пропишувала програма до која ќе се придржуваат професорите по граматика и реторика. Слично на тоа не постоела ниту цврсто регулирана старосна граница за секој од образовните степени. Вообичаено време за почеток на основното образование била возраста од 6 години, а со 9 или 10 години ученикот можел да го продолжи образованието кај граматичарот, додека реториката можела да се изучува на возраст од 14 до 18 години, иако имало и деца генијалци. Различната возраст на учениците морала понекогаш да биде проблем за учителот. Сепак, не треба да се заборава дека многу мал процент од оние ученици со завршено основно образование го продолжувале школувањето кај граматичари или ретори.

После подготвителните студии по реторика, учениците би читале одбрани беседи од *Демостен*, а можеби и од *Есхил* или *Либаниј*, и составувале говори на теми кои би им ги задавал професорот. Главно тоа биле судски говори изговарани пред замислен суд за измислена парница, со оглед на измислените закони, или говори припишувани на историски личности од Атина во V или IV век п.н.е. На прв поглед вчудовидува тоа што младинците, обучувани да преземат одговорни положби во својот град, во државата или црквата, морале да ја вложуваат својата енергија во теми толку нереални и оддалечени од светот во кој што живееле и во кој ќе работат. Можно е дека овој возбудлив имагинарен свет на пирати и тираноубијци бил многу интересен за младите

момчиња и можел повеќе од секојдневието на византиската администрација и правосудство да ги прави поподготвени за учење на посложени и фини вештини на измислувањето, разработувањето, излагањето и верувањето во аргументите. Византиските професори не биле глупаци кои што слепо се држеле до древната традиција само затоа што била стара.

Последното „оружје“ од арсеналот на професорот по реторика било проучувањето на теоретските трактати за некоја тема. Четирите трактати што биле користени речиси исклучиво во Византија биле списите на *Хермогенон од Тарс* (околу 160 до околу 235 година): За гледиштата (статис, *στάσις* т.е. за ставот кој што говорникот го усвојува кон предметот на расправа), За изнаоѓање на аргументи, За облиците (формите), и За величественото умење (динотис, *δεινότης*). Тие даваат прониклив и истовремено практичен увид во различни постапки, користени во јавното обраќање, како и во дејствата за кои секој од нив ги осмислил да ги постигне. Овие Хермогенови текстови од своја страна предизвикале настанување на голем број коментари во средниот век, што сведочи за нивната редовна употреба во училиниците. Ниеден византиски професор не напишал сличен прирачник.

ПРОФЕСОРОТ ПО ФИЛОЗОФИЈА

Во доцната антика и низ византискиот среден век образованоста по граматика и реторика била карактеристика на учениот човек кој по правило припаѓал на еден тесен круг на општествената елита. Филозофијата од секогаш била изборен предмет која што можеби ја учеле површно многумина, но со нејзиното позадлабочено проучување се занимавале само малкумина. Во доцната антика цветале филозофските школи во Атина и Александрија, а на официјално поставен професор по филозофија можело да се најде и во Цариград во V век, а без сомнение и во некои други градови. Постоела јасно воспоставена разлика помеѓу основните курсеви, кои што се занимавале со аристотеловата логика и опфаќале поширок круг слушатели со завршен курс по реторика и напредните курсеви кои што претежно ги посетувале и оние што сакале да станат професори по филозофија. Содржината на овие напредни курсеви бил претежно неоплатонистички и обично на нив се коментирале дел по дел текстови на *Платон* и *Аристотел*. Многу од тие доцноантички коментари се зачувани иако не се сите објавени. Професорот читал на глас и им диктирал извадоци од проучуваниот текст, а потоа ги коментирал неговото значење и местото во делото, неговиот однос кон другите Платонови или Аристотелови дела и тн. Понекогаш, изгледа, овие излагања биле придружени со прашања од студентите или општа расправа.

Атинската академија била укината во 529 година како резултат на Јустинијановите прогони на паганите и на прикриените пагани на влијателни положби. Александриската школа, чии што професори веќе биле сите христијани, продолжила да постои до персиското освојување на Александрија во 618 година, кога Срефан, директорот на школата, а веројатно и некои од неговите колеги се повлекле на безбедно место во Цариград.

Од наредните четири векови има многу траги за систематско подучување

по филозофија во византискиот свет. Од овој период се зачувани некои кратки изводи од Аристотеловата логика, но е неизвесно за кого биле напишани. Лесно може да се случи да биле наменети на свештениците како помош во изучувањето на теологијата. Оживувањето на интересирањето за книжевното наследство на Стара Грција од крајот на IX и во X век значело текстовите на Платон, Аристотел и неоплатонистите повторно да почнат да кружат. Најстарите сочувани ракописи на Платон - Кларков Платон од Бодлијанската библиотека во Оксфорд, Ватикански Платон и Париски Платон, се препишани кон крајот на IX или во првите децении на X век, а еден од нив бил препишан за *Арет*, архиепископ на Кесарија, прочуен научник и библиофил. Веројатно постоело некое неофицијално и неорганизирано подучување по филозофија и во тоа време. Но, дури во 1054 година *Михаил Псел*, кој повеќе бил книжевник отколку филозоф, од императорот *Константин IX Мономах* бил поставен за управник на школата по филозофија во Цариград, која што ја финансирал царот и му ја дал титулата ипат на филозофите (*ὑπάτος τῶν φιλοσόφων*). Оваа титула, која често погрешно е преведувана како „конзул на филозофите“, значела „шеф на филозофите“ и упатува на тоа дека во престолнината имало и други професори по филозофија. Псел себеси се сметал за христијански платоничар. Неговите бројни дела опфаќаат и расправи за некои филозофски прашања, како и белешки со кратки упатства за филозофски и научни прашања. Ако тие дела го претставуваат неговото филозофско учење, тогаш тоа не било некој посебен висок ред. Неговиот ученик и наследник, *Михаило Итал*, роден во Јужна Италија, од татко Норман и мајка Гркинка, бил далеку позрел филозоф. *Ана Комнина* во својата историја за владеењето на нејзиниот татко *Алексиј I Комнин* вели дека имал многу одушевени следбеници меѓу младите кон крајот на XI век. Од неговите списи зачувани се повеќе кратки расправи за филозофските проблеми, како и коментари на некои Аристотелови дела. Неговата примена на филозофските методи на теолошки прашања, неговото западно потекло, а веројатно и неговата зависност од покровителствата на Алексиевите политички противници, довеле до негов пад. Во 1182 година бил изведен пред суд, прогласен за виновен за ерес, сменет од положбата и исчезнал од историската сцена. Неговите наводни учења Православната црква и понатаму свечено ги анатемисува на литургијата во Неделата на православието, која се празнува во првата седмица од велигденскиот пост. Наравоучението за филозофите дека ако се мешаат за зачувување на теологијата тоа го прават на сопствена одговорност неговите ученици не го заборавиле. Еден од носителите на титулата „шеф на филозофите“, *Михајло Анхијалски*, објавува во своето пристапно предавање, веројатно од 1167 година, дека Платон го избегнува во широк лак и го базира своето учење на Аристотел. Не е изненадување што крајот на својот живот го дочекал како цариградски патријарх (1170-1178 година).

Во текот на два века помеѓу обновувањето на Византија во 1261 година и османлиското освојување на Цариград во 1453 година повремено се среќаваат носители на титулата „шеф на филозофите“, но изгледа дека со предавања по филозофија и пишување во таа област се занимавале луѓе чија главна дејност била нешто друго. *Георги Пахимер* (1242- околу 1310), државник, историчар и научник, напишал научен спис за квадривиумот и долго и детално излагање за

Аристотеловата филозофија. Очигледно е дека бил сериозен мислител, но не е сосема јасно дали се занимавал и со систематско подучување по филозофија. *Теодор Метохит* (1270-1332), државник и научник, составил коментари на многу Аристотелови дела, што наведува дека на некој начин бил вклучен во подучувања по филозофија. Ѓаконот *Јован Педиасим*, кој што бил на функцијата „шеф на филозофите“ во првата половина на XIV век и според тоа бил вистински предавач, пишувал и коментари на Аристотеловите логички списи. Во истиот период Гркот и свештеник од Јужна Италија, *Варлаам Калабриски*, истакнат учесник во исихастичкиот спор, држел во Цариград предавања за Платон и Аристотел најверојатно како некој вид гостински професор. Околу 1400 година *Јован Хортазмен*, професор по реторика и патријархов записничар, напишал вовед во Аристотеловата логика. Неговиот ученик *Георгиј Схолариј*, цариградски патријарх после падот на престолнината во рацете на Турците, предавал филозофија на тесен круг младинци и ги запишал своите предавања во форма на учебник. Последен византиски филозоф бил *Георгиј Гемист Плитон*. Неговиот спис за разликата помеѓу Аристотел и Платон и предавањето за тоа што го држел на Фирентинскиот собор во 1438 година предизвикале бура меѓу италијанските хуманисти и подоцна го поттикнале *Козимо Медичи* да формира Платонова академија во Фиренца. Познато е дека Плитон предавал филозофија во Мистра, престолнината на византиската провинција Пелопонез, во која што ја поминал втората половина од својот живот, а веројатно пред тоа подучувал и во Цариград. Но, дали бил и во која смисла бил професионално или официјално поставен за професор, тоа не се знае. Главно подучувањата од областа по филозофија во последните два века во Византија ги вршеле „учените господа“, а не професионални професори. Тоа не било последица од незаинтересираноста за класичните филозофски предавања. Тоа само ја одразува пропаста на установите во Византиското Царство, кое што се свело на грст расфрлани територијални области во пределите во кои господареле Турците или Латините. Додуша, во последната деценија од Царството се среќаваме со еден официјално поставен професор кој предавал филозофија и граматика. Тоа бил *Јован Аргиропул*, еден од малубројните Грци кои што во тоа време студирале во Падова, подоцна избегал во Италија и подучувал во Падова, Фиренца и Рим. Неговото учење, како и бројните преводи на Аристотеловите дела на латински јазик, дале голем придонес за интелектуалниот свет на ренесансата. Зачуван е и еден негов портрет како предавач во Цариград. Портретот се наоѓа во еден ракопис кој се чува во Бодлијанската библиотека во Оксфорд. Тој и еден нешто постар цртеж на *Манојло Хрисолор* како предава во Фиренца, сега се чуваат во „Лувр“, се единствените зачувани прикази на византиските професори на дело.

УЛОГАТА НА ПРОФЕСОРОТ ВО ОПШТЕСТВОТО

Во текот на византискиот период разликата помеѓу доменот на граматичарот и реторот, а во помала мерка и помеѓу доменот на реторот и филозофот, станувала сè помалку јасна, па често среќаваме примери ист учител да подучува и едно и другото. Така, целото образование, освен основното, понекогаш било доверувано на ист учител. Таков пример имаме во ликот на Евстатиј кој што

подучувал и граматика и реторика, па дури и филозофија. Но, не биле сите професори така талентирани како Евстатие.

Некои професори во Цариград уживале материјална и друга поддршка од владата или црквата, или и од двете. Но, мнозинството од нив изгледа се издржувале од хонорарот што го наплатувале од своите ученици. Доцноантичката практика според која градските собранија поставувале и плаќале некои професори по граматика и реторика, исчезнала со опаѓањето на автономијата на градовите и граѓанската иницијатива во VI и VII век.

Многу „школи“ имале само еден професор, кој што често часовите ги држел во својата куќа. Но, во византиското време, како ниту во доцната антика во Цариград не биле реткост ниту асистентите на професорите, кои што се нарекувале хипограматис (ὑπογραμματεῖς) или проксими (πρόξμοι, лат. proxi-mi). Така, *Христофор Митиленски* (прва половина на XI век) во една песна ја споменува школата припоена кон црквата Св. Теодора во кварталот Сфоракион чиј што главен професор, мајстор (μαίστωρ) бил *Лав*, а негов проксим *Стилијан*. *Михаило Псел* одржал емотивно надгробно слово за *Никита*, мајстер на школата Св. Петар, за својот некогашен школски другар. Додека Псел се посветил претежно на реториката, *Никита* избрал да биде професор по граматика. Првин, дознаваме дека бил хипограматевс (ὑπογραμματεῖς), не по своја волја, туку по законот. Веќе бил дораснат и за управник на школата, прокатименос (προκαθημενος), но законот го забранил тоа. Во други школи, кои што можеби имале краток континуитет како установи, постарите ученици им помагале во подучувањето на помладите. Еден анонимен професор по граматика, а можеби и реторика, во Цариград во втората четвртина на X век, вака ја опишува таа состојба во едно писмо до некој дворски клерик: „Јас имам ученици кои посетуваат повеќе студии и на нив им го доверив надзорот над учениците од нижите одделенија, задржувајќи ја неопходната контрола над тоа што го работат“. Во друго писмо пишува дека неговите постари ученици ги испрашуваат помладите во негово писуство и дека тој потоа надоместува сè што овие пропуштиле. Во едно друго писмо тврди дека еднаш седмично го проверува напредувањето на своите почетници во граматика. Ова користење на учениците во својство на асистенти на професорите не било чисто економска мерка, бидејќи го истакнува како педагошка мерка начелото дека секој ученик треба да го потврди своето сфаќање на она што го научил со тоа што тоа знаење ќе го пренесе на другите. Постарите ученици, кои што ја имале најважната улога како асистенти и од кои некои подоцна можеби отворале и сопствени школи, претставувале посебна група, таканаречена „избрани“ или „надзорници“ и изгледа дека уживале значајна независност и иницијативност. Сите школи не го усвојувале овој принцип, но малку е веројатно дека бил својствен само за школата на овој анонимен професор. Тој, и покрај ограничувањата од традиционалната педагогија, бил совесен и професор со фантазија. Како пример, еве го и неговиот извештај до друг дворски клерик (свештеник) за напредувањето на неговиот внук (од брат или сестра): „Твојот внук посетува соодветно образовно ниво. Двапати седмично неговото знаење се проверува во мое присуство. Текстот од граматика може да го повтори напамет без грешка. Од епимеризмот го заврши *Псалм трети*. Умеа да ги менува глаголите од третата баритонирана конјугација

- која што ја учи преку испитување, подучуван е да памети преку пренесување на своето знаење на другите. Моли се непрекинато за него, а ако го разберам неговиот карактер, нашите надежи во поглед на него нема да се изјаловат“. Наведеното најверојатно се однесува на *Грамастиката* на Дионисиј Трачанин, *Етимеризми* (ἐτιμῆρισμοί) или граматички коментар на *Псалмите* на Григориј Хировоск (VII/IX век), а класификацијата на грчките глаголи на изложувањата во *Канони* на Теодосиј од Александрија (IV век). Нашиот анонимен професор не бил така задоволен од сите свои ученици. Следува извадок од неговото писмо до *Александар*, митрополит на Никеја, кој што и самиот некогаш бил професор по реторика: „Бидејќи твоите деца“ (веројатно негови внуци) „одат наоколу со своите другари од одделението и се однесуваат исто како и овие, посветувајќи го своето внимание главно на потполошки и еребици, морав да ги отргнам со опомена и казна. Им повторував и ги молев да постапат според советите на својот татко, и да не ја запоставуваат неговата желба, но без успех. Затоа и одлучив да ти се обратам. Мислам дека се прилично безобразни кон својот татко, кој што од своја страна е премногу благ кон нив. Затоа и ги казнив и се вратија на учењето. Но, набрзо учењето им здодеа, почнаа да бегаат од часовите и да го поминуваат времето, купувајќи домашни птици. Еднаш кога татко им случајно навратил, ги затекнал преокупирани со такви игриари. Зар така учите? Ги прашал и си заминал. Тогаш требало да ми се обраташ мене или на некој од своите другари од одделението, или на чичко им. Наместо тоа, тие продолжиле да изостануваат од училиштето. Ги прашав нивните другари што е со нив и добив различни одговори: едни кажуваат едно, други - друго. Ако дошле кај тебе, те молам биди благ кон нив, бидејќи доаѓаат како понизни да те молат. А ако отишле каде било, постапи како добар пастир кој што ја враќа загубената овца кон стадото за да не стане жртва на волкот“.

Професорите често се жалат дека учениците им бегаат од часови. Кога човек ќе помисли на бескрајното учење на памет, што било составен дел од наставата по книжевност во време пред да се измисли печатницата, тешко дека ќе се изненади од тоа што некои одлучувале да се повлечат. Но, бегањето имало и свој општествен статус. Меѓу учениците на еден професор, посебно во престолнината, можело да има и синови или внуци на луѓе чие што богатство, општествената положба и влијанието ги поставувале на многу повисоко место на општествената скала од онаа што го заземал кој било професор, па колку и да бил талентиран или истакнат. Тие младинци биле склони своите професори да ги гледаат како општествено инфериорни, со чиј што авторитет можеле некажнето да се подбиваат. *Теодор Хартакен*, професор и просечен книжевник од почетокот на XIV век, му пишува на *Теодор Метохит*, главниот министер на царот *Андроник II*: „Повеќе би сакал да бидам лично присутен за твојот син усно да го укорам, а не по пат на писмо. Бидејќи тоа не можам да го сторам, поради твоите обврски, кои што не сакам да ги зголемувам со моето присуство, Ви се обраќам *in absentia* со писмо. Твојот драг син го занемарува учењето и се посветува на јавањето. Галопира наоколу и трча по улиците со полна брзина, пролетува низ хиподромите и театрите весело и надмено... Повеќе пати го укорував, но ниту поцрвенуваше, ниту се поправи. Кога би заслужил, добиваше и ќотек. Сега има пет дена како го истепав и за тие пет дена ниту доаѓаше во

училиште, ниту ни малку внимание не посветуваше на учењето. Тој ужива во коњите и музичките инструменти. Но, кога не би имал убава облека, ниту би носел околу појасот кожен ремен и јавал коњи со златни оглави, туку би одел пеш, самиот би владеел со своето неразбирливо однесување, а не тоа да владее со него. Моја должност беше ова да ти го порачам, а на тебе е да поразмислиш за својот син“.

Еве и еден скратен опис за тоа како пријателот на Михаил Псел, *Никита* подучувал граматика во училиштето Св. Петар, со што се сретнавме во песната на *Христифор Милитенски* од средината на XI век. „Граматиката веќе подолго време се смета за основно образование, но тој од неа направил уметност над уметностите и наука над науките, третирајќи ја како рационална структура. Грижливо ја подвлекувал разликата помеѓу грчките дијалекти и научно ги објаснувал правилата на акцентирање. Ги објаснувал формите на глаголите, употребата на односните и другите заменки и многу што друго. За неговото успешно толкување на поезијата сведочат многу негови ученици кои што постанаа пример на другите. Знаел дека Хелените (Грците-пагани) зборувале во загатки и ја скривале тајната на значењето под едноставните облици, а тој велот на тајните го раскривал и ги откривал скриените замисли. Така златниот синцир, кој Зевс го спуштал од небото на земјата во добар знак, извадок од Хомер (*Илијада*, VIII, 19-27), за него е неподвижно средиште на космосот што се врти околу него. Врзувањето на Ареј претставувало скротување на страстите со силата на разумот; татковината во која Одисеј и неговите другари се обидуваа да се вратат била метафора на небескиот Ерусалим“. Ваквото алегорично толкување на Хомер потекнува уште од VI век п.н.е., а подоцна го развиле стоиците, неоплатонистите и христијаните.

Надгробното слово упатено на *Евсевиј*, главниот ретор во Патријаршиската школа во Цариград и подоцна архиепископ во Солун, во последната четвртина на XII век, го опишува донекаде високопарното, но секако со емотивни зборови учењето на овој исклучив човек кој што Православната црква го вброила меѓу светците. Неговиот портрет на фреската која датира од времето околу 1320 година може да се види и денеска во капелата на српскиот владетелски манастир Грачаница. Просторот овде нам ни дозволува да пренесеме само неколку извадоци од овој текст, понекогаш во скратена форма. „Предавањата на Евсевиј лачеле потоци од нектар слично на мед, така што неговите поуки продирале до самата длабочина на душата на неговите слушатели и останувале неизбришлива река на заборавот. На своите секојдневни предавања тој не ја толкувал само книгата која ја држел во рацете или го осветлувал тоа што било мрачно во нејзиното толкување. Додавал и многу што од другите книги, и тоа не затоа што уживал во несоодветната дигресија во однос на започнатата тема, туку затоа што со неа бил инспириран... Ако студент би го запрашал, со книга поезија во раката, да му ги објасни правилата на метриката и ритамот на хармонијата, етимологијата на зборовите или митологијата на старите, си заминувал од него целосно упатен во тоа и запознат со најдлабоките тајни. Колку има само од оние кои му се доведени како деца и кои станале потоа луѓе не со млечна туку со цврста храна на учењето. Колку се само оние кои што мислеле дека добро ја познаваат граматиката и дека можат да ја предаваат на другите и кои кога

се одмериле со него сфатиле колку малку ја знаат. Колкумина верувале дека имаат реторска дарба додека не го слушнале гласот на Евстатиј како Сирена? За колкумина од нив се сметало дека се истакнуваат во филозофијата додека не се споредиле со него, научиле да се спознаат себеси, го признаат своето незнаење и започнуваат да разменуваат мислење за знаењето?“. Меѓу другото, во овој извадок на предавањата на поедини најдобри професори во едно време им се додава и истражувањето.

Меѓутоа, поголем дел од времето, професорите главно се занимавале со помалку возвишени прашања. Еден од проблемите со кој непрекинато се среќавале бил наплатата на хонорарот. Дури и оние што биле официјално поставени се издржувале, по се изгледа барем делумно, од наплатување на часовите од своите ученици. Еден анонимен професор од X век, кого претходно го споменавме, неколку свои писма ги посветил за опоменување на родителите или старателите поради нивната немарност во плаќањето на школарината. За жал, самата висина на школарината не ни е позната. Изгледа дека професорот немал точно утврден ценовник. Во едно писмо целосно отстапува од својот хонорар бидејќи адресантот бил негов пријател и ученик на некој негов сограѓанин, веројатно од некој крај во Тракија и истовремено му се заблагодарува што пратил мал прилог. Во друго писмо, на неговиот примач, веројатно дворски чиновник, му порачува висината на својот хонорар да ја препушти на совеста на оние кои го плаќаат и никогаш никого во таа смисла да не присилува. Анонимот, исто така се жали на патријаршиските претставници, а конечно и на самиот патријарх, што не му платиле „евлогија“ (εὐλογία – верски термин). Ова веројатно се однесувало повеќе на некој вид награден хонорар за подучување на монаси и свештеници отколку на некаква плата. Дури ниту на професорите, поставени од царот, секогаш не им поаѓало од рака да добијат плата која што им ја должеле. *Теодор Хиртакен* им пишува на цела низа високи официјални лица, а се обраќа на крајот и на самиот цар, барајќи да му се исплати ветеното. Ова може да биде одраз не само на бирократското одложување, туку и на финансиските непријатности на византиската влада во текот на катастрофалното владеење на *Андроник II*. Такви поплаки имало и во другите раздобја.

Уште еден проблем со кој се среќавале професорите било преземањето на неговите ученици од страна на други професори. Ова дело имало материјална заднина, бидејќи да загубиш ученик значело да ја загубиш неговата школарина. Но, тоа било и прашање на престиж меѓу малубројните групи на преосетливи индивидуалисти. Неколку писма на еден анонимен професор од X век зборуваат за такво преземање. Во едно писмо до друг професор пишува: „Ништо не се грижам ниту за овој ниту за оној ученик кои што ми ги одведе, било лично или преку други ќе затропаат на врата и ми ги одземаат учениците како да се тие мои затвореници, а се слични на кучиња кои што со итроста на своите нозе и изостреноста на својот осет го истеруваат пленот на чистина за своите господари-ловците.... Ми се чини гласно и сосема туѓо на христијанското однесување да се наговараат луѓето да ги одземаат учениците од една школа и да ги праќаат во друга“. Во друго, уште позајадливо писмо, тој обвинува едно патријаршиско официјално лице дека прогледал низ прсти на една ваква

кражба. Ваквото чувство на несигурност и недоверба меѓу колегите делува како типично за професијата чии носители уживале незначителна институционална заштита, за разлика од адвокатите, нотарите и некои други професии.

II. 5. ЖЕНАТА ВО ВИЗАНТИЈА

ВОВЕД

Византинките, ако ги исклучиме цариците, дури во последните две децении почнале да го свртуваат на себе сериозно вниманието на стручнаците. Затоа претставата за нив уште не е целосна. Истражувањето е отежнато и од фактот што речиси сите Византинци, кои што зачувале податоци за својата цивилизација (историчари, правници или составувачи на житија), биле мажи и што нивните списи се сконцентрирани на дејноста на нивните машки колеги. Историските извори, што претежно се занимаваат со политичките и дворските сплетки, дипломатијата, верските расправи и воените судири - сето тоа претежно е машка дејност, ретко ги споменуваат жените, со исклучок на припадничките на царската фамилија. Во житијата на светците жените се јавуваат како мајки и сестри на аскетот, можеби како поклоници на светите места, или како некои на кои им се случило чудо. Биографиите на сразмерно малиот број Византинки кои биле прогласени за светици се драгоцен извор на информации токму затоа што се ретки. Исто така, зачувани се помал број типични на женски манастири во споредба со машките. Навистина, најверојатно и сосема малку биле напишани, бидејќи машките манастири во Византиското Царство биле многу побројни. Збирките на граѓански закони и црковни канони со важни коментари, како и одлуките на црковните судови, се многу плоден извор за правната положба на жената, која дополнително треба да биде систематски истражена. Монашките документи, посебно оние кои ги бележат даровите на манастирите, ја осветлуваат донекаде улогата на жената великопоседничка, како и неколкуте тестаменти што ги составиле жени.

Прегледот на зачуваните текстови навестува двостран однос кон жените во патријархалното византиско општество, што најдобро го симболизира честото наведување на антитезата помеѓу Ева, која што е бесконечно осудувана поради наведувањето на Адам на грев да го вкуси плодот од забранетото Дрво на спознанието и така станала предизвикувачка на прародителскиот грев, и Дева Марија, која била почитувана како чиста и непорочна Мајка Божја, чиј Син бил дојден да го исчисти човечкиот род од неговите гревоци и да му понуди можност за спасение и вечен живот. Поетесата *Касија* од IX век вешто ја стеснила двојната природа на жените во разговорот што, како што вели, го водела со царот *Теофило*. Кога тој остро ја нападнал Ева, велејќи дека „жената била извор и центар на сите машки маки“, Касија станала од местото во одбрана на својот пол велејќи дека „од жената потекнува и изворот на машката обнова“.

Во Византија секогаш постоела напнатост помеѓу христијанскиот аскетски идеал на девственоста и безбрачноста и промовирањето на бракот, кој обезбедувал легитимен простор за сексуални односи и раѓање на деца, неопходни за опстанокот на човештвото. Бракот, на крајот на краиштата, бил една од светите тајни на црквата, а семејството основна ќелија на општеството. Најважната улога на жените била раѓањето, и тие, всушност, како мајки се и најмногу величани. Чести се описите на жените како хранителки, нежни и полни со љубов, кои што не се грижеле само за телесното здравје на својот

пород, туку и за неговата духовна благосостојба, учејќи го псалми и раскажувајќи му приказни од *Библијата* и историјата за светите мажи и жени. Во романите, жените се фалени поради убавината, а нивните љубовни романи се прикажани во позитивна светлина.

Од друга страна, на жените се гледало со сомневање, како на личности кои поттикнуваат на блуд, повремено (за време на менструалниот циклус и во текот на 40 дена после породувањето) биле сметани за нечисти, а ги карактеризирале како слаби и несигурни (недоверливи). Токму поради тоа тие биле жртва на секакви дискриминации; на пример: со оглед на некои свои законски права, правото на образование, како и слободата на движење. Негативно се прикажувани во книжевноста, како отворено така и со несвесен избор на јазикот и метафори, какво што било опишувањето на гревот како женски принцип.

Со неколку исклучоци, тие ретки жени кои се прогласени за светици, биле замонашени девици, кои, според тоа, ја отфрлиле плодноста, или вдовици чиј брачен живот завршил. Идеалот на светица подразбира дека таа се откажала од својата женственост и ги имитирала машките. Така, некои жени-аскети, толку малку јаделе што градите би им се збрчкале, а менструалниот циклус изостанувал. Значајно е дека игумениите биле поттикнувани да командуваат со своите „војски“, да исцелуваат духовно, лечејќи ги монахињите, да го надгледуваат строгиот режим на обука на своите штитенички, иако улогите на генерал, лекар или тренер на атлети нормално им припаѓале на мажите. Дури ниту писателките, кои би се појавиле повремено, секогаш не одолеале на негативните стереотипи во претставувањето на сопствениот пол. Така, *Теодора Синадина*, која го основала манастирот *Богородица Салда Сперанта*, во XIV век, ја терала својата игуменија да се издигне над својата вродена женска слабост, за „да ги опише своите бедра на машки начин“ и да поприими мажествен и машки темперамент. Неколку години порано царицата вдовица *Теодора Палеолог*, која го обновила манастирот *Лисс*, изнела дека жените се со слаба природа и дека им е потребна силна заштита.

Византиското законодавство штитело некои права на жените; на пример, нивното право да наследат и да заветуваат имот. Синовите и ќерките имале право на подеднакви делови од семејниот имот. На жената ѝ била гарантирана крајната сопственост на миразот, што нејзиното семејство го давало на нејзиниот маж при склучувањето на бракот. Ова право да го наследат и да го пренесат семејниот имот, на многу жени им овозможило да дојдат до значајно богатство, со кое можеле да располагаат - за покровителство во уметноста, за добротворни цели, за основање манастир, за купување уште земја или вложување во некоја работа. Меѓутоа, поголем дел од законодавството (на пр. законите за развод и прелјуба) ги дискриминирале жените и ги поставувале во нерамноправна положба. Жените оделе на суд како тужителки, да се бранат или да сведочат, но нивното сведочење, во суштина, било сметано за помалку веродостојно од машкото; така, во еден синодски документ од 1400 година се зборува за сведочењето на извесна Ана Палеолог дека не е сигурно затоа што е жена и што попаднала во контрадикторност. Одредбите од Јустинијановите *Институции* дека жените не можат да бидат сведоци при составувањето на тестаменти, биле повторувани и во подоцнежното законодавство. Новелата

број 48 на *Лав VI* им забранувала на жените да бидат сведоци при склучувањето на деловни договори, оправдувајќи го овој нов закон со тоа што жените не би требало да доаѓаат во судовите во кои обично има многу мажи и не би требало да се мешаат во она што спаѓа во машки делокруг. Со истиот закон, меѓутоа, било предвидено дека на жените треба да им се допушти да сведочат во извесни ситуации кои што навлегувале во женската сфера, како на пр. во ситуации поврзани за раѓањето на децата. Покрај законските забрани, сепак на многу документи се наоѓаат потписи на жени.

ТРИ ФАЗИ ВО ЖИВОТОТ НА ЖЕНАТА

Животниот век на просечната Византинка може да се подели во три фази: детство со моминство, брак и мајчинство и на крајот, ако би го надживеала мажот, вдовство и старост.

ДЕТСТВОТО И МОМИНСТВОТО

Детството во Византија било краткотрајно и полно со опасности, за девојчињата повеќе отколку за момчињата, бидејќи момчињата имале привилегирана положба. Родителите се молеле да добијат машки деца и барем двојно повеќе се радувале на машките новороденчиња, како што вели *Теодор Продром* во една песна. Има и некои сведоштва за убивање на женските дечиња (давење или оставање покрај пат) за семејството да не се зголеми прекумерно, иако овој чин го забранувале и црковните и граѓанските закони. Девојчињата, изгледа, биле порано одвикнувани од доење отколку нивните браќа, па затоа како бебиња и во најраното детство биле подложни на инфективни заболувања. Последица на тоа била и поголемата смртност на женските отколку на машките деца.

Девојчињата немале многу можности за образование. Тие најверојатно не посетувале редовно училиште, но од шестата или седмата година ги подучувале дома родителите или приватни професори. Пселовото спомнување на „школски другарки“ на неговата ќерка *Стилијана* навестува дека еден приватен професор понекогаш можел да подучува и помала група девојчиња. Формалната настава била организирана по манастирите, но таа претежно била наменета за младите сирачиња кои ги воспитувале монахињите или младите искушеници кои се подготвувале за замонашување. Со неколку исклучоци, образованието на девојчињата се сведуvalo на учење да читаат и пишуваат, учеле напамет псалми и го изучувале *Светото писмо*. Благородничките имале повеќе услови да го продолжат образованието и многу од нив сериозно се интересирале за книжевноста. Сепак, и жена како *Ирина Хумн*, која што нејзиниот современик, историчар, ја фали поради длабочината на нејзиното знаење и посветеноста во проучувањето на *Светото писмо* и црковното учење, пишувала писма со граматички и буквални грешки. Само во исклучителни услови, во какви што била принцезата *Ана Комнина*, мала девојка можела да чита разни стари писатели и да изучува повеќе дисциплини. Па и во нејзиниот случај, како што раскажува *Георги Торник*, нејзините родители во почетокот не

ја охрабрувале да ја изучува световната книжевност.

Податоците за женските занимања од времето пред стапувањето во брак се многу скудни, но навестуваат дека неомажените девојки повеќето време го поминувале во изолираност во својот семеен дом, заштитени од погледите на непознатите момчиња или од какви било опасности за нивната девственост. Кога царевите гласници стигнале во домот на *Филарет Милостив* во потрага за достојна невеста за *Константин VI*, Филарет го вознемирил нивното инсистирање да ги видат неговите внуци: „затоа што иако сме сиромашни, нашите ќерки не ги напуштиле своите одаи“. *Теодор Студит* ја фалел својата мајка поради начинот на кој ја штитела својата ќерка од контакти со момчињата, а *Кекафмен* им советува на татковците своите ќерки да ги држат во изолираност и невидливи за непознатите. Доколку девојките би излегле од куќата поради општествено прифатливи причини, како што било одењето во црква, нив грижливо ги придружувале родителите, роднини или слугинки. *Житието на св. Никон* споменува девојче кое што мајката го испратила на бунар да налее вода, но тоа најверојатно потекнувало од фамилија со ниско потекло.

Така, девојчињата повеќето од своето време го поминувале учејќи ги домаќинските вештини, подготвувајќи се за брачен живот и водење на домаќинството. Би научиле да предат волна, да ткаат и везат уште како сосема мали. Еден од ретките описи на моминството се наоѓа во енкомидата на Михаил Псел составена за неговата ќерка *Стилијана*, која умрела во деветтата или десеттата година, најверојатно од мали сипаници. Тој ја фали и ги велича нејзината побожност, скромноста и умешноста со игла. Како учен човек, тој ја одобрувал и нејзината посветеност на книгите. Стилијана редовно одела на богослужба и утринска и вечерна, уживала да пее псалми и духовни песни и била многу приврзана за одредени икони. Уште како мало дете се занимавала со добротворна работа, помагајќи во негувањето на болните и сиромасите. Детето отворено ја покажувало својата љубов кон родителите, бакнувајќи ги, гушкајќи ги и седејќи им во skut. Нејзината смрт тешко ги погодила Псел и неговата жена.

Едно од неколкуте закрепнувања, достапни за младите девојки, било излегувањето до јавните бањи, во кои можеле да го поминат времето, разговарајќи со пријателките и делејќи ја ужината со нив. Добро одгледана жена, како *Теофано*, идната сопруга на *Лав VI*, не се упатувала во бања пред самрак за да се смали можноста да биде изложена на погледите на непознатите. Била под грижливото око на придружничките секогаш кога се наоѓала надвор од куќата. Девојчињата, исто така, ги придружувале своите родители при посетите на светите места, на некој свет човек или ги набљудувале поворките. Имале восочни или глинени кукли, си играле со дофрлување на меки кожени топки или, пак, играле игри слични на петкамен (пенталита, πεντάλιθα) за кои биле потребно 5 камчиња. (Играта се состои во потфрлување на едно камче во воздух, а за тоа време треба да се собере друго од земјата и да се фати потфрленото). Тие, исто така, уживале во игрите проследени со маскирање: *Теодорит Кирски* опишува девојчиња маскирани во монаси и демони. Биографот на *Симеон Јуродиви*, меѓутоа, со презир гледал на девојчињата кои

пееле по улиците, забележувајќи дека кога ќе пораснат ќе станат проститутки.

СВРШУВАЧКА, БРАК И МАЈЧИНСТВО

За повеќето девојчиња во Византија детството нагло се прекинувало со преминувањето во пубертет, затоа што набрзо следувале свршувачка и брак. Раното стапување во брак и раѓањето деца за Византија било норма. Единствен избор на малата девојка било стапувањето во манастир. Византиското законодавство првобитно допуштало свршувачка на девојчињата после навршувањето на седум години, а подоцна таа граница се зголемила на 12. Меѓутоа, законите често биле занемарувани, па среќаваме и петгодишни девојчиња-свршенички. Долната граница за стапување во брак за девојчињата била 12, а за момчињата 14 години, иако тие вообичаено се мажеле на 15, а машките се женеле на 20 години. Многу ретко читаме дека некоја жена се омажила во дваесеттите години, како што бил случајот со *Томаида од Лезбос* која не се мажела до возраст од 24 години. Една од причините за заговарање на младешки бракови било инсистирањето на девственост на невестата. Друга причина била желбата годините за раѓање на деца да се искористат на најдобар начин. Со оглед на високата стапка на смртност на децата, жената требало да роди многу деца како би можела да се осигура дека во живот ќе останат барем неколку. Дотолку повеќе што многу жени умирале млади (нивниот просечен животен век бил околу 35 години), им доликувало да се омажат и да почнат да раѓаат веднаш штом за тоа постанат телесно способни.

Браковите ги договарале родителите, за кои најважни биле материјалните фактори и семејните врски. Свршувачката свеченост опфаќала дарување *arra sponsalicia*, на предбрачниот дар, што го извршувала страната на младоженецот и земала форма на официјален договор, залог за свршување. Ако девојката би ја раскинала свршувачката, нејзиното семејство требало да го врати предбрачниот дар на младоженецот, во иста вредност. Ако, пак, младоженецот раскинал, девојката имала право да го задржи предбрачниот дар. Девојките обично ги прифаќале мажите кои им ги одбрале нивните родители, иако понекогаш се јавувал и отпор, како од девојки кои сакале да се замонашат и да живеат како посветени девици, така и од оние девојки кои жестоко протестираше на изборот на младоженецот. Една 12-годишничка од Епир, само за пример, свршена како петогодишно девојче, се заканувала дека по прво ќе си го одземе животот ако ја присилат да се омажи за одбраниот свршеник. Нејзиното семејство успеало да ја поништи свршувачката по судски пат. Белешките на црковните судови чуваат сведоштва за трагични резултати од некои преуранети свршувачки и бракови, пр., девојчето од 11 години кое стапило во брак и доживотно ги оштетила своите полови органи. Во 1299 година *Симонида*, ќерката на *Андроник II* како 8-годишно девојче била омажена за средовечниот владетел на Србија - *Милутин*. Таа, поради повредите после прераниот полов однос, ја загубила можноста да раѓа.

Миразот што родителите на невестата го дарувале на младоженецот бил еден од суштинските фактори на бракот. Невестата, додека била жива го задржувала правото на сопственост над миразот, тој бил нејзин личен дел од

вкупниот имот на нејзината фамилија, но и на нејзиниот сопруг му гарантирало плодоуживање во готовината, приходите или правата од управувањето со нив. Ако жената го надживеала мажот или бракот се завршел со развод, таа би имала целосно право да ја поврати полната расположливост над својот мираз, а ако би умрела пред својот сопруг, миразот би бил вратен на нејзиното семејство (во случај да немала деца) или би го наследиле децата, но сопругот и понатаму би управувал со него до крајот на својот живот. Брачниот договор се грижел и за тоа мажот да ја дарува својата жена со вредни нешта. Првобитно нарекуван *donation propter nuptias* („брачен дар“) и во времето на Јустинијан бил еднаков на миразот, овој прилог баран од мажот со текот на времето бил смален. Од IX век наваму овој дар е означен како хиповолон (*ὑπόβολον*) и обично изнесувал од половина до третина од миразот. Ако мажот прв умрел, а двојката била бездетна, на жената би ѝ припаднал целиот хиповолон, а во случај да имале деца, таа би го делела хиповолонот со нив. Од X век е посведочен и дополнителен брачен дар од страната на младоженецот - теоритрин (*θεωρητρον*). Тој можел да вреди и до 1/12 од миразот, бил во целост на располагање на жената и останувал исклучиво нејзина сопственост, без разлика како ќе се завршел бракот – со развод или со смрт на мажот.

РОМАНТИЧНА ЛЈУБОВ

Иако браковите по правило ги договарале родителите, романтичните љубовни врски не биле непознати на Византинците. Ако зборуваме за повисоките општествени слоеви, можеме да ја споменеме страсната приврзаност на *Андроник I* кон *Филипа*, ќерка на Рајмонд од Поатје, со која флертувал во Антиохија, и неговата афера со својата роднина *Теодора Комнина*, со која избегал на Кавказ. *Житието на Ирина Хрисовалантска* ни зачувало една тажна свршеничка случка од Кападокија. Младата жена одлучила да ја раскине свршувачката и да се замонаши во Цариград. Но, набргу сфатила дека погрешила. Безнадежно ја опфатила љубовта кон својот избраник, напразно се обидувала да побегне од манастирот и се заканувала дека ќе се убие ако не ѝ биде дозволено да го види. Ни момчето не можело да ја заборави својата свршеничка па отишол кај гатачка за да му помогна да ја врати загубената љубов. На крајот, игуменијата *Ирина* била принудена да ја изгори фигурата на гушнати љубовници за да ја ослободи монахињата од страсната приврзаност за бившиот сврченик. Истото житие ни раскажува и за лозарот Никола кој што се заљубил во една монахиња од манастирот чие што лозје го негувал.

Симпатиите кон романтичната љубов ја одразуваат непрекинатата популарност, барем во некои кругови, во доцноантичките романи и обновувањето на овој жанр во почетокот на XII век. Тие понекогаш биле толкувани како алегорична борбата на душата за спасување и нејзиното приклонување кон Бога, но во нив сигурно се уживало. Епската поема *Дигенис Акрита* содржи и многу романтични епизоди, посебно онаа за Дигенисовото додворување на Евдокија. Младиот јунак, кој забележал наведната девојка низ прозор, толку бил восхитен од нејзината убавина што не можел ниту да јаде ниту да пие, и се вратил во нејзиниот двор за да ја грабне.

СВАДБЕНИТЕ СВЕЧЕНОСТИ

Свадбите се состоеле од обредот на склучување брак и прославувањето потоа. После ритуалното бањање, невестата се облекувала во бела облека и одела во црква. Таму парот ја склучувал светата тајна-брак со благослов на свештеникот, кој на главите им ставал брачни венци. Невестата и момчето би си размениле прстени и би се напиле малку вино од иста чаша. Парот потоа би отишол во куќата на младоженецот, придружуван од весела дружина, која пеела посебни свадбарски песни - епиталамии. Следувало свадбено славење во текот на кое штотуку венчаниот пар се повлекувал во својата ложа. Таму младоженецот на својата невеста ѝ подарувал брачен појас (колан) и тие би ја вкусиле својата брачна заедница додека присутните и понатаму продолжувале со своето прославување. Во *Дигенис Акрита* славењето траело три месеци.

ЗАЧНУВАЊЕТО И РАЃАЊЕТО ДЕЦА

Главната цел на бракот била раѓањето на деца кои ќе ја продолжат семејната лоза и ќе го пренесат семејниот имот од едно поколение на наредното, ќе ги издржуваат своите родители во старост и ќе се погрижат да бидат достоинствено погребани и поменувани во црква после смртта. Оттука, бездетството било извор на голема тага за жената и нејзиниот маж. *Дигенис Акрита* и неговата жена секојдневно би се разжалостиле „со неугаслив и најжалостен пламен на бесчедноста“. Општото место во житијата било резервирано за неплодноста на родителите на идниот светец, а тоа укажува дека тоа навистина мачело многу парови во средниот век. Родителите на идната света царица *Теофано* (првата жена на *Лав VI*), на пример, ја оплакувале нејзината неможност да има деца, гледајќи на тоа како на судбина „погорчлива од смртта“. Таа и нејзиниот сопруг најпосле зачнале дете откако секојдневно оделе во една цариградска црква, во која се молеле на Богородица, обраќајќи ѝ се со долги молитви да ги благослови со дете. Некои жени прибегнувале до земање напивки подготвени со мешање на зајачка крв, гускина маст или терпентин, напивка за која се зборувало дека ја подобрува плодноста. Други јалови парови се обраќале кај лекари: во *Житието на Антонијо Младиот* еден земјосопственик му ветил на лекарот една третина од својот имот ако овој му помогне да добијат дете. Лекарот (кој што бил преправениот светец) му побарал наместо тоа да му даде 10 воени коњи и мажот подготвено се согласил на таа цена. Магичните амајлии за плодност, исто така, биле популарно средство против неплодноста. Поедини жени станувале толку очајни што ги лажирале бременоста и породувањето, и им го давале на мажите претпоставениот наследник, земајќи го од некоја сиромашна жена која не можела да си дозволи да отхрани уште едно дете. Други парови би посвоиле дете, како што бил случајот со *Михаил Псел* после смртта на неговата ќерка *Стилијана*. Во текот на сексуалниот однос, мажот и жената можеле да се служат со разни народни лекови или суеверни активности со желба да влијаат на полот на детето кое го очекувале дека ќе се зачне.

Повеќето жени сакале да имаат што е можно повеќе деца за да се осигураат дека во живот ќе останат барем неколку деца и не се ни обидуваале да се

подложат на каков било вид контрацепција. Доењето, кое што нормално траело две-три години, било природен (иако не многу сигурен) вид на контрацепција и така помагало да се создадат разлики меѓу децата. Па и така во некои случаи, каде што се познати датите на раѓање на децата во една фамилија, тие биле раѓани со разлика од по само една година или нешто повеќе, но не знаеме дали тие деца биле доени или не. Мајката на *Григориј Палама*, на пример, родила 5 деца за 8 години, како и *Елена Сфранцес*, сопругата на историчарот од XV век. Судбината на Еленините деца живописно ја илустрира големата смртност на бебињата и децата во тој период, бидејќи само 2 останале живи, другите 3 умреле. Едно после 8 дена, второто после еден месец, а третото непосредно пред својот шести роденден.

Жените во нормални услови се породувале дома со помош на бабици и роднини или сосетки. Илустрациите од ракописите прикажуваат жени како се породуваат во седечка положба, стоечка или лежечка - во кревет, а на списоците за хируршка опрема се наоѓа и стол за породување. Во вонредни ситуации жените можеле да бидат примени во болници со преноќиште, како во случајот со жените бегалки во Александрија во VII век. Патријархот *Јован Милостив* основал во различни делови на тој град седум одделенија за родилки, секое со по 40 постели. На жените им било дозволено да се задржат во овие болници седум дена после породувањето, а при отпуштањето од болница добивале по една третина златник.

Во случај на тешко или комплицирано породување жените барале помош од лекар, гатач или духовна помош. Така на *Ана*, мајката на *св. Теофано*, на чудесен начин во текот на породувањето ѝ помогнал еден појас што мажот ѝ го донел од црквата *Пресвета Богородица*. Една жена која што се породувала 20 дена конечно се породила откако *свети Лука Столпник* ѝ понудил малку свет леб и водичка. *Житието на св. Игнатиј* раскажува за жена која не можела да се породи затоа што бебето во матката било во незгодна положба. Хирурзите веќе биле подготвени да интервенираат и да го отстранат фетусот за да го спасат животот на мајката, но и животот на новороденчето бил поштеден, бидејќи дел од наметката на светецот бил ставен на абдоменот на мајката и овозможил породувањето да се изврши нормално. Понекогаш било неопходно лекарите да извршат ембриотомија и да го жртвуваат плодот, па затоа во списоците на хируршките инструменти се споменува и алатка за распарчување на фетусот. Немаме податоци за тоа дека византиските хирурзи изведувале царски рез. Високата смртност на жените делумно била последица на опасностите што со себе ги носело породувањето, бидејќи жените прерано умирале од последиците на спонтан абортус, компликации на породувањето и од инфекции и крвавење во постпородилниот период. Постапката за породување била сметана за нечиста, па затоа новопечената мајка не можела да се причести 40 дена после породувањето, освен во случај кога ѝ се заканувала смртна опасност.

Новороденчето било бањато и цврсто повивано. Повеќето жени ги доеле своите деца, но биле користени и доилки доколку мајката останала без млеко или умрела на породување. Има сведоштва дека жените од повисоките слоеви често изнајмувале доилки и затоа што тоа им било поугодно.

Во чест на раѓањето на детето се правела прослава на која доаѓале роднини,

пријатели и соседи, да ги видат родителите и новороденчето и да посакаат добро здравје и долг живот.

КОНТРАЦЕПЦИЈА И НАМЕРНО ПРЕКИНУВАЊЕ НА БРЕМЕНОСТА

Ако некој пар би решил да го ограничи бројот на децата откако две или три нивни потомци би го преживеале опасниот период на детството, еден од методите за планирање на семејството било целосно воздржување од сексуални односи, па мажот и жената понатаму би живееле како брат и сестра. Сосема малку податоци се зачувани за контрацептивните средства и пијалаци, но се чини дека нив, пред сè ги користеле проститутките, омажените прељубници или неомажените жени кои би се впуштиле во забранети љубовни врски. Тие жени користеле растителни масти и чепчиња кои служеле како спермициди или препреки за спречување да дојде до оплодување на јајце клетката. Вагинални влошки (се ставале внатре во вагината) биле направени од волна натопена со мед, стипса, бело олово или маслиново масло. Жените можеле да прибегнат и кон магијски контрацептивни средства, какви што биле амајлиите кои што ги препорачувал *Етиј од Амида*, а содржеле парче од мачкин дроб или (уште понепрактично) од утроба на лавица во туба од слонова коска приврзана за левото стапало.

Намерното прекинување на бременоста енергично го осудувале и граѓанското и канонското право, а било казнувано со прогонство, камшикување или исфрлање од црквата. Сепак, многу жени ја прекинувале несаканата бременост, посебно проститутките и другите немажени жени, како што биле робинките кои се плашеле од гневот на својот господар, па дури и монахињи. Така, пред да се омажи за царот Јустинијан, актерката/проститутка *Теодора*, наводно, имала повеќе насилни прекини на бременост. Во една прилика, нејзината бременост била поодмината, така што не успеала да ја прекине и родила син. *Прокопиј* вели дека таа веројатно би го убила несаканото бебе, но го спасило неговиот татко. Еден синодален документ од XIV век забележал случај на монахиња од цариградскиот манастир *Св. Андреј* во Хриси како имала однос со *Јоасаф*, монах од манастирот *Одигон*. Кога забременила, Јоасаф побарал лекар-гатач од кој купил напивка за прекинување на бременоста за поголема сума од пет златни перпери, наметка и стаклен сад од Александрија. Напивката го дала посакуваниот резултат, но монашката грешка била обелоденета и синодот го казнил. Уште еден метод за предизвикување на прекин на бременоста било ставање на тежок товар на стомакот.

ВОДЕЊЕ НА ДОМАЌИНСТВОТО

Во Византија, водењето на домаќинството барало напорна работа. Храната се подготвувала од она што едвај се прибирало, козметиката и маслата се правеле само за себе, облеката низ сите свои фази – од чешлање на волната до кроењето и шиењето на материјалот во облека – се работела во самото домаќинство. Жените од пониските слоеви овие неопходни обврски -

само за пример, грижата за децата и подготовката на храната (која понекогаш подразбирала и мелење на жито) - ги правеле сами во домаќинството. Сопругата на *Филарет Милостив* месела леб, берела диви зеленчуци и печела месо. Жените биле одговорни и за чистењето и перењето на облеката, како и за изработка на предмети од ткаенини кои биле потребни во семејството. Жените од повисоките слоеви ги надгледувале слугинките и им давале упатства за вршење на тие работи, но, изгледа, дека и тие переле волна и ткаеле, без разлика на својата општествена положба. Како што и *Георги Торникиј* прокоментирал во своето надгробно слово за *Ана Комнина* „жените биле родени за предење и ткаење“. Иако имало професионални ткајачки, фурката и разбојот биле во свеста на луѓето нераскинливо врзани за жените, а изработката на предмети за облекување била сметана за нивно најдостојно занимање. *Михаил Псел* ја критикувал царцата *Зоја* во XI век затоа што не се занимавала со работите кои што биле задолжителни за жените; имено, со предење и ткаење. Сопругите на занаетчиите можеле да им помагаат на своите мажи во работилницата, што по правило се наоѓала во истата куќа во која што и живееле. Во внатрешноста, концептот на домаќинството бил уште пошироко сфаќан, па во делокругот на жената на село, покрај куката, биле и градината и лозјето.

ОБЛЕКА И НАКИТ

Поради преовладувачкиот идеал за скромност, Византинките се облекувале во фустани кои буквално го покривале целото нивно тело, со исклучок на рацете. Типичен дел од облеката била долгата туника со долги ракави, преку која, заради топлина, можеле да бидат додавани нови слоеви. Жените од пониските слоеви можеле да носат и туники без ракави. Од пристојните жени секогаш се очекувало во јавност да имаат покриена глава и да носат мафорион, вел кој паѓал на рамената префрлен преку тесна капа која им ја покривала косата.

И покрај овие ограничувања, побогатите жени посветувале поголемо внимание на својот изглед и трошеле големи суми пари за фини ткаенини, понекогаш извезени и украсени со скапоцени камења. Своите фустани ги украсувале со брошеви и ешарпи или појаси со скапоцености, а носеле и отмени покривки за главата. Косата ја украсувале со шноли и орнаментни мрежи и ленти. Бројните примероци од зачуван накит, вклучуваат обетки, нараквици и гerdани, сведочат за префинетата работа на византиските јувелири и за богатството на византиските повисоки слоеви, како и за популарноста на бижутеријата меѓу сиромашните жени. На голем ужас на црковните отци, жените се обидуваале да ја истакнат и својата природна убавина со помош на козметика: користеле брашно од грав за миене на лицето, се пудреле за да постигнат посветол тен, ги црвеле усните и образите, веѓите ги боеле во црно, користеле сенки за очи и боја за коса.

БРАЧНИТЕ ОДНОСИ, ПРЕЉУБА И РАЗВОД

Како и во другите општества во кои браковите ги договарале родителите, паровите во Византија не очекувале од бракот романтична љубов, туку својата

заедница ја гледале како света тајна заповедана од Бога за да се продолжи фамилијата и како би се, а тоа била втората причина, соединиле економските средства на две фамилии. Од жената се очекувало да биде послушна и покорна кон својот маж, да му даде наследник и да го води домаќинството. Повеќето договорени бракови главно добро функционирале и често помеѓу жената и мажот се развивала искрена меѓусебна упатеност, па дури и љубов. Меѓутоа, имало примери сопружниците да не си одговараат еден на друг, па брачните неслагања доведувале до прељуба, развод или бегство во манастир. Еден синодален документ забележал тажен исход на предвремен брак. Девојчето, кое имало едвај 8 години кога го омажиле, развило толкав презир кон својот маж што после 5 години синодот се согласил да ја поништи првобитната свршувачка, повикувајќи се на тоа дека бракот бил склучен против канонското право. Мажите често ги тепале своите жени, понекогаш затоа што претерано се опијанувале, а понекогаш затоа што би се разгневиле заради нивното претерано расипничко трошење на семејниот имот. Некои од тие претепани жени стоички ја поднесувале неволата, а други бегале во манастир. Ниту обратната ситуација не била непозната, како што се гледа од Продромовиот опис на мажот безгласна буква. Поедини мажи издржувале и конкубини, или затоа што не успеале да пронајдат задоволство во својот брак или затоа што нивните сопруги биле безродни. Конкубините обично, но не секогаш, потекнувале од пониските слоеви и можеле да бидат слугинки. И мажите и жените, поради несреќниот брак, можеле да се впуштат во прељуба, иако неа остро ја осудувале и граѓанските закони и црковните канони. Во првите векови на Царството, граѓанското право за прељубата одредувало казна смрт, а подоцнежните законодавци оваа казна ја ублажиле и на прељубниците им следувало сакатење, отсекување на нос - на двајцата грешници. Жена осудена за прељуба понекогаш била праќана во манастир, а миразот би му припаднал на нејзиниот маж. Граѓанското право ја третирало прељубата со двоен аршин: мажите биле казнувани само за стапување во интимни односи со веќе омажена жена. Канонското право ја казнувало прељубата со забрана на причест и епитимија.

Иако и граѓанското и канонското право инсистирале на нераскинливост на брачната врска, некои парови одлучувале да покренат официјална бракоразводна постапка. Законодавството ги разграничило оправданите причини за развод на бракот. Во времето на Јустинијан мажот можел да побара развод ако било утврдено дека неговата жена направила прељуба или недолично се однесувала, на пример, вечерала или се бањала со непознати мажи, или одела на игри во циркус или во театар без негова согласност, ако замислела нешто лошо против царот и државата или дознала дека друг замислил и не го известила мажот и ако му замислила нешто лошо на сопствениот маж или учествувала во заговор. Како дополнителна причина за развод била импотенцијата на мажот. Алтернатива на разводот било разделување заради започнување на монашки живот, често врз пријателски договор, а понекогаш и како единствено решение за неподносливите брачни ситуации.

ВДОВСТВО И СТАРОСТ

Иако очекуваната должина на животниот век на жената во Византија била значително помала во однос на животниот век на мажот, вдовиците не биле невообичаена појава. Мажите по правило биле постари од своите жени, така што било веројатно дека тие ќе ги надживеат, а покрај тоа, многу мажи гинеле во битките. Втор брак бил дозволен со закон, но некои моралисти го осудувале. Традиционалната претстава за вдовица подразбирала несреќна и беспомошна жена, која општо била третирана како сирачињата и сиромасите. Христијаните биле поттикнувани да бидат грижливи кон вдовиците, за кои се издвојувале посебни следувања од прилозите. Биле основани и хуманитарни установи, наречени хиротрофии (хранилишта за вдовици), со посебна намена да бидат прифатилишта за болните вдовици. Некои од жените кои останале без мажи оделе во манастир, каде што пронаоѓале физичка потпора и емотивна поддршка.

Во Византија, меѓутоа, како и во другите општества, вдовството било оној период од животот во кој многу жени стекнувале најголеми углед и моќ. Бидејќи вдовиците обично биле средовечни или постари жени, на нив веќе не се гледало со сексуално искушение, туку како на зрели, сигурни и жени кои што заслужуваат почитување. Во раниот период, во црквата бил воспоставен посебен црковен ред на вдовици, што се занимавал со добротворна работа. Многу вдовици стекнувале значајна материјална сигурност, остварувајќи целосна контрола над својот мираз. Многу од највеликоддушните византиски покровителки биле, всушност, вдовици во времето кога подигнувале цркви и манастири или порачувале уметнички дела. *Данилида*, сопственичка на пространи имоти на Пелопонез во IX век е еден од примерите на исклучиво богати вдовици. Многу вдовици станале глава на домаќинството, дури и кога живееле со возрасните синови: податоците за одредени села во Македонија од почетокот на XIV век укажуваат на тоа дека 20% од домаќинствата ги управувале вдовици.

НАДВОР ОД ДОМАЌИНСТВОТО: ЖЕНИТЕ НАДВОР ОД СЕМЕЈНИОТ ДОМ

Доста се расправало за изолираноста на жената во Византија и степенот до кој жените биле затворени внатре во семејниот дом. Како што веќе беше кажано, младите девојки, посебно оние од добрите фамилии, секогаш имале грижливи придружнички за да си ги зачуваат девственоста и угледот. Што се однесува до мажените жени, во практиката имало најразлични ситуации, во зависност од статусот на жената во општеството, дали била жителка на село или на град, а и од епохата во која живеела. Жените на село секако поголемиот дел од своето време морале да го поминуваат надвор од куќата, работејќи во бавчата и хранејќи ја живината. Посиромашните граѓанки, кои што немале послуга, морале сами да одат на пазар за да купат што им е потребно, а понекогаш и да работат надвор од куќата. Како што живееле во мали куќи, немале посебни женски одаи во кои би можеле да се повлечат. Од друга страна,

жените од средните и повисоките слоеви, по правило биле повеќе врзани за домот и можеле поголем дел од времето да го поминат во собите определени само за нив. Историчарот *Агатиј* коментира како после земјотресот во 557 година општествениот ред во Цариград бил поременет, тука благородничките слободно се движеле по улиците меѓу мажите. Слично на тоа, во 1042 година, за време на народното востание со кое бил соборен од престолот *Михаило V*, а на тронот била вратена *Зоја*, *Псел* вознемирено забележува дека некои жени „кои дотогаш никој не ги видел надвор од женските одаи, јавно истапувале викајќи и удирајќи се во градите, и страшно ја оплакувале несреќната судбина на царицата“. Забележал дека на толпата ѝ се придружиле и млади девојки и ги напаѓале и уништувале зградите што припаѓале на фамилијата на *Михаило V*. Историчарот *Аталијат*, опишувајќи го земјотресот во Цариград во 1068 година, коментира дека жените ја забравиле својата вродена скромност и истрчале на улиците. Кон средината на XIV век цариградските благороднички отишле во *Света Софија* за да помогнат да се расчисти шутот од делумното рушење на големата купола на црквата, предизвикано од уште еден земјотрес.

Во време на војни, посебно во текот на опсади, жените ги напуштале своите домови за да помогнат во одбраната на градот, носејќи камења за поправка на ѕидините или за катапултите и праќи, ги поеле жедните војници со вода и вино, ги негувале ранетите. Понекогаш, жените ја преземале и командата над војската, како кога *Ирина*, сопругата на *Јован VI Кантакузин*, била поставена на чело на гарнизонот во Димотика во текот на граѓанската војна во 1341-1347 година, или во 1348 година кога, во отсуство на својот маж, ја презела одбраната на Цариград.

Меѓутоа, дури и во редовни услови, на жени често можело да се најде надвор од куќите, излезени поради работа или богослужба, разонода или погреб.

ВРАБОТЕНИ ЖЕНИ

Како што видовме, главната должност на жените во семејство била одгледување на децата, подготвување на јадења и изработка на предмети за облекување. Многу работи со кои што се занимавале жените надвор од куќата биле само продолжение на овие основни домашни занимања. Жените вработени како готвачки, пекарки и перачки се занимавале со традиционалните женски работи, но биле платени да ги вршат за други домаќинства или установи. Постојат сведоштва дека некои жени шиеле облека не само за својата фамилија, туку го правеле тоа на големо во градските работилници. Еден краток трактат на *Михаил Псел*, од XI век, ја опишува свеченоста на *Агата*, одржувана на 11 мај, која ја прославувале жените кои што се занимавала со чешлање и предење на волна и ткајачките. Свеченоста се состоела од црковна служба, а потоа и игра (танц); во еден момент од церемонијата учесниците очигледно се собирале околу претставата (во вид на фреска?) на жени кои чешлаат волна и ткаат, едни повешти од другите; невештите работнички за казна биле камшикувани. Овие жени можеле да бидат членки на здружението на ткајачите. Постојат и поцврсти докази дека жените се здружувале во свиларски еснафи.

Има малку податоци дека жените се занимавале со некој друг занает, иако најверојатно им помагале на своите мажи и синови, на што упатува една претстава на кутиче од слонова коска во Дармштат, која ја прикажува Ева како работи со мевовите во ковачилницата, додека Адам кова на наковална.

Жените не работеле само како платени службенички во малопродажбата туку понекогаш и самите биле сопственички на дуќани или работилници. Изворите споменуваат сопственички или сосопственички на продавници за миризливи масла/парфеме и продавници за млечни производи. Тие исто така, воделе менувачници, се вклучувале во трговијата, вложувале во рударството и поседувале мелници.

Во посебна категорија занаети спаѓаат оние кои што се однесувале на блиски контакти со жените или децата, а кои што задолжително ги вршеле жените. На пример, тоа се провадацките, гинеколозите, болничарките на женски одделенија во болниците, бабиците, доилките, дадилките, слугинките, ѓаконисите, фризерките и вработените во јавните бањи за жени. Изворите многу често споменуваат жени лекари, кои не само што работеле како акушерки и гинеколози, туку можеле да негуваат и жени заболени од разни болести. Еден лекар на одделението за жени во болницата во рамките на манастирот *Пантократор* во Цариград бил жена, како и сите болничарки и нивните помошнички. Овие болничарки примале од болницата иста плата како и машкиот персонал, но, од недоволно разјаснета причина, една жена лекарка примала само половина плата од своите машки колеги (три наместо шест номизми) и помалку следување на жито (26 наместо 36 мери). Интересно е што персоналот во болницата во манастирот *Лунс*, која имала 12 постели за жени, бил исклучиво машки, со исклучок на перачките. Лекарките и бабиците понекогаш биле повикувани на суд како судски вештаци за да се утврди невиноста на невестата; или дали некоја жена е бремена или не; или да посведочат за раѓање на дете.

Исто така, треба да се наведат и озлогласените занаети како тие на проститутките, крчмарките и гостилничарките (кои и самите работеле тајно како проститутки), и јавните забавувачки (танчарки, актерки).

За работата на жените на село има малку податоци. Покрај обработувањето на бавчата околу куќата и одгледувањето на живина, тие понекогаш работеле во лозјата – како лозарки и во случај на берба, или помагале и во жетвите на житата, на што упатува една слика на плоча за пишување од слонова коска од X век, која што се чува во Њујорк, а на која е прикажан Адам како со срп жнее жито, додека Ева на рамена го носи оagneаниот сноп. Во еден текст од XIII век се вели дека жените помагале при жетвата само во исклучителни случаи, на пример, за време на војни. Биографот на *Кирил Филеота* ни пренесува дека сопругата на овој светец ја обработувала земјата со помош на своите деца кога тој се повлекол во осаменост внатре во својот дом. Некои жени и девојки работеле како пастирки: необичен е случајот на Влаинки кои се маскирале (преправале) во мажи и ги паселе овците на планината Атос. Тоа предизвикало голема соблазна, посебно кога се дознало дека тие го разнесувале сирењето и млекото по манастирите.

АКТИВНОСТИ НАДВОР ОД СЕМЕЈНИОТ ДОМ

Забава и разонода. Како и нивните млади ќерки, мажените жени го поминувале најголемиот дел од денот во куќата, претежно во друштво со роднините и со послугата. Понекогаш имале, како куќни миленичиња, птици или мали кучиња. Семејството секој ден ручало заедно, но ако имало машки гости, убаво воспитаните жени останувале во своите одаи. Па, сепак, имало безброј причини барем накратко да се излезе од куќата, до јавните бањи, до црквата заради богослужба, до светите места заради моштите, за да се посети некој свет човек, заради присуство на црковните поворки и погребите, или семејни прослави како роденден на дете или венчавки. Било сметано за недолично жена да оди на коњски трки или други приредби на хиподромот. Со Јустинијановото законодавство било определено дека мажот може да побара развод на бракот од жената ако таа се однесувала недолично. Цариците и благородничките можеле, но многу ретко, да одат и на лов или на јавање.

ВЕРСКО АНГАЖИРАЊЕ БОГОСЛУЖЕНИЕ И ПОКЛОНЕНИЕ (АЦИЛАК)

Како и во другите општества во кои жените го поминувале животот во релативна изолираност, верата и богослужбата имале суштинско значење во животот на Византинките. На жените лаици присуствувањето на богослужбите и во поворките, потоа посетата на светињи нуделе посебно одобрени можности за да излезат од своите домови за да ги задоволат своите емотивни и духовни потреби.

Жените од повисоките слоеви можеле да присуствуваат на богослужба во приватните капели во своите домови, но повеќето од нив оделе во црквите во своето соседство или нешто подалеку. Така, богољубивата *св. Марија од Виза* двапати дневно, без оглед на временските прилики, одела во црква, иако за да дојде до неа морала да помине преку поток. Нејзиниот животописец кажува дека во текот на богослужбата таа останувала во најнеосветлениот дел на црквата и дека кога се преселила во поголем град, продолжила да се моли во својот дом за да ги избегне турканиците по јавните места за богослужба. Внатре во црквата жените биле одвоени од мажите, било да им била доделувана горната галерија или странична ложа што зависело од големината и просторниот план на дадената црква. Патријархот од почетокот на XIV век *Атанасиј I*, ја навестува причината за таквото подвојување на половите, критикувајќи ги благородничките кои што доаѓале во *Света Софија* не поради побожност, туку за да ги покажат своите скапоцености, отменоста и нашминканите лица. Нешто подоцна во истиот век, еден руски поклоник опишал како во таа иста црква жените стоеле зад прозирни свилени драперии на галериите, како би можеле да ја следат богослужбата, а собраните мажи не можеле да ги видат нив.

Омилена активност на жените била посетување на светињите (светите места каде што се чувале мошти на светци) во кои што се молеле за здравје и спасение свое и на својата фамилија, или трагале по чудесно излекување од некоја болест или повреда. Изворите велат дека *Томаида од Лезбос*, која била

прогласена за светица иако била мажена и со деца, имала обичај да се моли во цркви во различни квартави во Цариград, останувајќи и на целоноќните бдења во *Богородичината црква* во Влахерните. Во текот на првите векови на Царството поедини жени, посебно тие од царската фамилија или припадничките на благородништвото, се упатувале на долго поклонение во Светата земја. Но, после арабското освојување во VII век жените ретко се одлучувале на ова опасно патување и го ограничиле своето движење на локалните светилишта.

ВКЛУЧУВАЊЕ ВО ВЕРСКИТЕ РАСПРАВИ (ДИСКУСИИ)

Главна лишени од учеството во политичкиот живот, могу жени активно се вклучувале во верските расправи од своето време. Во VIII и XIX век, на пример, кога царевите се потчинувале на иконоборската политика и го забранувале негувањето на култот на иконите, жените биле на чело до опозицијата на таквиот режим. Тие биле доследно приврзани на иконите и ги целивале во црквите, а по домовите ги чувале како најскапоцено богатство. *Михаило Псел* живо ја опишува приврзаноста на царицата *Зоја* кон иконата на Христос, која била украсена со скапоцени метали. Верувала дека оваа икона можела да ја претскаже иднината, па затоа, во моментите на вознемиреност, ја гушкала иконата, земајќи ја во раце и разговарала со неа како со жив човек. Во изворите стои дека на самиот почеток на иконоборската епоха, кога еден војник бил пратен да ја уништи Христовата икона над капијата Халки на Великата палата, група монахињи, предводени од *св. Теодосија*, ја урнале скалата на која бил качен војникот. Овие жени станале првите иконофилски маченички, бидејќи потоа биле погубени по наредба на царот *Лав III*. Уште една монахиња иконофилка, *св. Антуса Мантинејска*, била мачена на тој начин што телото ѝ го посипувале со жар од запалени икони. Многу жени од царските фамилии се спротивставувале на политиката на своите мажи и татковци и продолжувале да ги почитуваат иконите во приватноста на своите одаи. Дотолку повеќе што две царици го обновиле почитувањето на иконите после смртта на своите мажи: во 787 година *Ирина* го свикала Вториот Никејски собор на кој што, за кратко време, бил воспоставен култот на иконите, а 843 година *Теодора*, вдовицата на царот иконоборец *Теофило*, претседавала на трајното обновување на иконопочитувањето како официјално учење на Православната црква. Кон крајот на XIII век жените одиграле истакната улога, спротивставувајќи се на политиката на *Михаил VIII* за повторното обединување на Цариградската и Римската црква; некои од неговите роднини дури биле пратени во прогонство затоа што ја осудиле Лионската унија од 1274 година.

ЖЕНИТЕ КАКО ЃАКОНИСИ И ВЕРОУЧИТЕЛКИ

Жените не можеле да бидат дел од клерот, со исклучок на ѓаконици, кои што опстанале до XII век. Ѓакониците првобитно помагале при крштавањето на жените во време кога крштавањето на возрасните со потопување (нурнување) било одомаќено, а потоа прераснале во група жени кои се занимавале со добротворна работа, службувајќи како социјални работнички и патронажни

сестри. Жените лаици навистина се вклучувале во подучувањето во верата, воспитувајќи ги во верата своите деца, учејќи ги псалми и раскажувајќи им приказни за светиците од старина. Други организирале приватни кружоци посветени на читање и проучување, како што гледаме од *Житието на Атанасија Егинска*, која во неделите и на празници ги собирала жените од соседството и им читала извадоци од *Светото писмо*, „всадувајќи во нив стравопочитување и љубов кон Господ“. Многу ретки се случаите слични на *св. Антуса Мантинејска*, која ги подучувала монасите на двојниот манастир на чие чело се наоѓала, или *Ирина*, игуманија на манастирот *Хрисоваланта* во Цариград, која проповедала на собрани мажи и жени, меѓу кои имало и жени и девојки од сенаторски и други видни фамилии.

ДОБРОТВОРНАТА РАБОТА

Важна и општествено прифатлива дејност на жените, надвор од семејниот дом, била нивната добротворна служба. Богатите жени можеле да им помагаат на несреќните посредно, преку донирање во фондови на установите што се занимавале со социјална дејност, како што биле домови за сирачиња, домови за сиромашни, домови за стари, болници и манастири. Други повеќе сакале лично да се заземат во служење на своите унесреќени браќа и доаѓале во непосреден контакт со болните и сиромашните. Некои доброволно работеле по болниците, помагајќи болните да се нахранат и избањат, други ги посетувале затворите, тешејќи ги затворениците, трети оделе по улиците за да на просјациите и бездомниците им дадат облека, храна и пари. Овој дух на човекољубивост бил поттикнат од христијанската побожност и на него се гледало како на чесен начин на служење на Христос. Во IX и X век неколку жени, како *Марија од Виза* и *Томаида од Лезбос*, дури биле прогласени за светици поради својата преданост во помагањето на сиромашните.

УЛОГАТА НА НАРЕЧНИЦИ НА ПОГРЕБИТЕ

Токму како што биле главни личности во моментите на раѓањето на децата, како мајки, бабици или болничарки, жените заземале истакнато место и во моментите на смртта на некој член од семејството. Пред сè, помагале во подготовките на мртовецот за погреб, го миеле телото попрскувајќи го со миризливи масла и зачини и го облекувале. Потоа, во текот на бдеењето, си ги скубеле косите, си го гребеле лицето со ноктите, се удирале во гради и ја кинеле облеката. И тоа, не само жените роднини на покојниот, туку и изнајмени професионални тажачки, кои пееле жалопојки, фалејќи го покојниот и ја оплакувале неговата смрт. Жените наречници (тажачки) го жалеле и оплакувале покојниот цело време на спровод на неговото тело до гробот. Овој обичај предизвикувал осудување од црковните отци, кои се жалеле на тоа дека овие жени во своите изливи на жалост наликувале на менадите во бахантска екстаза и дека уживале во бесрамното однесување, откривајќи ги своите глави и раскинувајќи ја својата облека откривале делови од своите тела. Црквата упорно настојувала на тоа дека погребната поворка треба да иде свечено и

достоинствено, па затоа обезбедувала увежбани хорови од мажи и жени, кои пееле псалми и погребни песни. И машките и женските роднини на покојникот излегувале на неговиот гроб на третиот, деветиот и четириесеттиот ден после смртта и изнесувале понуди (прехранбени продукти и пијалаци) на гробното место. Жените биле поприлежни во своите помени на починатите роднини и подготвувале коливо (смеса од варена пченица и суво овошје) и присуствувале на парастосите на годишнините од нивната смрт.

КУЛТУРЕН И ИНТЕЛЕКТУАЛЕН ЖИВОТ

Има сосема малку сведоштва за ангажирањето на жените во уметноста, со исклучок на производството на фини ткаенини и везови. Еден случај, сепак, е посведочен, а станува збор за жена од Сирија од VII век, која давала часови по цртање. Исто така, познати се малку жени писарки, од кои барем една, *Ирина*, била ќерка на калиграфот *Теодор Агиопетрит* од крајот на XIII век. *Теодора Раулин*, внука на *Михаил VIII Палеолог*, го препишала ракописот на *Елиј Аристид*, што денес се чува во Ватикан.

Жените од царските и благородничките фамилии имале важна улога во културниот живот на Византија, посебно преку своето покровителство во уметноста. Не само што нарачувале раскошни ракописи и литургиски садови, туку и основале цркви и манастири од кои некои постојат и денес. Во почетокот на VI век се истакнувала како угледна покровителка *Аникија Јулијана*, ќерка на *Оливриј*, кој кратко владеел како цар на Западот во 472 година. Како негова единица, таа наследила големо богатство и подигнала и украсила повеќе цркви во Цариград, вклучувајќи ја и црквата *Св. Ефимија* на Оливриевеиот имот и огромната базилика *Св. Полиевкит*, неодамна откриена во Сархана во Истанбул. Аникија Јулијана ја нарачала и изработката на раскошно илустрираниот ракопис на Диоскоридовото *Познавање на лековите*, кое денес претставува едно од скапоценостите на Австриската национална библиотека во Виена.

Имало царици и благороднички, кои основале многу манастирски комплекси во Цариград, нам денес познати од зачуваните типичи или од црковните градби. Се случувало жена да основа и машки манастир, иако многу почесто основале женски манастири, по правило замислени како идни резиденции за нив самите или за нивните ќерки. Така, во XII век царицата *Ирина Дука*, сопруга на *Алексиј I Комнин*, го основала манастирот *Богородица Кехаритомени* (Κεχαριτομένη) = Благодетна, и составила детално правило за монахињите кои ќе живеат таму. Ако се осврнеме на периодот на Палеолозите: манастирот *Лис* го обновила *Теодора Палеолог*, вдовицата на *Михаил VIII*. Тоа е познато врз основа на зачуваниот типик, но и благодарение на црквата што Теодора ја досидала на јужната страна на веќе постојната црква, и што ја наменила да биде гробна црква на фамилијата Палеолог (Fenari Isa Cami). *Теодора Раулин* го обновила манастирот *Св. Андреј* во Хриси и изградила мал манастир во Аристини - резиденција за патријархот *Григориј II Кипарски* после неговата абдикација во 1289 година. *Ирина Хумн*, млада вдовица на деспотот *Јован Палеолог*, потрошила голем дел од наследеното богатство на основање

на двојниот манастир *Христа Параклисион* (Човекољубец). Уште една величествена црква која денес го украсува Истанбул, параклис (*παράκλησις*) на црквата *Богородица Памакаристе* (*Fetiyeh Cami* = Себлажена), ја подигнала *Марија-Марта*, вдовицата на *Михаил Главас Тарханиот*, како гробна црква на својот маж. Малку понеобичен бил манастирот „Покајание“, задужбина на Јустинијановата сопруга *Теодора*, бидејќи бил уточиште на некогашни проститутки.

Покрај *Vienna Dioskorides*, како примери на раскошни ракописи што ги нарачале жени, можат да се споменат од XIV век *Тупик* (*τύπικον*) на манастирот *Богородица Салда Сперант* (Сигурна надеж), со низа од воведни страници со портрети (*Lincoln College Typikon*), и збирка од 16 ракописи кои се препишуваат во работилницата чиј што покровител била извесна „Палеологина“, зад која можеби се крие *Теодора Раулин* или *Теодора Палеологина*, од кои првата била внука, а втората сопруга на *Михаил VIII*.

Ако се осврнеме на литературната дејност, наидуваме на неколку многу образовани жени, кои биле писателки, потоа на оние кои ги храбреле книжевниците во преписките со нив, со непосредна парична помош, им зајмувале книги и организирале книжевни кругови. Без секакво сомневање, најважно дело кое го напишала некоја Византинка е *Алексијадата* на *Ана Комнина*, ќерка на *Алексиј I Комнин*. Оваа прилично долга и пристрасна историја не е само основен извор за владеењето на нејзиниот татко и Првата крстоносна војна, туку нуди и детални известувања за три генерации на царски жени со силна волја: *Ана Даласин*, мајката на *Алексиј*, *Ирина Дука*, неговата сопруга и самата *Ана*. Малку жени пишувале поезија и црковни песни. Најуспешната меѓу нив била, *Касија* (IX век), која стапила во манастир затоа што не успеала да се омажи за принцот престолонаследник *Теофило*. Исто така, постојат податоци за само две жени кои што биле авторки на житија, меѓу кои игуменијата *Сергија*, која во VII век напишала краток извештај за пренесувањето на моштите на св. Олимпијада, мајка која го основала нејзиниот манастир. Многу векови подоцна речовитата *Теодора Раулин* составила подолго житие на иконофилските браќа *Теодор* и *Теофан Начертани*. Со многу алузии на класичните писатели, кои сведочат за книжевниот вкус на својот автор, оваа житие се толкува како прикриена алузија на страдањата кои ги поднеле нејзините браќа, спротивставувајќи се на унијатската политика на *Михаил VIII*.

Многу жени, кои се интересирале за книжевноста, станале покровителки на писателите и научниците. Севастократориса (*σεβαστοκράτορισσα*) *Ирина*, сопруга на *Андроник Комнин* и снаа на *Манојло I*, била по сè изгледа посебно наклонета на поезијата, бидејќи ја поттикнувала творечката работа на *Теодор Продром* и на *Продром Мангански*, како и на *Јован Цекас*, кој ги напишал коментарите на *Хомер* и ги стихувал коментарите во сопствената збирка на писма. *Константин Манасис*, уште еден од *Иринините* штитеници, ја посветил својата општа историја (пишувана во петнаестерец) на својата покровителка, нарекувајќи ја „посвојче на ученоста“. *Ирина Хумн* поседувала значајна библиотека со духовни и световни дела, разменувала книги со својот духовник, нарачувала препишување на ракописи, а изгледа дека држела и некаков

книжевен круг во својот манастир. *Теодора Раулин*, учена библиофилка, која во еден период била сопственичка на важниот ракопис на Тукидитовото дело, современите ја фалеле поради ученоста, а се допишувала со Никифор Хумн и патријархот Григориј II Кипарски.

МОНАШКИ ЖИВОТ

Манастирите им нуделе различни можности и услуги на Византинките. Изворите постојано ги опишуваат како сигурно и мирно пристаниште, а биле место на кое жените можеле спокојно и уредно да живеат како дел од сестринските заедници, чиј што живот се одвивал во ритамот на службите од дневниот циклус и молитвите за спасение на човековиот род. За младите жени манастирите биле основна алтернатива на бракот. На жените измачувани од семејните неволи, болест или старост тие им давале заштита, на сиромасите им обезбедувале храна, облека, а понекогаш и здравствена нега. Манастирите претставувале и институционално опкружување во кое од жените се очекувало извесен степен на образование и каде што можеле да им бидат доделени одговорни задолженија.

Слично како и на средновековниот Запад, младите девојки стапувале во византиските манастири од многу причини. Некои девици, од детство оддадени на побожен живот, повеќе би сакале да бидат во брак со Христос, небескиот младоженец, отколку во земски брак. Иако повеќето родители ги поддржувале своите ќерки во нивната одлука да се откажат од световниот живот, имало примери кога родителите договарале брак против волјата на девојката и се спротивставувале на нејзиното примање на монашка схима. Повремено, некоја девојка би стапила во брак повеќе од потреба отколку од побожност. На пример, можела да биде сметана за неподобна за мажење поради лузните кои им останале од прележаните сипаници, или пак да била ментално болна. Иако повеќето монашки правила наведуваат дека никаков паричен прилог не бил потребен за да се стапи во манастир, по правило семејството на девојката давало значаен прилог на манастирот, често дарувајќи пари или имот подготвен како мираз. После тригодишно искушение девојката би се обврзала со монашките завети.

Сместувањето во манастир на девојчиња помлади од 10 години не се препорачувало затоа што на нив се гледало како на можен извор на нарушување внатре во манастирската заедница. Сепак, понекогаш биле примани и сосема мали девојчиња. Има примери кога родителите ги донесувале своите деца во манастир уште во нејаката возраст како принос за благодарност на Христос или Богородица, посебно ако тоа дете било зачнато после многу години на бездетност или ако детето чудесно преживеало додека неговите браќа и сестри пред него умреле (таков бил случајот со ќерката на *Теодора Солунска*). Девојчињата сирачки, исто така, можеле да бидат одгледани во манастир. Нив таму би ги подучиле на читање и пишување, пеење на служби и рачна работа. Откако ќе станеле полнолетни, можеле да одлучат дали ќе сакаат засекогаш да останат во тоа сестринство и официјално да се заветат. Правилото на манастирот *Лис* одредува дека девојчињата кои што монахињите ги

одгледале од бебиња или од детска возраст треба да навршат 16 години пред да одлучат дали сакаат да се замонашат.

Многу монахињи ја примиле монашката схима во подоцнежна доба, како средовечни или дури и стари жени. Било сосема вообичаено жена да стапи во манастир откако ќе стане вдовица. Во манастирската средина можела да пронајде духовна утеха, друштво и поддршка во својата старост. Во многу зачувани документи се наоѓаат податоци за финансиските договори што биле склучувани во такви ситуации: вдовицата богато би го дарувала даденото сестринство со пари или имот, а за возврат би примила постриг и би добила животно издржување, а после смртта би била достоинствено погребана и поменувана на годишните парастоси. Имало случаи кога вдовица не се обврзувала со монашки завет, а, сепак, да остане да живее во манастир како пензиониран лаик, или да остане надвор од манастирот, но редовно да прима следување во храна. Не биле само вдовиците тие што како средовечни ја примале монашката схима. Неретко мажот и жената би се договориле да го завршат брачниот живот, бидејќи децата им пораснале, па би се повлекле во посебни манастири.

Најразлични мотиви ги терале жените кон вратите на манастирите. За некои, како што биле малтретираните или несреќните сопруги, тоа било уточиште пред настапувачкиот непријател, за ментално болните манастирот навистина бил заштита. За други, повеќе претставувал затвор или место за притвор, како во случај на цариците кога нивните мажи биле соборени од престолот, потоа за жените чија што прелјуба била докажана, или за гатачките и еретичките кои што синодот ги осудувал на примање монашки завет за да го окааат своето грешно однесување.

Монахињите обично, по потекло, биле благороднички или припаднички на средните слоеви во општеството, но и жени од пониските слоеви, кои живееле и работеле во манастирите и како лични помошнички и како слугинки. Покрај прокламираниот идеал на еднаквост внатре во монашката заедница, многу благороднички, кои би стапиле во манастир во подоцнежна доба, тешко се помирувале со одрекувањето од удобностите на својот претходен живот, па им било дозволено да живеат во посебни станovi кај своите некогашни станодавци и одделно да се хранат.

Сестрите, кои пееле, како и сите официјални претставнички на сестринствата, морале да знаат да читаат и пишуваат. Често тоа биле солидно образовани жени, кои во манастирската средина пронаоѓале простор за искажување на својот талент. Игуменијата, која не била само духовна предводничка на заедницата, туку и одговорна за надгледување и одржување на зградата во која таа заедница живеела, за надгледување и управување со изворите на материјалните средства, морала да биде остроумна деловна жена, во која биле обединети цврста волја и строга дисциплина во духот на љубовта и благоста кон монахињите, кои им биле доверени, како и на психолошката проникливост во групата на така тесно поврзаните жени.

Управувањето со манастирот барало постоење на извесен број официјални лица, а тој број зависел од бројот на монахињите во дадената установа, што се движел од неколку до стотина и повеќе. Во помалите манастири една монахиња можела да извршува повеќе должности, што во поголемите манастири

можеле да бидат распоредени на две или повеќе сестри. Една од најважните претставнички, која морала да биде музикална и упатена во литургиските детали, служела како *еклесијархиса*. Била задолжена да ги надгледува црковните светињи во службата, вклучувајќи го и исправното пеење на хорот на сестрите. *Скевофилакиса* (σκευοφλακίσσα) била задолжена за чување на литургиските садови, додека пак *дохијарија* (δοχειάριον) - ризничарка, се грижела за паричните средства и набавките (храна за трпезаријата и облека за монахињите). Архиварката, *хартофилакиса* (χαρτοφλακίσσα), била должна да води сметка за манастирската архива, претежно за документите како што биле повелбите за доделените приходи или привилегии добиени од царот, потоа за даровниците или потврдите за купена земја, потврдите за изземање од даночните обврски. Монахињите со наброените задолженија морале да се одликуваат со извонредни организациски способности, да го познаваат водењето на книги, сметководството. Меѓу другите должности спаѓале вратарската и болничарската. Економот, одговорен за управување со манастирскиот имот, понекогаш бил лаик кој живеел надвор од манастирот, иако во некои манастири и тоа го вршела некоја постара монахиња со многу практично искуство. Од неа се очекувало да ги обиколува имотите оддалечени од манастирот, да проверува како напредува жетвата и колкави се приходите од продажбата на собраната летнина.

Иако манастирот бил средна во која жените можеле на себе да преземат голема одговорност за управувањето на една така сложена установа, и понатаму нивната независност до извесна мерка била ограничена од машкиот авторитет. Бидејќи жените не можеле да ја извршуваат свештеничката должност, мажиклерици нужно пристигнувале однадвор во манастирот за да служат литургија. И исповедникот морал да биде маж, исто како и лекарот кој редовно го посетувал манастирот. Уште повеќе, женскиот манастир често бил потчинет под власта на машки ефор (ἔφορος) - надзорник, кој можел да ја преправи одлуката на игуменијата ако би нашол за потребно.

Вообичаените дневни обврски на една монахиња се разликувале во согласност со посебните задолженија што им биле доделувани, но се сведувале на пеење на дневниот циклус служби, читање на молитви во ќелијата и читање на *Светото писмо*, рачна работа, како предење на волна, ткаење или везење, вршење на домаќински работи. Поедини монахињи ги обработувале манастирските лозја и бавчи. Наспроти машките манастири, во кои монасите понекогаш се занимавале со уметничка и интелектуална работа - калиграфија, химнографија, компонирање или пишување на хроники или житија на светци, сестринствата речиси и да не давале можност за негување на уметничко изразување. Имало монахињи кои препишувале или пишувале црковни химни или житија, но тие навистина претставувале реткост.

Женските манастири се разликувале од машките и на други начини. По правило биле помали, помалку дарувани, често сместени во градовите, помалку во внатрешноста. Монахињите сериозно го сфаќале барањето за престојување на едно место, односно останување цел живот во манастирот во кој што се замонашиле. За разлика од монасите кои често ги менувале манастирите одејќи од еден во друг или се колебале помеѓу киновијскиот начин на живот

и потешкиот живот на пустиник, монахињите речиси секогаш останувале во истиот манастир до крајот на животот. Тие, исто така, речиси исклучиво живееле во киновијски установи; после IX и X век жени пустинички не се споменуваат во изворите.

Монахињите главно строго се придржувале до правилото за неизлегување од рамките на манастирот и ретко го напуштале. Во некои типичи, посебно од подоцнежните векови, како отстапка на човечката слабост, била ублажена монашката дисциплина, па на монахињите им било дозволено повремено да ги посетуваат своите семејства. Младите монахињи, во случај на излегување од манастирот, морале да бидат во придружба на постари и искусни сестри, а, исто така, ако некоја монахиња би имала машки посетител, таа средба на вратата на манастирот ја надгледувала некоја постара монахиња. Одвреме-навреме монахињите со официјални задолженија во манастирот морале да излегуваат за да извршат разни работи: да поднесат молба до Синодот, да се појават на суд, да ја соберат рентата, да ги обиколат манастирските имоти или да бидат во придружба на игуменијата кога би ја посетил патријархот. Обичните монахињи можеле да излезат од манастирот и поради погреб на некој роднина, за да го посетат исповедникот или некое свето место, или поради добротворна дејност.

ЖЕНИТЕ ОД ЦАРСКАТА ФАМИЛИЈА

Цариците и другите жени од царското семејство повремено се споменувани овде, претежно во врска со нивната улога на мецена или вмешаноста во верските расправи. Во многу нешта животите на сопруга, мајка, сестра и ќерка на царот потсетувале на животите на другите жени: тие доста време поминувале во своите приватни одаи, начелно биле побожни и ревносни во одењето во црква, многу од нив, пред сè, се грижеле за човекољубиво помагање на сиромашните слоеви во општеството, други великодушно приложувале средства за изградба, обновување и одржување на црквите, манастирите и уметничките дела. Сепак, нивното богатство, високото потекло и уставната положба ги издвојувале од нормите.

Најсвојствена карактеристика на византиските царици (привремено и принцези) е тоа што биле единствените жени на кој било начин вклучени во политичкиот живот: понекогаш имале решавачка улога во одржувањето на една династија, некогаш реално ја имале и царската власт, било како регентки или како самостојни владетелки, а неретко влијаеле на своите мажи, синови или браќа. Во случај кога немало машки наследник на престолот, цариците или принцезите можеле да го пренесат царското овластување на друг маж преку брак. Така, *Аријадна*, ќерката на *Лав I*, се омажила за исаврискиот поглавар *Зенон*, кој владеел од 474 до 491 година; кога *Зенон* умрел, неоставајќи син зад себе, таа се омажила за *Анастасиј I*, кој потоа станал цар од 491 до 518 година. И принцезата *Зоја*, ќерка на *Константин VIII* ја продолжила македонската династија, трипати мажејќи се за тројца мажи кои на тој начин станале цареви: *Роман III Аргир* (1028-1034), *Михаил IV Пафлагонец* (1034-1041) и *Константин IX Мономах* (1042-1055) и еднаш посвојувајќи го *Михаил V Калафат* (1041-1042). Цариците вдовици, како *Ирина* во VIII век и *Теодора* во IX век биле

регентки на своите малолетни синови, додека на *Ана Даласин* регентството ѝ го доверил нејзиниот полнолетен син *Алексиј I Комнин* кога ја напуштил престолнината заради долг воен поход. Неколку пати се случило царицата да одбие да го напушти престолот откако нејзиниот син ќе станел полнолетен, или да го одбие совладетелот и накратко да владее самостојно. Така, *Ирина*, после десетгодишно регентство, не била расположена да ја отстапи власта на својот син *Константин VI* и после борбата за власт, наредила да го уапсат и ослепат во 797 година, па така самостојно владеела во наредните пет години, додека не била соборена. Во 1042 година царицата *Зоја* била обесхрабрена од начинот на кој нејзиниот сопруг *Михаило IV* и нејзиниот посвоен син *Михаило V* ја отстраниле првин во женските одаи, а потоа во манастир, владеела неколку месеци со својата сестра *Теодора*, а потоа, после бунтот на народот, *Михаило V* бил отстранет од престолот. Ја убедиле уште еднаш да се омажи, овој пат за *Константин Мономах*. После смртта, првин на *Зоја*, а потоа и на *Константин, Теодора*, третата ќерка на *Константин VIII* дошла на престолот во 1055 година и останала самостојно да владее девет месеци. Пред смртта, преку брак, ја пренела власта на *Михаил (VI) Стратиотик*, кој ја надживеал само една година. Македонската династија со тоа конечно целосно изумрела, иако преку сестрите *Зоја* и *Теодора* била продолжена речиси 30 дополнителни години, од 1028 до 1056 година.

Правно гледано, жените можеле да се најдат на престолот, но самостојното владеење на една жена било сметано за непрописно и недолично. Положбата на владејачките царици била двојна: *Ирина* ги потпишувала документите како „цар на Ромеите“ и била фалена поради својот мажествен дух, додека на парите ковани за време на нејзиното владеење се нарекува „царица“. *Михаил Псел* остро ги критикувал *Зоја* и *Теодора* поради нивната неспособност, наведувајќи дека „ниедна од нив. според темпераментот не била достоинствена да владее“ и дека на Царството „му бил потребен надзор од мажи“. Прокоментирал дека за време на самостојното владеење на *Теодора* „сите се сложувале дека не доликува со Ромејското Царство наместо маж да владее жена“. Историчарот *Дука* го нападнал владеењето на *Ана Савојска*, споредувајќи го Царството во женски раце со „ткајачки чун (софалка) што накриво се врти и преде нит од пурпурна одора“. Намерно се послужил со метафората од разбој, потсетувајќи ги своите читатели дека рачната работа, а не царската дејност, е домен доличен за жените.

Само три жени сами седеле на царскиот престол во Византија. Жени регентки имало повеќе, тие и подолго се одржувале на власт, а понекогаш имале и одлучувачка улога во определувањето на идниот тек на настаните. Не би требало да се заборава дека *Ирина* и *Теодора* биле регентки наместо своите малолетни синови кога ја свртеле иконоборската политика на своите покојни сопрузи и повторно го воспоставиле традиционалното почитување на иконите.

Други царици посредно, но значајно влијаеле на настаните, успешно убедувајќи ги или манипулирајќи ги своите сопружници. *Прокониј* дал жив опис на драматичната епизода на дворот во текот на востанието „Ника“ (532 година), кога *Теодора* го убедила *Јустинијан* да не побегне и да не се откаже од престолот, туку да покаже цврстина и да го задуши народниот бунт. И навистина, тој успеал да се одржи на престолот и владеел уште 33 години.

Цариците се мешале во преговорите околу браковите на своите деца, многу се интересирале за верските прашања, препорачувале кој да се унапреди, а кој да се деградира во службата, а понекогаш ги придружувале своите сопрузи на воените походи.

Заклучок. Ставот кон жените во Византија бил двоен: под влијание на двете стереотипни претстави за жената, девица *Марија*, која што го остварила чудесниот спој на девственост и мајчинство, и *Ева*, сексуална заводница, Византинците се колебале помеѓу почитувањето кон жените како мајки и критикувањето на жените како слаби и недоверливи суштества. Тоа донекаде би можело да ја објасни и разноликоста што постои помеѓу жените прогласени за светици, меѓу кои имало секакви - од замонашени девици до преобразени проститутки, и милосрдни матрони. Иако Византинците ја идеализирале девственоста и ја претпоставувале за бракот, семејството било основна ќелија на нивното општество. На жените им припаднала непроценливата улога во одржувањето на семејството и пренесувањето на имотот од една на друга генерација. Посебно значење им било придавано во моментите на критични фази во животот: при раѓањето, како мајки, бабици, доилки; во бракот како невести; и во смртта како ожалостени.

Поради истакнување на чедноста на девојката и верноста на сопругата, жените тежнееле кон водење на повлечен живот, внатре во рамките на семејниот дом. Меѓутоа, во таа домашна сфера нивната положба била осигурана со грижата за подигнување на децата и водењето на домаќинството. Доколку жените би ја напуштиле својата фамилија за да се замонашат, тие, всушност, само се придружувале на една друга фамилија, духовното сестринство на манастирот под водство на игуменија. Со примањето на монашкиот завет жената станувала Христосова невеста, стапувајќи во духовен брак и задржувајќи ја својата девственост. Според тоа, жената секогаш била поврзана со семејството, или во домот или во манастирот.

II. 6. ДЕЛОВЕН ЧОВЕК

Трговецот е претежно градски човек, граѓанин. Исто така, тој е и патник. Стекнувајќи сопствен имот (сопствено богатство), дејствува и како пренесувач на предмети, а понекогаш и на идеи. За да ги оствари своите цели, се изложува на економски и физички ризици. Не произведува, но нуди услуги и затоа неговиот личен живот зависи од општеството во кое живее и во кое за тие услуги постои интереси.

Занаетчијата е исто така претежно граѓанин, но вршењето на неговата професија главно се одвива на едно место. И тој има потреба за поголем број личности кои се заинтересирани за неговите производи, а такви, за подолго време, можат да се најдат само во градот. Во средниот век занаетчиите често биле и трговци, односно исто лице се занимавало и со производство и со продажба на предметите.

Во услови на постоење на индустриски гранки во вистинска смисла на зборот, средновековните занаетчи и трговци биле она што би можело да се нарече „деловен свет“ на тоа време.

Во византиски Цариград дејностите на трговецот и занаетчијата често, ако не и по правило, ги вршело едно лице. Следејќи ја римската традиција, тие им припаѓале на државните организации, наречени колегии – колегијата (κολλήγια), чија цел била да ги собира припадниците на поедини дејности и на тој начин над нив да остварува цврста контрола. Во византискиот свет тие организации претрпеле промени и првин биле нарекувани соматеја (σωματεία) или *систимата* (συστήματα). Нивните членови имале заедничко име „оние кои држат работилница“, *ергастериаци* (ἐργαστηριακοί), без разлика на тоа со каков вид на работа се занимавале. Луѓето кои држеле работилници сочинувале посебна општествена категорија.

Потоа, во XI век, кога дошло до единствениот вистински процут на византискиот деловен свет, почнала да се прави јасна разлика помеѓу оние кои вршат физичка работа, „како, на пример, штавачите на кожа“, чии професионални организации се нарекуваат *соматеја*, и оние „кои не работат, како што се увозниците на ткаенини од Сирија“ кои биле членови на системата. Наведените примери на одредување на тие две категории зборуваат сами засебе: штавачите на кожа се занимавале со занает кој спаѓа меѓу најтешките и најштетните по здравјето и затоа, кога тоа е можно, се врши надвор од градот. Во истата категорија со нив, *Никита Хонијат* ги става и колбасарите, обувчарите и кројачите, кои го сочинувале најнискиот општествен слој на тој пазар. Наспроти тоа, увозниците на ткаенини се занимавале со „најчистиот“ и најмалку заморен занает што може да се замисли, а самите воопшто да не учествувале во производството на својата стока; тоа се базирало на користа што се остварувала од стоката што била купувана, а потоа продавана и затоа улогата на трговците се сведувала на чисто посредништво. Очигледно е дека во XI век дејностите што не вклучувале физичка работа биле општествено привилегирани и дека државата дури и ги уважувала. Тие дејности подразбирале и поимотна состојба.

Остварувањето на добивка од препродавањето на стоки било во

целосна спротивност со римската традиција, која не гледала со наклонетост на користа остварена без вложување на производствен труд, ја сметала речиси за неморална. Тоа уште повеќе се однесувало и на зајмувањето на пари со камата, на што се спротивставувала и христијанската религија. На личностите што се занимавале со тоа им бил забранет пристапот во Сенатот, слично како на ослободените робови, еретиците или актерите, чија што дејност била посебно озлогласена. Но, и покрај тоа што на остварувањето добивка на тој начин, од морална гледна точка имало што да се приговори, занимавањата што не вклучувале физичка работа очигледно имале општествени предности. Трговецот, кој, во споредба со занаетчијата, „не работел“, уживал углед на голем господин во однос на обичните селани, кои морале да ги обработуваат нивите, рацете им биле груби и ја впивале миризбата на земјата. Слична разлика постоела помеѓу штавачите на кожа и увозниците на ткаенини.

Значајна разлика постоела и во начинот на размислување. Настанувало едно „капиталистичко“ сфаќање на светот што не доживеало зрелост, но што на византиското општество во XI век му давало својство на економска развиеност. Во целата историја на Византија, а уште повеќе во стопанската историја на светот, XI век бил значаен исклучок.

ОПСТАНОКОТ НА ПАЗАРНАТА ЕКОНОМИЈА ВО ТЕКОТ НА МРАЧНИТЕ ВЕКОВИ (7-9 ВЕК)

Деловниот човек во Византија потекнува од хеленското и римското минато, од големите источни градски центри, од градовите на Мала Азија и Балканот, оние кои што до VII век практично не се освојувани и што ги наследиле со векови утврдуваните традиции. Тоа било продолжение на древните традиции, трговијата што цутела во целиот регион на Средоземјето, на „сириските“ трговци кои оделе во Лион заради превоз на ткаенините и ја пренесувале преписката на пустиниците. Со таа древна доба нема да се занимаваме, бидејќи не е поврзана со она што ние го нарекуваме Византија. Тоа се урнатини од минатото настанати на Запад со наездата на варварите.

На Исток немало варвари (во секој случај не толку рано), ниту разурнувања во буквална смисла. Но, и тој свет кон крајот на VI и во VII век доживеал пропаст и бил жртва на големи наезди. Бил во лоша состојба, иако градовите биле големи и украсени со прекрасни градби, нивната моќ опаѓала. Припадниците на општествената елита ги избегнувале тешките градски должности, што биле воспоставени заради нив. Аркадите на величествените галерии биле засидувани и претворани во неугледни престојувалишта на луѓето кои доаѓале од селата. Немало веќе големи работи на поправките, освен оние што ги финансирал царот. Така во VI и VII век, кога, под влијание на надворешните случувања градовите пропаѓале и нивните градби биле уништувани, било од напади на Персијци или Словени или пак земјотреси, дошло до една необична појава, својствена за она што ние го нарекуваме пропаст на античкиот свет: после заминувањето на непријателите никој не се трудел да ги поправа зградите во градовите. Во некои случаи колонадите со лакови биле оставани таму каде што биле урнати и каде што, подоцна археолозите ги нашле во таква

состојба. Населението ги напуштало големите градови и најчесто се населувало на соседните ритчиња и создавало мали утврдени населби, налик на села, Славата на минатото неповратно исчезнала. За трговците тоа значело само почеток на голема криза.

Тоа е почетокот на средниот век, што, кога станува збор за Византија, може да се смести порано, но во VII век промените стануваат повидливи, градската цивилизација исчезнува насекаде, освен можеби во Цариград и во неколку големи источни градови, што тогаш веќе биле во рацете на Арабјаните. Затвореното и доволно само за себе базирано стопанство, карактеристично за средниот век, било воспоставено и во Византија. Само Цариград, што сè уште останал голем град, претставувал значаен потрошувачки пазар во Царството, всушност единствен потрошувачки пазар што заслужува да се спомене. Токму затоа престолнината на Византија и нејзината непосредна околина биле посебна производна зона. За да влезат во неа, трговците, како византиски, така и странски, морале да поминат низ строги контроли и да плаќаат посебни такси на царинарниците што во VI век за таа цел ги воспоставил *Јустинијан*, во Абидос на влезот во Дарданелите и во Хиерон на влезот во Босфорот. Така, од VI век Царството било поделено на две стопански зони со различна големина и различен начин на функционирање – на потрошувачка стопанска зона во престолнината и на зона на затворено стопанство, во која припаѓале останатите делови на Царството.

Со надоаѓањето на Арабјаните на брегот на Средоземното Море, тоа што некогаш ги обединувало римските провинции, сега се претворило во жестоко оспорувана граница помеѓу двете тоталитарни религии, што често војувале со цел да ја уништат стопанската структура на противникот. Тоа, секако, не значи дека трговската размена престанала. Дури ниту меѓу завојуваните страни, сириските трговци и понатаму доаѓале во Цариград, а византиските оделе во Сирија. Но, прометот на стоката се смалил и голем дел од рацете на приватните лица преминал во рацете на државните службеници.

Во Византија тогаш се појавиле многу богати луѓе, кои често се здружувале за да во име на државата остварат контрола над одредени стопански активности. Тоа биле луѓе блиски на дворот, со звучни почесни титули, кои што ја уживале нескриената поддршка на царското опкружување. Привилегиите им ги давал царот им овозможувале, за време на неговото владеење, да имаат превласт над одредени активности, но тие често биле укинувани штом нивниот заштитник ја губел власта, што покажува во колкава мерка нивното издигнување зависело од фаворизирањето. Имале право, што им го давал царот, за потпечатување на стоката да користат жиг со неговиот лик. Најчесто биле поврзани со производството и боењето на свилата и со трговијата со неа, посебно со трговијата на луксузни предмети, што тогаш биле, а уште повеќе ќе постанат најзначаен национален производ на византиското стопанство. Во рамките на главно монетарната економија, царската свила имала улога на помошна монета, што му овозможувало на владетелот дел од платата да ја исплатува во свилени ткаенини. Тие ткаенини, посебно во црвена (пурпурна) боја и предметите од кожа во истата боја, биле многу барани, како внатре во Царството, така и надвор од него. Со ограничувањето на нивниот извоз, Византија ги одржувала

високото ниво на нивното побарување и нивната голема вредност.

Таа трговија со странство (всушност, во голема мерка размена со економски неразвиените соседи, како Бугарија) им обезбедувала на државните претставници и друг вид стока за препродажба. Размената била вршена на одредени гранични премини.

Не се тргувало само со свила. Истите деловни луѓе тргувале и со големи количини на друга стока, земјоделски производи, добивани на име данок и потоа продавани или разменувани во натура, вклучувајќи и робови, кои во тој период уште имале значајна улога во градското стопанство, но и во селата. Познат е пример од VII век дека со продажбата на робови (станува збор за едно непокорно словенско племе) во целото Царство, во текот од три години управувал еден единствен посредник. Тоа без сомневање била работа со огромни размери, сосема невообичаена и секако многу вносна.

Треба да се истакне дека во сите такви случаи тие „велики“ деловни луѓе се појавуваат во својство на државни службеници. Дејностите што ги вршеле ги извршувале во име на државата и во еден одреден период биле надлежни за поедини области (закупот обично опфаќал една или две прецизно одредени провинции и важел една или две години). Благодарение на тоа, тие можеле да припаѓаат на високата аристократија, па дури и да бидат членови на Сенатот. Со тоа што работеле за државата биле поштедени од влијанието на нечесните својства на работата со која се занимавале, а во врска со извршувањето на паричните трансакции.

Треба да ги споменеме и трговците и занаетчиите од Цариград, наречени ергастирџаки, граѓани со немирн дух кои држеле работилници од секаков вид, рибарници, касапници, бакалници, пекарници, продавници за вино, ковачници, градежни работилници, ткајачници, продавници за боја, штаварници за кожа, продавници за мириси, цел еден мал свет што работел под сводот на тој град, каде што секоја дејност имала свое одредено место. Нивните муштерии биле градски жители, а нивната стока, што потекнувала од внатрешноста на земјата или од странство, подлежела на многу даноци и давачки, посебно во врска со доставувањето во трговскиот дел на престолнината. На таа стока понекогаш биле плаќани посебни давачки за да може државната благајна да се извлече од тешкотиите, додека пак популистичките владетели како царицата *Ирина* (околу 800 година), на радост на граѓаните на Цариград, привремено ги укинала.

Имало саеми и во провинциите, како на пр. Саемот на Св. Јован Богослов во Ефес, чиј што годишен финансиски промет во 795 година бил поголем од 1000 златни ливри (72. 000 солиди). Тој износ, всушност, претставува само приближна проценка, изгледа мал, имајќи предвид дека Саемот на Св. Јован бил главен земјоделски настан во таа област. Но, е и голем, кога ќе се земе предвид дека стариот град Ефес тогаш веќе бил напуштен, дека на неговото место се наоѓало селце наречено Теологос и дека таа област имала селско стопанство, што веројатно се базирала на локалната самодоволност. Податоците за финансискиот промет, како што е податокот за Саемот на Св. Јован, наведуваат на заклучок дека трговците во VIII век се појавувале во средини што биле многу помали, но со многу поширока размена на средства отколку што се мисли.

Трговците стопанисувале во рамките на една стопанска гранка во која што нивото на размена било ограничено, но која што се карактеризирала со подвижност (постојано движење). Копнениот превоз на стоката, оптоварен со голем број на давачки, бил релативно скап и неефикасен. Поморскиот превоз бил поефикасен, но и многу поопасен; на морските чуда им се придружиле и арапските гусари кои го запоседнале целиот морски брег и го принудиле византиското население да го напушти и да побара прибежиште во утврдените планински места. На малите бродови и чунови, со кои го вршеле сообраќајот помеѓу провинциските пристаништа, им било судено да постанат жртва на гусарите. Затоа владата се одлучила за распуштање на таа трговска флота, што била премногу изложена на напади и да настојува за јакнење на воената флота. Наспроти тоа, во почетокот на IX век, таа иста влада одлучила да вложува во изградбата на трговска флота на престолнината и „на големите цариградски бродосопственици“ им обезбедила финансиски средства за подобро да ги вооружат бродовите и да ги користат за големи профитабилни работи.

Големите бродосопственици биле, всушност, поморци кои поседувале бродови, личности без никаков општествен углед. Кога царот *Теофило* дознал дека неговата сопруга е сопственичка на еден брод што довозувал жито во Цариград, наредил тој брод заедно со товарот да биде запален, бидејќи таквата работа за него претставувала срамота. Предрасуди против сите видови на трговска дејност и понатаму постоеле.

За да собере средства, потребни за стопанисување, византискиот трговец можел да избира помеѓу две можности: да земе заем или деловно да се здружи со некого. Во првиот случај го преземал ризикот на стопанисување врз себе, додека во вториот го делел со лицата со кои се здружил.

Иако религијата го осудувала давањето заеми со камата, царевите, реално согледувајќи ги работите, не вложувале сериозни напори да го спречат тоа. Повеќе им одговарало да ја дозволуваат таквата практика, за да можат да ја држат под контрола. Во *Јустинијановото* законодавство наидуваме на првата „горна граница“ на висината на каматата - сенаторите не можеле да наплатуваат камата поголема од 4%, најголем дел од населението не можел да бара повеќе од 6%, деловните луѓе до 8%, додека за заемите од висок ризик, во кои спаѓала поморската трговија, можело да се зема камата до 12%. Очигледно е дека со тие прописи се настојувало да се пронајде решение на загатката „за козата и зелката“ - од една страна, аристократските слоеви биле одвраќани од учеството во пазараот на капитал, додека од друга страна, на сите им била дозволувана каматна стапка поголема од 6% како би се поттикнало финансирањето на ризични потфати (зделки).

Таквата ситуација, всушност, ја прифаќала и самата црква, која на Исток, никогаш не се обидуvalа на световното население да му забрани давање заеми со камата. Го забранувала тоа на свештените лица и тоа толку стриктно што предизвикува чудење. Аргументите за тоа се однесувале пред сè на неморалноста да се зема камата, а потоа на забраната на свештените лица да се занимаваат со световни работи. Во Византија, давањето на заеми со камата го одобрувале сите власти, кои сакале само да го спречат одењето во крајност. Не ни е познато во колкава мерка тоа им успевало.

Кога станува збор за деловните здруженија, нивните рамки биле многу либерални и приспособливи. За нив биле потребни двајца или повеќе учесници, заедничките средства за деловениот потфат можеле да претставуваат капитал или лична работа, или и двете, додека фондовите ги обезбедувале професионалните деловни луѓе, но и други поединци, обични луѓе, па дури и монаси, кои сакале да остварат добивка. Деловното здружување обично било временски ограничено (или се однесувало на една работа) - на периодот во кој што важеле заедничките обврски. Придонесот на секој учесник бил проценуван на самиот почеток и врз основа на него било одредувано неговото учество во профитот (или во загубата). По своја прилика, во практика биле деловни здруженија со мали фондови, што ги обезбедувале поголем број на заемодавци (кои не сакале да влегуваат во големи ризици), и од нив се очекувала брза реализација на работата. Тие можеле да се обновуваат, често со учество на истите партнери. Таква привремена форма на деловно здружување применувале дури и сопствениците на голем капитал, кои преземале државни работи, посебно трговијата со свила. Меѓу нив имало здружени парови кои често го обновувале своето партнерство, но тие релативно стабилни деловни здружувања не ја исклучувале можноста еден од партнерите да влегува во ново деловно партнерство. Нестабилноста на деловното здружување и честото менување на деловниот партнер биле основни карактеристики во стопанисувањето на Исток.

Византиската посебност ја правела постојана употребата на парите, базирана на системот на ковање монети од три вида метал, што го вовел *Константин Велики*. Постојат докази дека сите влади од тој период ковале пари во значајни количини. Парите претежно биле користени за исплата на плата, посебно на војниците. Во државната благајна се враќале преку даноците, наплатата на даноците во натура станувала поретка, и веќе во почетокот на IX век основниот днок бил целосно наплатуван во пари. На деловните луѓе ширењето на циркулацијата на парите им отворало нови можности на стопанисување. Станало возможно да се обавуваат посложени работи и монополистички пристап на државата и на нејзините претприемачи не им било веќе неопходен услов за стопанисување во новиот „капиталистички“ дух, што, се чини, се појавувал.

КАПИТАЛИЗАМ ЧИЈ ШТО РАЗВОЈ ГО СОПИРА ДРЖАВАТА (IX-XI ВЕК)

Сведоци сме на ширењето на граѓанските форми на живот во Царството. Трговците станувале побројни. Имало сè повеќе саеми, што се одржувале секоја година во исто место и на нив учествувале истите трговци, кои во своите ковчези носеле значајно поголеми суми на пари отколку во времето на саемот во Ефес. Трговците од внатрешноста доаѓале за да ја продадат својата, но и да купат туѓа стока, што ја носеле на други места. Тоа биле вистински патувачки трговци, кои што оделе од еден до друг саем и во одредени прилики со стока снабдувале и некои села кои што им се наоѓале на патот. Растело значењето на градовите во внатрешноста, во нив сега имало трговци кои што

на пазарот биле стално присутни. Во периодот од IX до XII век посебно бил значаен градот Солун. Тој станал познат по изобилството стоки што во него можеле да се најдат, како оние за широка потрошувачка, така и оние што биле користени за понатамошни вложувања. Претставувал трговска врска со својата балканска заднина, посебно со Македонија и Бугарија, со кои одржувал редовни сообраќајни врски по реките Аксиос/Вардар и Струма, посебно после 1018 година кога *Василиј II* ја ликвидирал Самуиловата држава и ја потчинил територијата на некогашната бугарска држава. Солун бил и значаен сообраќаен јазол на главниот балкански патен правец во Царството, *Via Egnatia*, и како таков постојано привлекувал бројни посетители кои доаѓале во него поради снабдување. Се наоѓал на раскрсницата од речните патишта на правецот север-југ и копнените патишта на правецот исток-запад. Тоа бил голем пазар, на кој се вршела широка размена на средства, во X век веќе се зборувало за злато, сребро, скапоцени камења, свилени и памучни ткаенини, предмети од сите метали, како и за прозорско стакло. Во градот постоеле барем две постојани пазаришни места, од кои едно било познато како внатрешно или словенско пазариште. Тука, дури и во XII век на празникот Св. Димитриј, заштитник на Солун, се одржувал посебно значаен саем, на кој што доаѓале трговци од Италија, од Западна Европа, од Бугарија и од земјите што се наоѓале северно од неа. Солун бил втор град, според значењето, во Царството.

Се споменуваат саеми (панаѓури) и во повеќе други градови како што се Коринт, Алмирос, Негропонт (Евбеја), Хиос, Андрос, Христовол, Родосто, Адрамитион, Аталеја. Може да се каже дека панаѓуриите никнувале насекаде и дека бројот на трговците бргу се зголемувал.

Може да се каже дека се зголемил и бројот на постојаните пазарни места во градовите во внатрешноста на Царството. Во Коринт, според *Житието на св. Лука* (но и според американските археолошки ископувања), постоел изразено активен стопански живот, и тоа од IX и X век. Во Лакедемон постоело пазаришно место на кое што венецијанските трговци биле постојано присутни. На Пелопонез можеле да се сретнат производители на хартија и на пурпурната боја, а некои од нив работеле за царскиот двор. Теба, изразито стопански град, станала значаен центар за производство и обработка на свила. Во Мала Азија станало вообичаено во секој град да има барем еден менувач на пари, а тоа значи дека стопанскиот живот бил доволно силен да бара постојани услуги од таков вид.

Трговците од внатрешноста имале доволно работа во своите локални средини, но лично доаѓале во Цариград за да ја продадат својата стока. За таа цел биле формирани картели на трговци со еден вид на стока (свила, на пример) или, пак, животни, или лен; се здружувале и така здружени преговарале со своите колеги од престолнината, кои со нив остварувале контакти исто така здружени во картели. Основата на таквите односи правела поделба на Царството на две стопански регии, онаа поразвиената, што ја претставувала престолнината, и онаа помалку развиена, што ја сочинувале останатите области на Царството. Внатре во тие регии била избегнувана острата конкуренција.

Тие стопански случувања се совпаѓаат со територијалното ширење на Византија од средината на IX век, а посебно од средината на X до средината

на XIV век. Освојувањата на *Јован Куркуаз*, *Никифор Фока*, *Јован Цимискиј* и *Василиј II* го збогатиле Царството со ново население и со нови градови, нови извори на суровини и производи и со нови пазари за продажба на стоката. Покрај тоа, повторното преминување на Крит во рацете на Византија (961) и нејзината поморска надмоќ ја повратиле сигурноста на пловидбата по море и во приморските области. Поморскиот сообраќај јакнел, на бреговите повторно настанувале градови, пристаништата доживувале ново преобразување. Било pogodно време за процут на граѓанството. Тоа станало видливо во големите центри, посебно во Цариград, кој тогаш ја имал улогата на метропола со светски аспирации. Деловните луѓе кои тогаш живееле во него имале среќа.

Ширењето на стопанисувањето неизбежно ја јакнело побарувачката на капитал. Првите знаци на таа тенденција се појавиле кон крајот на IX век кога горната граница на каматата официјално била зголемена на околу 4,1%. Во XI век каматите поминале на значително повисоко ниво: од 5,55% за сенаторите и 8,33% за обичните луѓе, до 11,71% за деловните луѓе и 16,66% за заеми што се однесувале на поморската трговија. Тоа ниво на каматните стапки се задржало и во XII век. Приходите од нив биле многу привлечни, но општествениот систем настојувал најбогатите луѓе во Царството, аристократијата, од морални причини да останат надвор од тие активности - давањето заеми со камата и понатаму се сметало за многу нечесна работа.

Таквите активности можеби биле нечесни, но биле многу исплатливи и ги доведувале луѓето во искушенија. Во своето дело *Совети и раскази*, *Кекавмен*, писател од XI век, и самиот војник и аристократ, како да ја разгледува можноста некој од неговиот општествен слој да се заинтересира за давање пари на заем. Тој ги одобрува заемите за откуп на заробеници и никакви други. Пари не смееле да се зајмуваат за да се заработи на камата, не смееле да се даваат заеми за да се оствари незаконска заработка, што вклучувало и учество во деловни здружувања, не смееле да се даваат пари на заем за да се стекне наклоност на некоја жена (книжевен израз за „сатанска љубов“), не смееле да им се зајмуваат пари на оние кои сакале со нив да купат некоја чиновничка положба (функција), ниту на оние кои сакале да купат робови или земјиште, посебно не смеело да се зајмува на оние кои сакале да вложат во зделки. Тоа биле луѓе кои ги користеле сите свои можни итروشтини за да добијат заеми од аристократијата, ги канеле нивните членови на луксузни вечери, им се умилкувале, им нуделе ретки парфеме, лажно се претставувале за богати луѓе достојни за доверба (за таа цел се задолжувале кај други за да можат да покажат готовина), им ветувале баснословни приходи од таа и таа стока и им укажувале на тоа што можат да загубат ако ја пропуштат таквата можност. Било очигледно дека во очите на Кекавмен тие побарувачи на заеми биле претежно деловни луѓе, од внатрешноста или од Цариград. Тој зборува и за оние кои за да добијат заеми од некој аристократ, оделе дотаму што влегувале во вистински или измислени роднински врски со нив, им крштавале дете или посредувале во склопување на брак. Биле подготвени на сè за да го обезбедат капиталот што им бил потребен, посебно кога постоела можност да го добијат по пониска цена од пазарната.

Таа потреба за капитал се чувствувала и во Цариград. Деловните луѓе, трговците и занаетчиите, многу ретко биле сопственици на работилниците во

кои ги извршувале своите работи. Обично ги земале под наем, а биле сопственост или на свештени институции во престолнината, или на припадниците на аристократијата, или на членовите на државната администрација. Истото се случувало и во Солун. Кога претприемачките фирми биле мали, тие не можеле да си дозволат значаен дел од својот капитал да го блокираат со купување на недвижности, дотолку повеќе што заработката од давањето на таков вид недвижност во наем била секако помала од заработката со работа.

Повеќето претпријатија во Цариград се наоѓале долж целата централна авенија, познатата Мезе, која се простирала од Златните врати до Големата палата, т.е. помеѓу Теодосиевиот и Константиновиот форум, во самиот центар на градот. Тука се наоѓале пекарниците, јувелирските работилници, трговците со робови, различни работилници со производи од свила, работилници со крзнена стока, менувачници – чии службеници на улиците свечкале со вреќички со пари за да ги привлечат клиентите, а во околината на *Света Софија* имало работилници за восок и занаетчиски работилници со предмети од бронза. Во другите улици во истиот дел на градот се наоѓале работилниците за шајки и чевли. Насекаде во градот можеле да се најдат нотари (двајца по квартал), крчми, бакалници, додека продавниците за риба ја нуделе својата стока со посредство на трговците кои ги посетувале градските квартави. Почнувајќи од XI век настануваат и квартави на странци, конкретно на Венецијанци, кои што отварале сопствени продавници, во кои, слично на византиските трговци продавале стока на мало. Повеќе занаетчии од Запад, исто така, се населиле во Цариград и се приспособиле на локалните обичаи.

Службата на градскиот префект, цариградскиот епарх, државниот чиновник карактеристичен за римската престолнина, шефот на царскиот трибунал, но и градски управник кој бил задолжен за одржување на редот и за обезбедувањето на непреченото извршување на работите (дејностите), вршел детален надзор над активностите на трговците и занаетчиите. Во тие негови должности, на епархот му помагал присудител – симбонос (σύμβονος), задолжен за сите занимања.

Бидејќи главниот град на Византија бил многу поголем од сите други и претставувал најзначаен пазар, во него луѓето од различни дејности се организирале на посебен начин, во еснафи, чија што внатрешна организација била под надзор на државата. Од тоа гледиште, стопанскиот живот во престолнината, строго регулиран со прописи, многу се разликувал од стопанскиот живот во внатрешноста на Царството, каде што многу повеќе доаѓала до израз личната иницијатива на деловните луѓе.

Вршењето на разни дејности во Цариград во X век било чудна комбинација на слободната претприемливост и државниот интервенционизам. Благодарение на *Книгата на епархот*, нам ни е позната уредбата, издадена во 911/912 година а се однесувала на активностите на цариградските еснафи. Иако содржела прописи од најниско ниво, оние што се однесувале на секојдневните активности, и не зборувала за општите начела, сепак нам ни овозможува донекаде да ги согледаме внатрешните односи во цариградскиот деловен свет.

Од една страна, секој бил слободен да располага со своите пари по сопствена волја, да ги вложува во што сака, во границите што ги одредува

дејноста со која се занимава. Но, државата ги надгледувала и контролирала сите активности со желба да ги оствари многу јасните цели:

1. Деловниот човек не смеел да прави конкуренција, посебно не незаконска, на другите кои се занимаваат со иста дејност. После набавката на стоката или суровината бил должен да соработува со другите, како дел на картелот, секој во заедничката каса уплатувал онолку колку што сакал, и после купувањето, добивал на тоа соодветен дел стока. Со други зборови, сите купувале по иста цена. Индивидуалната иницијатива и конкуренција биле ограничени на изборот на времето за купување, висината на вложувањето, времето на продажба и продажната цена. Но, и во врска со тоа постоеле ограничувања.

2. Трговецот сам ја одредувал продажната цена, но неговата добивка не смеела да помине определена граница, што се движела од 4% и 16% од вредноста на стоката, земајќи ги предвид трошоците што ги имал околу неа и во зависност од тоа дали била расиплива или не. Бидејќи набавката на сите видови стока била вршена отворено и под надзор на градските служби, било тешко, ако не и невозможно да се оди над тие граници.

3. Трговецот морал да се придржува до прописите и бил подложен на контрола со цел заштита на потрошувачите; државните служби го проверувале квалитетот на стоката што се изнесувала на пазарот. Тоа важело за сите видови стока, како за најскапата така и за најевтината. Трговците со стоката за влечење (говеда) биле задолжени да ги земат назад сите животни што имале некоја скриена мана, а градежните претприемачи (во кои се вбројувале и молерите и клесарите) давале гаранција за својата работа и имале должност потребните поправки да ги извршат без надомест.

4. На посебна контрола била стоката наречена „забранета“ – *кеколимена* (κεκωλυμένα), чија што продажба и извоз биле посебно контролирани и ограничени. Тоа, пред сè, биле скапоцени метали и висококвалитетни свилени ткаенини или пурпурна боја. Таа стока било забрането да се продава надвор од работилниците, а посебно во приватните куќи, што значи дека во секој момент можела да биде изложена на контрола и дека не постоела можност нешто да се прикрие. Секоја набавка на стока и суровина, дури и кога ја вршеле приватни лица, морала да биде пријавена на префектурата, а, исто така, и секоја продажба. (Така, кога *Лиутпранд*, епископот на Кремона, кој дошол во Цариград како пратеник на *Отон II*, се обидел да извезе забранета стока, цариградските власти биле известени за тоа).

5. Владата строго го контролирала занимавањето со поедини занаети кои што не се наследувале. За да може некој да се занимава со некој занает морал да има гаранти или да набави препораки. Потоа требало да положи еден вид приемен испит пред личностите кои во тој занает имале водечка улога. Дозволата за работа ја потврдувала службата на префекторот. Покрај тоа, секој нов член при придружувањето на еснафот давал пари на своите колеги. Економското значење на тој обичај било мало, но затоа моралното значење било големо, со тоа се изразувала благодарност за приемот во вршителите на тој занает.

Деловниот човек, според тоа, бил човек со квалификации, а тоа го барала државата, која била заинтересирана и учествувала во именувањето на шефови

на еснафите на секој занает, тоа биле најистакнатите членови на еснафот, кои уживале доверба кај своите колеги, но и доверба на државата, во чиј интерес морале да ги насочуваат активностите на своите еснафи. Со други зборови, контролата на активностите во рамките на поедини занимања се вршела внатре во нив, но ја вршела личност која уживала доверба кај државата и чие именување, веројатно, било доживотно. Тоа е уште еден фактор што придонесувал за стабилноста.

Од моментот на почетокот на занимавањето со одредена дејност, од неговите нови членови се очекувало да можат да заработуваат за живот и населението на градот да го снабдуваат со стока и услуги што му биле потребни. Биле задолжени лично да учествуваат во разни еснафи, макар и со чисто церемонијални активности; за оние кои без оправдана причина не би се одзвале на повикот (на пример, за учество во поворка, за Хиподромот или за прием кај префектот) биле предвидени парични казни. Желбата за ред (таксис, τάξις), што била основа на византискиот поглед на свет, се огледала и во внатрешното еснафско уредување. Може да се каже дека и самото постоење на дејностите било дел од тој поглед на свет, според кој царот, Христосовиот пратеник на земјата, се наоѓал на чело на христијанскиот свет и претставувал вистински култ во време на дворските свечености и официјалните процесии по улиците на Цариград. Во рамките на сфаќањето на Царството како огромна машинерија од светски размер, дејностите (занаетите) заземале сосема одредено и, може да кажеме, многу значајно место, слично на воените и чиновничките положби.

Иако општествено понижени, бидејќи не можеле да станат членови на Сенатот, деловните луѓе биле многубројни, живееле во соседство на дворот и се случувало да предизвикаат немири. Ако немале внатрешни проблеми, не го искажувале незадоволството и обично не се свртувале против власта. Во автократска држава, волјата на народот можела непосредно да дојде до израз само во масовни собирања на едно место, каде што масата (толпата) гарантирала одредена анонимност и сигурност. Знаеме дека јавното нерасположение на народот се искажувало на Хиподромот. Пазарот бил уште едно место на кое што се собирале голем број граѓани на Цариград и каде што можело да дојде до излив на гневот.

Општествениот мир постигнуван со ограничување на конкуренцијата меѓу припадниците на еден занает, и тоа при јавно залагање за слободна економија, значително ја смалувал можноста за стекнување голем капитал и создавање големи претприемачки фирми. Како да недостигале економска моќ и агресивност, неопходни за напредувањето во работата; се чинело дека тие ќе недостасуваат сè додека за деловните луѓе од Цариград работите оделе добро. Меѓутоа, останува фактот дека во историските извори од периодот од IX до XI век, кога станува збор за многу богати личности, се споменуваат луѓе од државната управа, незаситни собирачи на данок, а посебно закупци на положбите во областа на финансиите, па дури и уметници слични на црковниот певец *Ктенес*, на кого што и царот можел да му позавиди на богатството. Чудно, но меѓу малубројните познати, исклучиво богати луѓе, немало деловни луѓе.

Може да се рече дека државата на повеќе начини влијаела во деловниот

свет да нема толку богати луѓе. Не било дозволено една личност да биде член на повеќе еснафи. Со тоа на поединецот му било оневозможено да има повеќе трговски работилници и според нивниот број битно да се разликува од своите колеги. Некои се обидуваале таа препрека да ја совладаат така што станувале членови на други еснафи преку посредници, на некој роб, или монах, на пример, кога бил во прашање манастир. Но, такви примери имало малку и тие не можеле да ја променат општата и стабилна слика за можноста за занимавање на поединците со само еден занает. Очигледно постоењето на повеќе работилници, што на ист пазар продавале ист вид на стока се сметало за бесмислено, бидејќи на таков начин тие би си конкурирале едни на други.

Како одличен пример можат да послужат занимавањата во врска со производството и трговијата со свила. Свилата била суровина со висока вредност, но и многу барана, па занимавањата што се однесувале на неа биле поделени во повеќе еснафи: трговци со сурова свила, трговци со облека од свила, трговци со свилена облека увезена од Сирија. На секоја фаза од обработката на свилата се однесувала посебна дејност (занает) и поединците можеле да се занимаваат со дејност која била само една алка во тој синцир и на кој било начин не можеле да доминираат со трговијата на таа стока.

Колку разликата меѓу занаетите била строга, најдобро покажува еден пример од *Книгата на епархот*. Да претпоставиме, се вели во неа, дека варварите од соседството, да речеме Бугарите, сакаат со нас да извршат размена на лен или мед. Соодветните цариградски трговци, што ќе рече трговците со ткаенини и трговците со храна, ќе соберат околу себе други трговци, оние кои продаваат стока привлечна за варварите, особено со свилени ткаенини со низок квалитет. По добивањето на дозволата од префектот, тие заедно ќе отидат во земјата на варварите и ќе ја извршат размената, при тоа трговците извозници ќе имаат право на провизија за целата стока што е купена врз основа на нивните производи. Разликата меѓу поединечните занаети и нивната заштита тешко дека можеле да бидат подобро изразени.

Со самото тоа станува разбирливо значењето што во стопанскиот живот на градовите за трговците го имал државниот посредник. Обезбедувајќи одредено ниво на сигурност на сите членови на поедини занаети, тој ги држел во рамките на нивните области на дејност и ги зауздувал нивните амбиции. Во услови на слободна економија успевал, преку контролата, да ги претвори трговците во личности кои живеат мирно и во сигурност на своите работилници, речиси како да се постојани државни службеници. Системот на сите им гарантирал добар живот, без премногу амбиции. Но, со развојот на стопанството во X, а посебно во XI век, било природно деловниот свет да стане поиновативен и во него да почнат да се јавуваат нови тенденции.

ДОАЃАЊЕТО НА СТРАНСКИ СНАБДУВАЧИ (VIII-X ВЕК)

Сето кажано до тука се однесува на дејноста на луѓето кои биле населени во Цариград. Но, имало и такви кои поединечно доаѓале во престолнината од надвор заради трговска дејност, од внатрешноста на Царството или од

странство, во што немало некоја голема разлика. Од моментот на своето доаѓање, автоматски потпаѓале под надлежностите на префекторот, за нив бил надлежен епарховиот полномошник – *легатарииос* (*λεγατάριος*), задолжен за странците. На властите морале да им ја пријават стоката што ја увезувале и добивале упатства за начинот на кој што можеле да ја вршат продажбата, биле известувани и за временскиот рок (не повеќе од три месеци) во кој морале да ја завршат работата и да ја напуштат престолнината, а на крајот, морале да го заверат списокот на стоката што ја купиле во Цариград и што сакале да ја извезат. Во целина гледано, однесувањето на граѓаните на Цариград кон луѓето од внатрешноста и кон странците било речиси исто. Тоа се гледа и од примерот на трговијата со „забранетата“ стока, како што се скапоцените метали и висококвалитетната свила, чиј извоз во внатрешноста бил контролиран и ограничен, како да станува збор за извоз во странство.

На развојот на трговските активности во Цариград може да се гледа во светлината на стопанскиот развој на Европа, што, почнувајќи од X век, станува очигледен. Како што видовме, Цариград одржувал одредено ниво на трговска размена со своите соседи, со халифатот, чија економска моќ веќе била завидна и со Бугарите, со значително попримитивна економија. Освен тоа, Цариград често се снабдувал со производи од азискиот исток, било со посредство на Арабјаните било непосредно, по патот кој што од Трапезунт водел во централна Азија. Таа трговска размена била многу жива, но главно завршувала во византиската престолнина, бидејќи западно од неа немало значајни клиенти. Така било и во IX век.

Како голем град кој постојано морал да ги решава проблемите со снабдување, Цариград одржувал врски и со северните области на Црното Море, што биле и врата за азискиот исток, но пред сè обезбедувале снабдување со суровини. За тоа владата се обраќала за помош до деловните луѓе и воспоставила воена власт во Херсонес на Крим, што така постанал центар на трговската размена со северните народи, главно со Хазарите, а потоа и со Русите.

Отварањето на Цариград кон светот постанува по видливо во X век, за што постојат значајни и бројни податоци. Трговските врски со Русите, тогаш за прв пат биле воспоставени и што ни се познати благодарение на два договора од 911 и 944 година, укажуваат на основните својства на тие стопански односи - на желбата на Русите да станат дел од зоната на економски интереси за византиската престолнина и на тој начин да се снабдуваат со забранета стока. Со други зборови, договорот помеѓу двете држави се однесува главно на доаѓањето на руските трговци во Цариград и на пропишаното постапување кон нив. Русите доаѓале во византиската престолнина со конвој бродови што се спуштале низ Днепар од Киев, како што стои во познатиот опис на Константин Порфирогенит - тоа било опасно патување, и трговците кои биле и Викинзи, биле секако вооружани. Некои од нив изразуваале желба, во својство на платеници, да станат членови на гардата на византискиот цар. Биле сместувани надвор од градот, во предградието Свети Мамант, од каде што во текот на денот оделе на пазаришното место, во групи, без оружје и во придружба на царски службеник. Ја продавале или разменуваале својата стока и имале право со себе да го однесат тоа што го купиле, меѓу другото и ограничени количини

на забранета стока, посебно свилени ткаенини; за секој руски трговец постоела горна граница од 50 златници за вредност на стоката што можел да ја извезе. Со други зборови, колку квалитетот на стоката што можела да се извезе бил поголем, толку нејзината количина била помала. При самиот извоз, соодветни службеници морале секоја таква стока да ја запечатат. За други видови стока изгледа немало извозни ограничувања.

Покрај она што било во врска со Цариград, тие трговски договори зборуваат и за посета на граѓаните на двете договорни страни на други места, за заштитата која што нивните владетели биле должни да им ја обезбедат. Но за нивните стопански врски нема ниту збор, несомнено од причини што секој трговски договор, склучен надвор од областа на престолнината, припаѓал на режимот на слободен пазар и бил подложен само на прописите со кои што двете држави обезбедувале сигурност на лицата и стоката во тие размени.

Од друга страна, се воспоставувале трговски врски помеѓу Византија и Западот, во прв ред *Италија*, а посебно со малите држави што во еден момент го признавале византиското сизеренство. Византиските производи најнапред се појавиле во Рим, но Амалфитанците биле тие кои што во Цариград ја основале првата западна населба. Нивните деловни потфати биле остварувани благодарение на прометот помеѓу нивната татковина и византиската престолнина. Со самото тоа, Амалфи станало значајно трговско-пазарно место во Италија. Амалфитанците учествувале и во духовниот живот на Царството, со тоа што пред расколот во црквата основале сопствен манастир на планината Атос.

И Венецијанците почнале да го посетуваат Царството. Веќе во X век имале привилегирана положба, а 997 година добиле нови привилегии што им обезбедувале најдобра положба меѓу странците кои го посетувале Цариград. Уште тогаш, сите договори се однесувале на посетата на странците на трговската зона во престолнината. Венецијанците се населиле во внатрешноста на Царството заради вршење на трговија. Тоа за нив биле интересни пазаришта иако на нив немало забранета стока.

ОПШТЕСТВЕН И ЕКОНОМСКИ ПОДЕМ НА ДЕЛОВНИТЕ ЛУЃЕ

Досега зборувавме главно за странците, но каква била положбата на византиските трговци и занаетчиј? На прв поглед, тие биле привилегирани, го поминувале времето во своите работилници, уживајќи во удобноста и сигурноста на византиската престолнина и очекувале снабдувачите и клиентите да дојдат кај нив. Во рамките на огромната регија околу себе, што далеку ја надминува границата на Царството, Цариград бил единствено вистинско пазариште, како во смисла на локалната потрошувачка, така и во смисла на своите меѓународни врски. Сите, вклучувајќи ги и жителите на Царството, настојувале на него да ја продаваат својата стока, но и од тука да се снабдуваат. Благодарение на системот на организација на стопанисувањето сите морале да делуваат преку цариградските еснафи, што биле единствени овластени за увоз на стока во престолнината и единствено тие имале право да ги преработуваат

суровините што пристигнувале во неа. Најпосле, биле единствени кои о можеле во градот да имаат работилници. Споменатиот систем ја спречувал меѓусебната конкуренција. Не зачудува тоа што се однесувале како „пасивни трговски посредници“ - избегнувале да патуваат, а со тоа ги избегнувале и ризиците на патувањата, се задоволувале со приходот што го остварувале благодарение на положбата на своите работилници и ограничениот интервенционизам на византиската држава, која била повеќе заинтересирана да го одржува отколку да го контролира своето пазарно стопанство-слободно.

Во прашање значи, била стопанска зачмаеност, но и удобност, стекнувањето на богатство само по себе се зголемувало со отворањето на нови пазари и со стопанското буђење на Западна Европа. Тоа буђење се почувствувало и во Византија, со три основни разлики: Византија никогаш не била успиена, забрзаниот развој на нејзиното стопанство почнал уште пред тоа и се одвивал мирно и спокојно. Обемот на промет растел, бројот на богатниците исто така, но сето тоа се случувало во рамките на стариот систем, без потреба за нови форми на раководење со работата и тргувањето. Се зголемила и побарувачката на капитал, што довело до зголемување на каматните стапки. Но, бидејќи ризикот на кој што се изложувале византиските трговци и понатаму бил минимален, а дејноста помалку или повеќе ја вршеле во согласност со прописите, потребата за заеми со повисоки каматни стапки како да не постоела.

Со растежот на обемот на прометот растела и економската моќ на деловните луѓе во Цариград. Во XI век, кога цела Византија, која што победувала на сите фронтови, потонала во „илузијата на траен мир“ и станала склона на занемарување на строгоста на воениот и прифаќање на новиот стил на живот, на деловните луѓе им се дала можност да стекнат свест за својата економска моќ и да ги изразуваат своите амбиции. Луѓето, кои стопанисувале на пазарот, непосредно учествувале во политичкиот живот на Царството. Во декември 1041 година еден од нив, *Михаило V*, наречен Калафат (според занимањето на неговата фамилија) станал цар, така што го посвоила царицата вдовица *Зоја*. Тоа предизвикало незапаменото воодушевување во Цариград. За време на велигденската процесација во 1042 година трговците му го искажале своето обожавање. Од царскиот двор до влезот во *Света Софија* на земјата ги послале богато исткаените свилени ткаенини по кои што, во голем сјај, газел царот со својата придружба... десно и лево од придружбата биле распнати богато украсени и скапоцени ткаенини, насекаде се гледале злато и сребро и целото пазарно место било украсено со цвеќе, со што се доловувал амбиент на прослава. И сите му пееле славопојки на новиот владетел.

Тоа било расположението на народот, што набрзо лесно променило. Веќе наредниот ден, кога се дознало дека Михаил V извршил државен удар и дека мајката по усвојување, законската царица Зоја, ја пратил во прогонство, тој ист народ се свртел против него. Под водство, а во значајна мерка и во организација на „луѓето од работилниците“ и „собраните од пазариштето“, вклучувајќи ги и жените, населението на Цариград се побунило, ја совладало дворската гарда и го соборила од власт човекот кој што претходниот ден го славеле како идол. Приврзаноста на династијата и законитоста на монархијата преовладале над минливата желба за акција на ниво на општествена класа или

деловно заедништво.

Тоа било прв пат после долго време населението на Цариград, по сопствена иницијатива, да придонесе за една таква голема промена. Во бунтовите од претходните векови граѓаните на Цариград секако дека имале одредена улога, но таа немала одлучувачко значење. Најчесто тоа биле востанија кренати во моментите кога пред сидините на престолнината се појавувала бунтовничка и речиси победничка војска. Тие востанија потоа обично ги преземала локалната аристократија, која во придружба на својата доброволна војска би застанала на чело на бунтовниците. Но, во 1042 година не се случило ништо слично на тоа. Иницијативата ја покренале луѓето од пазарот и тие бунтот го извеле докрај. Си избориле за себе место во политичкиот живот на Царството. Во тој конкретен случај, како и во други подоцнежни настани, трговците и занаетчиите ја поддржале законската династија, што се сметало за нормално. Насекаде во светот граѓаните и посебно средната класа застанувале на страната на централната власт против земјосопственичката и воената аристократија. Земајќи учество во политичкиот живот, сакале да остварат подобра општествена положба за себе и за своите деца. Тоа во многу нешта личи на она што ќе се случува во Западна Европа неколку векови подоцна, во текот на процесите на еманципација на граѓанската класа и централизацијата на власта. Во Византија силна централна власт секогаш постоела, а сега почнала да се потпира на новата „граѓанска класа“.

Нема сомневања дека таа промена, т.е. тоа активно учество на деловните луѓе во политичкиот живот, носело и економска моќ, што тие во меѓувреме почнувале да ја контролираат. Од тогаш и во еден одреден период, царевите настојувале да ја стекнат нивната поддршка. Набрзо дошло и до настани со радикално значење - на деловните луѓе им било овозможено да станат сенатори. Таа реформа, што му се препишува на *Константин IX* (1042-1055) или на *Константин X* (1057-1067), била уште една значајна предност за централната власт (како што тоа ќе биде случај со Западна Европа), можност да дојде до дел од капиталот во сопственост на деловните луѓе.

Во Византија во XI век, за да се стане член на Сенатот, било потребно да се има некоја царска титула, да се биде протоспатариј или нешто повисоко. За да се добие титулата протоспатариј требало да се има согласност од царот, но и на државата да ѝ се уплати значителна сума пари, 12-18 златни либри (864-1.296 златници). За возврат, се добивала титула и годишна рента од една златна либра, што значи враќање од 8,33-5,55%. Тоа била доживотна рента (плата) без можност за враќање на вложениот капитал. Со тоа, исплатливоста на рентата, што се сметала за примамлива во однос на каматните стапки на пазарот (и за чија што примамливост придонесувала државата), сепак била предмет за дискусија.

До XI век деловните луѓе немале право да учествуваат во политичкиот живот, поради традиционалните предрасуди за нивното нечесно занимање. Меѓутоа, во тој век ситуацијата значително се изменила. Бројот на деловните луѓе, како и нивната економска, политичка и општествена улога, во меѓувреме претрпеле коренити измени. За тоа убедливо сведочи бунтот од 1042 година. Станале значајни фактори во политичкиот живот и признаени како такви.

Отворајќи им ја, после толку векови на одбивање, вратата на Сенатот, царевите не само што ја стекнале нивната благодарност, туку и на државната благајна, која тогаш била во криза, ѝ ги обезбедиле толку потребните приходи за консолидација на државниот буџет. Византиската граѓанска класа во голем број влегувала во аристократските кругови и воопшто не се базирала на фактот дека дел од нејзиниот капитал со тоа се претвора во државна рента и се отуѓувал. Нели имале уверувања дека конкуренцијата, дури и во Цариград, била под контрола и била ограничена? Зарем не било извесно дека други трговци, византиски или странски, ќе мораат да доаѓаат во Цариград, што ќе рече кај нив, заради продажба на стока? Освен тоа, било очигледно дека нивниот новостекнат имот бил резултат на нивното богатство, за кое со причина можело да се очекува дека ќе постане значаен чинител во меѓусебните човечки односи. Византиските деловни луѓе сметале дека се отвораат вратите за капиталистичка, или речиси капиталистичка иднина.

Со стекнувањето на нови почесни титули, тие не само што ги рушеле табуата, туку за себе си обезбедувале и угледна општествена положба, предност над другите, како и извесни општествени привилегии, што, иако формални, сепак биле реални и давале конкретна предност, стекнале право изјавите под заклетва да ги даваат во својот дом и државниот службеник да доаѓа кај нив, а не тие да одат во судот. А ако би учествувале во некој судски процес, сенаторите би имале право да бараат да им се донесе стол за да седнат, исто како и судијата, додека сите други морале да стојат. Тоа биле ситни привилегии, но значително влијаеле на општественото расположение на сите учесници во судскиот процес.

Во почетокот на втората половина на XI век економскиот и општествениот подем на византиските деловни луѓе достигнал врв. Оствариле економско, политичко, па и општествено признание, и сметале дека пред себе имаат блескава иднина. Нивната положба потсетува на граѓанската класа на Западна Европа кон крајот на XIV и во XV век, но со една разлика, во Византија немало економски империи слични на онаа на Бардиј од XIV-XV век. Византискиот капитализам бил со ограничен опсег, па и безгрижен, а неговото богатство било распределено на голем број членови од секое занимање. Капиталистичката основа била широка, но без цврста цел. Можеби во тоа била и нејзината слабост.

Сè на сè, може да се каже дека византискиот сон од XI век се распаднал во 1071 година, кога Норманите конечно ги истерале Византинците од средоземните области на Италија, а Турците, после победата во битката кај Манцикерт, ја преплавиле Мала Азија. Тие два настана укажале на големата слабост на Царството, а десетте години на граѓанска војна, кои што потоа следувале, придонеле до негово конечно распаѓање. Некој вид на повторно воспоставување на Царството било направено во 1081 година во Цариград, овој пат под водство на големите фамилии од земјосопственичката и воената аристократија од внатрешноста, со доаѓањето на власт на династијата Комнини, кои што склучиле сојуз со фамилијата Дука. Византија веќе не била огромно и безлично Царство, станала феудална држава во која фамилијарните односи биле позначајни од титулите на поединци. На власт била висока аристократија, која што предност давала на благородничкото потекло.

Една од првите мерки, што новата влада ги вовела, било укинувањето на сите привилегии што деловните луѓе ги стекнале. *Алексиј I Комнин* си поставил за задача да го „исчисти“ Сенатот. Вовел целосно нова хиерархија на титули, резервирани за аристократијата, додека старите титули што деловните луѓе ги стекнале, веќе престанале да важат. Покрај тоа, рентите (платите) што ги добивале врз основа на титулите веќе биле укинати, а тоа сега со новиот закон на тој цар било направено и со општествените привилегии. Веќе кон крајот на XI век учеството на трговците во Сенатот било минато.

СЛОБОДНА КОНКУРЕНЦИЈА (XI-XII ВЕК)

Алексиј I вовел и други мерки што можеле да бидат спротивни на интересите на неговите сопствени трговци и занаетчии. Соочен со опасноста од Норманите на Балканот, се свртел кон Венецијанците и добил помош од нивната флота. За возврат морал на Венецијанците да им даде дотогаш незабележани привилегии, право на слободна трговија во целото Царство, вклучувајќи ја и стопанската зона на Цариград, со складовите и пристаништата, како и правото да отвораат сопствени работилници. Уште повеќе, ги ослободил од плаќањето данок во износ од 10%, што византиските трговци морале да го плаќаат на државата за превоз и продажба на својата стока. Така, Венецијанците се нашле во привилегирана положба во однос на византиските колеги.

Тие остварувале привилегии уште пред X век. Во тоа време доаѓале во Цариград и тргувале со византиските трговци. Сега, во 1082 година, прв пат стекнале право непосредно да им конкурираат на византиските трговци во престолнината и тоа уште во привилегирани услови. Тоа била главната новина во договорот од 1082 година: исчезнала недопирливоста на деловните луѓе од Цариград и паралелно со отворањето на работилници на венецијанските трговци, во византиската престолнина се воведувала слободна конкуренција.

Договорот од 1082 година бил склучен од потреба, во момент кога Царството трпело притисок од сите страни. Подоцна, царевите се обиделе да ги укинат привилегиите на Венецијанците, но веќе немале сила да се спротивстават на нивната флота. Затоа морале да се приспособуваат на ситуацијата и истите привилегии (освен целосното ослободување од давачките) да ги дадат и на другите западни трговци, како оние од Пиза и Џенова. Најзначаен дел од тие договори била одредбата за слободна трговија во Цариград, кој и понатаму бил далеку најголем пазар.

Токму поради таквото суштинско значење на цариградскиот пазар тие отстапки на странците не се почувствувале веднаш. Пред сè, на западните трговци им требало време да ги остварат цврстите позиции на источните пазари (не им биле достапни сите пазари, и понатаму морале источните производи да ги набавуваат од византиските трговци), а покрај тоа, XII век било време на големи преселби на групи или поединци, и Цариград имал сосема космополитски изглед. Историските извори даваат богати податоци за странците кои го посетувале тој град, од кои некои биле многу егзотични и тешко било да се најде преведувач за да се разговара со нив. Се случувало со ситна трговија да се занимаваат Венецијанци, како на пр. трговци со сирење

кои ги споменува *Теодор Продром*, но работата бргу се разгранувала и сите добро економски работеле. Според Теодор Продром, византиските трговци и занаетчи и понатаму остварувале добра заработувачка, како во Цариград така и во внатрешноста на Царството.

Но, со тек на времето конкуренцијата почнала да се чувствува. Дури и царот се трудел да ги расположи Италијанците кои со спуштени едра впловувале во цариградското пристаниште. Незадоволството растело и византиските трговци почнале да вршат притисок на власта. Така на 12 март 1171 година била спроведена голема акција: во текот на еден ден византиските власти ги притвориле сите венецијански државјани кои постојано престојувале во Царството и им го конфискувале сиот имот, стоката и бродовите. Но, италијанските трговци одлучиле да го напуштат Цариград дури после вистинскиот погром на Латините во 1182 година и дури откако *Андроник Комнин* почнал да води изразена антилатинска политика, иако таа била неефикасна.

Било очигледно дека кон крајот на XII век, како последица на конкуренцијата на Италијанците, положбата на византиските трговци во Цариград станала многу тешка. Непркинато настојувале да се ослободат од нив, било со насилни мерки на државата, било со сопствени непосредни акции. Ништо од тоа не ги дало посакуваните резултати. Цариградската економска регија останала најпосакувано пазариште, но контролата што византиските деловни луѓе настојувале да ја вршат станувала сè послаба. Тие, всушност, вршеле политичка контрола, и тоа го успевале благодарение на својата поголема бројност. Но, во економската контрола не биле успешни и затоа преземале насилни акции и се обидувале да го искористат своето политичко влијание за да ја повратат економската предност. Тоа не дало никакви резултати. Напротив, набрзо после Четвртиот крстоносен поход, со заземањето на Цариград и создавањето на Латинското Царство и политичката моќ поминала во рацете на Латините. Од тој момент исчезнал и поимот „заштитена“ економска зона на византиската престолнина. Исчезнале и сите предности што византиските деловни луѓе дотогаш ги уживале, посебно кога станува збор за снабдувањето со суровини од областите од другата страна на Црното Море. На бреговите на Босфорот цврсто и трајно бил воспоставен најчист и најконкурентски облик на капитализам.

ПОТЧИНЕТОСТА И ЗАВИСНОСТА НА ВИЗАНТИСКИОТ ДЕЛОВЕН СВЕТ (XIII-XV ВЕК)

Четвртиот крстоносен поход ја отворил вратата за создавање на две големи колонијални царства во „Романија“ - венецијанско и ценовјанско, да не ги споменуваме латинските држави што како непосредна последица на освојувањата се формирале на територијата на денешна Грција. Источното Средоземје станало дел од европскиот пазар, што се ширел и во кој што имало повеќе трговски центри. Цариград останал значаен град и, благодарение на својата географска положба, важен пазар. И понатаму оставал голем впечаток на посетителите, како што бил арабскиот патник *Ибн Батута*, но повеќе

не бил единствен. Во меѓувреме, на Запад се развиле, исто така, големи и економски моќни градови – Фиренца, Венеција, Џенова, да ги споменеме само оние на југот, со бројно население, од каде што се раководело со најголемите и најагресивните стопански активности дотогаш познати во светот. Цариград, веќе под латинска власт, но и после преминувањето во рацете на Византинците (1261), заостанувал. Набргу постанал место за реализација на врските на развиените и сразмерно индустријализирани западни економии со источните, што почнале да се развиваат, служел за транзит и прераспределба на стоката што доаѓала во него од двете страни. Се чини дека во периодот од XIII до XV век во областите на Црното Море постоел затворен круг на трговија, чија што цел била да ги собира суровините од просторот на неговите крајбрежни територии и да ги доставува до Цариград и Пера, каде што се вклучувале во тековите на меѓународната трговија. Во таа локална трговија, многу активни биле византиските бродосопственици и деловни луѓе.

Освен тоа, веќе во 1261 година, Царството било принудено повторно да ги признае привилегиите на западните трговци и да им дозволи населување на Венецијанците во Цариград, а на Џеновјаните во Галата, и понатаму со ослободување од сите давачки и со давање на сите можни привилегии. Конкуренцијата била тука и византиските трговци тешко ѝ одолевале, биле присилени да се приспособат на ситуацијата и да ја прифатат стварната превласт на своите латински колеги.

Тоа бил чин на помирување со реалната ситуација, предизвикан од економската реалност. Веќе подолго, а посебно од 1204 година, Византинците имале непријатни чувства во врска со Латините, кои се наметнувале економски и кои сакале да се наметнат и духовно и да ги потчинат на Римската црква. Двата дела на христијанството ги раздвојувала жестока нетрпеливост. Но, кога станува збор за работата, договорите биле неизбежни, посебно ако се има предвид дека италијанските моќни држави и понатаму можеле да ја обезбедат потребната заштита и да ги отвораат вратите на најголемите деловни потфати на тоа време. Дури и голем број Византинци побрзале да стекнат венецијанско или џеновјанско државјанство за да можат да ги користат привилегиите кои што тоа им ги носело, но притоа не забораваале на својата безусловна омраза кон тие прости, насилни и лакоми Латини, чија што побожност била сомнителна, а верските убедувања „сосема сигурно погрешни“.

Изразените антилатински чувства, што во тие последни векови ги имале просечните Византинци, биле мотивирани и од нетрпеливоста која што во нив ја предизвикал економскиот империјализам на западните трговци, кои се населиле на Исток и се збогатувале на нивна сметка, империјализам на кој што Византинците не можеле ефикасно да се спротивстават.

Сепак, треба да се спомене еден обид во таа насока. Царот *Јован VI Кантакузин* во 1348 година, во моментот кога речиси целата територија на Царството преминала во рацете на непријателите, презел радикални мерки. Давачките кои што морале да ги плаќаат византиските трговци, ги смалил на 2% и се обидел да воведо давачки на прометот на западните трговци. Но, овие на тоа одговориле со сила и го принудиле да отстапи од тоа. Морал да се откаже и од намерите да изгради воена флота. Му била изнудена и официјална

одредба византиските трговци да не можат да им конкурираат на ценовските во тргувањето со производи по потекло од централна Азија, што пристигнувале преку Тана, во Азовското Море. Тоа била трговија со големи размери, што била во рацете на Венецијанците и Ценовјаните и во која византиските трговци не биле добро дојдени.

Сакале или не, византиските деловни луѓе морале да преминат на нови методи и нови техники што се применувале на меѓународните пазари. На заемите редовно се наплатувале камати, многу повисоки од предвидените со законот, од 10% до 25%, па и повеќе. За заемите што се однесувале на поморската трговија се наплаќала камата од 16,66% по пловидба, а исто така и годишно. Посебно била раширена практиката на скриена камата, прикажувана како попуст и воопшто не била споменувана во договорите. Лихварството жестоко го напаѓале интелектуалците, како општествено штетна појава. Во космополитскиот амбиент на тоа време било нормално да се даваат заеми од далеку и во валути на други земји, биле склучувани договори за промена на валутите во кои што каматата била скриена во применувањето на девизниот курс. Дури, почнале да употребуваат и чекови и да ги признаваат долговите што можеле да се пренесуваат и со тоа станале многу слични на чековите. Тоа биле вообичасени начини на работа на западноевропските капиталисти, кои сега биле воведувани и широко применувани во Византија. Кога византиската влада се обидела да се вмеша, како би ги спречила прекршувањата на своите поданици во давањето заеми, византискиот капитал се свртел кон Латините.

На Византијците, всушност, не им недостасувал ниту капитал ниту банкари. Банкари во самиот Цариград имало многу и биле доволно моќни за и во средината на XIV век и понатаму да остваруваат значајно политичко влијание. Имале блиски врски со своите италијански колеги, со кои често формирале банкарски здруженија. Работеле разумно, како што тоа го правеле и Италијанците на Исток, вложувале сразмерно мали суми на пари во повеќе деловни потфати и настојувале да наплатуваат највисока можна камата, каде што тоа било можно, па дури и во далечните области.

Големите банкари, кои имале врски и клиенти на меѓународно ниво, поседувале неоспорна економска моќ, но никогаш не успеале во Византија да создадат вистински јавни банки, слични на оние што во тоа време постоеле во Италија. Не успеале ниту да се придружат на некоја таква голема италијанска банка. Сето останато го работеле на ист начин како и нивните италијански колеги, отварале приватни банкарски сметки, одобрувале заеми, вршеле вирмански префрлувања на парични средства со едноставно упишување во своите книги, вршеле менувачки работи и работеле со меници. Се случувало и пред суд да ги бранат интересите на своите клиенти, како и лично да учествуваат во трговијата и во трговските патувања. За усовршување во трговијата со пари, не се воздржувале ниту од трговијата со стока ниту од остварување на приход од таква дејност.

Кога станува збор за деловните здружувања, Византинците од тоа време ги применувале истите начини како и Латините и без сомневање дејствувале на сличен начин. На договорите од типот *commenda* и *colleganza* помеѓу трговците (кои имаат капитал или пак немаат и во замена нудат своја лична работа) и

заеодавецот кој нуди капитал во целост или еден негов дел, се заогало и во Цариград. Други деловни здружувања со комбинација на работа и капитал, се однесувале на експлоатација на фабрики или занаетчиски работилници, па и на бродови.

Основна карактеристика на тие деловни здружувања била таа што располагала се сразмерно мал капитал и дека биле договорани на одредено и главно кратко време. Како и кај Италијанците на Исток, секој заеодавец настојувал да го смали сопствениот ризик и затоа парите ги вложувал во повеќе деловни здружени потфати истовремено. Секој трговец, кој патувал во странство влегувал во работа со повеќе заеодавци, од секој добивал само дел од капиталот со кој располагал за патувањето на кое што поаѓал. Истиот вид на претпазливост бил карактеристичен и за деловните здружувања кои што не вклучувале ризични патувања, како што биле здружувањата за отворање на некоја занаетчиска работилница или фирма. Се стекнувал впечаток дека партнерите во здружувањето се нестрпливи од исчекувањето на крајот на заедничкото дејствување, да ги порамнат сметките и да го поделат профитот. Исти партнери меѓусебно склучувале повеќе договори за деловно здружување со други партнери. Тие здружувања се однесувале на ограничен капитал и биле привремени; тогаш немало вистински компании со заедничка и неограничена гаранција, со постојани и угледни претставништва во другите градови, слични на оние кои настанувале и долго дејствувале во Западна Европа. Како целосниот индивидуализам да е знак на несигурност, отсуство на доверба и одредена економска неразвиеност, имал предност и ги одредувал еластичните форми на деловното здружување што Византинците, како и блискоисточните Италијанци, посебно Венецијанците, го применувале.

Кога работата била во прашање, национализмот и силните чувства биле на втор план. Деловните здружувања на Византинци и Италијанци биле честа појава, покрај одредени царски забрани. Византиските деловни луѓе можеле да се лутат на Италијанците, но кога станува збор за прашањето за зголемување на приходите, можноста и привлечноста на заработката влијаеле сите недоразбирања да исчезнат. Така, пред да им објави војна на Ценовјаните од Галата, византискиот цар на своите поданици им дал неколку дена за да можат да ги затворат сметките со партнерите, што на бојното поле ќе им станат нивни непријатели.

Византиските трговци оделе на деловни патувања само во источниот дел на Средоземјето и на целиот брег на Црното Море. Големите пазари на западна Европа, биле за нив затворени, благодарение на нивните италијански конкуренти. Тие тоа во голема мерка го постигнувале со користење на бродовите на монемвасиските морепловци, кои што пловеле насекаде и се населиле во Цариград и во неговата непосредна близина, во Кизик. Превезувале главно суровини, посебно предмети со ограничена вредност со кои го снабдувале Цариград, како и италијанските бродови што тргувале со луксузни производи. Трговијата во византиските рамки била ограничена и споредна во однос на трговијата на Италијанците.

Наспроти тоа, во цариградската ситна трговија и занаетчиство доминирале Грци (Византинци). Нивните работилници се наоѓале во сите делови на градот

што се состоел од 13 одвоени населби внатре во своите сидишта. Големото пазарно место за храна „централното пазариште“, се наоѓало тогаш во XV век долж Златниот Рог, надвор од градските сидишта, без сомневање за да биде во близина на местата за истовар на стоката од бродовите. Снабдувањето по копнени патишта станувало сè потешко, бидејќи сè поголема територија во внатрешноста преминувала во рацете на Турците. Другите работилници биле сместени во центарот на градот во близина на улицата „Месе“, а се споменуваат и патувачки трговци и саеми, што се одржувале во градот, како оној што се одржувал секоја седмица на денот на носењето на иконата *Богородица Одигитрија* во процесија.

Биле застапени сите занимања, но се утврдило дека немало производство на ткаенини и стакло, веројатно затоа што тие занаети ги напуштиле Византинците, кои не можеле да ја издржат конкуренцијата на развиените западноевропски индустрии. Што се однесува до другите занимања, секое било организирано во еснафи од западен тип, на чие чело стоеле старешини, кои имале овластување да ги претставуваат сите свои членови пред властите. Тоа била уште една сличност помеѓу византиските деловни луѓе и нивните латински колеги, кои биле организирани на ист начин.

Од крајот на XI век за византиските деловни луѓе повторно Сенатот не бил достапен, ниту титулите што ги доделувал царот, па од општествено гледиште, тие се вбројувале во народот. Но, во XII, а посебно во првата половина на XIV век, благодарение на својата бројност, тие повторно стекнале влијание во внатрешниот политички и општествен живот на Царството. Го добиле заедничкото име „средни“ (меси, μέσοι), оние кои имаат средна општествена положба во однос на долните слоеви на општеството и на аристократијата. За време на граѓанските војни и општествените судири во XIV век, тие „средни луѓе“ се определувале единствено ако на тоа биле принудени и во тој случај биле против аристократијата и богатите земјосопственици, кои што од своја страна ги презирале.

Со политичките несреќи, на кои Византија била изложена во средината на XIV век и кои за Царството значеле губење на поголем дел од обработливото земјиште, бројни припадници на аристократијата заборавиле на традиционалните забрани и го вложувале својот капитал во единствената област што можела да им донесе значајна корист во трговската дејност. Меѓу учесниците во тие дејности сè почесто се споменуваат големи имиња, вклучувајќи ја и владејачката династија на Палеолозите. Така во XIV век се случувало токму обратното од онаа што се случувало во XI век, масовно прифаќање на занимањата на „средните луѓе“, членовите на аристократијата придонесувале за исчезнувањето на основното својство по кое што се разликувале од нив. Во општеството што постанувало во сè поголема мерка трговско, доброто потекло го губело значењето. Важела само една разлика – онаа меѓу богатите и сиромашните.

II. 7. ЕПИСКОПОТ

Грчкиот збор епископос (ἐπίσκοπος), што повеќе пати се јавува и во посланијата на св. Павле, значи надзорник или инспектор. Христијанскиот епископ претставувал некој вид надзорник на паствата (верниците) која му била доверена. Како таков, морал да се грижи за ширење на верата и за чистотата на учењето, за општествениот мир во своето *стадо* (пастир е едно од најомилените имиња за епископ) и да ги негува контактите со другите епархии. Како претставници и застапници на своите верници, во текот на прогоните на христијаните многу епископи страдале со маченичка смрт. Во цариградскиот литургиски календар се чува спомен за повеќе од 50 маченици меѓу епископите.

Седиштето на епископот по правило се наоѓало во град, значи соодветен центар на цивилниот живот и царската управа, а епископската јурисдикција ја опфаќала градската територија. Според недвосмислениот пропис на 6-иот канон од Соборот во Сердика (342-343) епископ не треба да се поставува по селата или малите градови, за чија духовна добрина можеле да се грижат и обични свештеници, за да не се уриваат епископското име и авторитетот. Како што христијанството се ширело по географските и административни структури на Римското Царство, така и организацијата на црковната географија и хиерархија на Царството речиси неизбежно се развивале како одраз на оние световните, иако границите на црковните дијецези секогаш целосно не се совпаѓале со границите на световните провинции. Седиштето на епископите било во градовите, седиштето на митрополитот во главните градови на провинциите, додека архиепископите (без суфраган) се наоѓале во градовите на кои од некаква причина им се припишувало посебно значење. Епископите на големите метрополи во Царството, како што биле Рим, Александрија или Антиохија, набрзо ја презеле титулата патријарх. Според византиските претстави, приматот на римскиот епископ не почивал на тоа што тој бил наследник на апостолот Петар, туку на политичката важност на главниот град на Царството. Аналогно на тоа, и епископот на новата царска престолнина Константинопол веќе во IV век бил издигнат во ранг на патријарх. Само титулата на ерусалимскиот патријарх (од V век) почивала на специфичното значење на тој град како место на кое се случиле светите настани од најголема важност за христијанската вера.

Доколку би дошло до промени во политичкото значење на еден град или една провинција, црковната организација по правило го следела текот на настаните. Најдрастичен пример од таков вид е веќе споменатиот брз црковен подем на главниот град на Византиското Царство, на кој што Соборот во Константинопол од 381 година му го доделил второто почесно место после Рим, затоа што бил сметан за Нов Рим. На Соборот во Халкедон (481 година) црковните отци отишле уште понатаму, донесувајќи одлука за изедначување на рангот на стариот и Новиот Рим, бидејќи овој вториот веќе постанал седиште на царот и Сенатот. Би можеле да се наведат и многу други слични примери од сите делови на Царството, бидејќи според одлуката на 17. канон од Соборот во Халкедон, црковната организација требало да ја следи државата. Кога, на

пример, *Јустинијан I* на својот сиромашен роден град во Дакија, со желба да го зголеми неговото значење, му го дал името Јустинијана Прима и го прогласил за административно средиште на префектурата Илирик, во таа ситуација и локалниот епископ го издигнал во ранг на митрополит (535 година), доделувајќи му ја дури и почесната титула на папски викар. Дури и епископот на Равена, која после завршувањето на Готските војни била седиште на византискиот гувернер на Италија, во текот на VII век со царски декрет барем привремено бил издигнат во ранг на митрополит со посебни привилегии. Веројатно во повеќето случаи амбициозните локални епископи вршеле притисок на царевите и патријарсите се додека овој црковен ранг на градот не би го довеле во согласност со неговото световно значење. Понекогаш практичните причини имале решавачка улога во таквото усогласување. Главните градови по правило биле понаселени, што црковниот поглавар го ставало пред поголеми задолженија. И на црковните и на световните великодостојници им ја олеснувало работата кога седиштето им било во исто место. Во секој случај, пресудниот збор во секое обликување и преобликување на црковната територијална поделба секогаш го имал царот.

Во црковните канони и световните закони од доцната антика епископската функција се дефинира практично на следниов начин: епископот би требало да го избераат свештенството и најистакнатите луѓе во епископијата, потоа тој избор требало да го потврди митрополитот, за на крајот да го постават двајца или тројца други епископи од истата митрополија. Симонијата и непотизмот при изборот и миропомазувањето биле строго забранети и ја правеле целата постапка неважечка, барем теоретски. Предлог за избор на митрополит давал Синодот, додека конечната одлука ја донесувал патријархот. Патријархот првобитно го избирале неговото свештенство, народот и митрополитите, но во суштина на предлог на митрополитот тоа го правел царот, кој можел да се определи и за кој било друг кандидат по сопствен избор. Тоа посебно се однесувало на Цариград и Антиохија. Еднаш поставениот епископ по можност не требало да биде преместуван во друга епископија, како што не требало и да биде унапредуван ниту во митрополит ниту во патријарх. Доколку, пак, се огршел во врска со религиските, моралните или правните норми, можел да биде сменет, при што световната власт, во случај на потреба, стапувала на сцена како извршен орган на црквата. Епископот требало да биде неженет, по можност и без деца и внуци, бидејќи, дури и да се занемари постулатот за чедноста на св. Павле, постоело основано сомневање дека биолошките наследници би можеле да ја искористат црковната положба и црковниот имот за лично збогатување. Во рамките на својата епархија епископот ја имал црковната, а до извесен степен и световната јурисдикција над локалното свештенство и монаштво, додека мешањето во работите на некоја друга диоцеза било строго забрането. Епископот имал должност да живее во својата епархија, редовно да ги посетува сите парохии и на коректен начин да управува со црковниот имот, при што трошоците за сиромасите, болните, сираците, вдовиците и заробенниците, како и за градењето на цркви, биле во преден план. За службата која ја вршел не требало да прима плата, што значи дека себеси и свештенството од својата епархија требало да го издржува од приходите што ги остварувала неговата црква. По угледот на апостолите, бил духовен учител

на својата паства. Затоа било пожелно секој епископ да има барем минимално општо образование, како и да владее со основите на теологијата.

Преземањето на државни функции од воена или цивилна природа, како и други световни работи (дејности), посебно оние што биле поврзани со пари, на свештениците не им било дозволено и се сметало за неспојливо со нивниот духовен статус (никој не може да служи на двајца господари во исто време). Јустинијановото законодавство, меѓутоа, на епископите им доделува и извесна контролна функција во однос на државната управа. Заедно со угледните граѓани од својот град (*primates* или *possessores*), во кои, благодарение на својата служба, но и на значителниот црковен имот, секако и самиот се вбројувал, епископот имал право да предложи кандидати за дефенсор и началник за снабдување со животни продукти - ситонис (σιτόνης), но и да ја контролира нивната работа. Бил, исто така, задолжен и за надзор над градскиот буџет, односно за распределба на пристигнатите средства за градбите, снабдувањето со животни продукти, за акведуктите, бањите, пристаништето, мостовите и утврдувањата. Тие должности ги извршувал во соработка со другите угледни граѓани. На натписите на световните јавни згради имињата на епископите се наоѓаат покрај имињата на царевите и управниците. Доколку управникот на провинцијата грубо ја злоупотребел својата положба, епископот за тоа требало директно да го извести царот.

Овие нормативни извори ни доловуваат слика за црквата како паралелна организација во однос на државната управа, организација која, од една страна, во голем дел го одржува географското и хиерархиското уредување во Царството, а притоа во тоа исто уредување не е директно вклучена. Од друга страна, исто така, може да продолжи со функционирањето и тогаш кога државното уредување би затаило или целосно би се распаднало. Дадените норми во суштина останале непроменети во текот на следниот милениум на византиската историја, исклучувајќи ја намерата кон поголема централизација на црквата во Цариград, што довело до пораст на влијанието на царската власт во црковните работи. После губењето на Египет, Сирија, Палестина и Италија, патријаршијата на Новиот Рим ја опфаќала целата државна територија.

Претпоставките за идеален византиски епископ, кој своите духовни и световни функции требало да ги извршува во согласност со опишаните норми, накратко, би биле следниве: безбрачност, образованост, општествена свест што би му овозможила – во случај на неволи и нерегуларности – а пред сè голема храброст и личен авторитет – да интервенира против злоупотребата на моќта на различни управни органи и припадници на владејачката класа. Меѓутоа, треба да се земе предвид бројноста на византиските епископии и, според тоа, големата потреба за соодветни квалификувани личности. На иконоборскиот собор од 754 година учествувале 338 епископи, архиепископи и митрополити, а на Вториот собор во Никеја (787 година) 365. Според службениот попис на епископиите од почетокот на X век, на цариградскиот патријарх му биле потчинети 51 митрополија, 51 архиепископија и 531 епископија, иако некои од нив повеќе не биле во рамките на границите на Царството. Имајќи го сето тоа предвид, станува јасно дека идеален кандидат за епископско место секогаш не можел да се најде за секоја епархија.

ЕПИСКОПОТ КАКО УЧЕН ЧОВЕК И УЧИТЕЛ

Главни задачи на византискиот епископ биле ширење и зачувување на православно христијанско учење и тоа во границите на Царството и надвор од нив. На единството на православната вера се гледало како на делотворен идеен бедем против политичкото цепкање на Царството. Од ширењето на христијанството се очекувало и благотворно цивилизациско дејство на насилните и недоделкани варварски народи во зафрлените провинции и на границите на Царството. Фронталните претстави во омофори (ὁμοφορος) и со *Библија* во раце на сидовите на црквите се видлив израз на оваа просветителска улога, која, покрај она духовното, имала и истакнат политички аспект. Во светоотечките ракописи, што во согласност со античката традиција, на насловната страница ја имале сликата на авторот, епископот најчесто е прикажуван како пишува зад пулт, по примерот на претставите на евангелистите. Една од омилените варијанти на такви слики е и претставувањето на големиот проповедник *Јован Златоуст* (IV/V век) како извор на мудрост: од свитокот негов тече вода, а присутните ја пијат. Во биографските сцени од животот на светите епископи тие главно се прикажани како подучуваат, проповедаат, пишуваат, ја бранат верата и ги анатемисуваат идолопоклонството и ереста. Претставите на вселенските собори, што често се наоѓаат во нартексот на црквите, каде што епископите се собрани околу иста маса, се сметаат како симбол на самата Православна црква.

Паѓа во очи како што се ширело христијанството во источното Средоземје црковната служба привлекувала сè поголем број на најнадарени момчиња, посебно активни во духовен и книжевен поглед. Грчката книжевност од доцната антика би била незамислива без придонесот на епископите како *Василиј Кесариски* во Кападокија, *Григориј Назијански*, *Јован Златоуст*, таканаречените јерарси, кои како најомилени црковни отци не смееле да изостанат од кој било насликан црковен сид. Истото важи и за *Евсевиј* од Кесарија во Палестина, *Атанасиј Александриски* и *Синесије* од Кирена. За епископската служба образованието било најнеопходно со оглед на нивната должност како учители на паствата што им била доверена да бдеат над чистотата на православието и да го бранат од паганите и еретиците. Затоа, по остроумноста и техниката на аргументација епископите морале на своите верски непријатели да им бидат рамноправни, ако не и надмоќни. Токму тоа високо образование, како и љубовта кон филозофијата и дијалектиката, го наведувале источноримското свештенство, посебно епископите, да се впуштаат и едни други да се поттикнуваат на посуптилни спекулации и дефиниции на теолошките и христолошките проблеми, за кои потоа би се расправало на синодите и соборите и тоа без малку христијанска љубов, за да на крајот бидат признаени како вистински или анатемисани како ерес. После тоа, неизбежно би следело прогонување на губитничката страна и нејзините приврзаници, односно оние кои биле прогласени за кривоверци, што до самиот пад на Византиското Царство редовно доведувало до судир сличен на граѓанска војна.

Црковните отци и епископи од IV и V век најчесто потекнувале од

највисоките или од високите средни општествени слоеви, што значи дека се стекнале со класично, т.е. паганско образование, исто како и припадниците на нивниот сталеж, кои работеле во државна служба. На црковните положби, покрај извесни вистински или само привидни скрупули, тие по правило останувале верни на својата љубов кон класичната литература. И во текот на подоцнежните столетија, епископите и митрополитите, како *Арет* од Кесарија или *Александар* од Никеја (двајцата од IX/X век) ги коментирале античките автори со иста жестокост како и *Светото писмо*, а кога *Лав*, митрополит на Синад (втора половина на X век), во својот тестамент признава дека духовната литература пречесто ја запоставувал во корист на световната, тоа негово каење не треба да се сфати пресериозно. Многу византиски проповеди биле обликувани според законите на античката реторика и содржат алузии на класичните текстови. Кога во времето на Комнините (XI–XII век) цариградската патријаршиска школа била културен центар на Царството, византиските професори голем дел од своето книжевно творештво го посветувале на царската пропаганда и бараната забава на припадниците на царското семејство и дворјаните. Кога би добиле место на митрополит, што би претставувало круна на нивната кариера, својата реторска умешност би ја ставиле во служба на хомилиите заради духовно издигнување и моралното јакнење на своите епархии. Учениот коментатор на Хомер и митрополит на Солун, *Евстатиј* (крај на XII век), проповедал со толкав жар и со толкава непопустливост за порочноста на Солунјаните што привремено бил протеран од градот.

Покрај се поголемата христијанизација на византискиот општествен живот, образованието никогаш не станало привилегија за свештенството. Образованието на сите учени луѓе било исто, а претставувало комбинација на античката наука и теологијата. Како последица на таа култура, помеѓу образованите лаици и свештениците практично немало разлика, ако се исклучи самиот чин на посветување, што во случај на потреба можел да се надополни. Уште *Јустинијан* се занимавал со теолошки спекулации, а царот *Манојло II* (1391-1425) не е единствениот монарх кој се вбројувал во најнадарените византиски теолози. Во согласност со тоа, се сметало за сосема нормално кога свештеник од калибарот на *Константин Манасис*, подоцнежен митрополит на Нофтвакт (1187), напишал не само хроника во стихови, туку и љубовен роман. Така, наводно, според византиската традиција и омилените доцноантички романсиери *Хелиодор* и *Ахилеј Татиј* на стари години станале епископи.

Кога се има предвид оваа единствена културна основа на духовниот и световниот повисок слој, станува сосема разбирливо зошто лаиците директно од државна служба биле поставувани на местото епископ или дури и патријарх, ако тоа го наложувале политичките интереси и, што, да речеме, некогашниот управник на диецезата Исток (*comes Orientis*) *Ефрем*, кој помеѓу 527 и 545 година бил на местото антиохиски патријарх, или пак цариградските патријарси *Некториј* (381/97), *Тарасиј* (784-806), *Фотиј* (858/67) и *Константин Лихуд* (1059/63), без дополнителни теолошки подготовки, со неоспорна компетенција можеле да ги исполнуваат своите нови должности. Некториј и Тарасиј во Византиската црква се почитуваат дури како светци. Не предизвикувајќи со тоа никакво незадоволство, царот *Теофило* (829/42) можел за митрополит на

Солун да го именува славниот математичар *Лав Филозоф*, кој, благодарение на своите занимања во областа на природните науки, требало да добие служба на халифиниот двор. Целта на царот, од една страна била големиот научник за научните заслуги да го награди со примерно место во општеството и соодветни приходи, а од друга страна, на важниот град да му подари достоинствен црковен поглавар. Слично важи и за личностите како што се патријарсите *Никифор I* (806/15) и *Никола I Мистик* (901/07), кои, повеќе или помалку доброволно ја прекинале својата кариера, дури морале да се повлечат во манастир, за да потоа во црковната хиерархија, сепак, стасаат до големи почести. Веројатно царевите не можеле да си дозволат заради монаштво да се откажат од многу добро образовани луѓе, бидејќи тоа од гледиште на државните потреби било неплодно.

Во дадениот контекст многу е карактеристична една мерка што ја донел царот *Константин VII Порфирогенит* (913/59). Загрижен поради опаѓањето на ученоста и науката во Царството, тој во Цариград ангажирал 4 учители (тројца виши службеници во царската управа и еден митрополит) за да на младите Византинци им предаваат филозофија, реторика, геометрија и астрономија. Царот лично се грижел за студентите, ги канел на ручеци и на долги разговори, за да потоа од нивниот круг одбирал судии, државни чиновници и митрополити. Оваа информација е значајна бидејќи покажува дека митрополитите стекнувале исто образование како и судиите и другите државни чиновници и дека, исто како и овие, царот ги праќал во дијецезите, што претходно им ги одредувал. Збирките на византиските писма, посебно оние од периодот од X–XII век, убедливо покажуваат силна општествена и културна поврзаност на дадените елитни групи, чии што припадници заедно учеле во Цариград, за да потоа ѝ служеле на државата во различни делови на Царството и на различни положби. Во својата малку несмасна реторичка кореспонденција се известувале едни други за своите мечтаења и тешкотииите, како и за позитивните и негативните пресврти на животниот пат. Ако на некој од нив му затребала политичка помош, секогаш точно знаел кој би можел да интервенира за него со добри изгледи за успех.

Образованието на високото свештенство по правило одговарало на просечното образование на византискиот висок слој, покажувајќи во секој поединечен случај исти осцилации. Имало и необразовани епископи, како евнухот *Антониј Пах*, митрополит на Никомедија и внук на царот *Михаило IV* (1034/41), кој на јазикот имал „вун афонијас“ (ῥῶδν ἀφωνίας) - неточен и неук начин на изразување, што не било во согласност со претставата за епископ. За примитивни и целосно некултивирани биле сметани и други роднини на овој цар, на кои што тој - и самиот од ниско потекло, им доделил различни државни функции. За присилното симнување од положбата на цариградски патријарх на *Трифон*, кој што царот *Роман* во 931 година го сменил за да на таа положба го постави својот син, хрониките го бележат следново: на наивниот патријарх, наводно, во доверба му било речено дека многу митрополити мислат дека тој е неписмен, под изговор дека така ќе се замолчат перфидните гласови бил замолен своето име и титула да ги напише на едно парче пергамент, на кое потоа во царската канцеларија бил додаден текстот

на оставката. Дури и ако оваа приказна е измислена, таа сведочи за значењето што го давала престолнината на духовните способности на своите патријарси. Во интелектуалци меѓу патријарсите не се вбројувал баш и Трифоновият наследник, принцот *Теофилакт*, заљубеник во коњите, кој на Вели четврток ја прекинал литургијата во *Св. Софија* како би ѝ помогнал на својата омилена кобила да се ојдреби.

Покрај наведените примери, сепак, изгледа дека главно било почитувано барањето за епископи да се именуваат образовани луѓе. На соборските документи потписите се без исклучок своерачни. Тоа што на поранешните собори некои епископи се потпишувале на сириски или латински јазик, треба да се сфати како израз на културната разноликост во Царството, што секогаш била многујазична. Така, на пример, пресметано е дека во XIV век прелатите сочинувале една четвртина од нам познатите Византинци посветени на книжевната дејност. Од нив тројца биле епископи, 14 митрополити и 7 патријарси.

Колку новопоставените митрополити биле пообразовани, толку со поголем внатрешен отпор ја исполнувале својата обврска да престојуваат во далечните провинции. После сјајот и духовниот пот што им ги нудел царскиот град, животот во провинција им се чинел неподносливо варварски. Во својата поетска автобиографија *De vita sua Григориј Назијански* (IV век) својата дијецеза Сасим во Кападокија ја опишува како валкана станица за замена на коњи на раскрсница на патиштата: „Кочијашко село, што лежи наред патот во Кападокија, што тука се дели на три различни страни, без вода, без зеленило, целосно недостојно за кој било слободен човек, вистинска проклета и зафрлена дука. Насакаде само прашина, бучава и коли, тажачки и воздишки, прогон, мака, окови. Единствените жители се странци и скитници. Таква беше мојата сасимска дијецеза“². Веќе цитираниот митрополит *Лав од Синад* му обрнал на царот внимание на тешките услови за живот во својата дијецеза во Писидија во едно писмо, кое што во таква форма најверојатно никогаш не постоело: „Видете, ние не произведуваме маслиново масло, тоа ни е заедничко со сите жители на темата Анатоликон. Нашата земја не раѓа винова лоза поради големата надморска височина и краткиот период на растење. Наместо дрва користиме: царцикион, што, всушност се преработени лепешки (лајна), одвратни и смрдливи. Сите други потреби за здравите и болните мораме да ги набавуваме од темата Тракезион, од Аталеја или, пак, од самиот главен град.“³ Митрополитот *Лав* го моли царот да не дозволи тој да живее како животно од јачмен, сено и слама, бидејќи земјата околу Синад е толку неплодна што на неа неможе да успева дури ниту пченица. Угледниот учител и книжевник од главниот град, *Јован Мавропод* (XI век), своето поставување за митрополит во Евхаита на Понт веројатно со право го доживувал како прогонство, убеден дека го заслужил со тоа што на моментно владејачкиот цар не му ласкал доволно во својата историја. Него во таа провинција го мачела пустелијата, еримија,

2 Gregor von Nazianz, *De vita sua*, Einleitung-Text-übersetzung-Kommentar von Ch. Jungck, Heidelberg 1974, vers 439-446.

3 *The Correspondence of Leo Metropolitan of Synada and Syncellus*, Greek Text, Translation and Commentary, by P. Vinson (Corpus fontium historiae Byzantinae, 23), Washington, D.C, 1985, 68.

што, потпирајќи се на својот омилен поет Григориј Назијански, ја опишал како „ненаселена, без шарм, без дрва, без зеленило, без шума, без сенки, целосно варварска и некултурна, непозната и без углед“⁴. За *Михаил Хонијат*, атински митрополит помеѓу 1184 и 1204 година, градот во кој што бил упатен е вистински Тартар. Во своите писма упатени до цариградскиот патријарх, се жалел на големата сиромаштија на локалното население и на недостиг не само на книги и образовани соговорници, туку и на вешти занаетчи. Пишувал дека се чувствува како пророкот Еремија во Ерусалим, што го разурнале Вавилонците, неговото седиште на Акропол - во средниот век Партедон служело како Богородичина црква, само болно го потсетувало на фактот како „она време во кое ја сакал науката и уживал во нејзиното изобилие засекогаш поминало и дека го заменило време што е непријателски расположено кон музите“⁵.

Нема индикации дека епископите се труделе да го подигнат нивото на културниот живот во градовите во кои што дејствувале, на пример во областа на образованието, како би го смалиле јазот помеѓу центарот и периферијата во тој поглед. Воспитувањето не се вбројувало во епископските надлежности. Повеќето епископи навистина се грижеле за образованието на еден или на повеќе свои внуци (византискиот духовен живот не би можел да се замисли без ликовите на епископските внуци), но тие млади луѓе по правило биле воспитувани во главниот град. За најголем број на епископи и митрополити секој изговор за патување во Цариград им бил добродојден: учествување на собори, решавање на проблемите на епархијата кај централната управа или во канцеларијата на патријаршијата, интервенција за некој од својата паства кај самиот цар и сл. А кога еднаш би стигнале во главниот град, се обидувае заминувањето од него да го одложат што е можно подолго, понекогаш дури и со години. Уште *Јустинијан* морал да интервенира против епископите кои премногу често патувале во Цариград, а подоцна дури била донесена наредба епископите да не смеат да отсутуваат од својата епархија подолго од шест месеци. Веќе споменатиот Лав од Синад протестираше против таа одредба, бидејќи таа, при условите за патување какви што биле во средниот век на црковните великодостојници од оддалечените епископии, им дозволувала само многу кратки престои во престолнината. Во секој случај, изгледа сите законски и црковни прописи, чија цел била да ги принудат епископите навистина да живеат во своите епархии, се покажале бескорисни. Тоа посебно важело од XII век наваму, кога малоазиските провинции една по една преминувале во турски раце, така што сè поголем број епископи имале постојан престој во Цариград или, пак, често користеле, но не секогаш, оправдан изговор дека поради воените судири или територијалните загуби, не можат да допрат до својата епископија. Тогаш, во безбедната удобност на престолнината, би учествувале на седниците на „постојаниот“ синод, *синодос ендимуса* (σύνοδος ἐνδημοῦσα) и воделе усни или писмени расправи за теолошките и политичките проблеми на своето време. Улогата на епископот како учител со текот на времето сè повеќе

4 A. Karpozilos, *The letters of Joannes Mauropus. Metropolitan of Euchaita*, Thessaloniki 1990.

5 Сп. П. Лампрос, *Μιχαὴλ Ἀκομίντου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, II, Аθην 1880, 12; G. Stadtmüller, *Michael Choniates. Metropolitan von Athen* (oko 1138-1222), (Orient. Christiana, 33,2), Rom 1934, 155.

се ограничувала на Цариград и на неговата околина.

ЗАГРИЖЕН ЕПИСКОП

Еден од најубавите текстови на византиската книжевност е таканаречениот *Кекавменов Стратегикон*, краток животен биланс на пензионираниот генерал од втората половина на XI век, формулиран како опомена за сопствениот син: „Ако те примат во црковната хиерархија, на пример како митрополит или епископ, никако не ја прифаќај таа должност сè додека со постеење и бдееење не го повикаш откровението одозгора и не добиеш јасна потврда од Бога. Ако Бог никако не ти се прикажува, зачувај го доброто расположение, биди истраен и понизен пред Бога и сигурно ќе го видиш. Мораш самиот својот живот да го ослободиш од страстите што те запираат. Но, што зборувам за митрополијата? Ако те избераат за патријарх дури тогаш никако не смееш да се осудиш во свои раце да го земеш кормилото на светата црква, ако Бог претходно не ти се покажал. Ако навистина станеш патријарх, не биди замислен, не дозволувај да те следат копјеносци и не трупај пари. Немој да се грижиш за сребро и злато и за прескапи гозби, туку води сметка за исхраната на сирачињата и вдовиците, за болните, ослободувањето на воените заробеници, за мирот и помошта на слабите. Немој да грабаш куќи и земјиште, ниту да ги ограбуваш своите блиски, лажејќи се притоа самиот себе дека тоа не го правиш за себе и за својата фамилија, туку за црквата и за Бога. Познавав епископи кои така зборуваа и морав да се чудам на лукавоста на сатаната, кој успева да ги прелаже со лажна побожност. Ти кажувам дека свети Никола и свети Василиј и други слични на нив уште додека биле живи на овој свет проповедале за сиромаштвото и го поделиле својот имот на оние кои живеат во немаштија. Сега кога живеат на небото, зар сега им е потребно некој да ги ограбува сиромасите? ... И дење и ноќе насочувај ја целата своја сила на божественото и на духовното издигнување на богатите и сиромашните.“⁶

Овој мудар стар војник, кој служел во различни делови на Царството и кој поради тоа никогаш не ја сакал престолнината, во својот трактат целосно ги оставил настрана догматските и теолошките проблеми. За него епископите, митрополитите и патријарсите во прв ред биле духовници убедени во својата божествена мисија, кои требало целосно да се предадат на духовното издигнување на својата паства и на општествената грижа за неа. Текстот имплицира дека мнозинството на прелатите, кои тој имал можност да ги запознае, повеќе се грижеле за сопствената кариера и за сопственото богатство отколку за заштита и згрижување на сиромашните. Таа негова оценка е во согласност со тестаментот на митрополитот Лав од Синад од почетокот на XI век, кој со извесна самоиронија се обвинува самиот себе како ги пеел псалмите без задлабочување, ги занемарувал молитвите, а наместо тоа безделничел по цел ден, замислено јавал преку плоштадот и без сожалување поминувал покрај сиромасите и болни молителите, обилно јадел додека другите гладувале, дека, во Кекавменова смисла, бил вистински антиепископ.

6 Г. Г. Литаврин, *Советы и рассказы Кекавмена*, Москва 1972.

Како што во доцната антика дезинтеграцијата на муниципалната управа и пропаста на градските финансии заземале замав, така грижата за сиромашните постепено во сè поголема мерка преминувала во надлежност на црквата. Многу епископи се посветувале на таа задача со голем жар и сериозност. Цариградскиот патријарх *Јован Златоуст* (397-404) не само што ги ограничил средствата кои што црквата ги издвојувала за репрезентации, за да од заштедените пари подигнел болници во престолнината, меѓу другото и еден лепрозориум, а и својата говорничка надареност ја ставил во служба на христијанската љубов кон блиските. Во проповедите се обидел да пробуди општествена свест кај слушателите, во желба да ги одврати од раскошот и луксузот и да ги наведе да им помагаат на сиромашните. Многу векови после тоа, цариградскиот патријарх *Атанасиј* (1289/93 и 1303/09) неговите современици го нарекувале нов Златоуст, иако неговиот говорнички талент бил многу помал. И тој проповедал против скржавоста, раскошот и корупцијата меѓу цариградското население. За сиромашните и за бегалците кои се слевале во главниот град од оние делови на Царството, што во меѓувреме паднале под турска власт, отворал народни кујни и дури лично учествувал во распределбата на храната во нив. Слично се зборува и за неговиот современик, угледниот епископ *Теолит од Филаделфија* (1284-1324/5). Во епископските житија извештаите за делење храна за сиромашните, подигнување на болници и за разни други дела што сведочат за практичната љубов кон блиските, претежно кон вдовиците и сирачињата, се вбројуваат во најомилените и речиси неизоставни теми: александрискиот патријарх *Јован* наречен „Милостиви“ (610/19) наводно, веднаш по стапувањето на положбата наредил да се попишаат сите сиромаси во градот, за потоа секојдневно да храни 7.500 од нив. За светиот епископ *Теофилакт* од Никомедија (прва половина на IX век) се раскажува како секоја сабота своерачно ги миел болните во болниците што самиот ги основал.

Од епископот, како од „добар пастир“ се очекувало да ги штити слабите од насилниците и во случај на војна да го брани своето стадо од надворешниот непријател. Бидејќи тој не смеел лично да се бори и да убива, неговото основно оружје била парисијата (παρρησία) – отворен говор пред моќниците. Под моќници можеле да се подразбираат царот или водачот на непријателите, кои ја напаѓале епархијата, но во повеќето случаи тоа биле локални даночници и судии, воени заповедници и домашни аристократи. Византиските истории и хагиографии навистина се полни со извештаи за епископите, кои се изложувале на опасност, вршејќи ја својата должност. Станува збор за епископите, кои кај судијата и управникот интервенирале за неправедно осудените, кои патувале во Цариград како би издејствувале даночни олеснувања за својата епархија, кои во војна останувале во загрозените градови, дури и кога воените команданти ќе избегале, за да ги делат ужасите на туѓинската окупација со своето стадо (на пример, тоа го направил големиот филолог *Евстатиј од Солун*), или му се нуделе на непријателот како залог за својот град, како веќе споменатиот Теолит од Филаделфија.

При разгледувањето на државните структури, по правило би се покажало корисно ако и самиот епископ би потекнувал од повисокиот слој и располагал со влијателни врски во Цариград, како што се роднини, пријатели или школски

другари. На тој начин не само што можел да го заобиколи долгиот пат преку институциите, поднесувајќи жалби директно до соодветната инстанција, или дури и до самиот цар, туку истовремено располагал и со делотворна заштита во случај локалните моќници да се обиделе да му се закануваат или да го уценуваат. Така, богатиот, образован аристократ *Синесиј* од Кирена со добри врски во Цариград, служејќи помеѓу 411 и 414 година како епископ на Птолемаида во африканскиот Пентаполис, можел да си дозволи судир со корумпираниот управник *Андроник*, па дури и да го исклучи од црквата. Против надворешните непријатели, во овој случај против ограбувачките походи на пустинските номади, тој, во случај на потреба, можел да организира еден вид територијална одбрана, што ја сочинувале селаните од црковните имоти, но освен тоа, што е уште поважно, преку своите високи пријатели да издејствува праќање на регуларна војска. Синесиј, значи, својата епископска должност ја вршел во духот на просветен римски патронат.

И веќе споменатиот атински митрополит *Михаило Хонијат* имал влијателни врски во Цариград, што можел да ги употреби во корист на својата паства. Имал пристап дури и кај самиот цар. Често молел за праведност во оданочувањето, за помош против пиратите, кои пустошеле по брегот на неговата епископија и го одведувале населението, и, во согласност со Јустинијановото законодавство, укажувал на препотентните настапи на локалните големопоседници, царските службеници и воените заповедници. Неговото залагање главно останувало без значаен успех, бидејќи цариградската централна власт едвај била во можност во провинциите да ја спроведе својата волја. Михаиловиот колега, *Никола*, митрополит на Коринт, своето храбро настапување против еден локален магнат го платил со живот.

Слободата на говорот, парисија, била опасна и ретко донесувала корист, а посебно ако била насочена против царот. Тоа го искусил патријархот *Арсениј* (1255/59 и 1261/65), кој бил сменет и прогонет откако го екскомуницирал царот *Михаил VIII* во намера да го казни затоа што го ослепил и отстранил својот млад совладетел. Тоа на своја кожа го почувствувале и оние епископи кои, во текот на немирите, се обиделе да посредуваат помеѓу бунтовниците и царот, што многу често се случувало. Царот *Теофило* (829/42), инаку фанатичен правдољубец, го прогонил *Теодор Критин*, митрополит на Сиракуза, кога овој го потсетил дека ја прекршил заклетвата со која на еден наводен узурпатор му ветил неповредливост. Митрополитите на Халкидон, Хераклеја и Колонеја биле помалку храбри од сицилијанскиот епископ и така во 1071 година ниту со прст не мрднале, а ниту ни збор проговориле, кога бил ослепен заробениот цар *Роман IV* на кого тие му гарантирале неповредливост.

Кога ќе ја погледнеме судбината на загрижените епископи, кои ги наведовме, се добива тажна слика. Патријарсите *Јован Златоуст*, *Арсениј* и *Атанасиј I* биле сменети, *Теофилакт* од Никомедија, *Теодор Критин* и *Михаил Хонијат* умреле во прогонство, *Никола* од Коринт бил ослепен и фрлен од ридот на кој што стоело утврдувањето во Навплион, *Евсевиј* од Солун паднал во норманско заробеништво и бил пуштен на слобода дури откако платил висок откуп, се чини дека и дури значително поуспешниот Синесиј, пред крајот на службувањето имал проблеми. Очигледно било многу опасно и фрустрирачко

да бидеш „добар пастир“.

Навистина, успешни можеле да бидат само мртвите епископи, под услов да биле прогласени за светци. Можеби во таа смисла може да се сфати и култот на еден најомилен византиски светец, свети *Никола од Мира*, кој уште Кекавмен го наведувал како свој пример. Во нашиот контекст не е важно што таа фигура не може прецизно историски да се фиксира. Очигледно станува збор за спојување на две истоимени личности на еден епископски град Мира од IV век и старешината на еден синајски манастир од околината на Мира, кој потоа станал епископ на блиската Пинара (VI век). Во IX век веќе било завршено спојувањето во една личност, во Никола од Мира. Во житијата, чудата и ликовните претстави *свети Никола* е прикажан како прототип на свет епископ. Тој блеска во школата, бидува ракоположен за ѓакон, презвитер и епископ, се бори против паганските култови. Посебно се информативни неговите залагања за луѓето во неволја. На три девојки, на кои осиромашениот татко им одредил да се занимаваат со проституција, тој им дава богат мираз; за време на гладот во Мира во градското пристаниште свртува поголем број на бродови што, натоварени со египетско жито, пловеле од Александрија за Цариград; спасува тројца неправедно осудени граѓани на Мира од погубување; успешно интервенира кај царот и цариградскиот префект против осудата на тројца генерали, лажно оптужени за предавство. Свети Никола од Мира го прави токму она што од еден епископ и се очекувало: да помага на сиромашните, да ги храни гладните, да ги штити прогонетите. А, бидејќи за вистинскиот светец нема препреки, неговите моќни чудотворни сили помагаат и на разбрануваното море и во одбрана од напад на арабиската флота. Омиленоста на неговиот култ во Византиската црква нималку не ослабнала ниту кога во 1087 година поморците од Бари ги ограбиле неговите мошти и ги однеле во Италија, после што Мира набрзо паднала во турски раце.

ЕПИСКОПОТ И ПОЛИТИКАТА

Византиските епископи во основа ги почитувале каноните, кои што на свештенството им ја забранувале не само воената служба, туку и вршењето на државни функции. Тоа што во историските извори наидуваме на извештаи за епископи кои се суспендирани затоа што со оружје в рака се бореле против Сарацените, па дури и ги убивале непријателеите во борба, само покажува дека оваа забрана била кршена, но и покрај тоа останувала во сила. Сличното важи и за преземање на функции во цивилната управа. Од крајот на XI век можат да се сретнат митрополити во функција парадинастевонта (*παράδυναστεύοντες*), што одговара на положбата премиер. Таа должност ја вршеле *Јован од Сид* за време на царот *Михаило VII* или *Фока од Филадельфија* за време на царот *Јован III Дука Ватац*. И тука се во прашања повеќе исклучоци, откулку правило. Во повеќето случаи се водело сметка за строгата поделба на државните и црковните кариери.

Тоа секако не значи дека епископите биле примерни и дека воопшто не учествувале во политичкиот живот. Црковната положба, токму напротив била нераскинливо поврзана со политиката. Покрај авторитетот на својата

функција, како и правото да ја контролираат провинциската управа, што им припаѓало според Јустинијановото законодавство, епископите неизбежно биле вовлечени во политичките настани во својата епархија, и посебно во кризните времиња. Благодарение на богатствата на своите цркви, кои често биле големи, тие автоматски се вбројувале меѓу провинциските „моќници“. Додека чиновниците од царската управа и управниците во секоја поединечна провинција најчесто поминувале само по неколку години, епископите, по правило, не биле преместувани, па затоа подобро ја познавале својата област и имале јасна слика за состојбите што владееле во неа. Како примери и заштитници на својата паства, тие во случај на различни судири често доброволно или под принуда ја преземале улогата на посредник помеѓу царската управа и локалното население, што во многу случаи ги доведувало во положба помеѓу чеканот и наковалната. Како, на пример, требало да се постави еден епископ кога во неговата провинција би избувнало востание? Ако би повикувал на негово задушвање, постоела голема веројатност дека бунтовниците ќе ги убијат него и неговите приврзаници. Ако, пак, им се придужел на востаниците, ги имал сите причини да го очекува најлошото од царот ако овој победел. Многу византиски епископи во такви ситуации биле прогонувани, ослепувани, осакатувани или убивани, бидејќи трета опција, т.е. воздржување од било какво мешање во спорот, во повеќето случаи немале.

Се разбира дека на царевите им било во интерес да го контролираат изборот на црковните великодостојници, за да ги обезбедат не само државните, туку и црковните функции да ги заземаат луѓе од доверба. *Никифор II Фока* (963/69), дури и покрај противењето на тогашниот патријарх, донел закон што на царот му давал одврзани раце при изборот на црковните великодостојници. Неговиот наследник морал да го повлече овој закон, но царската контрола останала во сила. Реално гледано, поставувањето на функциите пониски од архиепископската, сепак, во најголема мерка било препуштено на митрополитите и локалните великодостојници. Тука локалните интереси биле во прв план, посебно на периферијата на Царството, во провинциите во кои што мнозинското население не разбирало грчки, па веќе од јазични причини било препорачливо да се избере кандидат кој или потекнува од дадената провинција или барем во неа престојувал подолго време. Така, на пример, во V век ерусалимскиот патријарх за епископ на штотуку покрстените сараценски номади во палестинската пустина им поставил еден од нивните шеици.

При изборот на митрополит одлуката во прв ред зависела од царот. Потеклото на кандидатот немало значајна улога. Слично како провинциските управници и високите чиновници во државната управа, царот ги избирал и ги праќал во дијецезите што им ги наменил, не водејќи притоа сметка дали на кој било начин се поврзани за местото на своето идно службување и не земајќи ги предвид локалните интереси. Свештеник по потекло од Арг можел да стане митрополит во Никеја, додека оној од Ламп во Анадолија можел да биде поставен во Охрид. Ако го разгледуваме потеклото на митрополитите, за што веќе беше кажано, под услов тоа да е воопшто познато, ќе добиеме многу шарена слика, и тоа на целата територија на Царството. *Арет* од Кесареја во Кападокија потекнувал од Патрас на Пелопонез. Солунските митрополити

Лав и *Евсевј* по потекло биле од Цариград, при што вториов првобитно бил предвиден за митрополит во Мира. Атинскиот митрополит *Михаило Хонијат* бил роден и одраснат во градот Хонија во Анадолија, додека *Теолит* бил роден во Филаделфија. И кај митрополитите, како и кај другите државни чиновници можат да се воочат семејни кланови чии што членови помалку или повеќе истовремено биле на чело на дијецезите во различни делови на Царството. *Александар од Никеја* и *Јаков од Лариса* (X век) биле родени браќа, како и митрополитите на Сид и Анкира во времето на *Михаил IV* (1034/41). Често се случувало внук на митрополит да ја продолжи кариерата на својот постар роднина, кој обично претходно се грижел за неговото воспитување. Веќе споменатиот *Јован Мавропод*, митрополит на Евхаита, бил внук на клавдиополскиот епископ и бугарскиот архиепископ *Лав*, а митрополитот на Хон внук на митрополитот *Петар* (X век). *Теодор* од Натолија, напишал историографски дела, што не се зачувани. Се случувало, исто така, на внук да му биде доделена истата дијецеза како на неговиот постар роднина, практично како да му е дадена во наследство. Така се случило со *Никифор Хрисоверг* на положбата митрополит на Сарди. Во овој рулет со високите црковни функции во игра биле, покрај огромното богатство на многуте дијецези, и крупни економски интереси. Неговиот центар бил Цариград, каде што кандидатите се учеле или каде што напредувале во црковната кариера, создавајќи притоа во опкружувањето на дворот и *Св. Софија* лоби, што ја поддржувало нивната кандидатура пред царот. Се чини дека симонијата, и покрај строгите канонски забрани, во такви прилики била широко распространета, дури и кога се во прашање највисоките црковни великодостојници.

Доколку новопоставените митрополити од, каква било причина, не ги исполниле царските очекувања, тие, за разлика од чиновниците во државната управа, не можеле едноставно да бидат преместени на некое друго место, но затоа, пак, во секој момент можеле да бидат сменети. Ако пак би ги оправдале очекувањата, би можело да им бидат доверени и задачи надвор од нивните директни надлежности, како што е случајот митрополити - парадинастевонта, кои за своите цареви дури воделе и државни работи. На митрополитите, освен тоа, им биле доверувани и меѓународни пратеништва, затоа што биле на високи функции, почитувани и во далечните земји, а посебно во христијанската Западна Европа, но и затоа што биле образовани и затоа што на Царството му било полесно привремено да се лиши од нивните услуги отколку кога биле во прашање намесниците на провинциите, кои во хиерархијата биле непосредно зад нив. Кај пратеништвата упатени кон нехристијанските народи секогаш извесна улога имале мисионерските определба и подготвеност на разговор за религиските прашања што, барем во теорија, секогаш постоеле, а тука еден митрополит секако би бил од корист. Митрополитот од Синад во текот на службениот пат на дворот на *Отон III* (998), каде што требало да се преговара за венчавањето на младиот западен цар со една византиска принцеза, на своја рака решил да се вмеша во државниот удар во Рим, така што го поддржувал прогонот на саксонскиот папа *Гргур V* и успешно ја истакнал кандидатурата на неговиот грчки противник, росанскиот епископ *Филагата*, кој меѓутоа, недолго потоа бил сменет и сурово казнет. Во писмата упатени до пријателите

во Цариград тој со цинично задоволство известува за искуствата што ги стекнал, влечејќи ги политичките конци во стариот Рим.

Царевите најодлучно го користеле своето право за именување на црковните великодостојници при изборот на цариградските патријарси, бидејќи тие резидирале во прстолнината, речиси врата до врата со царевите. Во другите патријаршии, посебно онаа во Рим, царот, заради големата географска оддалеченост, често само го потврдувал кандидатот избран во согласност со локалните желби, под услов да бил со православна вера и да ветувал извесен степен на доверливост. Во самиот Цариград никој не можел да биде избран за патријарх против царевата волја или, барем, не можел долго да остане на таа положба. Византиските црковни поглавари не биле во состојба да водат самосвесна, самостојна политика, како што тоа го правеле средновековните папи, кои главно или не морале да водат сметка за никаков цар или пак царот со кој што имале работа бил многу далеку од Рим. Барем една третина од цариградските патријарси или биле сменети (некои од нив дури и по двапати) или доброволно поднеле оставки. Такви смени или оставки имало во сите епохи на византиската историја и не би можело да се најде ни една династија која што кон своите патријарси постапувала со нешто поголем респект отколку што тоа го правеле другите. *Јустинијан I* (527/65) и *Алексиј I* (1081-1118) смениле по двајца патријарси, а *Андроник II* (1282-1328) дури четворица.

Идеалниот цариградски патријарх морал да биде правоверен во согласност со царските сфаќања, а, освен тоа, и лојален и послушен, имајќи предвид дека како црковен поглавар на прстолнината имал можност да влијае врз расположението на населението, а од друга страна да биде, како дворски епископ, задолжен за крунисувањето, како и за венчавањето и крштавањето во царската фамилија. За некој да станае патријарх морал да му биде добро познат на царот и да ја има неговата доверба. Тоа можеле да бидат свештеници од *св. Софија* или од царската палата, цареви исповедници или побожни монаси, кои со својата харизма успеале да го импресионираат црот, царски учители и воспитувачи или дури и принцови, под услов да не биле амбициозни и со нив да можело лесно да се манипулира. Во патријарси се произведени само двајца царски принцови (оваа титула ја носеле синовите и браќата на царот кој во моментот бил на власт), *Стефан I* (886/93), брат на *Лав VI*, и *Теофилакт* (933/56), најмладиот син на *Роман I*. Во двата наведени случаја решавачка улога немала желбата на царските роднини да се најде почесно место во општеството, туку потребата на местото цариградски патријарх да се доведе што е можно поповодлив кандидат. Двајцата патријарси успеале да ги задоволат во тој поглед царските очекувања. Прототип на покорен патријарх претставувал *Василиј II Каматир* (1183/86), кој после изнудената оставка на својот претходник писмено се обврзал на царот *Андроник* дека ќе направи сè што овој ќе побара од него, па колку и незаконски да било тоа, како и дека нема да направи ништо што не би било по волја на владетелот. Имајќи го тоа предвид, не нè чуди што тој патријарх Василиј морал да тргне по патот на својот цар кога овој бил соборен.

Во ситуациите што изгледале посебно деликатни и безизлезни од гледиште на црковната политика, кога единството на Царството навистина било загрозено,

често бил биран кандидат со политичко искуство и изразита дипломатска вештина. Кога требало да се зададе конечен удар на иконоборството, за патријарх директно од царската канцеларија бил доведен лаикот *Тарасиј*, кој се покажал како сјаен тактичар и стрплив политичар, и покрај неговото неканонско посветување. И двајца негови наследници, *Никифор* и *Методиј*, биле поставени на тоа место, благодарение на своите изразени политички способности. Двајцата со извесни успеси се труделе, со што е можно помалку жртви, да ја реорганизираат црквата по крајот на иконоборството. Сличното важи и за *Константин Лихуд*, кој после блескавата кариера во државна служба бил избран за цариградски патријарх (1059/63) како би, после политичките ексцеси на својот претходник *Михаило Керулари*, повторно ги воспостави вообичаените односи помеѓу царот и на него потчинетите цркви. И *Јован XI Век* (1275/82), како висок свештеник во *Св. Софија* повеќе пати ја докажал својата умешност во дипломатските мисии, пред *Михајло VIII* да го именува за патријарх со задача да го оконча црковниот раскол со Рим.

Причините за сменување или оставка одговарале на оние за именување. Најчесто во прашање биле разликите помеѓу царот и патријархот во религиските прашања. Тоа важи за патријарсите *Антелиј* и *Евтихиј* во времето на *Јустинијан*, за *Герман I* и *Никифор I*, кои иконоборските цареви ги принудиле на оставка или за веќе споменатиот *Јован XI Век*, кој веднаш по смртта на *Михаил VIII* (1282) го собориле неговите антиунионистички ориентирани наследници. Понекогаш, верските прашања се само наведени како причина за да се прикријат политичките несогласувања. Причина за сменување или оставка на патријарх можела да биде и промената на царскиот трон или смената на династијата. Со смртта на царот обично исчезнувал и односот на меѓусебна доверба на која почивала соработката на дворот и црквата. Затоа синот или некој друг наследник, барал нов црковен партнер. Доколку на престолот дошла нова династија, посебно во случај онаа претходната насилно да била сменета, новиот владетел, уште несигурен во својата нова улога, често чувствувал потреба да се потпре на прифатениот авторитет на актуелниот патријарх. Доколку не можел да му верува, нов го избирал од редовите на црковните луѓе меѓу сопствените следбеници. Првата од опишаните можности ја одбрал, на пример *Јован I Цимиски* после убиството на својот претходник *Никифор II Фока* (969), прифаќајќи ја епитимијата што му ја наметнал многу ценетиот патријарх *Полиеукт*, само овој да се согласи своерачно да го круниса. Парадигматски пример за втората можност претставува, наспроти тоа, кариерата на славниот патријарх *Фотиј* (858/67 и 877/86), полна со подеми и падови. Тој на местото патријарх дошол како лаик, а не според канонската процедура, и тоа кога царот *Михаило III* го сменил патријархот *Игнатиј* поради извесни несогласувања во областа на црковната политика. Фотиевото поставување само ја заострило напнатоста меѓу самите византиски епископи од една, како и меѓу Рим и Цариград од друга страна. Затоа *Василиј I* веднаш по стапувањето на царскиот трон го сменил *Фотиј* и го вратил *Игнатиј*, за на тој начин за себе да ја подобри црковната партија која била нерасположена кон неговиот претходник. По Игнатиевата смрт тој го вратил *Фотиј* на старата положба, било со желба така да овозможи сеопшто помирување, било затоа

што не сакал да се откаже од услугите на овој многу талентиран и многу образован човек. Штом *Василиј I* умрел (886), неговиот син *Лав VI* веднаш го испратил во прогонство, тој автократски расположен патријарх, кој покрај тоа му бил и учител, затоа што овој најверојатно му изгледал премногу моќен или дури и самоволен.

Од сето досега кажано, произлегува дека цариградските патријарси во византиската политика повеќе ја имале улогата на жртва отколку на движечка сила. Многумина од нив во борбата за вистинската вера ги загубиле слободата и положбата. Дури и кога учењето, што тие го застапувале на крајот било прифатено како исправно, тоа ретко се случувало додека бил жив царот кој што застапувал поинакво мислење, бидејќи одлуката за тоа што ќе се смета за православно, а што не, во Цариград главно ја донесувал актуелниот цар. Оние патријарси кои поседувале соодветен инстинкт и вештина секако можеле да направат многу во рамките на утврдените граници, било така што активно ја поддржувале политиката на својот цар, било така што ја искористувале слабоста на некој малолетен или несигурен цар. Патријархот *Сергеј I* бил, се чини најзначаен советник на царот *Ираклиј* во политичките и црковните прашања. Кога овој, после војните со Персијците, морал долго да отсутствува од Цариград, Сергеј дури ја презел улогата на негов заменик. Додека пак царот *Константин VII* не станал полнолетен, патријархот *Никола Мистик* со години управувал со византиската внатрешна и надворешна политика.

Кога патријархот би се обидел да ги измени правилата на политичките игри што владееле во Византија, неизбежно бил сменуван. Доаѓајќи по втор пат на положбата патријарх споменатиот *Фотиј* се чувствувал толку силен и толку надмоќен во однос на своето опкружување што се обидел да изработи теориски основи за драстична револуција во функцијата патријарх. Неговата формулација, според која патријархот со своите зборови и дела ја симболизирал вистината, претставувајќи со тоа жив Христосов одраз, била во спротивност со традиционалните византиски претстави за хиерархискиот поредок Христос—цар—патријарх. За *Лав VI* таков црковен поглавар бил неприфатлив во Цариград и затоа Фотиј морал да замине.

Бил сменет и *Михаило Керулари* (1043/58), кој на царските привилегии посегнал на помалку суптилен начин, така што облекол црвени чевли. Патријархот Михаило во младоста учествувал во превратот против *Михаило IV*, после чија што пропаст немал друг избор туку да замине во манастир. Кога на престолот дошол неговиот поранешен соучесник *Константин IX*, тој го прогласил замонашениот Михаило за цариградски патријарх, во обид да го утеши за прокоцканата световна кариера. Својата положба Михаило ја политизирал колку што можел повеќе. Во текот на преговорите со Рим за црковна унија (1053/54) патријархот, користејќи ја својата неверојатна демагошка вештина, успеал против царската воља да испровоцира судир со римските легати. При еден генералски бунт против *Михаил VI* му пошло одрака за нов цар да наметне свој кандидат, *Исак I Комнин*, за да потоа многу се разочара кога тој не се покажал готов да му остави одврзани раце во политичките работи. На царот му успеало да го смени незгодниот патријарх, но Михаило, дури и во прогонство имал толку силно влијание на цариградското население што царот Исак набргу

морал да абдицира во корист на еден роднина на сменетиот црковен поглавар.

Но, со исклучок на *Михаил Керулари*, кој со своите амбиции за световна моќ и со својата неверојатна политичка продорност повеќе бил нереализиран цар отколку типичен патријарх, поединечните византиски црковни поглавари по правило поседувале онолку политичка моќ и слобода во одлучувањето колку што царот и државната управа биле подготвени да им ја дадат. Како група можеле да влијаат на текот на политичките збиднувања, барем во текот на последните векови на византиската историја. Под група овде ги подразбираме таканаречениот „постојан синод“, *синодос ендимуса*, со кој претседавал патријархот и што заседавал повеќе пати седмично во Цариград. Право на глас на него имале сите митрополити и архиепископи, кои во дадениот момент би се нашле во престолнината, а, исто така, и високите чиновници на Патријаршијата. Се расправало и одлучувало за теолошки и канонски прашања, за проблемите во односот помеѓу царот и црквата, а пред сè за поставување и сменување на патријарси, митрополити и архиепископи. Желбата да се учествува во Синодот се влијае на распределбата на привлечни функции и лично да се дојде до профитабилни функции, изгледа дека само ја зајакнувала намерата на митрополитите што почесто и што подолго да престојуваат во Цариград.

Се чини дека политичкото влијание на Синодот пораснало во текот на последната третина на XI век. Многу митрополити, кои од Анадолија пред Турците побегнале во главниот град, тогаш со години не биле во можност да се вратат во своите дицези. Осиромашени поради губењето на своите области и принудени на престој во Цариград, фрустрираните митрополити се тешеле со синодските активности. Не е случајно што во бунтот против царот *Михаило VII Дука* (1078) незадоволните ја одиграле решавачката улога, како ниту тоа што при акламацијата на неговиот наследник *Никифор III Вотанијат*, прв пат во византиската историја покрај Сенатот и Синодот се јавува како консултативна група и тоа пред жителите на Цариград. Така собрани во Синодот, митрополитите можеле да вршат сериозен притисок не само на патријархот, туку и на царот.

Отприлика во истото тоа време (крајот на XI век) во византиското сликарство почнал да се шири нов начин на прикажување на светиот епископ, што во претстојниот период се развило во стандарден елемент на апсидалната декорација. Во долниот регистар на ѕидот на апсидата се претставени две епископски поворки, што од левата и десната страна се движеле кон нејзиниот центар, каде што се наоѓал олтарот. Поединечни епископи се движеле во тивка молитва кон олтарот, благо наведнати нанапред. На свитоците, што ги држеле в рацете, најчесто биле испишани цитати од Василиевата или Златоустовата литургија. Бројот и идентитетот на епископите варираше од конкретна црква, епоха и регионот, иако тројца хиерарси и *Атанасиј од Александрија* речиси секогаш биле присутни. Оваа нова иконографска концепција на светите епископи, како поврзани групи, може да се доведе во врска со новостекнатата групна самодоверба на митрополитите од „постојаниот синод“.

ЕПИСКОПОТ И МОНАШТВОТО

Византиските епископи ја започнувале својата црковна кариера главно како монаси, така што барем еден дел од животот го поминале во манастир. Во Византиската црква тој монашки аспект има долга традиција. Тоа што така голем број епископи потекнувале од монашкиот сталеж не произлегувало од никаков канонски пропис. Корените на таа појава треба да се бараат во византиското уверување дека најдиректниот пат до Бога води преку монашката аскеза. После службеното признавање на христијанската религија во Римското Царство, можности за мачеништво речиси веќе и да немало. Од тогаш најсигурен начин да се оствари совршенство се сметало доброволното мачеништво на аскетите. Тоа подразбирало контемплативен живот посветен на Бога, со целосно одрекување од сите радости и пријатности на овој свет и изложување на патења што испосниците сами себеси си ги наметнувале. Доживувајќи такво искуство, епископот би можел да делува во согласност со Божјата волја. Во таа смисла раните црковни отци (*Василиј* и *Григориј*, епископ на Ниса) го толкувале, на пример, Мојсеевиот живот, што после долгогодишен престој во пустината го видел Бога во несогорливата капина. После тоа, пророкот можел да ја исполни својата мисија кај еврејскиот народ. Монашкото потекло на епископот обезбедувало духовен авторитет. Покрај тоа, постоела една дополнителна причина, што била од сосема практична природа. Во Византија пониското свештенство по правило живеело во брак, а епископската функција барала целибат. Кандидатите, кои го исполнувале тој услов, можеле да се најдат главно меѓу монасите и евнусите.

Многумина од оние, кои се замонашиле од длабоки убедувања, ја одбивале епископската положба доколку им била понудена. Некои од нив, како Григориј од Назијанса, не сакале да се одречат од контемплативниот живот, други немале волја да се покорат на цврстиот поредок на институционализирањето на црквата, додека трети се плашеле дека неизбежно ќе се компромитираат и ќе си ги извалкаат рацете ако се занимаваат со световни работи. Во византиската хагиографска книжевност бегството од епископската положба прераснало во вистински топос (*τόπος*)—било да станува збор за житија на свети монаси кои успеале да останат во манастирот или за житија на оние кои кога-тогаш подлегнале на притисокот и ја прифатиле несаканата функција. Личности како епископот *Георгија од Амистрис* во Понт (умрел околу 825) се вистински исклучок. Тој, наводно, доброволно го напуштил манастирскиот живот, не сакајќи засекогаш егоистички да се концентрира исклучиво на сопственото духовно совршенство, туку и да им служи на своите блиски. Како форма на живот, монаштвото истовремено претставувало и подготовка за епископската функција и нејзина целосна антитеза. Во прашање е, значи, некој вид на непрекинат конфликт во историјата на Византиската црква.

Византиското монаштво од самиот почеток имало извесна воочлива анархистичка црта. Тоа одело кон оддалечување од градовите и цивилизацијата, од префинетите јадења и античкото образование, но и од секаков вид на државен и црковен авторитет. На тие стандарди било спротивставувано повлекувањето во пустина, во непристапните планини, па дури и на осамен столб, со желба да

се води живот исполнет со доброволен строг пост, одрекување од сонот и во молитва. Оваа херојска егзистенција предизвикувала општо воодушевување на современите, а многу монаси ги наведувала кон епископите да чувствуваат извесна духовна ароганција, бидејќи овие живееле во градовите, се бањале во бањи и читале класична литература. Овој антагонизам помеѓу монаштвото и епископите не згаснал ниту кога во градовите и нивните предградија биле изградени раскошни киновии и кога многу богати Византинци на своите селски имоти подигнале сопствени манастири, што изгледале како вили, како би можеле во нив да се повлечат во контеплативен (набљудувачки) живот. Од тој момент контроверзата се развивала на две нивоа—идејно и материјално. Во прашање од една страна е моралната надмоќ, а од друга, контролата над манастирските имоти што често биле огромни. Правната ситуација притоа била целосно јасна. И каноните и световните закони им давале на епископите јурисдикција над монасите и нивните манастири во сите прашања на монашката дисциплина и исправното управување со манастирските имоти. Во практика, на двете страни им стоеле на располагање многу можности да ги заобиколат и законите и каноните. Многу епископи под своја надлежност бесрамно ги користеле имотите на манастирите за сопствено збогатување, но, исто така, имало и монаси кои се извлекувале од дисциплинската контрола на епископите, чиј што авторитет не го признавале. Тоа ги објаснува практичните и душевните дилеми од кои што често пателе побожните монаси поставени на епископска положба.

Уште *Јован Златоуст*, иако во младоста бил монах, тврдел дека аскетите кои долго немале контакт со светот не се погодни за епископската должност. Тоа тврдење се покажало точно во случајот со свети *Теодор од Сикион* (VI/VII век), кој, како многу ценет архимандрит, бил избран за анастасиополски епископ во централна Мала Азија. Во новата служба тој претрпел целосен неуспех, бидејќи не можел да се избори со практичната страна на својата должност. На него не му пошло од рака да го изглади спорот помеѓу измачените работници на црковните имоти, од една, и моќните закупци, од друга страна, така што спорот дури се завршил со крвопролевање. Епископот потоа бил обвинет и за расипување на црковниот имот, за да како круна на сето тоа уследил обид за труење. Неговото отсуство истовремено предизвикало попуштање на дисциплината меѓу монасите во манастирот што самиот го основал и го водел до преминувањето на новата функција. Со образложение дека не може истовремено да служи на двајца господари, т.е. на манастирот и епархијата, свети Теодор на крајот се одрекол од епископатот и се вратил кај своите монаси. Други поранешни монаси во редовите на епископите и патријарсите се обидуваале да ги искористат правата што на хартија им припаѓале така да и дисциплинираат монаштвото и манастирите. Тие посебно се труделе да го искоренат псевдоаскетскиот плевел, но во тоа најчесто имале сосема мал успех. *Евстатиј Солунски* напишал долг трактат против монашките ексцеси. Тука, користејќи се со иронија, се обидел да ги постави на свое место стилитите и другите свети луѓе кои што се фалеле со смрдливите рани кои што самите на себе си ги нанесувале. Доаѓајќи на високата должност, цариградскиот патријарх Атанасиј I, кој и самиот како монах водел живот на монах-скитник,

се залагал енергично за традиционалните монашки карактеристики, како што се послушноста и *stabilitas loci*. Со тоа монасите ги отерал во таборот на своите, инаку многубројни непријатели, што на крајот довело и до губење на и положбата.

Меѓу Византинците од сите општествени слоеви ексцентричниот монах -аскет, кој со секојдневно мачење и одрекување се изборил за место во рајот, па понекогаш и за фанатично обожавање од современите, бил и останал неспоредливо поомилен од епископ кој, служејќи на блиските, морал да се бори со проблемите на практичниот живот. Тоа, меѓу другото, се одразува и во фактот дека во византиско време за светци биле прогласувани голем број монаси, а сразмерно помал број епископи. Фантазијата на своите современници епископите очигледно не ја поттикнувале, за разлика од екстремните аскети и столпници, кои на светот му понудиле извесен аспект на натприродно. Во Византија, од друга страна, постоеле сатири за монасите кои ги изневериле своите високи идеали, додека слични сатири за епископите немало.

На крајот, ќе се осврнеме на уште еден аспект на епископската должност, што се јавил дури во текот на пропаста на Византија. После повлекувањето на војската пред арапските, а подоцна и турските освојувачи и пропаста на цивилната управа, епископот често останувал единствен и последен византиски авторитет. Тој тогаш излегувал пред непријателите да преговара за предавањето на градот, да ги брани „правата“ на локалното население и да се обиде да им ги олесни животните услови во претстојниот период. Во многу случаи тој останал на својата непријатна положба, обидувајќи се да ги одржи врските со Цариград колку што условите тоа го дозволувале. Така било кога Арабјаните ги освоиле Египет, Палестина и Сирија, а подоцна кога Турците го покорице целото Царство. Во тој контекст многу се емотивни извештаите на митрополитот Матиј Ефески. Тој, меѓу 1340 и 1351 година продолжил да ја врши својата пастирска должност во епархијата која што му била доверена, иако бил изложен на напади и малтретирања од страна на муслиманското население и власта. Славната црква *Св. Јован* била претворена во џамија, епископската палата реквизирана, а земјишните имоти одземени. Христијанската заедница ја сочинувале само робови и заробеници. Слободата на движење му била ограничена, преписката попречувана, турското население го гаѓало со камења, но тој, и покрај тоа, истрајал сè додека патријаршискиот синод не го сменил поради еретички склоности. Тоа било сто години пред падот на Цариград.

II. 8. ДРЖАВНИОТ ЧИНОВНИК

Својата посебност во средновековна Европа Византиското Царство ја должи на фактот дека била единствената држава што пред XII век имала централизиран систем на владеење, во која што иницијативите од центарот пристигнувале до нејзините најоддалечени области и што со векови била способна својата волја да ја наметнува на народите од различни раси и јазици, понекогаш и со спротивставени интереси. Значи, само во Византија и во помала мерка во муслиманските земји постоеле луѓе во чии што раце имало дел од државната власт и кои што биле одговорни на државата.

Што и да е за нив напишано, такви луѓе имало малку, што може да изгледа нелогично за теократска држава во која што царот, кого што Бог го избрал, бил негов претставник на Земјата. Слично на древните источни монархии, а потоа и на хеленистичките држави, се сметало, всушност, дека царот владее со членовите на својот дом, кои сочинувале едно посебно тело, добивале наредби, непосредно или посредно од владетелот кој ги одбрал и официјално имале должност да ги извршуваат, под закана со казна за злоупотреба на службената должност. *Јован Катафлорон*, *вестис* (βέστης) и *нотариус тон икиакон* (νοτάριος τῶν οἰκειακῶν), стратег и попишувач, *анаграфевс* (ἀναγραφεύς), на темата Смолен со ново подрачје Солун и Сер во Македонија, добил од „моќниот и божествен цар“, како што стои во официјалниот документ, кој во 1079 година потпишал налог да ги проучи законските прописи на своите претходници, за да го одреди износот на данокот што треба да го плати една мала религијска установа близу до Јерисо на Халкидики.

Извршувањето на царската волја не можело да се избегне. Текстот на прописите што ги донела царската канцеларија во тој поглед е совршено јасен: „Врз основа на овластувањата и законската сила на оваа хрисовула (χρυσόβουλλος λόγος - официјален царски документ со златен печат) на моето величество“, пишува во хрисовулата на *Андроник III* упатена до манастирот *Св. Јован Продром* на Манихејската Гора, во 1332 година, „сето тоа (привилегиите дадени на манастирот) ќе останат непроменети и трајни, без можност кој било и кога било да ги прекрши или погази, и актуелниот управник, даночен или некој друг државен чиновник, кој ќе се обиде на некој начин од тоа да отстапи, ќе се увери дека тоа е невозможно, ќе биде отстранет од својата положба и ќе биде отпуштен“.

Се сметало дека насекаде во Царството имало државни чиновници, кои, помалку или повеќе, си ја вршеле ревносно службата во општеството—*тин дулиан ту кину метахиризомени* (τὴν δουλείαν τοῦ κοινοῦ μεταχειρίζομενοι).

Да се вратиме на поимот јавно и приватно, што историчарите го презеле од средновековниот Запад. Византинците му додале нешто ново. Во Византија немало локална управа во вистинска смисла на зборот, ниту концентрација на јавната власт во рацете на големите поседници. Државата во внатрешноста ја претставувале цивилни или воени управници и црковните великодостојници, кои непосредно зависеле од неа. Сите тие имале неколку претставници, кои би можеле да ги наречеме „државни чиновници“. Но, за извршување на своите основни активности давале овластувања на угледни локални личности, еснафите

собрани во конзорциум, кои заеднички биле одговорни пред претставниците на државата за извршување на одредени јавни должности, како што се селските општини хорија (χωρία), задолжени за прибирање на даноците од својата територија, по налог на државата и во согласност со нејзините прописи. Така, на пример, финансиското работење на големите поседи, световни или црковни, го воделе приватни лица, на кои им било доверено вршење на јавни работи и кои се грижеле тоа да биде под контрола на државата и во согласност со нејзините прописи.

Царската титула претставувала концентрација на целокупната политичка власт во рацете на една личност. Со оглед на тоа што светата царска палата, до XII век, била царска резиденција и, согласно со тоа, седиште на владата, разбирливо е зошто персоналот на палатата секогаш бил влијателен меѓу претставниците на власта. Тој персонал имал врска со вршењето на сите јавни должности. Царот владеел со државата преку претставниците кои биле во блиска врска со него, заземајќи некои помали или поголеми почесни положби во царската палата, или имале некоја дворска титула која им обезбедувала одредено ниво во општествената хиерархија.

Значењето на тие дворски предности било големо: „Сета слава во животот, која, што се базира на сјајот на титулата, во очите на другите постанува видлива дури преку положбата на величествената трпеза и преку така посакуваното присуство на ручекот кај нашите многу мудри цареви“, пишувал 899 година *Филотеј*, автор на Клеторологионот, ранг-листа на византиските функционери. Нечија угледна положба во византиското општество и вредноста на титулата што ја имал биле во согласност со општественото уредување, со она што било нормално во Царството што себеси се сметало за наследник на Римското Царство, и во кое што царот, кого го „крунисал Бог“, имал, меѓу другото, задача тоа уредување да го одржува и да обезбеди благосостојба на своите поданици; тоа уредување (таксис, τάξις) било дел од царскиот култ. Царот *Константин VII Порфирогенит* тоа го објаснува во предговорот на *Книгата за церемониите*: „Исто така, неретко ја нарекуваме лошо уредена заедница онаа чии што членови се собрани без ред и не прават целина, како и царската држава ако со неа не се раководи и владее како што треба“ и додава дека да не се почитува редот е исто што и на царската слава да ѝ се одземе она најзначајното, а оној кој би го толерирал тоа би го занемарил народот и сè би уништил.

НАЧИН НА ВРАБОТУВАЊЕ НА ДРЖАВНИТЕ ЧИНОВНИЦИ

Квинт Аврелиј Симах, римски префект, му пишувал во 384 година на царот *Валентинијан II*: „Ќе направите повеќе за својот град ако градските функции им ги доверите на оние што не ги барале“, а во 450 година царот *Маркијан* таквото гледиште го потврдил во новелата што се однесува на неспособноста и нечесноста на државните чиновници: „Вие сте (Ваше величество) ставиле точка на поткупливоста на државните чиновници и сте ги придобиле, против нивната волја, угледните и способни луѓе, верно да управуваат со приватните работи на дворот и државата, бидејќи знаете дека државата ќе биде среќна ако

со неа управуваат луѓе кои таа работа не ја сакале и кои што обично одбивале да вршат јавни функции“.

Положбата на државен чиновник била многу привлечна. Писателот *Либаниј*, најпознат ретор од IV век, вака му го препорачува на *Татијан*, префектот на Источните префектури, својот вонбрачен син *Кимон* да стане член на градското собрание на Антиохија: „Ќе се задоволи со сè што ќе му биде понудено, бидејќи со тоа ќе добие загарантирани права, за кое било време, макар и само за еден месец“.

Меѓутоа, за голем број државни чиновници царот не можел лично да ја проверува вредноста на кандидатот и се потпираше на препораките на оние од своето опкружување во кои имал доверба: „Царот е човечко суштество“, рекол *Амијан Марцелик*, „и тој не знае кому треба да го довери вршењето на државните работи“, за разлика од Бога, кој ги познава заслугите на секој човек и не му се потребни никакви препораки.

Од препораките што биле плаќани (*suffragium*) немале корист кандидатите со скромно потекло. Но, притисокот бил толкав што царската влада подлегнувала на него и само барала кандидатот со препорака за унапредување да плати 50 златници, додека оние кои биле унапредени врз основа на годините на служење, плаќале само 5 до 10 златници.

Разбирливо е дека тој вид царска попустливост ја отворал вратата на корупцијата, положбите во државната служба се продавале на високи места, така што *Јустинијан* во VI век, како и *Теодосиј* во претходниот, за управници на провинциите, за нивни намесници и други државни чиновници од сличен ранг ја вовеле следнава заклетва: „Се колнам дека не сум и дека нема на никого апсолутно ништо да дадам за положбата што ми е доверена ... ниту за препорака до царот, ниту на префектите и другите великодостојници или блиските на нив“. Треба да се знае дека паричната сума, што кандидатите ја плаќале за да добијат положба управник на провинција, одговарала на речиси двојно повеќе од годишната плата и дека повеќето од нив морале да се задолжуваат за да ги соберат тие пари, надевајќи се дека ќе ги надоместат од своите поданици.

Јустинијановите наследници безуспешно настојувале да ја искоренат таа практика. Така, *Лав VI* (886-912) одредил тарифа што го земала предвид исплаќањето или неисплаќањето на платата на новоунапредените чиновници, што можело да се смета за државен заем, а за кандидатот доживотна служба. На таа парична сума се додавале трошоците на владата за секое такво именување или унапредување. Нешто поинаков случај споменува *Константин VII Порфирогенит*, – управувањето со византиската држава дава призивок на суровост. Еден стар свештеник по име *Ктенас*, црковен пеец без конкуренција во *Новата црква* (Иво Цариград), поседувал големо богатство. Сакал да стане протоспатариј (носител на достоинството „прв мечоносец“), што било многу висока титула, за да може да носи епикуцулон (ἐπικουτζούλον), свечена наметка, и да седи во салата во царската палата пред престолната сала–лавсиакос (Λαυσιακός), каде што се собирале високите државни чиновници пред приемот кај царот или да биде во негова придружба на некоја свеченост и каде што седиштата биле резервирани за сите нивоа на државни чиновници. Платата на протоспатариј изнесувала една фунта, а цената на таа титула била меѓу 10 и 18

фунти. Ктенас предложил да плати 40 фунти, но царот мислел дека е апсолутно неприфатливо еден свештеник да стане протоспатариј. Ктенас тогаш понудил скапоцени камења и мебел во вредност од 20 фунти. Царевитот миленик патрикиј *Самонас* посредувал и *Лав VI* попуштил. Две години подоцна Ктенас умрел.

Начинот на вработување на државните чиновници бил секаде ист. Од нив повеќе се барало општо отколку стручно знаење, од убаво пишување на писма до говорнички вештини, а посебно познавање на правото. Во *Книгата на епархот* (епархот е градоначалник на Цариград) се наведуваат следниве услови за оние кои во почетокот на X век сакале да бидат примени меѓу 24 царски нотари: „Нотар не може да биде именуван без советување и согласност на примикирот (шеф) и другите членови на колегиумот на нотарите. Потребно е одлично да ги познава законите, да има прекрасен ракопис, да не е брблив ниту дрзок, пристojно да се однесува, но неговото однесување да влева почитување, да може правилно да расудува, да ги развива своите умни способности, течно да се изразува и да има совршен стил на изразување, без што би можел лесно да биде збунет од измамите што ја менуваат содржината на текстот или она што во него сака да се нагласи. Ако некој нотар кога било дојде на идеја на тој начин да ги менува смислата на законот и писмените упатства на власта, оние кои го поддржале (во време на неговата кандидатура) сносат одговорност за тоа. Кандидатот мора напамет да знае 40 титули од прирачникот (станува збор за Прохиронот, законот на Василиј I) и да ги познава шеесетте книги на Василиките (исто така од Василиј I); мора да поседува општа култура, без која би можел да прави грешки во составувањето на своите одлуки и да греша во стилот. Му се оставало доволно време во целост да ги искаже своите физички и интелектуални способности. Мора да состави една одлука, на самото место, пред членовите на колегиумот, за да ги увери дека од него нема да доживеат непријатно изненадување. Ако и покрај тие мерки на претпазливост се случи да направи грешка, ќе ја загуби својата положба“.

„Еве како се вршел изборот. По земањето изјава од сведоците и испитувањето на кандидатот, овој би се, со наметка на себе, појавил пред надалеку славниот градоначалник на Цариград, со присуство на колегијата на нотарите и неговиот шеф, кој ќе се заколне, повикувачки се на Бога и поздравувајќи го царот, дека никаква пристрасност, ниту сплетки, ниту роднински или пријателски врски не придонеле на кандидатот да му биде доделена таа положба, туку само неговите добрини, неговото сеопфатно знаење, интелигенцијата и способноста. После пригодната беседа, актуелниот градски префект пред префектскиот трибунал го потврдувал изборот на кандидатот, кој од тој момент станува член на колегиумот на нотарите и е сметан за еден од нив. После излегувањето од зградата на трибуналот, тој би се упатил кон црквата што била најблиску до неговиот дом и таму, во присуство на сите нотари, со нивните наметки, тој ќе ја соблечел својата, би ставил стихар и бил посветен со свештеничка молитва. Потоа сите нотари со своите наметки би му искажале почитување, одејќи зад него во поворката, а шефот на нотарите лично би ја земал кадилницата и го кадел новоизбраниот нотар, кој во раката држел *Библија* и ја носел пред себе. Исправниот пат што требало да го следи го симболизирал димот од

кадилницата што се издигал право кон ликот на Господ. Во таа свечена пригода, новоизбраниот го заземал местото што му припаднало и, исто така, свечено се враќал дома за да го прослави тоа и да се весели со целата придружба“.

Од VI век, а секако и многу порано, на студентите кои сакале да станат државни чиновници секогаш им се советуvalo да го проучуваат правото. Таа грижа на византиските власти посебно била изразена во еден закон на *Константин Мономах*: „Старите законски одредби, што се однесувале на нотарите и адвокатите и што паднале во заборав, мораат да бидат вратени во употреба. Не само што ќе мораат да се образуваат кај номофилаксот (νομοφύλαξ- чувар на законите), туку нема да бидат примени во своите колегии ако овој не го потврди нивното добро познавање на правото и способноста за добро изразување и пишување. Оној кој би го прекршил тоа правило, би бил веднаш отпуштен, за да сфати дека во државните работи не владее веќе неодамнешната немарност, туку старата строгост“. Идните чиновници морале да поседуваат диплома која што ја издавал номофилаксот.

Приемниот испит за државна служба бил тежок и многу сложен. Затоа високите државни чиновници, со мали исклучоци, секогаш биле образовани луѓе и меѓу нив биле сите големи и познати автори, од реторот *Авсониј од Бордо*, учителот на царот *Грацијан*, чиј што конзул бил (379), до филозофот хуманист *Теодор Метохит*, велик логотет (еден вид претседател на влада) на *Андроник II* во XIV век, како и патријархот *Фотиј* во IX век и *Михаил Псел*, енциклопедист и државник два века подоцна. Сите тие стекнале универзитетско образование, во времето кога постоел универзитет во Цариград, или на сопствен трошок се образовале кај приватни професори.

Во принцип, пристапот до највисоките положби во државните служби бил отворен за сите поданици на Царството, личности со скромно потекло од внатрешноста, кои доаѓале во Цариград како студенти, можеле да почнат со вршење на наједноставните работи во државните канцеларии и да дојдат до највисоките функции во чиновничката хиерархија. *Јован Кападокиски*, Јустинијановиот семоќен министер, ја започнал својата кариера во канцеларијата на заповедникот на војската (*magister militum*) во VI век; во XI век *Никифорица* (евнух), *Псел*, *Ксифилин*, *Лихуд*, *Јован Мавропод*... сите со скромно потекло, но надарени и амбициозни, успешно се искачувале по скалата на власта; *Алексиј Апокавк* во XIV век од обичен писар во канцеларијата доместик (*δομέστικος*) на источните теми (управник на провинција) дошол дотаму да го замени својот старешина и покрај својата нестручност, станал паракимомен (*παράκομιόμενος* – старешина на службата во царската ложа), даночен управник – *megadoux* (заповедник на флотата) и префект на престолнината. Но, набргу моќните великопоседнички фамилии ги приграбиле за себе високите чиновнички положби во Царството и после XII век највисоките положби ги заземале дури роднини и сојузници на владејачката династија. Брзо се создавал вистински чиновнички клан, што во своите редови ги прифаќал и странските принцови, а за време на владеењето на династијата Палеолози често и монаси и свештеници заземале цивилни, па и воени положби; во VII век монахот *Теодот* станал логотет, еден вид министер за финансии, а во почетокот на наредниот век на таа положба дошол еден човек од *Света Софија*, кој, исто така, командувал и

со една флота. Таквото учество на свештенството во управувањето со државата било честа појава во XIV и XV век.

ЗАКЛЕТВАТА НА ДРЖАВНИТЕ ЧИНОВНИЦИ

Пред стапувањето на должност претходел свечен ритуал, чии што најглавни делови биле заклетвата и изразот на обожавање на царот.

Од V век од високите дворски чиновници и достоинственици на Царството се барало да полагаат заклетва за верност. Тоа било религиски чин, што придонесувал за јакнење на царскиот авторитет и со него државните чиновници го признавале божествениот карактер на царската власт. Секој нов државен чиновник, пред да стапи на должност, морал да положи заклетва, а при изборот на нов цар сите државни чиновници морале повторно да даваат заклетви. Во времето на владеењето на династијата Палеолози, во XIV век, кога би умрел царот, сите управници на провинциите поднесувале оставки и, собирајќи се, се заколнувале на верност на новиот цар, кој, ако му одговарало тоа, повторно ги поставувал на истите положби. Заклетвата на достоинствениците и државните чиновници за верност се давала писмено и записникот за тоа останувал меѓу документите во дворската архива. „Се колнам во семоќниот Бог, неговиот Син единец Исус Христос нашиот Бог, Светиот Дух, Богородица, светата и возвишена мајка Божја, со овие четири евангелија што ми се во рацете, на светите архангели Михаил и Гаврил, дека ќе ја чувам чиста совеста во однос на нашите божествени и побожни господари, Јустинијан и неговата сопруга Теодора, и дека верно ќе им служам во вршењето на должноста која што ми ја доверија во име на Царството и државата. Припаѓам на светата правоверна и апостолска Божја црква и никогаш и на никаков начин нема да се спротивставам на неа, и ќе направам сè за да ги спречам и другите да го прават тоа. Исто така, се колнам дека никому ништо не сум дал ниту ќе дадам за должноста што ми е доверена, ниту за да ја добијам поддршката, дека не сум ветил ниту прифатил кога било од провинцијата за мене да издејствува позитивно мислење на царот, ниту на возвишените префекти, ниту на другите славни личности кои управуваат со државата, ниту на кого било од нивното опкружување, ниту на кого било друг, туку дека својата положба сум ја прифатил така речиси без плата и затоа сум чист пред поданиците на нашите свети цареви и задоволен со тоа како државата постапува кон мене...“ Така во VI век изгледало стапувањето на должноста префект на префектурата Илирик. Таа должност се преземала за целокупниот чиновнички персонал што се наоѓал под управа на чрефектот и во чие име тој ветувал работливост и непристрасност во вршењето на даночните работи, правичност и правда, пред да каже на крајот: „Ако не би работел сè така, нека на овој и на оној свет бидам изведен пред страшниот суд на нашиот возвишен господ Бог и нашиот спасител Исус Христос, нека ме снајде судбината на Јуда, лепрата на Гиесиј (измамник од *Библијата*), ужасот на Каин и нека бидам казнет според законите на нивната побожност“. Таа заклетва во своето основно значење важела до пропаста на Царството. Еден нејзин општопознат облик од XIV век гласел: „Се колнам во Бога и неговите свети евангелија, пречесниот и живототворен крст,

на светата мајка Божја Одигитрија и на сите светци, дека на нашиот владетел и семоќен цар и светиот(името на царот) цел живот ќе му бидам верен слуга, верен не само на зборови, туку и на дела, што добрите поданици ги прават за своите господари. И тоа сум не само во однос на нив, туку и во однос на возвишената положба што ја имаат и што ќе ја имаат; пријател сум на неговите пријатели и непријател на неговите непријатели; против нив, против нивното вилчество, никогаш нема да работам, нема ништо да преземам, ниту некого ќе подржувам; нема да бидам неискрен, ниту злобен; ќе ги пријавам на царот секое злодело и името на неговите сторители. На царот верно и искрено ќе му служам, ако владее добро и чесно, ќе бидам таков коков што се бара од добар слуга да биде кон својот господар и ако со Божја промисла, тој западне во неволја или биде протеран, ќе појдам со него, ќе ги дела неговите страдања и ќе се изложувам на истите опасности како него во целиот живот се до смртта“.

Цариградскиот патријарх и црковните великодостојници биле должни да ја полагаат таа заклетва кога би вршеле должност на државен чиновник, барем од VIII век.

Новиот државен чиновник во време на свечениот ритуал „примање на службата“ добивал свечена облека, чија боја и украси зависеле од видот на свеченоста. Така, во IX век, ректорот, висок достоинственик на царскиот двор, добивал бела облека и со злато проткаена наметка. Во XIV век, деспотот (δεσπότης) носел шапка украсена со бисери, а во внатрешниот дел од работ на шапката со злато било извезено неговото име. Великиот domestик (μέγας δομέστικος), со скерлетна и златна капа, носел наметка украсена со ликот на царот меѓу два ангела, во средина со многу бисери. И модата имала свое влијание, со тек на времето таа облека станувала потесна, побогата со украси, полна со бисери и скапоцености, додека тоа што се носело на главата, покрај шапката, станало посебна ознака за секоја титуларна положба.

ПОЛОЖБАТА НА ДРЖАВНИТЕ ЧИНОВНИЦИ И НИВНИТЕ НАДЛЕЖНОСТИ

Погоре споменавме зошто бројот на државните чиновници во Византиското Царство бил помал отколку што тоа обично се наведува. Навистина, невозможно е да се каже колку ги имало во целото Царство. Ќе се базираме на пописот на државните чиновници што во VI век управувале со повторно освоениот дел од северна Африка, за што постојат документи, а потоа ќе се обидеме да ги следиме подоцнежниот развој на цивилната управа и нејзините чиновници.

Со царски указ од април 534 година на чело на новата влада во Африка бил поставен еден преториски префект во престолнината – Картагина. Тоа бил патрициј (патрикиј) *Архелај*. Тој веќе вршел слични должности во Цариград и Илирик, а тогаш тука се нашол како главен благајник на експедицискиот корпус. Архелај околу себе имал помошници, пратеници и чиновници да му помагаат во извршувањето на неговите бројни задачи и да обезбедат добро функционирање на службите што им биле доверени. Помош добивал и од одреден број советници, млади правници, кои на тој начин се подготвувале за работна практика. Не било редок случај управникот на провинцијата да се

избира токму од нив. Во рамките на правосудната управа, на префектот му помагале и канцеларите. Тука се наоѓала и службата во вистинската смисла на зборот, што се состоела од вкупно 396 лица, поделени во две-категории, чиновници групирани во 10 канцеларии (околу 118) и помошен персонал групиран во девет колеги и (278 чиновници). Во опкружувањето на префектот имало и 5 лекари и 4 наставници. Сите нив ги поставувал префектот и само тој можел да ги смени. Под преторискиот префект имало 7 управници, кои како намесници ја имале цивилната власт во диецезите. Во вршењето на нивната должност во службата им помагале 50 чиновници.

Менувањето и развојот на организацијата на управување, а со тоа и положбата на чиновниците во Византиското Царство, се резултат на промените што се вршеле секој ден, без утврден систем, постојаните приспособувања на променливите услови за живот во неговите различни региони, со еластичен пристап што бил целосно спротивен на духот на доктрината.

Во IV век *Константин* го реформирал системот што го вовел *Диоклецијан*, а овој во текот на претходниот век ги милитаризирал цивилните функции. Повеќе старешини, кои му биле непосредно одговорни на царот, управувале со службите чии вршители биле, кои зависеле од нив и биле групирани во хиерархиски категории. Бидејќи граѓанската и воената власт од тогаш биле раздвоени, управата имала двојна хиерархија. Со исклучок на еден меѓу нив, префектот на Источните префектури, поранешните преториски префекти станувалерегионални државни чиновници и ги губелесвоите воени надлежности. Нивните функции биле доделувани на нови старешини во службата. *Magister officiorum* (надзорник на царската канцеларија) управувал со царската резиденција што имала повеќе канцеларии. Бил заповедник на дворската гарда и задолжен за складиштата со оружје и муниција, за државната пошта и полицијата. *Quaestor sacri palatii* (дворски квестор) во своите канцеларии ги подготвувал законите и ги проследувал. Тој ги претставувал царската правна власт и правната наука. *Касиодор* пишува: „Подвижноста на неговите зборови била недостижна“. Неговите зборови биле сметани како мисла на владетелот. Управувањето со финансиите било поделено на две независни служби—на служба на државната благајна (*sacrae largitiones*) и служба на приватната царска благајна (*res privatae*). Со првата раководел *comes sacrarum largitionum*. Таа управувала со благајната во која што се слевале средствата од даноци на раскош, наменети за плаќање на даровите што царот ги давал на војската, државните чиновници, амбасадорите и странските владетели. Била надлежна за царината, експлоатацијата на рудниците, државните работилници и за ракувањето со парите со посредство на повереник на службата за државната благајна или прокуратор. Службата за приватната царска благајна ја раководел повереник во чија што надлежност биле поверениците на царските имоти во Кападокија и Африка и повереникот на службата на приватната царска благајна, надлежен за традиционалните дарови, посебно наменети за црквата. *Препозитус* „на светата ложница“, евнух, се грижел за царските одаи; со својот непосреден претставник, старешината „на светите одаи“, кој имал и титула паракимомен (оној кој спие до царот), и со својата војска коморници, имал важна улога на дворот и во одредени настани, како што било крунисувањето,

бил во прв план. Пет повереници на службата го сочинувале владетелскиот конзисториум, државно собрание и врховен суд, што имал и одреден број на постојани членови, наречени советници на конзисториумот, и на кои во вршењето на работите им помагал значајниот еснаф на нотарите, за што веќе е кажано.

Организацијата на управата во внатрешноста на Царството опфаќало, во последните години на IV век, четири префектури: Исток, Илирик, Италија и Галија. На територијата за која што биле надлежни, префектите имале царски овластувања, донесувале закони, изрекувале неотповикливи пресуди, управувале со царската пошта, изведувале јавни работи, вршеле испорака во натура, дури го организирале и образованието, ги исплатувале цивилните и војничките плати, регрутирале војска и се грижеле за складиштата со оружје и муниција.

Во времето на Константиновото владеење, воените надлежности на префектот преминале во рацете на воените команданти (*magistri militum*), поставени од редовите на професионалните војници, под чија што команда биле дуксовите—воените команданти во провинциите.

Во VI век немало така големи промени како што сметале некои историчари, заведени од обемот на Јустинијановиот законодавен опус. Тоа претежно било време на реорганизација на управата, што ја презела власта, свесна за конкретната ситуација во Царството. Дошло до поделба на централната власт, царскиот благајник веќе не бил под контрола на повереникот на државната благајна, а повереникот на приватната царска благајна го замениле двајца негови помошници, „логотет на стада“, *логотет тон агелон* (*λογοθέτης τῶν ἀνυελῶν*) и „надзорник на коњушницата“, *комис ту ставлу* (*κόμης τοῦ σταύλου*); службата во царската одаја станала најзначајна, а царот на цивилните и воените функции ги поставувал оние што ги сметал за подобни. Така, *Трибонијан* бил истовремено *magister officiorum* и квестор. Во управувањето со провинциите и понатаму се водело сметка за локалните услови, била укината Египетската диецеза, за александриски августал бил поставен обичен управник, а пет независни провинции, што биле во непосредна надлежност на префектот на Источните преториски префектури, дошле под управа (во двата домена, воениот и цивилниот) на еден дукс, најчесто избран од редовите на дворското благородништво, чии што војски биле задолжени за одбраната, полициските работи и собирањето на даноците. Грижата за заштита на повторно освоените области во Италија и Африка од упадите на Лангобардите и варварите ги навела византиските власти тие две провинции дефинитивно да ги претворат во воени области, наречени егзархати, а на егзарсите од крајот на VI век им биле дадени овластувања за финансиските и правните работи, за јавните работи и одбраната на територијата, така што станале еден вид владетели, како и дуксот во својата тема, додека Сицилија ја задржала сопствената управа, на чие чело бил еден патрикиј, тогаш највисока титула во управната хиерархија.

Во периодот од VII до крајот на IX век, како последица на упадите на Аварите, Словените, Бугарите и Арабјаните биле смалени териториите и богатствата на Царството, што довело до нови управни реформи. *Сакелариј* (*σακελλάριος*), одговорен за сакелионот (*σακέλλιον*), царската приватна

благајна, ги заменил повереникот на државната благајна и повереникот на приватната царска благајна. Три поранешни финансиски одделенија на преториската префектура, за војска, општи и приватни финансии, станале самостојни, а со нив управувале нивните надзорници на службата, тројца логотети, на кои што набргу им се придружил и четврти, надлежен за јавната пошта. Овој последниот добил дел од овластувањата на надзорникот на царските канцеларии (*magister officiorum*), чија што надлежност била сведена само на дворот, а останатите нивни надлежности ги презеле *доместик схола* (*δομέστικός τῶν σχολῶν*)—командантот на една гардиска единица и *квесторот*, кој што бил на чело на царските канцеларии, надлежен за жалбите и за свеченостите. Речиси сите тие биле поранешни потчинети на високите чиновници. Воведена е управна децентрализација на централната власт, што се гледа во новата поделба на територијата на Царството на „теми“. „Тема“ во почетокот воена единица што ја сочинувале војниците заведени или запишани во воените списоци, потоа воена единица во општа смисла, станала во VIII век воена единица сместена во една провинција и најпосле име за самата провинција или воена управна област во која што била сместена воената единица. Териториите на кои што биле сместени старите специјални воени единици, чии што имиња имале историско значење, го добивале името по нив, како Опсикион и Букеларија, додека другите административни теми (Армениакон, Анатоликон и др.) го добиле името по воените единици што ги зазеле. Теоретичарите на царскиот апсолутизам сметале дека тие длабоки реформи на управата во провинциите ќе доведат до ограничување на царската моќ, бидејќи дел од царските цивилни и воени овластувања биле пренесени на „стратезите“, кои царот ги поставувал на чело на секоја од темите. „Византиското Царство било стеснето и осакатено, како на исток така и на запад. Царевите, кои дошле после *Ираклиј* (610/41) не знаеле веќе до каде се протега нивната моќ, како да ја спроведуваат својата команда, па големите воени единици биле разбиени на делови, напуштајќи го своето латинско наследство и прифаќајќи го грчкото“, пишува *Константин Порфирогенит*. Потребите за одбрана секако морале да се одразат на промената на управата во провинциите, но тие промени биле неопходни и заради стопанскиот и општествениот напредок во нив, по угледот на идеалното Римско Царство.

Реформите во управниот систем предизвикале големи промени во хиерархијата. Дворот оттогаш го водел главниот збор во целокупната државна управа и титулите што оделе со положбата биле поистоветувани со надлежностите што таа ги подразбирала. Носителите на титулите така се наведувале во официјалните документи или се потпишувале под нив - *Никифор*, солунски проедар и дукс, *Вотанијат* (фамилијарното име доаѓало на крајот) или *Прокопиј*, патрикиј, царски протоспатариј и стратег на Сицилија (положбата на крај), или *Јован*, магистер, проконзул, царски протоспатариј и логотет на дрома, *Андроник*, протопроедар, протовестиариј и доместик на схола на Исток, Дука итн.

Од првата половина на XI век стариот систем на темите, што бил основа на управата во внатрешноста на Царството, коренито се изменил. Новиот систем го одликувала централизација на воената организација, што започнала

со создавањето на врховна команда на војската на Исток, а потоа и команда на војската на Запад, што ја сочинувале доместиците (δομῆστικοί) на схола. Локалната војска на темите, не баш верна ако се суди според фактот дека во историските извори воопшто на се споменува, постепено била заменета со професионална војска, што ја сочинувале локалните војници и странците во служба на Царството и што ја финансирала државата. Професионалната војска, тагмата (τάγματα), со која што командувале дуксови или катепанати, офицери, кои добиле големо значење во воената хиерархија, била сместена во различни области на Царството, според кои нејзините команданти го добивале името. Изборот на тие области бил вршен само врз основа на воените критериуми, независно од границите на административните области (темите). Стратегот, некогаш управник на големи територии, кој ги претставувал првите теми од VII и VIII век, сега станал офицер потчинет на дуксовите и катепанатите, командант на утврдувањата без прецизни командни овластувања. Воените команданти во внатрешноста не одговарале на поранешните теми, што и понатаму постоеле и со кои управувал судија-претор, шеф на цивилната управа, што сега станала независна и одвоена од воената.

Успешноста на турските упади во Мала Азија силно ја развила управата во тие области. Реорганизацијата на повторно освоените територии, што ја започнал *Алексиј I Комнин* (1081-1118), посебно била изразена во времето на владеењето на *Манојло I Комнин* (1143/80). Темата, административна област, повторно дошла под власта на воени личности од висок ранг, веќе не стратегии, кои целосно исчезнале, туку дуксови, кои презеле некои цивилни должности и на кои во тоа им помагале бројни нови чиновници. Само темата Пелопонез-Хелада била ставена под врховна команда на еден адмирал (велик дукс), и понатаму ја управувал цивилен управник (претор), додека не ја зазеле Латините во 1204 година, што ги најавило новите промени во управувањето со провинциите на Царството. Грите византиски држави од XIII век—Никејското Царство, Трапезунтското Царство и Епирското Деспотство—оделе по сопствени патишта; управните реформи на Комнините во секоја од нив имале многу различна примена, бидејќи се приспособувале на нивните политички и економски услови.

ЦРКОВНА УПРАВА

За црквата може да се каже дека била голема државна служба, која, слично како другите служби, била многу блиска до господарот, односно царот. За тоа сведочи едно писмо што помеѓу 1394 и 1397 година цариградскиот патријарх *Антониј* му го напишал на *Василиј I Димитриевиќ*, великиот московски кнез, кој забранил да се споменува византискиот цар во православната руска литургија: „Благороден велик кнезу на Москва и цела Русија, Василиј, според Светиот дух најсакан син на нашата усмереност (*modération*), нашата смерност се моли на сепоќниот Бог на твојата возвишеност (титула што се дава на кнезот) да им ги подари својата милост, мир, сочувство, секое добро и твоето вечно спасение... До мене пристигнаа вести за нешто што твојата возвишеност го рекла за мојот моќен и свет василевс-автократор (βασιλεὺς αὐτοκράτωρ), што

ме растажи; велат дека забрануваш митрополитот (московски) во диптисите (за време на службата Божја) да го слави божественото име на василевсот, што е невозможно и велиш, црква имаме, а цар немаме и не сметаме за потребно воопшто да го имаме', што не е ни малку убаво: светиот василевс има голема улога во црквата, не како другите достоинственици и кнезови, бидејќи царевите секогаш ја потврдувале и ја јакнеле побожноста на земјата, свикувале вселенски собори, биле гаранција за спроведување на прописите содржани во светите божествени канони за праведните догми и за животот на христијаните, давајќи им закони; непрекинато се бореле против ересите, со царски укази, усогласени со синодите, ги утврдувале хиерархијата на црковните великодостојници, поделбата на епархии и распределбата на диоцези, па затоа нивната функција во црквата е значајна. Дури и ако, со Божја согласност, варварските народи ги опкружиле царските територии, црквата и понатаму му ја признава на царот истата моќ, истата положба, на ист начин се моли за него, миропомазан е за цар и самодржец (*василевс каи автократор*, βασιλεύς и αὐτοκράτωρ) на Римјаните, а тоа значи на сите христијани и на секое место сите патријарси, митрополити и епископи го поменуваат како василевс, истовремено кога и христијаните, што е привилегија што ја нема ниту еден достоинственик, ни еден друг владетел и неговата моќ е толкава што дури и Латините, кои не се во никаков однос со нашата црква, го нарекуваат со истата титула и му се потчинуваат како порано, кога биле обединети со нас; православните христијани уште повеќе треба да го прават тоа. Христијаните не треба на василевсот да не му го искажуваат должното почитување само затоа што неговите територии се опкружени од варварски народи; напротив, од тоа треба да црпат поуки и мудрост: ако големиот василевс, владетел и господар на Земјата, него, кој има толкава моќ, го снашле такви неволи, на какви неволи би можеле да да бидат изложени владетелите на малите земји или достоинствениците на малите народи: и ако твојата возвишеност и твојата територија би биле изложени на бројни несреќи, напади и освојувања од страна на безбожниците (станува збор за Монголите), не би било праведно поради тоа да не ја уважуваме твојата возвишеност; напротив, нашата усмереност и нашиот свет цар, според стариот обичај, ти пишуваме и во нашите писма, во нашите официјални изјави после изборот, преку нашите пратеници, те ословуваме со титулата што пред тебе ја носеле великите владетели. Тоа не е нималку убаво, сине, кога велиш: 'ние црква имаме, а цар немаме', бидејќи невозможно е христијаните да имаат црква, а да немаат цар. Царството (што ќе рече државата) и црквата се едно и никако не можат да се одвојат едно од друго. Христијаните ги отфрлаат само василевсите кои се еретици, кои водат огорчена борба против црквата, кои застапуваат погрешни догми, спротивни на учењето на апостолите и праотците; мојот моќен и пресвет самодржец, со милоста Божја, многу е праведен и верен, бранител е на црквата, се бори за неа, ја штити и невозможно е еден црковен великодостојник да не го споменува неговото име. Чуј што вели апостол Петар во своето прво послание: 'Од Бога плаши се, а царот почитувај го', тој не рекол 'царевите', за да некој не помисли на божемските цареви на варварските народи, туку рекол царот, за да со тоа покаже дека постои само еден цар на светот...' Црковната управа зависела од царот, а моќта на титулата патријарх, што спаѓала во хиерархијата

на светиот двор, не се разликувала од моќта на цариградската патријаршиска црква *Света Софија*, што преку плоштадот Августеон била поврзана со царската палата.

Персоналот во црковната управа бил многуброен, а *Јустинијан* го ограничил на 525 личности; но, во VII век достигнал бројка околу 600 и непрекинато се зголемувал. Сите вршители на службените должности биле клерици, свештеници, па и ѓакони, освен служителите и црковнаците–манглавите (*μανγλαβῖται*). Патријарсите на почетокот, како и другите епископи, ги избирале свештенството и народот; неговиот избор потоа го потврдувале цивилните власти и го ракополагал еден епископ. *Јустинијан* ги задржал тие прописи, но го ограничил изборното тело и посебно го зајакнал своето влијание на тој избор. Во IX век е воведена практиката во изборот на патријархот да учествуваат само митрополитите, но на царот му било признато правото да интервенира во согласност со законите; митрополитите предлагале тројца кандидати, од кои владетелот го избирал оној кој му одговарал или некој четврти, ако така сакал. Некои од царевите дури непосредно го поставувале патријархот *Василиј II* пред смртта (1025) го именувал *Алексиј* од манастирот *Студион* и наредил веднаш да биде устоличен; *Јован Кантакузин* им наметнал на митрополитите тројца патријарси - еден по друг: *Јован Калекас* во 1334, *Исидор* во 1347 и *Калист* во 1350 година. Свеченоста за преземање на должноста патријарх се изведувала во дворот според истите прописи како и за световните достоинственици, а во XIV век се вршела со овие зборови: „Света Троица, овластувањето што ни го дала, те именува за архиепископ на Цариград, Новиот Рим, и за вселенски патријарх“; потоа патријархот, откако од рацете на царот ќе примел крст, се качувал на коњ и поминувал низ градот од царската палата Влахерни до *Света Софија*, каде што го примал архиепископот на Хераклеја.

Правото на избор што го имале митрополитите го задржале до пропаѓањето на Царството и царевите не успеале да го укинат неговото правно важење. Поглаварот на Православната црква, и според значењето втора личност во државата–патријархот, имал моќен помошник кого го именувал царот и кој во X век бил член на дворските магистри. Тој помошник, синкел, имал предност над митрополитите и му биле доверувани значајни политички мисии, но неговата положба се претворила во обична титула, што била умножувана и на крајот исчезнала; иста судбина го снашла и архиѓаконот, првиот патријархов помошник за литургија. Црковната управа имала 5 служби: *велик економ*, кого го именувал царот сè до интервенцијата на патријархот *Михаил Керулари* во 1057 година, управувал со значајни световни богатства на патријаршијата; *велик сакелариј*, со помош на архонтот на манастирите, ги одржувал редот и дисциплината во нив; *велик скевофилак* (*σκευοφύλαξ*) бил чувар на сакралните предмети, книги, облеку, патријаршиската ризница; улогата *велик хартофилак* (*χαρτοφύλαξ*), патријаршиски архивар и библиотекар, станувала сè позначајна, тој ги заверувал патријаршиските документи и точноста на копиите и преводите на книгите од библиотеката и на крајот стекнувал увид во работата на сите патријаршиски канцеларии, „бидејќи претставувал рака и уста на патријархот“, пишува *Алексиј Комнин*, а преку своите канцеларии управувал и со персоналот на патријаршијата; на крајот, *сакелариј*, со еден или со повеќе

архонти, управувал со парохиските цркви и нивниот персонал. Тука уште биле и *протекдик* (πρωτέκδικος) и едик (ἔδικος, бранители), правници и судски помошници, кои учествувале во одбраната на обвинетите, во ослободувањето на робовите, во испитувањето на корисниците на правото на азил и ги подучувале преобратените (ново покрстените). Потоа следуваат *протонотар*–патријархов секретар; *логотет*–церемонијал мајстор кој специјално држел пригодни говори; *кантрисиј*–(καντρίσιος) вршел надзор на доброволните приходи; *референдариј*–на царот му ги пренесувал пораките од патријархот; *хипомнематограф*–(ὑπομνηματογράφος)–кој што ги составувал официјалните акти и записниците од заседанијата на Синодот; *хиеромнемон* (ἱερομνημόν)– задолжен за ракополагањето; *хипомимнискон* (ὑπομνήσκων)– советник и личен секретар на патријархот; шеф на канцеларијата, судски надзорник, шеф за молби и жалби, шеф за свечености, нотари, манастирски архонт, црковен архонт, учител за евангелијата, апостолите и псалтирите, архонт антиминос–го надгледувал приемот на тие се причестуваат, архонт на просветлението–се грижел за крштавањето, ретор–имал функција на наставник и оратор, двајца вратари, *нумототис* (νομοδοτής)–ги распределувал парите на клириците и сиромашните, како и шеф на нотарите. Повеќе задолженија била честа појава. Чиновниците добивале писмен акт за своето именување и стапување на должност, со закана отказ. За тоа колку биле плаќани нема никакви податоци.

Свештеничката управа во внатрешноста на Царството се наогала во рацете на митрополитите и епископите, кои биле на чело на митрополиите и на зависните епископии, што ќе рече дека вториве зависеле од првите, освен во случај на архиепископите-автокефални, кои биле потчинети на патријархот. Митрополитите и епископите претежно биле избирани меѓу достоинствениците на патријаршијата и митрополијата, а потоа и меѓу игумените (старешините на манастирите) или обичните монаси. Епископите биле потчинети на митрополитите. Митрополитите и епископите управувале со црквите и нивните богатства, во што на почетокот им помагале ѓаконите, а потоа бројни помошници, кои го сочинувале патријаршискиот двор во мало - архиѓакон, помошник на митрополитот или епископот, синкел, едик (бранител), референдариј, апокрисијарси, диецезани, скевофилакси, нотари итн. Тие самите ги именувале. Во Цариград, како и во внатрешноста на Царството, официјалното начело на црковната хиерархија никогаш не било кршено, во смисла нечија општествена положба секогаш зависела од титулата (презвитер, ѓакон). Но, надвор од црквата, функциите што биле воспоставувани со разни наредби внесувале забуна и промена и зависеле од промените во општеството и во цивилните институции. Црковната и цивилната хиерархија биле блиску поврзани. Монашкиот свет останувал надвор од тоа. Тој никогаш не бил под власта на ниедна од тие хиерархии, иако формално тие можеле на тоа да полагаат право.

ПОЛОЖБАТА НА ЧИНОВНИЦИТЕ

Овде ќе разгледаме шест елементи на положбата на чиновниците: платата, напредувањето, задачите и одговорноста, казните, надзорот и пензионирањето.

ПЛАТИТЕ НА ЧИНОВНИЦИТЕ

Платите во IV век биле исплатувани во натура, во пропишаните количини, во сточна храна и во квалитетот на продуктите за исхрана на чиновникот. Кон крајот на тој век и понатаму биле давани во натура. Дури во 439 година почнало со исплаќање на некои плати, барем оние за највисоките чиновнички положби, во злато, во износи што за секоја провинција ги одредувале преториските префектури. Еве еден список на плати за чиновници во времето на владеењето на Јустинијан, кој значително ги зголемил, за да го спречи насилното земање од населението, што дотогаш било практикувано:

Префект на Африканските префектури	7.200 златници
Префект на Египет	2.880 златници
Проконзул на Палестина	1.584 златници
Дукс на Триполитанија	1.582 златници
Дукс на Визацена	1.582 златници
Дукс на Нумидија	1.582 златници
Дукс на Мавританија	1.582 златници
Дукс на Сардинија	1.582 златници
Проконзул на Кападокија	1.440 златници
Дукс на Либија	1.405 златници и 1/4
Намесник на Арабија	1.080 златници
Претор на Писидија	800 златници
Претор на Ликија	800 златници
Претор на Тракија	800 златници
Претор на Исаврија	800 златници
Намесник на Хелеспонт	725 златници
Претор на Пафлагонија	725 златници
Намесник на Феникија	720 златници
Квестор	720 златници
Претор на граѓанството (со својот присудител)	720 златници
Повереник на Ерменија III	700 златници
Конзули на Африка	448 златници

Платите биле ниски, но чиновниците можеле на повеќе начини да се збогатат. Од своите судиски функции имале голема корист, така што во VI век управникот на Сардинија вовел редовен данок на своите пагански поданици, со што им било овозможено да ги изведуваат своите верски обичаи, инаку со закон забранети. Царевите многупати им забранувале на чиновниците во внатрешноста на Царството и на нивните фамилии тајно да собираат средства на териториите за кои што биле задолжени или да се женат со богати локални наследници. Но, без успех. Голем број чиновници биле корумпирани и вршеле злоупотреба на сметка на населението. Тоа, секако, не се однесувало на сите. За тоа сведочи писмото на епископот *Теодорит Кирски*, кој околу 434 година,

му пишал на поранешниот префект на Антиохија: „За правичноста на вашето просудување може секако да се наведат повеќе примери, но неа најдобро ја изразува начинот на кој што ги избирате магистрите на кои што им доверувате да управуваат со народот и градовите, еднакво постапувате со сите поданици и ги избирате луѓето кои се најчестити, кои со пари не можат да се поткупат, кои непристрасно се залагаат за правда и кои што се во секој поглед, најдобри; ги поставувате на чело на градовите како татковци, лекари или управувачи. Но, иако знаеме за многу честити луѓе на кои што вие им сте ја довериле власта, најдостоеен за наклонетоста и почитување ни се чини извонредниот Неон. Имавме можност подобро да го запознаеме, бидејќи му припаднало во дел да управува и со нашата земја, што, додека бил на власт, тоа го правел толку мудро што неговиот брод секогаш го носеле поволни ветрови. Напуштајќи ги сега своите функции, тој човек себеси се ослободил од товарот на маките и грижите, но затоа, пак, своите поданици ги лишил од своите родителски грижи; брза да им се придружи на Вашата висост, откако стекнал слава наместо богатство и во целокупен сјај на своето восхитување достоинство на сиромаштво, што е за секаква пофалба. Вратете ни го, со нов мандат на управник, бидејќи, не дај боже, човекот кој умее да прави добро да му ја ускратиме можноста за тоа“.

Организацијата на чиновничките титули и функции во IX век се одразувала и на начинот на плаќање. Повеќе од секогаш, плаќањето имало својство на доделување милост, не според значењето на извршените услуги, туку според сјајот на титулите. Значајно е да се напомене дека сите достоинственици, без оглед да ли вршеле одредена должност или не, имале право на принадлежности; на пример, *Алексиј I Комнин* во 1082 година на царот *Хенрих IV* со кого што сакал да склучи сојуз против италијанските Нормани, му пратил дипломи со кои на членовите на неговиот двор им доделил титули на царски достоинственици, со што оделе и соодветни принадлежности (заработувачки).

Во X век, исплатата на принадлежностите станала дворска свеченост, што се одржувала во седмицата, што му претходела на празникот Цветници. *Лиутпранд*, пратеник на царот *Отон I* во времето на владеењето на *Константин VII*, ја опишал свеченоста на која што во 950 година присуствувал и која што траела три дена: „Поставена е голема маса долга 10 и широка 4 лакти; беше полна со кеси со златници и на секоја од нив е испишано името на оној за кого е наменета. Тие луѓе почнаа да излегуваат пред царот по строго утврден редослед, едни по други беа прозивани во согласност со титулата што нивната должност ја подразбирала. Најнапред беше прозван дворскиот ректор, на кого што му ставија не во раце, туку преку рамења, кеси со златници и 4 свечени наметки (скарамангија). Потоа дојде редот на domestик схола и на заповедник (друнгариос) на царската флота, од кои првиот раководел со копнената војска, а вториот со поморските сили. Бидејќи нивните титули беа со исто значење, примија иста количина пари и скарамангиони. Меѓутоа, примија толку дарови што не можеа да ги носат на рамењата па нивните придружници со доста напор ги носеа по нив. По тоа дојдоа магистрите, кои што беа 24; секој прими по 24 златни фунти и два скарамангиони. Следуваа патрициите и секој доби по 12 златни фунти и еден скарамангиони. На оние кои дојдоа после нив не им ги

знам титулите ниту бројот, а ниту колку добија. Одсивајќи се на прозивката, дефилираа многу протоспатари, спатарокандидати, китонити, манглавита, протокарава, од кои секој во согласност со својата титула, прима 7, 6, 5, 4, 3, 2 и една (златна) фунта...“ Свеченоста започнувала во петтиот ден од седмицата на празникот Цветници, продолжувала во шестиот и седмиот ден и траела од еден до 4 часа дневно. Оние чија што плата изнесувала помалку од една фунта, не ја примале од рацете на царот, туку од управникот на царските одаи. Така, свеченоста на предавање на платата се протегала на целата седмица, што му претходела на Велигден. Таа практика продолжила и во XI век—Номофилак или учител, професор по право, секоја година од рацете на царот примал 4 златни фунти и една пурпурна наметка, а имал право и на примања во натура. Секако, само достоинствениците од Цариград на тој начин ја примале својата плата, додека повеќето од нив ја примале таму каде што живееле, бидејќи од даноците, што провинциските собирачи пред да ги уплатат во царската престолнина, бил издвојуван соодветен износ за плата на чиновниците. Платите, што царот непосредно ги делел, претставувале секако само мал дел од вкупниот износ на платата.

НАПРЕДУВАЊЕ

Сите чиновници обично редовно напредувале во својата кариера врз основа на годините поминати на служба, но од тоа имало многу исклучоци.

Во почетокот на V век чиновниците на царските одаи биле поделени во три категории (*forma prima, secunda, tertia*), во кои што по ред поминувале. И прекубројните, исто така, биле поделени во категории и се случувало некој од прекубројните од првата класа да се кандидира за функција која припаѓа на таа иста класа и така да оневозможи напредување на втората класа. Со еден закон од 422 година се настојувало да се смали бројот на таквите појави, така што е одредено извршувањето на функциите од прва класа да бидат изменливо доделувани на кандидатите од втората и на прекубројните од првата класа. Истиот принцип важел и за извршувањето на функциите од втората класа, а ако некој би се обидел до повисока положба да дојде преку ред и пред да му следува тоа, бил враќан на последното место меѓу прекубројните од третата класа.

Во канцелариите на царскиот двор, годините на служба биле единствената основа за напредување. Се напредувало ниво по ниво до титулата проксимус (*proximus*), што ја имал чиновникот со најдолг работен стаж во почетокот на V век; работењето на едно ниво било намалено на една година, додека пред тоа било првин три, а потоа две години. Но, сосема било можно некој од прекубројните со години да чека на положбата. Во тоа време функциите во дворските канцеларии се купувале. Проксимус на секоја канцеларија после една година се повлекувал од својата положба и имал можност испразнетата положба на дното на чиновничката хиерархија да ја продаде за 250 златници (тарифата е од 444 година) на првиот во редот на прекубројните. Ако овој би одбил, би ја понудил на наредниот по редослед и така по ред додека не би наишол на заинтересиран купувач. За прекубројните не бил строго одреден

работниот стаж и во зависност од добрата волја на тринаесеттемина вработени со најдолг стаж, можел да биде изменет во корист на оние кои што на работата се покажале најревносни. Ако некоја положба биде испразнета заради смрт на чиновникот, наследниците на умрениот можеле да го продадат на прекубројниот со најдолг работен стаж за 250 златници.

Непосредно потчинети на управникот на канцеларијата, царските поштари претставувале значајна група која во V век броела 1.248 чиновници. Како и во другите служби, се напредувало врз основа на годините на служба, освен лицата со посебни заслуги. Царот го задржал правото за доделување на вонредни унапредување. Во V век чиновникот на крајот на својата работна кариера бил уште доволно млад за да може да конкурира за положбата управник на провинција. Но, во V век, се чини дека оние кои што сметале дека нема да го достигнат највисокото ниво на хиерархиската скала можеле да се пензионираат после 20 или 25 години служба.

Сразмерно, повеќе податоци имаме за условите за движење во кариерата во една од финансиските служби на Царството, службите во државната благајна (*largitiones*). Секој што ќе бил примен во таа служба бил запишуван во една од канцелариите, унапредуван бил после една година служба и одел во пензија кога би го завршил својот мандат шеф на канцеларијата, но не можел да преминува од една во друга служба. Колку работниот стаж бил подолг, толку унапредувањата биле почести. Така, мандатот шеф на канцеларија, што траел три години, во почетокот на V век бил смален на една година. Но, унапредувањето во сите канцеларии не доаѓало после иста должина на работниот стаж; техничари, оние кои работеле со злато, сребро или скапоцени камења, морале да наполнат 30, 40, па дури и 50 години служба, додека во повеќето управни канцеларии биле доволни 12 години за да се помине низ сите чиновнички положби.

ЗАДАЧИ И ОДГОВОРНОСТИ

Во една своја новела, во VI век, царот *Тибериј* дал краток преглед на задачите на еден чиновник: „Наредуваме командантот да припаѓа на оние кои имаат висок углед и силно изразено чувство за правда; потоа, чиновниците да стапуваат на јавни положби, а претходно за тоа да не дале подароци ниту што било друго. Управниците мора да внимаваат нивните поданици да немаат никакви предрасуди, а, исто така, многу сметка мораат да водат за собирањето на јавните даноци. Управниците, нивните коадјутори, канцелари или помошници или пак кој било од нивните пријатели и роднини да не прима ништо од поданиците; во случај да се појави тоа, ќе мораат да им вратат четирикратно. Мораат да се задоволат со своите принадлежности (плати), што ги добиваат од државната благајна според законите во сила“.

Општо земено, со оглед на тоа дека биле во служба на царот, од чиновниците се очекувало да му бидат верни, строго да ги извршуваат неговите наредби, како и наредбите на неговите претставници, и да се залагаат за почитување на важечките закони.

Почнувајќи од VI век чиновниците морале да остануваат на своите

положби 50 дена по престанувањето на својот мандат, како би одговарале на сите граѓани кои имале забелешки на нивната работа. Ако евентуален процес против некој чиновник не би бил завршен во рокот од тие 50 дена, граѓанската парница би се продолжила како кривична и преминувала во надлежност на прокураторот. Во случај на кривична постапка, чиновникот би останал на својата положба до крајот на постапката.

Јустинијан инсистирал секој чиновник при стапувањето на должноста да биде известен за сите царски наредби во кои се наведуваат неговите задачи и да се заколне над евангелието дека чесно ќе управува. На чиновниците во Цариград им забранил да купуваат подвижен и неподвижен имот и да градат куќа без царско одобрение и им забранил на сите да примаат какви било подароци за време траењето на своите мандати. Тоа биле многу мудри закони, што, за жал, непрекинато биле кршени и што *Јустинијановите* наследници морале да ги обновуваат. *Јустин II* (565/78) смислил управниците на областите да ги именува во присуство на локалните епископи и великопоседниците и да ги принуди да положат кауција како гаранција за плаќање на данокот. Морале да се обврзат дека ќе го собираат данокот без непотребни присилувања, но строго и дека ќе постапуваат праведно.

Сите тие прописи во почетокот на X век биле внесени во законскиот зборник *Василики*, кога биле прокламирани и нови прописи во врска со одговорностите на чиновниците. Имајќи предвид дека мисијата на царската влада била одредена од провидението, таа на своите поданици можела да им биде само од корист. Тие биле повикани да се жалат на грабежот и насилството на чиновниците од кое било ниво, на што евентуално биле изложени. Друг закон забранувал на чиновниците, во рамките на провинцијата со која управувале да ги мажат или женат своите деца, како и оние со кои што биле во некакво сродство. Со тоа се сакало да се постигне чиновниците да не можат да создаваат роднински врски во провинциите, бидејќи тоа би можело да доведе до појава на фаворизирање и до пристрасност кон некои од поданиците.

Законодавецот, исто така, сакал да спречи чиновниците да доаѓаат во искушение да купуваат недвижности по ниска цена. Затоа им било забрането, како на оние во Цариград така и на оние во провинциите, да купуваат подвижен и неподвижен имот, да си даат куќа, да примаат подароци, фидеикомиси или донации за време на траењето на своите мандати и во врска со нивната управна функција.

Сите тие ограничувања *Лав VI* (886-912) ги ставил надвор од силата со својата новела бр. 84 во која стои: „Одредбите што нашите претходници ги донеле во врска со чиновниците, т.е. дека на чиновниците во царската престолнина им е забрането да купуваат подвижен и неподвижен имот или да си даат куќа без царско одобрение; освен тоа, договорот за завештание на некој чиновник направен за време на неговиот мандат постанува полноважен само ако завештателот тоа го потврди писмено после заминувањето на тој чиновник од положбата, или ако поминале пет години откако чиновникот ја напуштил положбата, многу се строги и биле оправдани за да се спречи владиното насилство. Но, како е тоа лесно да се спречи со други средства, тие веќе не ни се чинат неопходни. Затоа сакаме да бидат укинати, посебно имајќи

предвид дека нивното кршење, бидејќи тие на предвидувале никакви санкции, поминувало неказнето и дека дури пред овој наш закон тие загубиле секаков авторитет. Зошто тие не се неопходни? Како сите жители на тој град, било да се сиромашни или богати, имаат право на царот да му упатат жалба или молба, и секој кој е изложен на насилство може на тоа да му укаже на царот за целосно да не страда од вршителот на тоа насилство, зашто тогаш е потребно, како да станува збор за земја во која нема никаква сигурност, да се применуваат такви мерки во градот во кој човек може да се чувствува побезбеден“.

„Наредуваме, во согласност со актуелната состојба, чиновниците да можат да купуваат и да градат и да не бидат обвинети дека примале доброволно дарови, бидејќи оние кои се изложени на насилство не се, во случај на потреба, лишени од можноста да го спречат тоа со обраќање до царот. Кога станува збор за чиновниците во провинциите, го одлучивме следново: стратег (управник на тема) не може ниту да купува ниту да гради што било, што ќе му служи за лична употреба, сè додека му трае мандатот на таа положба, како и да не прима подароци. Што се однесува до другите чиновници, потчинети на нив, ако бидат пријавени на стратегот заради некои прекршувања, овој ќе одлучува дали да ги отпушти или да ги задржи во служба“.

Дали слабеењето на централната моќ значело напредок што го остварувало чиновничкото тело? Се случило она што можело да се предвиди, речиси сите чиновници стекнале неподвижно богатство и основале големи посеци не избирајќи средства, посебно на штета на малите сопственици.

КАЗНИ

Слабеењето на централната моќ се почувствувало и во ублажувањето на казните за чиновниците кои правеле прекршоци. Јакнењето на влијанието на византискиот чиновнички апарат сосема природно довело до смалување на одговорноста на чиновниците за пропустите што ги правеле во извршувањето на своите должности. После законските реформи на *Лав VI Мудри*, казнените одредби, што порано биле предвидени за чиновниците кои не ги извршиле примените наредби или тоа го направиле лошо, станале значително поблаги. Според стариот закон што пред тоа бил во сила, за чиновниците кои биле прогласени за виновни за кражба или продажба на предмети што ѝ припаѓале на државата им била изрекувана смртна казна. Лав VI одредил секој чиновник, кој ќе биде прогласен за виновен за такво дело, само да го загуби чиновничкото место и да плати казна во двојна или четирикратна вредност од украдениот или продадениот предмет, во зависност од условите во кои дошло до кражба или продажба: „Врз основа на своите овластувања, одредуваме законот (на цар Јустинијан), што пропишува смртна казна за чиновникот за кого ќе се утврди дека извршил кражба на средства од државната благајна и не само за него, туку и за неговите соучесници во тоа дело, да биде избришан од одредбите што имаат законска сила, затоа што по својот карактер е нехуман и не е во согласност со својствата кои што еден закон би требало да ги има. Тој закон нема повеќе да важи и се укинува како непотребен и спротивен на доброто на државата. Од сега казната за чиновникот кој ќе изврши кражба од државната

благајна ќе биде губење на положбата и плаќање на двојна вредност од онаа што незаконски ја присвоил, а неговите соучесници, ако се богати, ќе ја платат истата казна, а ако се сиромашни, ќе бидат казнети со камшикување, понижувајќи ги со бричење на темето на главата и протерување“.

Во друг указ истиот цар определува „оној кој направил такво кривично дело (кастрација) е поставен на таква положба, ако се наоѓа на списокот на луѓето кои се во царска служба, да биде најпрвин избришан од тој список, а потоа да биде казнет и да плати 10 златни фунти (3.600 златници) на даночната управа и на прогонство во траење од 10 години“. Кастрацијата била забранета уште од римско време и во VI век, имајќи ја предвид застрашувачката стапка на смртност после тој чин што го преживувале само 3% од оние што биле изложени на тоа, *Јустинијан*, за сторителите на такво дело и за нивните соучесници, вовел строги казни, што вклучувале кастрација, присилна работа во рудниците за оние кои би преживеале и конфискација на нивните богатства. Во тоа исто време, таа казна меѓу населението на Кавказ била масовно практикувана. Познато е дека после V век, на дворот и во централната управа работеле многу евнуси. За нив биле резервирани одделни должности и некои дворски титули, а, покрај тоа, можеле со мали исклучоци да вршат и јавни функции. Евнусите на свеченостите имале забележителна улога. Во рамките на црквата, војската и цивилната хиерархија доаѓале и до највисоките положби. Тоа ја вклучува и положбата патријарх, како што е случајот со *Герман I* во VIII век, *Методиј I* во средината на IX, *Стефан II* во X, *Евстатиј Гарида* во XI век, митрополити, клерици и монаси, а евнухот *Нарзес*, протоспатариј и управник на царските одаи, во времето на *Јустин II* (565/78) дозволил во Цариград да се изгради манастир за „чистите“, катари (καθαρῶί), резервиран за евнусите, а и најпознатите манастири во престолнината, вклучувајќи го и манастирот *Студион*, им биле отворени. Повеќе војсководи, исто така, биле евнуси, меѓу нив *Ставракиј* во време владеењето на Ирина (797-802), стратегот на Калабрија *Евстатиј* од X век, патрикиј *Никита* кој претрпел пораз од Арабјаните, бил заробен, а половина век подоцна го откупил царот Никифор II Фока, патрикиј *Никола* кој во 970 година ги ослободил Алеп и Антиохија, како и речиси сите војсководители на *Константин IX* и *Теодора* во средината на XI век. До XIII век во царското опкружување евнусите многу често имале значајна улога, а управникот на царските одаи владеел со државата - *Стефан Персиец* можел неказнето да ја удри Анастасија, мајката на царот Јустинијан II, *Боанис* управувал со Царството додека Василиј II бил во војна, за време владеењето на Лав VII, управникот на царските одаи, поранешен роб и евнух *Самонас*, веројатно од арапско потекло, успеал да го оддалечи од положбата моќниот патријарх Никола, поранешен управник на царските канцеларии. *Василиј*, вонбрачен син на Роман I Лакапин и една словенска робинка, е уште поизразит пример, бидејќи после неговата победа над Арапите му бил приреден триумфален речек на Хиподромот, а во време владеењето на Роман II уживал голем углед, станал претседател на владата кога Јован Цимиски дошол на власт, како и еден од најголемите големопоседници во Царството. Во време владеењето на Михаило IV (1034/41), чии што тројца браќа биле евнуси, со Царството управувале евнусите, како и во време владеењето на Михаил

VI, Михаил VII и подоцна кон крајот на XII век Алексиј III Ангел, кога сакелариј *Константин* заповедал со дворската гарда. Во втората половина на XIII век, после враќањето на династијата на Палеолозите на власт, дворските евнуси, за чија судбина можеби одлучувало и тоа што царскиот пурпур им бил недостапен, загубиле секако значење, благодарение на западните предрасуди, според кои тие биле физички инфериорни суштества.

Со ублажувањето на казните за чиновниците, кои ги кршеле законите, законодавството придонело за општествено напредување на државниот чиновнички апарат и за слабеење на централната власт над нив и кон крајот на XI век, после доаѓањето на власт на династијата Комнини, чиновничкото благородништво, кое го сочинувале големопоседниците, почнало да напредува и се повеќе да сè извлекува од контролата на централната власт.

НАДЗОР НАД ЧИНОВНИЦИТЕ

Со законска одредба од 24 јуни 530 година, царот *Јустинијан* ги поставил епископите на чело на сите финансиски управи, вклучувајќи ги набавките и јавните работи. Им наредил енергично да се спротивставуваат на државните чиновници кои би се обиделе да ги прекршат законите, дури и да се повикувале на наредбите од дворот или од префектурите. Според Јустинијановите закони, епископите биле должни да ги контролираат сите активности на управниците во провинциите, да влијаат врз нив за да ги извршуваат задачите што им се доверени и во извештаите до царот да ги изнесуваат грешките или злоупотребите на нечесните управници. Законот од 17 април 539 година предвидувал дури, во случај кога некој ја доведувал под сомневање праведноста на управникот, епископ или митрополит заедно со него пресудувале за тој предмет, па одел дотаму што управниците ги потчинувал на епископите во парниците што пред овие ги покренале нивните поданици. Четири години пред тоа, Јустинијан на граѓанскиот суд на епископите ги изложил управниците чии што мандати истекле и кои би се обиделе евентуалната одговорност да ја избегнат со бегство. Одредил во периодот од 50 дена по истекот на нивниот мандат тие да мораат да одговараат на евентуалните обвиненија од своите поданици.

Но, тој надзор на свештеничката администрација над вршењето на чиновничките должности не бил доволен, зашто и црквата била заинтересирана за собирање на даноците. Јустинијан, навистина, од 530 година го задржал правото царот да праќа во провинциите свои повереници, наречени *discussores* или логотети, кои го контролирале во целост финансиското работење на градовите, а ја надгледувале и политиката на изградба. Тоа најчесто биле високи личности кои уживале доверба кај царот. Најпознат пример за тоа во времето на Јустинијан бил *Александар*, наречен Псалидиј (од грчкиот збор псалидион–ножици), затоа што тој, според историчарот *Прокониј*, многу ефикасно и незабележително го смалувал износот на златникот. Добивајќи ја титулата ексконзул и откако бил старешина на канцеларијата кај префектурата Исток, задолжен за воените финансии, во 540 година бил пратен во Италија во својство на царски повереник со многу широки овластувања. Задолжен да ја поправи неповолната финансиска состојба на земјата во која, после петгодишната

војна, уште немало завладеано целосен мир, најнапред завел многу строго штедење, „сиромасите“ во Рим биле лишени од добротворната распределба на жито, што дотогаш на Плоштадот свети Петар го вршела државата; биле укинати сите давања на дворските гарди кои што ги држеле кралските куќи на Источните Готи, иако, откако на Римјаните им била забранета воената служба, нивната функција станала чисто формална; се престанало со плаќање на плати (принадлежности) на членовите на царскиот совет, на сенаторите; и, на сите други цивилни чиновници на дворовите престанале да постојат, а војниците морале да прибегнуваат на методите кои што Александар така успешно ги применувал на Исток, со посредство на кои што ефикасно ја надоместувале штетата на сметка на италијанското население. Од друга страна, Александар немилосрдно се трудел да ги наплати заостанатите даноци, уште од времето на *Теодорих* еден век порано, и од чиновниците да извлече сума пари за што ги обвинувал дека ги затаиле.

На патот, Александар се запрел во Грција за да ја реорганизира одбраната на Термопилите, што за време на упадите на Словените во таа година се покажала недоволно ефикасна. Селската народна војска, што дотогаш била задолжена за одбрана, ја заменил со две илјади редовни војници, за чие што издржување ги користел градските приходи, што дотогаш, во грчките градови, биле наменети за јавни забавки и работи, што придонело за значително осиромашување на уметничкото наследство.

Во една финансиска контрола од таков вид, по налог на царот *Маврикиј*, се упатил поранешниот конзул *Леонтиј*, пријател на царската фамилија и на царскиот вујко *Домицијан*, епископ на Мелитина, кој претходно бил управник на финансиските канцеларии во Цариград. Тој кон крајот на летото 598 година се истоварил на Сицилија и се населил во Сиракуза, што ја имала улогата на престолнина на византиска Сицилија, и во соработка со црковната управа (посебно со епископот на Сиракуза), како што налагале законските прописи, во рок од две години ги довел тука световните и црковните чиновници, угледни и високи личности од Италија и Сицилија, чии што чиновнички мандати биле истекле, за да ги проверат локалните финансии.

ПЕНЗИОНИРАЊЕ НА ЧИНОВНИЦИТЕ

Државните чиновници поминувале години без многу работа, слабо платени во често непријатна канцелариска атмосфера. Во едно свое писмо *Михаил Псел* соопштува што се случувало во негово време во раководството на владата во Цариград, каде што ги направил првите чекори во кариерата, што го довела до самиот врв на моќта. „Имав несреќа да припаднам во канцеларијата на *асикритис* (ἄσκηρις)... Работата беше многу тешка и обемна, работниот притисок толкав што не можевме речиси, ниту да се почешаме, ниту да дигнеме глава, ниту да јадеме кога бевме гладни или да пиеме кога бевме жедни, ниту да се измиеме кога бевме натопени со пот што од челото ни течеше низ лицето. А каква награда добивавме за тоа? Настапува гнев, забелешки за грешките што сме ги направиле итн. Одмор немаше, секој ден сè исто... Затворени во една тесна просторија, низ која што едвај можеше да се поминува, збиени

едни до други, на купче секој настојуваше да го истисне оној покрај себе... Еден сака да привлече внимание со брзото пишување, друг да го истакне своето знаење и се труди да посее сомневање во знаењето на оние над себе, некои се истакнува со физичката сила и боречките способности, други со речовитоста или со расбашкареност и вулгарност, од годините на службата... оние кои ништо од тоа не можеа, се трудеа да се истакнат со крајна ревност во работата или во расправите за јазикот. Тоа предизвикуваше големи караници и необјаснети и непрекинати тепачки. Така, старите Фасулас и Ахир, кој што беше уште постар, не можеа да се помират и покрај интервенциите на бројни посредници... Меѓусебните бесни напади, ширење на гласови за приватните работи на другите..., еден за својот колега рече дека е глуп, овој сакаше да пукне од бес, се трудеше што повеќе да му наштети, се фатија гуша за гуша..."

Откако би остварил долг работен стаж, чиновникот би го исполнил условот за поставување на положба која подразбирала поголема одговорност и поголема плата (принадлежност). Најпосле, на крајот од кариерата, обично последната или претпоследната година од работата, чиновникот добивал надомест, за продажбата на својата положба или во вид на парична награда заради заминување во пензија. Тие последни парични примања имале улога на отпремнина. Историчарот *Прокопиј* вака ја опишува ситуацијата на чиновниците: „Сите државни чиновници, цивилни или воени, почнуваат од дното на скалата и во текот на годините ги заземаат местата на оние кои што умираат или заминуваат во пензија, што значи дека напредуваат и добиваат значајни задолженија. Оние кои ќе дојдат до високи места добиваат, според старата традиција, пристојна сума на пари како придонес за задоволување на нивните потреби во староста“.

Ако некој чиновник умрел година или две пред крајот на својата чиновничка кариера, неговата вдовица и децата стекнувале право на отпремнина што следела врз основа на работниот стаж на таткото на фамилијата.

НЕКОЛКУ ЗНАЧАЈНИ ЧИНОВНИЧКИ КАРИЕРИ

Јован, семоќниот Јустинијанов министер од VI век, роден во Кесарија во Кападокија, бил од скромно потекло. Општото образование му било толку лошо што не знаел добро да пишува грчки, а и знаењето на латинскиот му било многу слабо. Истото било и со неговото христијанско образование. Идниот цар *Јустинијан*, во времето кога станал „постојан заповедник на народната војска“, одговорен за гарнизоните во царската резиденција и другите воени единици ширум Царството, најверојатно го запознал Јован кога овој бил книговодител кај еден од тројцата заповедници на војската. Јустинијан веднаш ја воочил способноста на својот потчинет со скромно потекло, кој на убедлив начин му ги претставил своите реформаторски идеи во врска со јавните финансии. Благодарение на Јустинијановите препораки, Јован преминал во служба на префектурата, каде што станал управник на финансиската канцеларија и бил унапреден на испразнето повисоко место пред да биде именуван за префект, што покажува колкав углед уживал уште тогаш. Наоѓајќи се на положбата на моќ, Јован се оддал на најпростите пороци—пиење, лакомост и разврат, и тоа

во толкава мера и толку бесрамно што тоа се сметало за скандалозно. Суров, понекогаш и свиреп во своето однесување, бескрупулозно остварувајќи ги своите намисли, тој веќе не бил честит чиновник. Бидејќи бил одговорен за издржувањето на илјадници војници, пред своето конечно паѓање, можел да натрупа големо богатство. Генералот *Велизар* во тоа време исто толку заработувал, но тоа за еден цивилен чиновник било нечуено. Не му се додворувал на царот и отворено му го изнесувал своето мислење, како што тоа го правел и *Нарзес*, иако неговата положба на дворот била многу по несигурна од положбата на тој евнух, управник на цивилните документи и миленик на царицата *Теодора*, кон која Јован чувствувал само презир и која кон него чувствувале неумолива омраза, од која на крајот и настрадал. Се чини дека Јован бил царски слуга кој што ги следел сопствените интереси, но на себе својствен начин, бил вистински оддаден на државата, ако не и на царот, и во искреноста на неговите залагања да ги реши неволите на Царството, во кои што тоа било длабоко западнато, воопшто не се сомневало. Исто така, треба да се има предвид дека историчарот *Прокопиј*, кој го презирал од дното на душата, ги пофалувал неговата енергија, неговата политичка остроумност и способноста да ги совлада и најголемите потешкотии.

Фотиј, цариградски патријарх (858/67 и 877/86) бил научник и државник. Бил од аристократско потекло и неговата фамилија била во роднински врски со царското семејство, бидејќи татко му бил девер на царицата *Теодора*. Православното определение на неговата фамилија не било доведено под сомнение, бидејќи неговиот татко, еден од чичковците и тој самиот биле изложени на неволите за време на иконоборството поради својата приврзаност кон култот на иконите. Неговото образование и знаење од областа на теологијата, како и од световните науки, било надалеку прочуено и се зборувало дека ја продал својата душа на ѓаволот во замена за нив. Неговото образование го предодредувало за световна кариера и се размислувало да го насочат на граѓанска управа и дипломатија. Во 858 година се нашол на чело на царската канцеларија, но веќе долго пред тоа претставувал значајна личност во светската политика и во византиското општество. Влегол во животот со сите предности—потеклото, интелигенцијата, доброто однесување, па и парите, и од сето тоа успеал да извлече најголема корист. Бил близок пријател на *Варда*, вујкото на царот, и кога во 856 година тој државник дошол на власт, Фотиј сосема логично станал негов доверлив советник, а кога патријархот *Игнатиј* бил принуден да се повлече, дошол на највисоката положба во Византиската црква. Негова е заслугата што подобро од кој било друг сфатил дека дошол момент за нови задачи на Византиската црква во врска со незадржливото ширење на нејзиното влијание меѓу Словените и со новите можности на тоа ширење надвор од границите на Царството, и затоа што создал услови за неговото остварување, придонесувајќи за моќта и меѓународниот углед на седиштето на таа црква во Цариград. Убиството на цезарот Варда, неговиот заштитник, и на царот *Михаил III* предизвикало паѓање и на Фотиј. Новиот цар *Василие I* го затворил во еден манастир. Убеден дека неговата промена во црковната политика не ги подобрила ниту внатрешните односи во Царството ниту неговите односи со Рим, Василије во 875 година го вратил Фотиј во Цариград и му го доверил

образованието на своите синови, а по смртта на стариот Игнатиј во 877 година го поставил и за патријарх. Промената на владетелот повторно предизвикала негово паѓање. *Лав VI* го отстранил големиот патријарх и на негово место го довел својот многу млад брат Стефан. Фотиј умрел во прогонство во Ерменија.

Писателот и државник *Михаил Псел*, роден во Цариград, каде што го стекнал и образованието, кое го започнал во школата на нарсиданскиот манастир. Тука, или во некоја друга школа, учел ортографија и поезија, а потоа и реторика. Кога имал околу 25 години, уште бил „студент“ и учествувал на рецитаторски натпревари. После тоа, долго време бил предавач во една јавна школа. Предавал, речиси сè: ортографија, предмети од квадриумот (аритметика, геометрија, астрономија, музика), право, посебно реторика и филозофија. После скромниот почеток, благодарение на своите квалитети, станал позната личност во Царството, се специјализирал за настава од високо ниво и стекнал висок углед како професор. Ја добил титулата „конзул на филозофите“. Немало ниту една научна гранка во негово време во што не се усвоил. Дворот и царевите многу го ценеле неговиот талент. Бил државен секретар, велик коморник, прв министер, а набрзо почнал да учествува и во поставувањето и сменувањето на царевите. Умрел во немилост во март 1078 година.

Во XI век се правеле фамилијарни династии на високи чиновници. Достоинствениците во XIV век сметале дека полагаат право на одговорни положби. Еве неколку примери. *Михаило Тарханиот Главас*, роден околу 1240 година. По ред ги вршел должностите на дворски управник (33. ниво), велик папиј (22. ниво), пинкерн (15. ниво), главен заповедник на царската војска (12. ниво), велик примикириј (11. ниво). При крајот на своето владеење, Михаил VIII Палеолог го поставил за протовестиариј, а таа положба ја издигнал на четврто ниво во дворската хиерархија. Протостратор станал во 1293 година и од морални причини ја одбил титулата цезар, но кон крајот на тој век ја добил титулата велик дукс (*megadoux*). Целата таа кариера ги опфаќала највисоките места во дворската хиерархија, но на нејзиниот носител му биле потребни 40 години за да дојде до врвот на таа хиерархија. Тоа бил пример за редовно напредување на еден верен и имотен слуга на Царството. Судбината на неговиот дедо (по женатост), *Алексиј Филантропин*, била нешто поинаква. Бил поставен за протостратор во 1261 година, се прославил во повеќе битки, но велик дукс станал дури после 1271 година. Напредувал прилично бавно. Постоеле четири области за правење кариера на членовите на големите фамилии: цивилната управа, дворот, војската и црквата. Во принцип, бројот на високите офицери и достоинственици не бил голем. Објаснување за тоа е нивната многу значајна улога во државните работи и во службите на дворот. Великиот дукс командувал со флотата, не можело да има повеќе носители на таа титула затоа што можел да постои само еден главен командант, кој бил претставник на царската власт. Алексиј Филантропин бил поставен за велик дукс дури после смртта на претходниот, Михаил Ласкарис.

РАЗМИСЛУВАЊА НА ЕДЕН ПЕНЗИОНИРАН ЧИНОВНИК

Авторот на овие размислувања, *Кекавмен*, бил генерал кој учествувал во битките во Бугарија (и Македонија) во 1041 година, стратег на темата Хелада и имал резиденција во Лариса. Тој на читателите на своето дело им ги препорачувал своите потреби да ги задоволуваат на два начина—да влезат во државна служба, во војската или цивилната управа, и од царот да очекуваат пензија, титули, плата (принадлежност); ако се обични луѓе или пензионери, да ја обработуваат земјата. „Ако не си богат, не се впуштај во градење куќа, туку сади лозје и обработувај ја земјата ... ако не си во активна служба, за тебе нема посигурен начин да остваруваш приходи од обработувањето на земјата“. Посбно било исплатливо одгледувањето на винова лоза. Во целина гледано, требало да се определите за оние селски работи што, врз база на закуп или исполица, секоја година донесувале приходи без вложување на голем труд. „Изгради мелници, обработувај ги бавчите, сади дрвја од сите видови и трска, бидејќи тоа секоја година донесува приходи без многу труд; одгледувај добиток, волови за влечење, свињи, овци и сè што расте секоја година и се размножува само од себе, тоа ќе ти донесе обилност на масата и општо задоволство“.

Човек со многу искуство, полн со поуки, со јасни морални ставови, разбран, претпазлив, Кекавмен оставил зад себе една мисла, што очигледно е заветна, но излегува од доменот на обичноста, бидејќи била упатена на царот: „Има некои луѓе кои тврдат дека некој е позначаен и постар, а други од ниско и скромно потекло, јас, меѓутоа, велама дека сите луѓе се Адамови синови, било да се цареви, благородници или граѓани од најнизок ред“. Можно е тоа мислење да ги одразувало ставовите на сите Византинци. Тој во животот се раководел од почитувањето на Бога и царот, настојувал да биде праведен во очите на еден, верен во очите на друг, а во поглед на сето останато бил „внимателен“. Напредувал внимателно и како што самиот вели „со спуштен поглед“. „Корисно е“, велел, „да покажуваш страв“.

Бил искрено и вистински побожен, но неговите размислувања не зависеле од религијата. Според него, човештвото се состои од два дела: од една страна, добрите христијани, а од другата еретиците, Евреите и муслиманите. Побожноста за него се гледала во присуството на богослужбите и во изговарањето на молитви, утринска во четири часот, вечерна и полуноќна; добро е на сред ноќ да се изрецитираат неколку псалми, затоа што во тоа време можеме непречено да се сконцентрираме на контактот со Бога. Добро е да се чита и од *Библијата*, без претерување. Треба да се почитуваат светите симболи, но не да носите на себе амајлии, освен крст, слика на некој светец или некоја реликвија. Кекавмен не бил суеверен и не верувал во сонови и вражања. Многу често ги посетувал монасите, дури и ако се чинело дека по дух се едноставни, зборувал; најпосле, такви биле и апостолите. Наспроти тоа, треба да се држиме подалеку од оние кои предизвикуваат вознемирување и кои ги нарекуваме „јерудиви“ - луѓи заради Христа.

Кога станува збор за царот, од кого што зависи сè, „почестите и користа“, постои само едно правило на однесување—да бидеш верен на оној кој е на престолот во Цариград, бидејќи тој секогаш е во право. Но, таа врвна моќ е

изложена на сомневање, а нејзиното опкружување е опасно. Потребно е, значи, грижливо да го избегнувате мешањето во разговор за царот или царицата, посебно на некој банкет (прослава). Треба да се вардите од завидливите, од оние кои озборуваат, клеветниците и со скромно и воздржано однесување да не предизвикувате никакво сомневање. Не треба ниту да посредувате, освен во ретки случаи и ненаметливо, во корист на некој пријател. Истите правила важат и за односите со достоинствениците и со сите претпоставени: да не здодевате, да стоите на растојание, да не се жалите, да не давате забелешки и, над сето, да бидете што подалеку од нивните сопруги, дури и ако тие го направат првиот чекор. Исто така, треба да внимавате на подчинетите, кои се често неискрени, подложни на корупција и клеветење. Најпосле, ако некој се наоѓа на значајна положба, треба да води сметка за сè, да се распрашува за сè, да има поткажувачи насекаде. Се добива впечаток за огромно озборување, шпионирање и поткажување, како на дворот така и во градот и во круговите на високите чиновници.

Најчестото предупредување на кое кај него наидуваме е „не верувај“. Необично е да го видите тој генерал како се обраќа на друг генерал и му советува, во духот на изразитата византиска традиција, непријателите да ги ослабне со итрина, со стратешки потези, замки и во битка да влегува дури во последен момент, ако тоа навистина е неизбежно, водејќи сметка да остане некаде на средината помеѓу храброста и кукавичлакот. Целта му е со умешност да постигне успех.

Кекавмен, без сомневање, бил храбар генерал, со многу здрав разум, но со малку префинетости. Не бил без вообразен, имал големо искуство. Не бил необразован, за читањето зборувал со емотивна едноставност: „Читај многу, така многу ќе научиш, а ако не разбираш, не се откажувај од читањето; Бог на крајот ќе те награди со знаење; без срам прашувај што не разбираш, прашувај ги оние што го знаат тоа“.

Потчинувајќи се на апсолутната власт на семокната држава и нејзината религија, воопшто не му паѓало на памет да го доведува под сомневање земното уредување, несовршената копија на небесното уредување што го очекувало.

II. 9. ЦАРОТ-ВЛАДЕТЕЛОТ

„Сонцето царува“ (хо хилиос василеви, ὁ ἥλιος βασιλεύει). Со тие зборови средновековните Византинци и Византинки ги опишувале блескавите пурпурни и златни преливи на заоѓањето на Сонцето. Овој израз во само неколку збора ни соопштува повеќе важни работи. Како што Сонцето било на чело на византискиот поредок во природата, така царот, изгледа, бил врв и врвно начело на организацијата на нивното општество. Патот на зраците на „медитеранското“ сонце, неговата моќ и сјајното присуство проникнувале во византиската реалност и фантазија. Нашиот напор да го оживееме споменот на византискиот човек мора да го земе предвид царот за да не би му избегал суштинскиот, а можеби и дефинирачкиот аспект на византиското живоотно искуство.

Започнуваме со оној аспект на царот што бил највидлив за Византинците на улиците и што и понатаму преовладува со нашето сфаќање за царот, симболите на неговата власт. Оттаму, ќе се обидеме да продреме во просторот на светата палата и да ги откриеме физичките структури на власта. Дури тогаш можеме да пристапиме кон природата на таа власт и на мажите и жените кои што ја поседувале. На крајот, можеме да заклучиме со она со што и почнавме—јавното манифестирање на власта на големите церемонијални царски прослави, што биле со намера да го премостат јазот помеѓу владетелот и неговите поданици и во сценариски разработените гестови да ги отелотворат вистината и заблудата за царската власт.

Но, веднаш треба да ги предупредиме читателите дека за ова историчарот мора, пред сè, да се потпре на сопствените истражувања и да се концентрира на византиското царско искуство до пресвртната 1204 година, односно до латинското освојување на Цариград. Оваа потреба има и свои предности бидејќи нам ќе ни помогне да запаметиме дека византиската владетелска класа, покрај стварниот континуитет на традицијата и рутината на царската власт, одлучно и непрекинато го истакнувала, а со тоа и го преувеличувала и искривувала тој континуитет.

СИМБОЛИ НА ВЛАСТА

Видливото отелотворување на царската идеја било облечено во светликавиот прелив на пурпурната (црвената) свила, чија што употреба била љубоморно дозволувана само на царот и на неговите најблиски соработници, проткаена со златни нишки што сјаеле на сонцето. Симболите на највисокиот статус имале и своја практична цел, бидејќи комбинацијата на сјајниот пурпур и блескавото злато сите погледи ги насочувале на главната личност во големата поворка. Воопшто не е чудно што одеците на старата соларна идеологија се откриени во научната потпора на царскиот церемонијал и што Михаило Псел, дворјанин и интелектуалец од XI век, го замислувал враќањето на царот од воен поход во престолнината како „изгревање на сонцето“ што неговите поданици го очекувале.

Пурпурот (црвената свила) била царска боја *par excellence*. Неговите

најсвечени дипломатски документи биле боени во црвено, црвените ознаки на подовите го насочувале движењето на учесниците во разработениот *балет* на царската публика; црвени врвци биле поставувани на имотот што бил запленет од царските агенти. Легитимните цареви, буквално, се раѓале во пурпур (оттаму изразот Порфирогенит-роден во пурпур). Одајата на Великата палата во која средновековните царици се пораѓале била поплочена со порфир за да во првото новороденчево доживување на овој свет било влеан впечаток за неговиот единствен, божествен признат статус. Изгледа оваа спрега на бојата и царството била доволно силна за да го надживее и османлиското освојување во 1453 година и да изврши влијание и врз турското име за ригестата црвена „кондура“ (tekgur baligi - за првиот збор се верува дека потекнува од грчкиот, ту кирију, „тоџ κούρου“).

Христијанските цареви на Византија биле непосредни наследници на господарите на римскиот свет. Всушност, „Византија“ и „византиско“ се договорно прифатени имиња од модерните научници, пригодна стенографија за опишување на илјадагодишниот опстанок на Римското Царство во неговото силно срце „Новиот Рим“, модерниот Истанбул (од грчки „ис тин полин“, „εις τήν πόλιν“). Константинопол лежел на патот што ги поврзувал стратешките граници на Царството на Дунав и кон Персија и тој факт го имал предвид *Константин I* кога таму ги пренел установите на централната власт за да би избегал од осиромашените и окупирани западни провинции Италија, Галија и Шпанија. Во неофицијалната употреба, христијанските цареви секогаш биле цареви на Римјаните, па кога еден варварски новопојавен од Запад по име Карло Велики се прогласил себеси „цар“ со помош на еден превртлив папа, наследниците на Август и Јустинијан во Цариград отстраниле секаква забуна, објавувајќи на своите монети дека тие се „цареви на Ромеите“. Нивниот закон бил римски закон; и навистина, двете кодификации на „римското“ право се извршени и објавени во Цариград од страна на „рановизантиските“ цареви *Теодосиј II* и *Јустинијан*, а палеографите веруваат дека величествениот Фирентински кодекс *Дигести* е препишан во царските латински работилници на Босфорот во време додека бил жив самиот Јустинијан.

Идеологијата за царската власт потекнала од Рим, но била продлабочена, преобликувана и преобразена од силните христијански и хеленистички струи што го записувале одумирачкиот свет на антиката. Царската најважна титула - василевс, што некогаш ја носеле наследниците на *Александар Македонски*, од говорниот јазик влегла во официјалната римска титулатура од VII век и со тоа го загубила значењето „крал“, што го имала во класичниот јазик, за да го заземе семантичкото поле „цар“. Латинскиот збор *rex*, пишуван со грчки букви, служел за да означи понизок облик на власта што преовладувал на периферијата од Царството.

Од Бога избраниот цар и понатаму бил поставуван за главен командант било на војската, синклитот или цариградскиот сенат, или граѓаните на Цариград да биле тие кои што во својство на Божји застапници ги извикувале одмерените (каденцираните) акламации со кои што правно го потврдувале неговиот статус. Во првите векови на византиската ера овој ненаследен аспект на републиканската идеологија на стариот Рим уште бил витален. Папата *Григориј*

Велики го сметал пренесувањето на власта по наследен принцип и понатаму за одлика (карактеристика) на варварските народи како што биле Франките или Персијците. Царевите го стекнувале легитимитетот со успехите, посебно воените, а нивните наследници морале да бидат прогласени за совладетели уште додека бил жив актуелниот цар за да се осигура непреченото пренесување на власта. Ова уставно барање за наследувањето, како политички предуслов, па и биолошки опстанок, паѓало во очи на странските набљудувачи како, на пример, на средновековниот Арабјанин кој што тврдел дека Византинците го сменуваат својот цар дури и ако се врател од војна без победа. Оттука и извонредната виталност на узурпациите што непрекинато се заканувале на владеењето на поедини цареви, но никогаш не ја довеле во прашање самата царска идеја.

Овој човек, пратен од провидението, бил Божји избраник: неговите монети го објавувале фактот дека тој потекнува „од Бога“ (*ek Teu, ek Θεου*). Неговите поданици себеси се нарекувале дули (*δοῦλοι*), што во времето на *Тукидит* значело „робови“, но сега можеби означувало нешто слично—„слуги“. Василевсот бил Божји претставник на Земјата, кој ги наследил својствата на божествениот култ на своите пагански римски претходници. Неговата личност била света, што, сепак, не го штитела од заканите за атентат. Единствено тој меѓу лаиците уживал посебни привилегии во Православната црква. Ако неговите посебни односи со Бог, кој живеел во средиштето на византискиот поглед на свет, потекнувале од Божјиот избор тој да владее, тие непрекинато се пројавувале и зајакнувале со царската побожност и православието и неговата посебна дарежливост кон Бога. Додека римските цареви граделе пространи тремови, плоштади и триумфални столбови, византиските цареви сидале цркви. Пропагандните слики ги прикажувале царевите како предаваат дарови на Богородица и на нејзиното Дете, како, на пример, прочуениот мозаик во *Света Софија*, а грижливо пресметаните чиновни дарежливоста се завршувале со неговата ритуална посета на светињите во престолнината.

Секој цар посредно бил прогласуван за свет; во официјалниот култ, што Православната црква му го подарила на *Константин I*, полумитскиот праобраз (лик) на совршен цар, барем во неговото легендарно средновековно овоплотување, редовно биле поменувани владетелските царски претходници во синаксарот (*Συναξάριον*), празничниот календар на Цариградската црква. Секоја година деновите на упокојување на царевите биле одбележувани со парастоси, литии и служби, исто како и нивните победи, стапување на престолот и така и разграничувале просторот и времето со посредство на спомениците и празниците во Царството.

СТРУКТУРА НА ВЛАСТА

Палатата била сцена на која настапувале симболите на власта. Самата обвиткана со велот на начелната светост, што се препишувала на царската личност, оваа градба или подобро речено комплекс на градби, воедно ги маѓепсувала и ја исполнувала со тајни фантазијата на Византинците. Магичните палати, преполни со злато, се појавувале и исчезнувале од старото

парадно тло надвор од градот и го снабдувале митскиот *Јустинијан* со пари за подигнување на големата купола на *Света Софија*. Сакралниот статус на царското престојувалиште бил таков што една приказна од житие споменува некој великан обвинет за „сквернавење на Палатата“, бидејќи се осмелил да влезе во неа откако претходно водел љубов со својата жена во недела. И самите сидови можеле да „зборуваат“, давајќи немо, но речовито сведоштво за претстојните настани. Кога граѓаните на Цариград би се пробудиле и откриле дека царскиот штит и меч се обесени на капијата на Палатата, знаеле дека се подготвува војна и дека василевсот ќе ја поведе војската во борба. Присуството или отсуството на Богородичиниот мозаик над влезот во Палатата ги објавувал богословските погледи на актуелниот цар, а мешањето во тоа можело да предизвика улични немири.

До почетокот на V век новата престолнина Константинопол (Цариград) бргу се развил во еден од големите градски центри на источната и стопански понапредна половина на Римското Царство. Главната палата ја основал *Константин I* на југоисточниот крај на ридестиот полуостров на кој што „Новиот Рим“ бил изграден, во срцето на сјајниот и монументален центар на престолнината. Големината и величественоста на Палатата набргу им го загарантирале името „Велика“ за да се разликува од помалите царски резиденции подигнувани на други места во градот и неговите предградија. Приодот им бил обележан со златен патоказ на кој што биле означени растојанијата на сите големи градови во Римското Царство од овој центар срцето на Царството; посетителите на Истанбул можат да го видат неодамна откриениот дел од овој споменик на почетокот на *Divan Yolu*, која до некаде одговара на некогашната цариградска главна улица *Меза*. Сјајните портици, што од патоказот воделе кон Бронзената капија *Халки*, монументалниот главен влез во Палатата, биле резервирани за трговците со мириси за поминувањето на царот кон домот да биде празник и за осетот на мирис колку и за очите на Византинците.

На запад се наоѓал Хиподромот (арена на толку спортски и политички драми во првите векови на Царството), ја штител Великата палата од пожари и бунтови што го разорувале градот во доцната антика. Внатре во Хиподромот, утврдената ложа–катизма (*κόνιςμα*)—му овозможувала на царот да ги следи циркуските трки и да се појави пред населението на градот целосно безбеден. Оваа царска ложа физички била поврзана со Палатата преку еден безбеден премин. Северно од Палатата, монументален плоштад украсен со големите *Јустинијанови* триумфални столбови и зградата на Сенатот било кулиси на царските процесии на патот кон *Света Софија* кога би одел во неа на богослужба во празниците. Кон југ и исток од Палатата, степенесто спуштајќи се кон морето, се простирале градини, тераси и балкони на резиденцијалните и службените зданија. Величествениот и раскошен *Вуколеон*, што толку многу го одушевил крстоносниот архиепископ *Вилијам Тирски*, се издигал над плажата и приватното пристаниште во подножјето на јужното брекече.

Ширењето на Великата палата достигнало врв најверојатно во V и VI век, иако нови значајни градби биле подигнувани и во текот на наредните 600 години. Подобрената материјална состојба на царевите од IX и X век им дозволила да преземаат обемни работи на нејзиното преобликување. Меѓутоа,

династијата Комнини ја преселила својата главна резиденција во нова палата, Влахерни, на северозападниот дел од градот со поглед на Златниот Рог и рамнината под седиштата, така што Великата палата полека од церемонијална резиденција била деградирана до ниво на полунапуштена градба.

Дворот го прифатил начинот на живот на римското општество *villeggiatura* и уживал во годишните одмори во селската заднина на азиските и европските предградија на престолнината. Крајбрежните палати, што го обележале брегот на Мраморното Море и Босфорот, варираше од величествените градби на *Јустинијан* и *Теодора* спроти заливот кај Халкедон, до павилјоните за уживање на *Михаил III* во Св. Мамант, денешниот Бешикташ, област што била на цена и меѓу османлиските султани.

Колку куќи за одмарање и да изградиле царевите, физичките структури на власта во текот на поголемиот дел од историјата на Царството се поистоветувале со Великата палата. Паѓа во очи дека и покрај вниманието, археолошко и топографско, со кое што останатиот скуден крш од неа е опсипан, бројните сведоштва за тоа како Великата палата функционираше како установа никогаш во целост не се собрани и испитани.

Великата палата претставувала еден вид град во градот и нејзината структура ја одразува бројноста на нејзините улоги. Палатата, од градот што ја опкружувал, била одделена со седишта уште од раните времиња, ако претпоставиме дека кружните седишта, откриени во доцноантичката палата во Равена, барем малку укажуваат на цариградската практика. Секако дека подоцнежните цареви, како *Јустинијан II* и *Никифор II Фока*, ја зајакнале и прошириле Великата палата. Безбедноста на самодржецот ја зголемувале елитните воени единици, сместени во кругот на Великата палата, веднаш до главниот влез, кои го спречувале пристапот до царската фамилија. Неистомислениците и заговорниците исчезнувале во затворите на самиот комплекс. Ако сето останато пробрднало, приватното пристаниште му овозможувало на царот, доколку му се заканувала опасност, да организира бегство од Великата палата. Во подобрите времиња тоа пристаниште овозможувало брз и безбеден воден сообраќај до повеќе места во градот за царското црвено обоено бротче. Бидејќи за малку не останал без престолот за време на бунтот „Ника“, *Јустинијан I*, внатре во комплексот на Великата палата, изградил амбари и фурни за да ја осигура независноста од надворешниот свет, а цистерните ја гарантирале сигурноста со водоснабдување. Списокот на персоналот навестува дека Палатата имала штали и занаетиски работилници. Приватниот поло-терен им давал на царевите и нивните фамилии можност да уживаат во омилениот средновековен спорт. Низата од капели и цркви, подигнати во склоп на комплексот, ги задоволувале верските потреби на Палатата. До крајот на IX век нивниот постојан клер броел дванаесетина свештеници и многу ѓакони, кои живееле внатре во утврдувањето на Палатата.

Старата структура на Великата палата најверојатно била организирана во низи од правоаголни портици со перистил, дворови со бавчи што можеле да бидат украсени со статуи или фонтани, додека самите портици можеле да имаат величествени мозаици како оној што и денес може да се види во Музејот на мозаици во Истанбул. Кога времето било убаво, високите официјални лица ги извршувале понекогаш на отворено своите владетелски обврски, во

портиците: тука се собирале и заради расправи што во 491 година довеле до изборот на *Анастасиј I* за цар, а *Константин V* еднаш направил прием на терасата со поглед на море. Околу таквите портици може да се најде на згради во кои што престојувале главните министри на царската влада. „Палатата“, всушност, понекогаш служела како скратено име за „установата на владата“, а уште многу рано некои елементи на чиновничката служба како *magister officiorum* и *comes sacrarum largitionum*, а веројатно и ковниците на злато, имале свое седиште во Палатата. Знаеме дека во тоа општество, втемелено на готовите пари, царот своите големи резерви на ковани пари и скапоцени метали ги чувал на сигурно, во Палатата: *Василиј II* изсидал посебни спирални галерии под Палатата за да го складира својот натрупан капитал. Бројот на владините служби, сместени внатре во тврдината на Палатата, во текот на вековите изгледа се зголемувал, бидејќи тука се нашле најразлични административни служби, како царската канцеларија и судските трибунали. Тројни врати воделе од портиците во пространите холови што служеле како сцена за свечените владетелски дејности како, на пример, читањето на новите закони, приемот на странските амбасадори или унапредувањето на високите великодостојници. Царот се наоѓал на возвишен подиум на едниот крај. Со завеси бил одвоен од остатокот на холот, а подните интарзии (уметнички украси) го наведувале движењето на тие што ги примал. На кој начин биле користени овие холови ќе стане појасно кога ќе го испитаме ритуалот на проекцијата на царската власт.

Царската резиденција сочинувала уште една структурална единица во рамките на Палатата. Била одделена од нејзиниот остаток и изолирана, а со нејзините одаи управувале одреди на семоќните дворски евнуси. Обичните смртници, кои би добиле пристап во царските приватни одаи, биле навистина привилегирани.

Големи и разнородни групи на луѓе ја населувало физичката структура на овој град во градот. Веќе спомнавме за чиновниците и царската гарда. Царот живеел во Палатата со својата мајка, жената и децата, а членовите на нивните широки семејства, исто така, можеле да им се придружат. На другите, како што биле многубројните роднини на првата жена на *Константин VI*, им биле давани куќи во близина на Палатата.

Складното функционирање на приватниот и јавниот живот на царското опкружување барало грижлива организација. Во рановизантиската доба секој великодостојник, кој живеел во Палатата, очигледно претставувал посебна организациска единка, бидејќи живеел со сопствената послуга, вклучувајќи ги робовите, телохранителите и економот; присуството на економот сведочи за посебни складирања и подготовки на храна кај сите овие единици во рамките на Палатата. Со посебно утврдување на приходите функционираше секоја од овие единици. Така, кон крајот на IX век приватниот брод на царицата бил финансиран од приходите што пристигнувале од нејзината сопствена „трпеза“ или сметка.

Мажите и жените, кои ги опслужувале потребите на Палатата, ги вршеле сите должности во рамките на едно големо и многу богато домаќинство. Бројни луѓе придонесувале за доброто уредување во Палатата: доцноримските закони откриваат постоење на задолжени за палење на ламбите, вратари

и преведувачи, занаетчии и работници во царската ковница, па можеме да замислиме и дворски уметници кои работеле на сериско производство на модели и калапи потребни за ковање пари и царска пропаганда, било тие предмети да требало да послужат како дарови или тоа биле посебни нарачки. Прописите за средновековниот церемонијал укажуваат на дворски уметници и занаетчии: дознаваме за царски кројачи, злато-ткајачи и златари. Атриклините (ἀτρίκλινοι)—организатори на гозби на државно ниво, имале деликатна улога на рангирање на гостите и правење распоред за седењето. Евнусите го надгледувале одвивањето на секојдневниот живот во Палатата: *панија* (παπίας), кому што му помагал „вториот човек“ *дефтерос* (δεύτερος) се споменува првпат во VIII век, а ги надгледувал основните ставки на физичкото функционирање на Палатата, зградите, осветлувањето итн. Под себе го имал пониско рангираниот дворски персонал, *диетарији* (δαιτάριοι), организиран во секции наречени „седмици“, што го одразува распоредот по кој што работеле. Во X век бил направен обид оваа услуга да се регрутира само од редовите на граѓаните на престолнината и нејзината непосредна околина.

Највисок, според рангот, персонал во Палатата биле евнусите - коморници, кои послужувале во царските приватни одаи или *кувуклион* (κουβουκλεῖον, од лат. *cubiculum* - соба). Како бесполови и барем теоретски без сродници, евнусите коморници биле крајни аутсајдери. Нивната немоќ, парадоксално раѓала огромно влијание во вид на целосна доверба и авторитет, што го уживале во царското домаќинство. Евнусите го служеле царот на масата, му го местеле креветот и му ја подготвувале облеката. Секоја ноќ се заклучувале со царот во неговата спална соба и лежеле покрај неговиот кревет и вратата. Тие го контролирале царскиот распоред на приватните обврски и се грижеле за неговите инсигнии. За секој, кој сакал да дојде до царот, биле најнеопходни соработници: за да ја обезбеди царската поддршка за теолошките ставови што ги застапувал, св. *Кирил Александриски* и поткупил главните евнуси со 50 до 200 фунти злато за секого.

Во почетокот на „византискиот милениум“, римското право го забранувало кастрирањето на граѓаните, па повеќето евнуси потекнувале од зад северните граници на Царството. До VIII век, теркот по кој што биле регрутирани изгледа се променил, за еден од водечките министри на царицата *Ирина* се вели дека направил заговор за да го придобие пурпурот за сопствената фамилија, што јасно зборува за тоа дека бил Византиец, додека, нешто подоцна, еден пафлагонски селанец го моли Бога да му подари син за да може да го кастрира, па со синовата служба на дворот да се погрижи за сопствената старост. Наидуваме дури на нелегитимен член на царската фамилија, *Василиј Лакапин*, како во втората половина на X век зазема централна положба во царскиот Кувуклион.

Законската власт на евнусите толку се зголемила до X век, што главниот евнух постанал и главен царски церемонијал - мајстор, привилегија одземена од рацете на главните државни министри нешто после VI век. Евнухот *castrensis*, или мајордом во доцната антика, ја надгледувал дворската услуга од понизок ранг, а на важноста на неговиот средновековен наследник папија веќе посочивме погоре. Евнусите помагале во воспитувањето на

царските деца: озлогласениот *Антиох* го подучувал царот *Теодосиј II*, а папата *Григориј I* ја изразил својата загриженост за примерот што евнусите го давале на децата на *Маврикиј*. Кога бил планиран бракот помеѓу ќерката на *Карло Велики* со синот на царицата *Ирина*, еден евнух бил пратен на Запад за да ја подучи франачката девојка на обичаите и јазикот на византискиот двор. Па, и непрекинатата грижа да се објават привилегиите и предностите што се придодадени на евнусите од кувуклионот, навестуваат дека големиот трактат од X век *За церемониите*, за кој се тврди дека автор му е *Константин VII*, многу ѝ должел на оваа општествена група. Неговиот престиж бил толкав што средновековниот ум ги замислувал ангелите според неговиот лик. Сè додека моќта што ја имале не била уништена со победата на сродничките врски како организационо начело на јавниот живот во време на Комнините, евнусите, на кои што им се верувало, можеле да се најдат дури и во улогата на воени заповедници над цела армија.

Дворот, каде што се поминувале деновите и ноќите во сјајно опкружување, бил населен со различни народи и раси. Во првите денови на Царството околу царот кружеле Готи телохранители, евнуси Персијци, чиновници од Италија и Северна Африка. Исто така било и во XII век кога за царската безбедност се грижеле турски и нормански заповедници, латински преведувачи и нивни роднини од Бергамо работеле за Дворот, а унгарски или француски царици и нивните дворски дами го предводеле општествениот живот на Палатата. Едвај да изненадува тоа што до VI век Дворот во Цариград претставувал моќна енклава на луѓе кои зборувале латински јазик на грчкиот Исток. Силното влијание што оваа двојазичност го извршила уште е видлив во техничкиот жаргон на средновековната грчка бирократија, полн со латинизми, почнувајќи од *патрикиј* (*πατρίκιος*), *дуке* (*δούξ*) или доместик, па до изразите како *секретон* (*σέκρετον*, *канцеларија*) или *скутарион* (*σκούταριον*, штит). Во XII век, одушевеноста на царот *Манојло Комнин* и Латините од неговата придружба од модата на феудалниот Запад го поттикнала ширењето на западниот живот меѓу повисоките слоеви на византиското општество: двобоите и турнирите на Хиподромот станале омилена забава на Дворот, наместо стравот од колските трки.

ПРИМЕНА НА ВЛАСТА

Кои биле тие цареви кои работеле и зошто биле толку важни за животот на оваа голема цивилизација? Изборот на царевите и образецот на пренесување на власта се менувале во текот на „византискиот милениум“. Изборот што го вршеле Сенатот и војската бил вообичаен, иако и успешната узурпација, што сама по себе не се разликувала многу од регуларниот избор, донекаде го поправала просекот. Наследувањето на престолот по семејна линија постепено станало позначајно, посебно за последните седум византиски династии. Од 610 до 1024 година 32 наменувани цареви совладетели го наследиле пурпурот, 25 биле од царско потекло, а шест биле примени во царското семејство. Една династија, Палеолозите, владеела со Царството во текот на неговите последни две столетија.

Институционалната заднина на царевите ги одразувала промените во политичката структура. Се до почетокот на VII век најголемиот број цареви потекнувал од редовите на војската, веднаш зад нив следувале оние од царските фамилии, а граѓанското чиновништво можело да се пофали само со изборот на *Анастасиј I*, кој претставувал исклучок. Од *Ираклиј* па до латинското освојување на Цариград во 1204 година, чиновничките и дворските кругови однеле надмоќ над воените. Но, после тоа, од цивилните власти повеќе не биле регрутирани доцновизантиските цареви. Исто така, и поместувањата на византискиот хоризонт во географска смисла се согледува во фактот дека европските провинции на Царството, дури и да го исклучиме Цариград, ги дале сите суверени чие што потекло ни е познато—од *Тибериј II* па до *Зенон*. После *Фока*, па до последното столетие, кога изразено била смалена територијата на Царството, сериозно се намалиле можноста и нивното значење, повеќето цареви родени надвор од престолнината потекнувале од Мала Азија, што укажува на зголеменото политичко и стопанско значење на Анадолија. Повеќето цареви потекнувале од редовите на благородништвото. Сепак, како исклучоци се неколку кои успеале да дојдат до власта а не биле благородници, туку потекнувале од села, како *Јустин I* и *Василиј I* или потекнувале од урбана средина, како *Михаило IV*.

Положбата на царевите во политичката идеологија на Византија приближно одговарала на нивната улога во византиската држава. Зборот „држава“ речиси да делува како историска аномалија во средновековниот свет. Сепак, единствена во христијанскиот свет, Византија го зачувала политичкиот систем заснован на професионалните установи чии што чиновници примале плата, што за возврат ја структурирала и разграничила византиската аристократија до XII век. Царот, како извор на законите, не бил надвор од нив и во согласност со нив и се однесувал. Всушност, византиската правна мисла дури во неколку сегменти ги проширила царските прерогативи, што римското право ги признавало: царот бил единствен извор за доделување на унапредувањата во административната служба, го карактеризирала политичкиот систем и уживал исклучителни овластувања во доменот на заплениците, што можеби ја ограничувале и самата идеја за приватната сопственост.

Иако царскиот авторитет можел понекогаш да делува неодредено, па можеби дури бил и осуетуван подалеку од царската престолнина Цариград/ „царувачкиот град“ („и василевуса полис“), власта со која што располагал навистина била доволна. За разлика од кој било европски владетел пред XIII век византиските цареви командувале со професионалната војска и високо организираниот чиновнички апарат, исклучително стручно во изнудувањето на пари од оние општествени слоеви кои најмалку ги имале, благодарение на еден разработен даночен систем. Кога крцкавиот систем еднаш ќе се придвижел, професионалните царски службеници можеле да постигнат добри резултати според средновековните мерила. Дури и непријателски расположениот набљудувач, како што бил еден анонимен крстоносец, бил принуден да ја забележи чиновничката логистичка мајсторија на брзо пренесување на бродовите преку планините и преку шумите за да се олесни во 1097 година нападот на Никеја, тогаш под турска власт.

Оваа напредна влада била така уредена што работите во врска со управувањето биле разделени меѓу мнозинството независни надлежни служби. Низите од автономните служби ги обесхрабрувале спротивставувањата на врвот, затоа што се собирале во една точка, во рацете на самиот цар. Со други зборови, целокупната власт била централизирана.

Богатството, исто така. Во март и септември големи количини на злато и свила се слевале во Палатата во форма на царски данок на земјата, што сигурно била основа на оперативниот буџет на Царството. Даноците собирани во царските царинарници и по пазарите, уплатите за царските титули и пензии што оделе со нив, заплените и паричните казни, придонесувале за дворските резерви на готови пари. Покрај ова, редовен извор на јавни приходи биле заработката од производството и пространите приватни царски имоти, да не ги споменуваме приходите остварувани со монополот над работниците за изработка на скапоцени ткаенини по кои што цариградските пазаришта биле познати. Така, дворските резерви се натрупувале во време на штедливите цареви, количините на златни пари, што историчарите ги споменуваат во Византија се мереле на тони. Сите овие извори на приходи биле комбинирани заради финансирање на паричното стопанство, концентрирано на царот и неговите трошоци на војската, великодостојниците, дарежливоста и задоволствата, со што на овластувањата што му ги гарантирале законите и обичаите им се додавало и големо стопанско бреме.

Стиловите на владеење на поедини цареви во текот на илјадагодишната историја меѓусебно се разликувале. Имало цареви, како *Ираклиј* или *Манојло I*, кои што инсистирале лично да ги предводат своите одреди во војна и навистина ја преземале улогата на главен командант. Други цареви оделе по стапките на *Јустинијан* и останувале затворени во Палатата, деноноќно работејќи на испитување на политичките опции и издавајќи наредби со посредство на разгранетото чиновништво или опсипувајќи ги своите заповедници со наредби во обидите на микроплан од престолнината да управуваат со воените походи. Имало и учени цареви, како *Теодосиј II*, кој навистина можел да ги препушти дизгините на власта на своите најверни советници, но и цареви бекрии/бонвивани како на пример *Александар* за чие што време бирократијата вриела, гушејќи се во сопствената пареа.

Како изгледал секојдневниот живот на еден цар? Природата на ова општество, па според тоа и зачуваните извори, го отежнуваат одговорот на тоа прашање повеќе отколку што може на прв поглед да се очекува. Покрај својата битна положба и вистинското повлекување на конците на власта, царот се трудел повеќе да биде забележан онака како што на своите современици им се откривал, т.е. во грижливо инсценираните ситуации на царскиот церемонијал, отколку како некој кој навистина владее или има приватен живот. Еден рановизантиски проповедник дури и се искористил со таа околност за да ги возбуди своите слушатели, барајќи од нив да го замислат семоќниот цар како рчи во својата постела, ни малку ласкаво споредувајќи го со современите му монаси кои што ноќта ја поминувале во молитви. Прегледувајќи ги изворите, сепак, можеме да направиме сопствен мозаик за тоа како би изгледало нешто такво.

Слично како и другите Византинци, и царевите станувале во зори за целосно да ја искористат дневната светлина. Првата сериозна задача во дневниот распоред била молитвата во една од неколкуте цркви во кругот на Палатата. Во X век, Великата палата ги отворала своите врати заради јавните работи двапати на ден, на три или повеќе часови пред ручек и исто толку после ручек. По завршувањето на утринската служба, евнухот папија, кој што ги чувал клучевите од различните капии на Палатата, и неговата екипа на дворски служители оделе со заповедникот на царската гарда и неговите луѓе од внатре ги отклучувале разните капии и врати. Карактеристично е што оваа значајна должност на обезбедување била поделена меѓу соперничките општествени групи на евнусите и војниците. Се знае дека важните државни работи, како големата процесија или поделбата на злато на царските достоинственици, биле вршени веднаш во текот на првиот час во денот, околу 6 часот наутро, и тоа можело да потрае до доцните утрински часови. Кога повеќе рутински работи барале царско внимание, тој можел да се качи на престолот во апсидата на хрисотриклинот (златната сала за приеми) каде што го чекал својот главен министер, кој би му се придружил зад завесата со која царската апсида била одделена од остатокот на просторијата. Главниот министер или логотет, или кое било друго официјално лице со кое царот требало да се посветува, можел да дојде тука и по неколку пати пред ручек. Кога царот бил подготвен да руча, папијата ќе продефилирал низ Палатата, свечкајќи со клучевите, со што го најавувал нејзиното затворање. Целата постапка се повторувала при повторното отворање на Палатата после ручекот.

Во текот на еден вообичаен работен ден царот се советува со своите главни министри за неодојните работи. Можел да се занимава и со судски парници. Ги примал официјалните (службените) лица, кои заминувале на пат или се враќале од терен. Многуге белешки за владетелската должност, што *Константин VII* дал да се препишаат во трактатот „За управување со империјата“, дело што го подготвувал за својот син, укажуваат на тоа дека царската бирократија била извор на голем проток на документи што, по мачно поминатиот свој пат, се враќале во Великата палата, разни документи—од извештаи на разузнавачките служби за најновите настани од другата страна на Црното Море, до деталните логистички извештаи за трошоците и административните мерки неопходни за опремување на флотата заради операциите против Арабјаните, кои го окупирале Крит. Некои цареви лично се вклучувале во оформувањето на законите. Еден црковен историчар од VI век оставил жив опис на *Јустин II* како раководи со низа расправи со водечките дисидентски прелати, додека разни царски великодостојници се обидуваат да ги поттикнат и наведат на формулирање на термините погодни за верски едикт, што би поттикнал теолошки компромис. После долгата расправа, царот се задоволил со предложениот текст и наредил 20 примероци да се донесат и на останатите на потпис пред заодот на сонцето. Еден стручњак дури го открил она што би можело да биде стилска специфичност на *Јустинијан I* во нестрпливо вткаените реченици расфрлани по некои од неговите латински закони. Во секој случај и во кое било време, кога царот навистина го ставал својот потпис на разните привилегии, административни наредби или нови закони подготвени

во неговата канцеларија, морал да биде многу зафатен, практикувајќи го својот своерачен потпис со црвена (пурпурна) боја на застарен латински јазик сè додека ги потпишувал документите со зборот „*legimus*“ (го прочитав), а така било до крајот на VIII век. Веќе пред крајот на X век овој елемент на царскиот потпис преминал во надлежност на „магистерот на мастилницата“ (хо епи ту каниклију), а царевите се потпишувале само со своето име и титулата: „Јован (I) во Христа Бога верен цар на Ромеите“. Ништо помалку важна од државната администрација била работата во врска со дворскиот церемонијал. Во тие моменти, утрото, па и целиот ден можеле да бидат посветени на тешките, но неизоставни должности за царскиот ритуал.

Царската разонода можела да има разни видови. Упадливо различна од обрасците што постоеле на латинскиот Запад, аристократското потекло и врвната византиска цивилизација ѝ помагале на писменоста, комбинирана со рутинската улога на пишаните документи во граѓанската и воената управа за да ги поттикнат литературните претензии меѓу царевите, што ги опфаќало и жените и царската фамилија. *Јустинијан* составувал научни црковни трактати. Каква и да била улогата на неговиот тим на писатели, *Константин VII*, учениот цар како *Теодосиј II* половина милениум порано, јасно целел на пишаната оставина, составувајќи или начувајќи да се состават трактати за различните аспекти на царската власт, драгоцен извор за надворешната политика, провинциите, централната власт и церемонијалот на Дворот и меѓу државничкото благородништво, да не ги споменуваме неговиот голем енциклопедиски потфати изводите од делата на старите автори. Неговиот татко *Лав VI* составувал химни и беседи за разни државни пригоди. *Манојло II* пишувал полемички списи за христијанството наспроти исламот. *Јован Кантакузин* ја парафразирал Никомаховата етика и се посветил на пишувањето мемоари, откако бил принуден да се повлече. Не се фаќале за перото само машките членови на царското семејство; високообразованата *Евдокија* ја употребила својата надареност за препевање на *Библијата*, а ниското потекло и кратковидоста не ја спречиле *Теодора* да прима монофизитски теолошки списи, препишани со крупни букви за да може да ги чита. Исклучителната *Ана*, родената во пурпур ќерка на *Алексиј I Комнин*, го прославила владеењето на својот татко во *Алексијадата*, чија што раскошна таписерија, со алузијата на класичните теми украсува едно историско дело, што оваа талентирана жена ја вброило меѓу големите историчари на средниот век. Таквите културни тенденции, присутни во царското семејство, помагаат да се објасни начинот на кој што царскиот двор имал значајна улога во исклучителниот процут на Византија.

Царевите, како *Михаил III*, кој слегол во арената за да ги осети вкусот, возбудата и опасноста на натпреварите со коли, претставувале исклучок. Многу подостоинствена и за благородниците посвојствена вежба ги изведувала во природа заради лов. Прекрасен заграден парк, Филопатион, се наоѓал веднаш до палатата Влахерни и овозможувал погоден и пријатен простор за пуштање на соколи и лов на животни, редовно во него дотерувани. Посложени експедиции ги следеле царевите во поход на крупен дивеч, посебно на диви свињи во Мала Азија и Тракија. Игралништата за поло во составот на Палатата им овозможувале

да ги усовршуваат своите коњанички вештини во приватноста на царскиот дом. Забавата во затворен простор, како фрлањето коцки или утринска партија на шах со роднините, што секојдневно го практикувал *Алексиј I Комнин*, им биле помалку напорна релаксација.

Иако многумина облечени во пурпур, монарсите биле оправдано славени поради својата побожност, дури, како што видовме, озлогласената куртизана *Теодора*, чија што предбрачна сексуална активност детално ја опишал нејзиниот одлучен клеветник *Прокопиј*, повеќе од неколку владетели, и мажи и жени, ги исполнувала своите хирови со мажи и жени од своето опкружување. Лудувањето на *Константин VI* и неговиот таен втор брак со една од дворските дами на неговата мајка ја вовлекло елитата на VIII век во политичка криза. *Михаило III* го обвинувале за пијанки и оргии во текот на своите авантури, ги исмевал црковните свети тајни и државата, се потсмевал на побожноста на својата мајка, царицата, дури и кога ја оженил својата омилена љубовница со својот штитеник од село и свој иден убиец *Василиј I Македонец*, за да ги олесни своите ноќни авантури. *Константин IX Мономах* создал ново дворско достоинство, што ѝ овозможило на неговата љубовница да се појавува во јавноста заедно со неговата жена.

Ниту некои од цариците не биле помалку претприемливи од своите машки пандани. *Роман II* бил маѓепсан од ќерката на еден крчмар, која го променила името во *Теофано* откако преку креветот се искачила на престолот. Кога умрел нејзиниот сопруг, ја зачувала својата положба, мажејќи се за најмоќниот војсководец во Царството и знаменосец на големиот воен клан, *Никифор II Фока*. Сепак, овој монашки цар-воин бил позадоволен на боиштето со своите војски отколку дома со својата преубава млада жена, која набргу на себе го свртела вниманието на неговиот згоден војсководец *Јован Цимиски*. Тие двајцата направиле план како да го убијат нејзиниот маж и така Јован дошол на престолот. Но, опозицијата на разгневената црква го спречила Теофаниниот успех и ја протерале од палатата. Две генерации подоцна, Теофанината педесетгодишна внука, стара мома, била принудена во своите шеесетти години да се омажи за истакнатиот цивилен службеник за да ја одржи својата фамилија на власт. Набргу потоа ги открила убавините на еден млад човек, кој не случајно бил роднина на еден влијателен евнух. Кога нејзиниот сопруг умрел во бања, царицата *Зоја* се омажила за својот помлад љубовник и тоа во истата ноќ. По неговата смрт и страшните меѓуигри во текот на кои неговиот внук дошол до престолот, шеесетичетиригодишната царица се омажила уште еднаш.

Фамилијарните врски имале важна улога во царската свита. Царската фамилија секако често се истакнувала во јавниот живот уште од времето на *Август*. Но, таа појава постанала посебно моќна во времето на Византија. Тенденцијата за владеење со посредство на роднинските врски, својот прв успех го достигнала за време на *Маврикиј*, крајот на VI век, кога царевиот брат, кој што бил *magister officiorum* (министер за надворешни работи) и куропалат (κουροπαλάτης - шеф на обезбедувањето на палатата), и неговиот зет, заповедале со елитните одреди на Палатата и ја предводеле војската во текот на повеќе походи, а уште еден негов роднина, епископ на Милитена,

останал Маврикиев најблизок советник и гарант за царскиот погреб. Во целото општество распространетата тенденција за генерациските лози затаила повеќе пати пред да го отпочне својот конечен подем за време на долговековната македонска династија. Важна последица од тоа било постепеното губење на границите помеѓу државата како јавен ентитет и визијата држава која се доближувала до фамилијарното наследство, гледиште што непогрешливо го пренесуваат аспектите на политиката на Комнините. Од крајот на XI век степенот на сродството со царот навистина ги истиснал старите обележја на државната аристократија како основа за предност во државната хиерархија.

Важноста на роднинските врски го истакнуваат историското значење на цариците. Августии (*αὐτοῦσται*), како што гласела нивната официјална титула, биле правно зависни од царевите. Дигестите јасно наведуваат дека нивната власт и положба се изведени од царските, а подоцнежните византиски закони го повторуваат тоа. Сепак, условите комбинирани со прогресивниот развој на лозата како примарен чинител на општественото организирање им подариле на некои царици исклучителна власт и авторитет. Систематската анализа на општественото потекло на цариците во текот на целиот „византиски милениум“ веројатно би ги осветлила обрасците што се менувале во политичката и општествената структура на Царството (на пр., Хонориј и Аркадиј биле оженети со генералски ќерки), додека цариците, како Јустинијановата или Теофиловата сопруга, покажуваат како царските бракови донесувале моќ на женскиот дел од царското семејство. Новаците на престолот можеле да прибегнуваат кон брачни врски со постојаната царица за да ја зацврстат својата власт; така, Маркијан во 450 година се оженил со 51-годишната заветена девица *Пулхерија*, а Никифор III Вотанијат во 1078 година од истите причини се оженил со царицата *Марија*.

Заштитен од јавноста со мноштво бесполови мажи и груби варварски војници, начинот на живот на царевите претставувал некој вид на жив архаизам. Најпрепознатливото парче на царскиот пар, лорос - некој вид на голем свilen шал со кој што биле замотани во величествени врзулци од пурпур и златен брокат (неговото потекло се поврзува за свештеничката облека и архиепископскиот палиум на Римската црква), бил аватар на старата *toga trabeata* на римските конзули. Тој (лорос) немал никаква врска со секојдневната носија на просечниот Византинец. Со векови, бидејќи обичните Византинци го прифатиле модерниот начин на ручање со седење на трножец или на столови околу маса, државните гозби, што ги приредувал царот во величествената трпезарија на Палатата, продолжиле со практикувањето на стариот римски стил на јадење во полулегната положба на големи каучи (акувита). Со векови, бидејќи латинскиот јазик престанал да биде жив јазик во Царството, натписите на царските монети и воведните реченици на царските привилегии и понатаму биле пишувани со старата римска абецеда, иако кружните натписи на монетите сега главно биле на грчки јазик.

Како еден така изолиран, сакрализиран, архаичен цар можел да има таква доминантна улога во самоспознавањето на Византинецот? Тоа делумно било резултат, како што видовме, на структурата на царската власт, што ги преплетувала сите нишки кои требало да ги повлекува само еден пар раце. Дел од одговорот се наоѓа во природата на византиското благородништво.

Општествената положба во Византија била определувана од нечија положба во разработената и променлива хиерархија, која што се степенувала во однос на царот: точниот ранг на секоја личност во општеството бил одредуван со комбинацијата на рангот на достоинството што го носела, почесната титула и пензијата што ја доделувал царот на таа личност додека била жива и што не биле наследни, и должностите што ги вршела во државната управа, моментно или во минатото, по царска волја. Дури и после комнинската револуција кон крајот на XI век, кога роднинските врски го потиснале стариот систем на титули, степенот на сродство со царот станал одлучувачки фактор. Со други зборови, врските со царот биле основа за скалите за напредување во општеството. Положбата на една личност во многу нешта била во рацете на самиот цар. Наспроти тоа, конвенционалната и погрешната слика за Византија како за едно вечно и непроменливо општество, „споменици на незастарувачкиот ум“ според зборовите на еден ирски поет, врската помеѓу службата во државата и благородничкиот статус ја отворале вратата на еден вид општествена подвижност што можела да ги катапултира до највисоките служби поединците без никаков статус во општеството: *Василиј I*, некогашен борац, коњушар и телохранител, или *Михаил IV*. Нема причина да мислиме дека таквите вртоглави подеми во општеството биле резервирани само за највисоките положби.

ПРОЕКТИРАНАТА ВЛАСТ

Следниот фактор, што помагал царот да се претвори во потпора на сликата за себе која што ја имала елитата, бил начинот на кој што положбата на секој поединец се соопштувала на еднаквите на него и на пошироката јавност. Во едно општество, што не располагало со средства за масовна комуникација, симболичките активности го премостувале јазот помеѓу владетелот и поданиците и на секого му соопштувале кое место му припаѓа во византискиот поредок на светот. Церемонијата се наоѓала во суштината на византискиот став спрема политичкото уредување: и навистина истиот збор таксис означувал и „ред“ и „церемонија“ во византискиот грчки јазик. Проекцијата на царската идеја во јавноста била само јадрото на царскиот церемонијал чии што внимателно забележени ритуали ја разбивале царската изолираност и му давале ритам на животот на граѓанинот во Византија. Новите истражувања открија како царските церемонијал-мајстори паметно го осмислувале секое изведување на некој древен ритуал, комбинирајќи ги старите елементи со новите за да ја пренесат пораката за власта и општеството, добро успособени на изменетите услови. Така, класичниот римски триумф бил целосно христијанизиран и секој настап бил кроен според точно утврдената политичка и духовна конфигурација на дадениот момент. Во X век, на пример, победоносниот цар *Јован Цимиски*, кој што дошол на престолот преку телото на својот роднина и добротвор, го обновил стариот римски триумф на двоколки. Тоа го направил за да може на нив да ја постави иконата на Богородица што му ја подарила победата, понизно симнувајќи се од коњот и одејќи пеш зад иконата низ Златната капија на престолнината, со што праќал моќен сигнал за својата победа и за верската преданост на популарниот култ.

Еден цар од X век нагласено ја признал политичката функција на ваквиот церемонијал во проектирањето на царскиот престиж и зголемувањето на царската власт. Од широкиот репертоар на симболичките царски гестови, две церемонии имале посебно клучна улога во византискиот јавен живот од почетокот па до крајот и точно го пренеле нејзиниот правец: свечениот прием и процесијата.

Да се вратиме за момент на величествените холови што гледале на портиците на Великата палата. Сето внатре во еден таков хол било организирано да остави впечаток на странска или домашна делегација. Византинците биле надарени творци за механички направи, што оставале длабок впечаток и ги носеле тајните во една пред-технолошка култура. Дури тие оставиле трага и во еден англо-нормански еп за Карло Велики. Дobar пример бил средновековниот „Соломонов престол“ на кој што царот се наоѓал додека му се поклонуваат вчудовидените, збунети молители и амбасадори, кои биле примани во негово присуство кога би се отворила завесата која го скривала владетелот на трон. Описите од X век покажуваат дека сцените и звуците што го придружувале царевото прикажување пред странските дипломати биле усогласувани така да можат да произведат дезориентациски психолошки впечаток, додека странскиот дипломат се поклонувал на колена пред царот на престолот, во холот одекнувале акламации интонирани од силните акорди на царските оргули. Механичките ѕверки се поткревале од своите постели околу престолот и ржеле додека царскиот трон се издигал кон таванот. Бучавоста и раздалеченоста на учесниците ја отстранувале можноста за каква било расправа; намерата, изгледа била царските соговорници да се расположат пред да отпочнат со каков било разговор.

Можеби било највпечатливо појавувањето на царот и неговата елита во текот на големите јавни процесии. Тие настанале од динамиката на јавниот живот на зовриената престолнина на доцноримскиот свет. Сите видови на значајни случувања во животот на заедницата од крштавањето на детето до бракот добивале јавен облик во вид на процесија. Цариград ги зачувал и развил државните паради на општествените групи како еден од суштинските фактори на граѓанскиот живот. Студентите, новолиценцираните нотари или државни службеници... сите се постројувале со рамните на себе и добивале аплаузи од публиката. Така и клерот на „Великата црква“ (*Света Софија*), ги прославувал празниците со разни литургии на различни места на свештената топографија на Цариград. Камен-темелник на овие различни процесии биле процесиите во царскиот двор: разработените паради го обележувале движењето на царот дури и во рамките на јавноста достапните одаи на Палатата, а посебно кога би ја напуштал Светата палата за да се упати во главните светилишта на престолнината, или во случај на големите државни пригоди, како на пр. триумфалното враќање од битките, или за да се приреди добредојде на престолонаследниковата свршеница. Така, процесиите доминирале дури и во дворската фантазија: една ноќна мора го поставила строгиот судија св. Петар и здодевните прикази на евнухот-коморник на крајот на процесијата во *Света Софија* и така го предупредиле цезарот Варда, регентот на Михаил III за судбината која што ќе го снајде. Дури и надвор од Дворот, околу 1000

година, Симеон „Нови“ Богослов се служел со аналогии, изведени од таквите царски церемонии, во беседите со кои ги поттикнувал своите монаси. Со слични метафори изобилува и доцноантичката проповед на патријархот Јован Златоуст или Прокол Цариградски.

Како изгледала една таква поворка? Деталите варираат од почетокот до крајот на „византискиот милениум“, па тие промени и најмногу откриваат на кој начин се развивала таа цивилизација. Но, ако се задржиме на X век, типичната парада изгледала веројатно вака: Ако процесијата требало да го изведе царот од сакралните и обезбедуваните одаи на Палатата, првиот чекор бил да се исчисти патот, да се поправи, да се израмни и да се посипе со струганици намирисани со водичка од ружа. Патот бил украсуван со венци од цвеќе, растенија со сладок мирис и разни скапоцени висечки украси (од текстил, свила), барем делумно донирани од богатите трговци на престолнината, кои со тоа го збогатувале преминот на царот, рекламирајќи ја својата стока. Целата процедура соодветно била наречена „крунисување на градот“, ако се земе предвид семантичката идентичност на „круна“ и „венец“ во грчкиот јазик⁷.

Најмоќните дворски чиновници го надгледувале изборот на точните локации на разните сцени за средби во текот на кои биле пеени акламации на царот. Самите текстови биле компонирани или освежувани, а пејачите и хоровите биле аранжирани. За публиката биле подигнувани непокриени трибини. Фонтаната во близина на изведувачите можела да биде наполнета со бадеми или вино.

После разработената низа на подготвителни церемонии внатре во Палатата, во текот на кои царот и кој било помлад совладелец ја облечувале својата тешка процесиска одора, а различните членови на свитата го поздравувале владетелот и ги заземале своите места во поворката, царот го правел знакот на крстот и парадата поаѓала и се појавувала во јавноста. Првин се појавувале знаменосците (бајрактарите) со дрвени секири, симболите на римската власт, бајраците и другите знамиња со „змеј“ и, нормално, голем златен крст што божем го направил *Константин I*. Различни чинители на хиерархиските државни достоинственици, кои што добиле наредба да се појават тој ден, оделе пред царската група. Тие биле построени, одејќи кон највисокото достоинство и биле облечени во церемонијална облека, грижливо регулирана за да не се сврти вниманието од сјајот на царската одора. На крајот од поворката елитните одреди на царските телохранители и евнусите коморници го опкружувале царот. Колоната поминувала низ припадниците на градските трговци и еснафи и претставниците на месните власти на престолнината, како и пред пратениците, кои се затекнале во царскиот град.

Долж патот кон Великата црква процесијата застанувала и владетелските хорови, кои и понатаму ги носеле имињата на старите циркуски партии, му пееле сложни акламации на владетелот на светот. По влегувањето во црквата, царот го поздравувал патријархот и тој потоа одел зад завесата, каде што во знак на почитување кон небескиот владетел главните евнуси му ја симнувале круната од неговата глава. Откако ќе влезел во олтарот, ја бакнувал плаштаницата и

⁷ Двага термина: круна и венец се означуваат со ист збор - ὁ στέφανος..

го прекадувал златното Распение во олтарот, царот се повлекувал во блиската просторија, за да излезе од неа само да го испрати преносот на евхаристиските дарови на олтарската трпеза и потоа заради причест. После тоа владетелот во таа одаја појадувал со своите великани до завршувањето на службата. Заминувајќи, царот делел кесиња со златници на клерот, пејачите и на групата собрани просјаци, за да конечно и великодушно ја дарува и самата црква со вообичаен прилог од 10 фунти злато. Процесијата на враќање се одвивала на истиот начин, применуван при доаѓањето во црквата. Често се завршувала со раскошна гозба на која што највисоките достоинственици во Царството биле повикувани на древните трпезариски каучи во согласност со својот ранг.

Иако биле сценариски разработени, ваквите паради имале улога на допирни точки помеѓу владетелот и неговите поданици. За гледачите од престолнината и за бројните посетители од странство и другите краишта на Византија, свечената парада на царската формалност и церемонијата биле изведувани преку симболични активности, што ги содржеле клучните теми на царската пропаганда: царската власт, богатството, сакралното присуство и солидарноста на владејачката елита која што парадирала покрај царот, било тој разметливо да ја покажувал својата јавна побожност одејќи во *Света Софија* за големите празници или трубел за својот триумф при враќањето од воени походи, мавтајќи со пленот и заробениците. Поданиците можеле да ја искористат таа можност за да фрлаат пишани молби на патеката по која поминувал царот. Што се однесува до оние, кои што парадирале покрај царот, нивната верност и истакнатата положба во јавноста, внимателно усогласени со нивните достоинства, нивните инсигнии и улогата на царски придружници во парадата давале јасна слика за сите да го видат нивниот однос кон царот, нивната предност во процесијата, посветеноста во сите години на маки, интриги и служба. А за царот тоа било можност да го потврди сето наведено и да ја објави политичката порака на тој момент: кој бил горе, а кој долу, пораката за војната или мирот, радоста или жалоста.

Дури и додека се наоѓал во Палатата, царот непрекинато бил во мислите на своите поданици. Неговото сеприсутно лице бдеело над секое место каде што се спроведувала јавната власт, а на официјалните портрети им била укажувана иста почит како и на царската личност: не е чудно зошто иконографијата на царската власт била најразвиен уметнички репертоар на византиската скулпторска уметност, веднаш после верските теми. Царот бил соединет со своите поданици преку власта што ја имал, посебно во делењето на правдата. Еден владетел од IX век, како *Теофило*, влегол во легендата поради својата брзина во делењето на правдата во текот на своите седмични процесии низ пазариштето на престолнината, со посредство на своите многу фалени карактеристики – „човекољубивост“ односно „благост“ и „попустливост“, што во тоа време биле исто „човекољубивост“. Во тоа религиозно време од византиските цареви се очекувало да даваат свој придонес за одржување и вилечење на црквата, манастирите и болниците во Царството, и да ја исполнуваат својата обврска како вечни победници *par excellence*, одржувајќи ги и унапредувајќи ги одбранбените системи на своите градови, од каде што и многу и илјадагодишни натписи што ги објавуваат

царските реставрации на големите сидишта на Цариград и другите градови. Неговите поданици се молеле на глас за него, пишуваните текстови од XIX век на источноправославната литургија и понатаму содржат молитви за царската победа над непријателите, во неделите и посебните празници на единствената јавна синтеза на религиозноста и политичката верност. Прифаќале плаќање со неговите пари и со тоа го признавале и него, затоа што прифаќањето на парите на узурпаторот било предавство. Му се заколнувале на верност и му ја објавувале својата преданост со акламации и со плаќањето на даноците, што, исто така претставувало чин на преданост.

Така, царот бил еден вид општествен центар и пример за византиската елита. Доцноримските поети и византиските мислителі јасно го објавиле тоа, па лесно можеме да ги уочиме последиците на царскиот начин на живот на целата хиерархија на византиските службеници и високите слоеви, па дури и надвор од нејзините граници. Зајадливата грчка поговорка „Кучката ја имитира својата газдарица“ (αἱ κύνες τὴν δέσποιναν μιμούμενοι) навестува дека оваа култура била свесна за сопствената природа, што повикувала на имитација. Исто како царот, великаните од VIII и IX век можеле да имаат помошници, наречени протостратори (πρωτοστράτωρ) или протовеститори (πρωτοβεστίτηρ) во своето опкружување, додека еден александриски патријарх од VII век свесно го имитирал царскиот обичај, нарачувајќи да му се подигне гробница веднаш штом бил инаугуриран, што било пофален гест на понизност. Царевите, кои што го имитирале Христос, и самите биле свесни за тој аспект на своето однесување што подразбирало поставување мерила; барем поттиците на *Василие I* ја откриваат свеста за начинот на кој поданиците го следеле секој пример што го давал царот. Секој кој некогаш ја разгледувал церемонијата на средновековните кралеви и папи на Запад, доведувајќи го во врска со церемонијалот на византиските цареви, не може да не ја забележи поврзанооста.

Врвот, сонцето и врвот на византискиот политички и мисловен свет, царот во извесна смисла бил неразделен од самото постоење на Византија. Лојалноста на василевсот се наоѓала во суштината на византиската политичка идеологија, дури и на византискиот патриотизам. Нејзината престолнина го носела името на својот основач и великиот, за светец прогласен цар-пример *Константин I*. Царот и Византија делувале неразделно. Последниот ден на последниот цар *Константин XI*, кој загинал бранејќи ги тврдините на Цариград на 29 мај 1453 година, бил и последниот ден на византиската историја.

ИМПЕРАТОРОТ И ЗАВИСНОСТА НА ИМПЕРАТОРСКАТА ВЛАСТ ОД ИЗБОРНИТЕ КОЛЕГИИ

Изборот на императорот во Византија формално правно зависел од три фактори: Сенатот (синклитот), димите и војската, кои дејствувале како претставници на византиското општество. Откако предложеното лице е избрано за император, се одвива церемонијата за неговото зацарување (поставување на престолот). Церемонијата е во служба на императорската мистика. Тоа е со цел да се прикаже потеклото на императорската власт и да се осветли личноста на императорот. Сето тоа се одвива пред очите на народот. Дали императорот бил апсолутен господар или пак зависел од изборните колегии, ќе се обидеме да покажеме на неколку примери. Тука ги презентираме и правните граници на императорската власт, ингеренциите на императорот и на крај неговиот однос со јавноста. Треба да се напомене дека целата процедура на избор, поставување на престолот и симнување од власта се одвива јавно, пред очите на народот од престолнината.

Избор на императорот. Изборот и прогласувањето на императорот се потпомага од организирани граѓани, кои се олицетворение на народната волја, а тоа се: Синклит (Сенат), војската и димите. Во целиот период на византиската историја присуството на тие сили е основна претпоставка за избор на император, со забелешка дека секоја од нив го изразува мислењето на народот. Доколку определени причини го оневозможувале нивното заедничко присуство на едно место, тоа не го спречувало изборот⁸. Значи не било задолжително трите сили да бидат на едно место и во исто време.

Присуството на народните претставници било само декоративен елемент. Изборот на нов император е дело на војската или на Сенатот, а понекогаш истовремено и на двете сили⁹.

Најсвечениот момент при прогласувањето на императорот се пофалбите што претставниците на споменатите групации ги упатив кон императорот преку ритмички гласови. Преку нив византискиот граѓанин станува василевс (= император), т.е. простиот “civis Romanus” станува “divus imperator”¹⁰. Пример за пофалби соопштува *Константин VII Порфирогенит*: ”Лав, Августе, ти победуваш, ти си благочестив, ти си почитуван. Бог те даде на нас, Бог ќе те чува. Почитувајќи го Христа секогаш ќе победуваш. Долги години ќе владееш.? Лав, Бог ќе ја заштити христијанската империја”¹¹.

Од средината на петти век се воведува нова практика во процедурата на прогласувањето на император, а тоа е крунисување на новоизбраниот од патријархот. Тој акт претставувал предавање на симболите на власта во рацете на новоизбраниот император од најпочитуваниот претставник на народот.

8 Bury J.B., History of the Later Roman empire. Volume 1, New York, 5- 18; Острогорски Г., Историја Византија, Белград 1969, 51.

9 Исто, 5.

10 Treitinger, O., - Die oströmische Kaiser-und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (Reprint - Darmstadt 1956), 83.

11 Κωνσταντίνος Πορφυρογένετος, Περί Βασιλείου τάξεως, I, 141.19; Constantinus Porphyrogenetus, De administrandi imperio, ed. Gy. Moravcsik and R. J. Jelkins, Budapest, 1949, p.122;

Со тек на времето тоа дејство станало основен фактор при изборот, бидејќи изразуваало обврзување на владетелот со Бога¹².

Ликот на императорот. Во минатото се одело кон обожавање на императорот. Со прифаќањето на христијанството за државна религија се променило општото мислење и се внел нов поглед за императорот кој веќе не е Бог туку бил повикан од самиот Бог¹³. Но, не треба да се мисли дека наеднаш се прекарало со старите традиции. Напротив, и во време на христијанските владетели во Византија се среќаваат изживевани појави на стариот римски императорски култ, како на пр. императорски претстави закачени во управите на епархиите и сл. Тие појави во Византија имале чисто политичка смисла: признавање на императорот од поданиците, кои на тој начин му ветуваат неограничена преданост. Христијанските писатели појаснуваат дека таквите појави не се однесувале директно кон лицето на императорот, туку биле насочени кон христијанските симболи, што ги држи владетелот, подвлекувајќи дека тој како смртен нема право да биде објект на такви почести. „При поклонувањето, се почитува Христосовиот крст во лицето на владетелот. Во прилог на тоа е изјавата на *Константин Велики* дека сака да биде сметан за „еден од робовите Господови“¹⁴. Со тоа фактички христијанската идеологија прави трансформација на идејата „самодржец - бог“ во „самодржец - роб“.

Изворите (потеклото) на императорската власт. Византискиот император управува со помошта и поддршката на Божјата благодет, затоа тој треба да биде „пријател на словото и потчинет на Господа“. Бил должен да биде потчинет на Великиот цар - на Бога. Во христијанско - есхатолошкиот вид тоа значи дека по неопходност императорот е привремен намесник на Бога на Земјата до денот на враќањето на Небесниот цар. Со тие полномоштва императорот треба да биде за поданиците учител за спознавањето на бога, управувајќи ги по примерот на Небесниот цар земните царства и добивајќи сила за исполнување на задолженијата од самиот Бог.

Паралелно со тие сфаќања продолжиле да постојат и римските космополитски погледи, според кои императорот е „најдобриот“ и погледите од времето на принципатот, според кои тој е избраник на народот, а најмногу на „вооружениот народ“, т.е. војската.

Тој двоен поглед за изворот на императорската власт, а посебно дека императорот е божји избраник, а истовремено се избира од народот, карактеристичен за рана Византија, се определува како животен закон на старата Римска Империја, што овозможувал тронот да се зазема од најдобриот и најславниот. Тој закон барал прогласувањето да се извршува со поддршка на трите главни потпори на државното уредување - војската, Сенатот и народот, кои што го гарантирале божественото потврдување на изборот. Најпрост израз на таа закономерност е „зацарувањето“ (крунисувањето) на секој иден император. Императорот се избира од народот. Во тој избор се открива и

12 Treitinger, O., *Kaiseridee*, p. 27 sq., 30: „als Vertreter des Reiches, als vornehmster römischer Bürger und zugleich als Vertreter der Kirche handelte der Patriarch auch bei der Krönung“; Bury J.B., *History of the Later Roman Empire*, 14.

13 Караянопулос, Й. Е., *Политическата теория на Византијците*, София 1992, 19.

14 Исто, 20.

дејствува божествениот дух.

Тоа сфаќање се потврдува од многу сведоштва извлечени од самите императори. На пр, *Констанциј* кога сакал да го прогласи *Јулијан* за кесар, побарал одобрение од војската: „Сакам да го издигнам во чин на кесар и сакам ако таа моја намера изгледа полезна да биде поткрепена со ваша согласност“¹⁵. *Валентинијан I* подвлекува дека бил избран за император од политичарите и војската, но истовремено и со благослов на божествените сили¹⁶. Тие сфаќања биле валидни и во петти век. *Маркијан* го објавува изборот на папата Лав со зборовите: „Во тоа превелико царство дојдовме по божја промисла и по избор на премудриот Синклит (Сенат) и на целата војска“. *Лав I*, пак, заблагодарувајќи им се на војниците за изборот им вели: „Семоќниот Бог и вашата преценка ме избраа за император“¹⁷. Нешто подоцна *Анастасиј I* подвлекува: „Избирањето мое од преславниот синклит и согласноста на војската и народот да го прифатам задолжението на император на Ромеите, но пред сè на Св. Троица“.

За разлика од рановизантискиот период, за кој располагаме со доволно и точни податоци за изборот и прогласувањето на императорите, во средновизантиската и доцновизантиската епоха таквите податоци се малку и нејасни. Но, таму каде што изворите се точни и детални се гледа дека основни движечки сили на државното уредување при изборот на василевсот и тогаш, како и во претходниот период, остануваат Синклитот (Сенатот), војската и димите (народот).

Анастасиј II (14 јуни 713) се прогласил со „благодет на пресветиот животворен Дух, со општиот глас и преценка на свештениот Синклит, на воинството и на сите граѓани“. *Михаил II* „се прогласи василевс на Ромеите ... од целиот Синклит и од полковите“¹⁸, додека *Теодора* била прогласена за императорка од „сите што учествувале во собранието, од сите членови на димите и од тие на црквата“¹⁹. Кон сличен заклучок нè води и податокот на *Никита Хонијат* за зацарувањето на *Алексиј III Ангел* (1195) „од целото воинство и колку што беа членови на Сенатот се прогласува за василевс и самодржец“²⁰. *Пахимер*, пак, соопштува за *Михаил IX* (1294) и споменува за дејство од страна на виши чиновници и воени²¹. На крај, да го споменеме и податокот од *Јован Кантакузин*, кој одбележува: „Сите што имаат чин и власт, и војската - не само тие, но и тој што е на чело на црквата, а исто така и целиот град заедно“²², учествувале во изборот на василевсот.

Значи, содејството на трите државни фактори - Синклитот, војската и

15 Dölger, F., Die Familie der Könige. In: Histor. Jahrbuch. 1940, p. 181.

16 Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt. Recensuit rhythmicceque destinxit C.U. Clark, I, Berolini 1910, XXVI, 1. 5-a, 364.

17 Treitinger O., Kaiseridee, p.9, 36.

18 Teophani Cronographia, rec. C. de Boor, I, Lipsiae 1883, 493. 29; спореди и: Ioannis Skylitzae synopsis historiarum, ed. I. Thurn, Berolini 1973, II, 43; Ioannis Zonarae Epitomae historiarum, tomus III, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonnae 1897, III, 312.

19 Ioannis Zonarae epitomae historiarum, tomus III, 661.

20 Nicetae Choniatae Historia, ed. J.A. Van Dieten, Berolini et Novi Eboraci 1975, 598.

21 Georges Pachymères relations historiques, ed. A. Failler, II, Paris 1984, 195. 9 sl.

22 Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, cura L. Schopeni, I, Bonnae 1828, 196. 14 sl.

народот, при изборот и прогласувањето на императорот се констатира и во доцновизантискиот општествен живот.

Церемонија и литургија во служба на императорската мистика. Најлошо разбран проблем до денеска од византиската култура е односот црква-држава, император - патријарх. Грешки се прават ако се тргне од односите во средновековниот Запад, ако за споредба се користи соперништвото меѓу Папството и императорот. Поради изместениот политички центар на Империјата на Исток и недостаток на императорска власт во непосредна близина уште во втората половина на V век, на Запад станало можно формирањето на силно теократско сознание (папата *Геласиј I*, 492/6). Во Византија немало услови за соперништво меѓу црквата и државата во таков вид каков што постоел на Запад. Во тек на повеќе векови тука поддржувале интеграција меѓу црквата и државата, започната уште од *Константин I Велики*. За источниот менталитет било полесно црквата да го признава императорот за свој господар, отколку да ја докажува сопствената сила во негови критики. Затоа во Византија учењето за двете власти немало значење.

Власта на императорот во црквата не била фиксирана писмено ниту во граѓанските закони, ниту во црковните канони, а се одвивала по традиција²³. Односот меѓу патријархот и императорот зависел од соодветните личности.

Тесната врска на византиската држава во сите нејзини структури со христијанството не се изразила во ни една друга институција толку јасно колку во императорската. Многу аспекти биле односите меѓу императорската личност и Бога. Стотици биле нишките што го сврзувале византискиот церемонијал со црквата и нејзината литургија. Во многу од тие случаи станува збор за појави и аналогии кои можат да се откријат многу порано кај други народи и постари култури. Фактот дека токму во Византија, во рамките на христијанската ојкумена и христијанското мислење, за прв пат се разработила детално антитезата, но и синтезата Бог - император, останува необјаснет.

Покрај тезата дека „Императорот ја има власта, без да е неопходно да дава отчет за неа, тој се претворил во Бог меѓу луѓето“, постои и една друга, помалку радикална идеја за „власт од Бога“ (ἐκ θεοῦ)²⁴, прифатлива и за оние кои го отфрлале култот на императорот. „Власт од Бога“ претставувала премин христијанската идеја за Божјата милост во рамките на која во Византија се зачувале некои елементи од старата доктрина за Бог-император.

Дека владетелот ја извршувал својата власт поради својата божествена харизма, по Божјата милост, била популарна претстава долго пред победата на христијанството²⁵.

Има многу примери од ораторската проза, законици и грамоти што можат да потврдат дека меѓу Византијците била утврдена претставата за „власт од Бога“. „Наше од Бога произлезено величество“ е постојана формула во императорските грамоти. При изборот на *Лав I* (457) за император, народот акламирал: „Бог те даде, Бог да те чува. Почитувајќи го Христа, секогаш да

23 H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 36.

24 Бакалов Г., Византија, „Век“ 22, Софија 1999, 294.

25 F. Taeger, Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscher - kultes. 2 Bände, Stuttgart 1957 - 1960.

победуваш²⁶. Во таа акламација нашло израз убедувањето на Византијците дека само благочестив и православен император има право на Божја заштита. Акламацијата при изборот на *Анастасиј I* (491) ги поставувала еден до друг земниот и небесниот владетел: „Василевсе на небото, дај ни и на Земјата несреброљубец василевс“²⁷.

Понекогаш Господ на небото бил покануван да учествува во управувањето на земниот император: „Сине Божји, совладетелствувај со Него!“²⁸. Императорот е „тој, кој што е венчан од Бога“ или со значење „тој, кој што е избран од Бога“. Заслужува да се одбележи уште една акламација при изборот на *Анастасиј I*; народот скандирал кон императорката вдовица *Ариадна* „многаја лета на августата! Православен император за екумената“²⁹! Потпирањето на императорот на Бога се основа врз длабоко вкоренетото сознание за посебната врска меѓу Бог и неговиот намесник на земјата. Во византиските претстави услов за посебната положба на императорот се јавува неговото православие. Доколку кандидатот припаѓал на ојкумената, т.е. на христијанскиот цивилизиран свет, тогаш расните предрасуди немале речиси никакво значење за изборот на император. Примери: Исавриецот Тарасикодиса - Зенон (474 /91); Фока (602 /10) бил полуварварин, Лав III (717/41) бил од Сирија, Лав V (813/20) од Ерменија³⁰ и сл.

Социјалниот статус исто така не бил значаен при изборот на владетел на римската држава. Примери: Јустин I (518/27) бил од селско потекло, Василиј I (867/86) бил коњушар кај својот претходник, Роман I Лакапин (920/44) бил обичен војник, Михаил V Калафат (1041/47), син на градител на кораби³¹, и сл.

Граници на императорската власт. Императорската власт има двојна основаност. Од тоа произлегуваат должностите и ограничувањата на императорската власт.

1. На прво место спрема Бога: власта треба да е служба пред Бога. „Царуваш, служејќи му на Бога и служиш Нему царувајќи“, пишува *Лав I* на императорот Маркијан³². Императорот треба непрекинато да се замислува како да му биде угодно на Бога, кој му ја дарил власта: „Го прими скиптарот на власта од Бога, замислувај се како се пројавуваш пред тој што те обдарил со власт“³³.

2. Следното ограничување на императорската власт произлегува од неговото задолжение кон народот.

Византискиот император не треба да биде самоволен во управувањето, туку, пред сè, треба да им служи на државата и на својот народ. Главната цел и мисија му е неуморна и непрекината борба за доброто на поданиците:

26 Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae Byzantinae, II, Bonnae 1829-1830, 411, 10.

27 De Ceremoniis... 422, 13.

28 Исто, 612, 4; 650, 4.

29 Острогорски Г., Историја Византије, 83; Бакалов Г., Византија, 155.

30 Острогорски Г., Историја Византије, 81; 101; 165; 204; Мутафчиев П., Лекции по историја на Византија, Том I, ANUBIS, 1995, 126; 279; том II, 3; .

31 Острогорски Г., Историја Византије, 88; 229; 261.

32 Mansi J. D., Sacrorum consiliorum nova et amplissima collectio. Florentia, 1769, VI, 305. “quanto sint in verstra clementia dilectio dei, cui serviendo regnatis et regnando servitis”.

33 J. P. Migne, Patrologiae cursus completus. Series graeca. T. 86, I. 1181.

„Да се грижи за секој еден од поданиците и да ја простира раката над сите онеправдани“. Цел на императорот треба да бидат спокојството, сигурноста и спасението на неговите поданици. „Деноноќно се грижам за сите кои живеат под нашиот скиптар, за да бидат заштитени при непријателски напади и да живеат мирно, слободно и сигурно“³⁴.

3. Признавањето на задолженијата кон народот има за последица суштинско ограничување на императорската власт.

Во рана Византија императорите се обидуваат да ја ослабнат таа зависност преку прифаќањето на една надворешна, свечена и влијателно оформена дворска етикеција и церемонијал, т.е. преку напомената за натприродното во императорската власт, но без голем успех во таа епоха.

Слободољубието и демократијата како елементи на императорската власт успеваат да се зачуваат до востанието „Ника“ (532). По него настанува промена. *Јустинијан*, кој на моменти ги гледал тронот и животот во опасност од гневот на толпата, веќе не е расположен да признае дека неговата власт извира и од народот. Во сфаќањата, сè повеќе се наложува убедувањето дека императорската власт произлегува единствено од Бога.

Должноста на императорот да се грижи за народот не отпаѓа во наредните векови, но не се толкува веќе како резултат од задолженијата на владетелот кон самиот народ, туку како прилог на Божјата волја, која му ја дала власта. Затоа *Јустинијан* постојано истакнува во своите новели дека, имено, Бог му ја дал власта.

Новината дека императорот е исполнител на Божјата волја го вдахнува убедувањето дека секој конкретен носител на императорската власт стои над другите луѓе. *Јустинијан* ја развива таа идеја за надмоќ и почнува да воведува деспотски тенденции во византискиот двор.

4. Заклучувајќи од сето кажано досега, се забележува дека византиската политичка теорија гледа во лицето на императорот Божји избраник, но истовремено и избраник на народот. Се забележува, исто така дека таа двојна состојба на императорската власт води со себе и практична обврска и ограничувања за владетелот. Таква била состојбата до востанието „Ника“. Оттогаш, *Јустинијан* и неговите наследници, без да променат ништо во обичајот за избирање на императорот, го префрлаат тежиштето врз божјиот фактор при прогласувањето за император. Без да се одрекуваат од задолженијата кон народот, истакнуваат дека тие потекнуваат од Бога, на кого му ја должат својата власт.

5. Гледиштето на црковните отци за владетелот и за императорската власт е многу своеобразно. Тоа се потпира врз зборовите на апостол Павле: „Секоја душа да им се потчинува на претпоставените власти, зашто нема власт, што не е дадена од Бога. Затоа, оној се противи на власта, тој се противи на Божјата наредба. А оние, се противат тие ќе паднат под осуда“³⁵. Покрај тоа, понекогаш кај отците на црквата, посебно кај *Јован Златоуст*, се серќава мислењето дека Бог ја дозволил императорската власт како неопходно зло кое го зголемува

34 Караянопулос Ы., Политическа теория на Византијците. Софија 1992,36.

35 Послание на светиот Апостол Павле до Римјаните, 13. 1. 2 Свето Писмо (Библија) Скопје 1990, Новиот Завет, 205.

изгубеното од луѓето природно право. Златоуст не испушта да одбележи дека и императорот е „роб Божји“, ист како и неговите потчинети, и дури повисоко од императорот стои свештеникот³⁶.

Правото на народот да востане. Одржувањето на императорот на тронот зависи од неговата настојчивост при исполнувањето на сопствените задолженија, а, исто така, и од грижата за успешно спроведување на мисијата. Во случај императорот да ги пренебрегнува систематски своите задолженија, тој го прекршува Божјиот закон и го осквернува Божјиот ред. Тогаш тој ја губи закрилата на Бога и *de jure*, поради природата на својата власт, е симнат од тронот. „Дури и да се прифати дека не е возможно да биде отстранет од власта, што ја задржува преку својственото за тираните насилie, во суштина тој не е вистински император“.

Се поставува парашањето: како може да владее и да биде господар на сите оној кој е проникнат од духот на илјади деспоти?

Впрочем, таквиот император веќе е престапник, тој е практично симнат и не останува ништо друго освен народот да го искористи своето право на отпор, за да се оствари и на дело извршената суштинска промена, што треба да заврши со крунисување на еден нов, „вистински“ и законски император, „угоден на Бога Седржителот“, потиснувајќи ги страстите и живеејќи според мерката на Божјиот закон.

Правото на народот на востание во тој случај не е своеволие и не води до метеж и убиства, а е остварување – поради недостиг на друга уставна можност, на „судски валиден акт“, чија цел е да се отстрани секој „натрапник на тронот“.

Зависност од законите. Задолженијата на императорот не се исцрпуваат само со природните обврски спрема државата и поданиците. Изборот од народот и од Божјата промисла му наложуваат и правни ангажмани. Природно, императорот како законодавец е господар на правото, тој стои над законите и не им се потчинува: „Владетелот не е зависен од законите“³⁷ - читаме во *Пандектите*.

Фразата „не е зависен од законите“ означува дека императорот има право да отповикува или видоизменува закони, да издава нови. „Прилега на судијата да ги следи законите, а на императорот – да ги поправа законите и да биде пример за неговата неумоливост и суровост“. Само во таа смисла императорот е „одушевен закон“, бидејќи стои над сите пишани закони.

Тоа гледиште за императорот е многу постаро од Византија и се корени во времето на елинизмот, а преку посредство на Византијците се предава и на западните држави, нормално, многу подоцна, но точно навреме за да може обопштено изразот „*lex animata*“ да послужи за теориска основа и оправдување на апсулотизмот.

Дури и како „одушевен закон“ императорот се потчинува на законите во смисла дека е должен да живее сообразно на законите, што ги издал: „Слово достоино за императорот е општественото признание дека и самиот тој се

36 J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. T, 63. 696; 49. 56.

37 *Digesta I. 3. 31*, Th. Mommsen „*Römischen Staatsrecht*. Berlin, 1877. „*Princeps legibus solutes est*“; Dölger, F., *Kaiserurkunde*, 232.

потчинува на законите“ - читаме во Јустинијановиот кодекс³⁸.

Законите треба да важат за сите, дури и за императорот, вели *Приск*³⁹. Тоа е поглед прифатен и проповедан од самите владетели: „И ако сме слободни од законите ... сепак, живееме со нив“ - се вели во Јустинијановите *Институции*⁴⁰. Во тоа е и разликата меѓу законскиот император и тиранинот: „Законот го насочува животот на императорот, додека тиранинот се насочува од сопствената волја“. „Император ... но, праведен и незлоупотреблив со законите, а да управува согласно со законите“⁴¹. „Право и суд е основата на престолот“. „Тоа дело императорот не би можел никако поинаку да го извршува, освен преку законот и преку правилната примена на средствата преку кои единствено царуваат самодржците и ги управуваат земјите по светот цареви и владетели“- изјавил Константин IX Мономах⁴².

Значи, византискиот император е „избраник Божји“, претпочитан од сите луѓе, за да го преземе тронот. Неговата власт произлегува од Бога, но и од народот, затоа тој е должен да управува за да може поданиците да живеат во духот на законитоста, ослободени од секаква навреда и вознемирување. Од друга страна, е задолжен да ги води поданиците како „добар пастир“ кон благочестие и подобро познание на единствениот вистински Бог, за да ги подготви на тој начин за царството небесно.

Императорот стои над законите, но ја врши власта согласно пишаното право. „Ако не владееш според законите на претходните императори, така и идните по тебе нема да ги уважаваат твоите норми“⁴³. Императорот го задржува правото да ги видоизменува законите преку дополнување и проширување. Но, императорот нема право да ги менува одлуките на црковните собори.

ИМПЕРАТОРОТ И ЈАВНОСТА

Поради специфичните ингеренции на византискиот император, многу е тешко да се опише неговиот однос кон јавноста. Без разлика на сите црковно-религиозни мистики околу личноста на императорот, сепак може да се каже дека во секојдневниот живот, со своите секојдневни обврски, императорот настојувал да се покаже пред народот. Нормално, тоа се правело со посебно организирани церемонии за кои било задолжено посебно лице - церемонијал мајстор. Овде ќе се обидеме да посочиме некои од секојдневните активности на императорот што му овозможувале да се прикаже пред народот како набожен и почитувач на редот.

Секој ден императорот започнувал со Бога. Од својата одаја тој преминувал во салата со тронот (свечена сала), каде што се молел пред иконата на Христос,

38 Codex Justinianus, ed. Kruüger, 1906, 14. 4-a. 429.

39 Prisci fragmenta, ed. L. Dindorf, Historici Graeci Minores (HGM), I, Lipsiae 1870, 308. 18.

40 Institutiones, II. Corpus Juris Civilis, P. Kruüger, 17. 8. „licet legibus solute simus... attamen legibus vivimus“

41 Darruzès J., Epistoliers byzantins du X-e siècle. Paris 1960, p.313, 96 .

42 Спореди: Новела 5 на Константин IX Мономах од 1044 (JGR, I, 618.); Salas A., Novella Constitutio saec. XI medii. Pragaе, 1954, 17, 1.

43 Караянопулос Й. Е., Политическата теория на Византијците., Софија 1992, 49.

се покајувал и како Божји слуга му ја посведочувал подобната почит⁴⁴. Пред да влезе во црква, императорот ја симнувал круната, обичај посведочен уште во првата половина на V век⁴⁵. Голем дел од денот на византискиот император минувал во безброј религиозни церемонии - процесии и богослужби. Вообичаено, од императорскиот дворец одел во една од многубројните цркви во Константинопол, каде што се празнувал денот на соодветниот светец. Таканаречените „големи излегувања“ се извршувале до *Св. Софија* на Велигден, Коледе, Педесетница, Преображение Господно, Богојавление, на денот на крунисувањето на императорот, при ракополагањето на патријархот, при раѓањето и крштавањето на престолонаследникот и сл. При „средните излегувања“ императорот ја посетувал првин *Св. Софија* (без литургија) и потоа свечено се насочувал кон друга црква⁴⁶. Се разбира, сето тоа се одвивало пред очите на народот. Сите тие точно определени од церемонијалот религиозни дејства не кажувале ништо за личното благочестие на императорот, тоа имало значење, но не било решавачко.

Освен во споменатите црковни церемонии, во доцновизантискиот период се серќаваат и редица религиозни празници на кои императорот отворено дејствувал пред очите на народот како намесник на Христос. Во време на празникот во чест на влегувањето на Христос во Ерусалим (Перипатоса), императорот излегувал од својата одаја, го поминувал императорскиот двор и доаѓал до *Св. Софија*, патот дотаму бил украсен со лаврови и маслинови гранки. За време на процесијата народот пеел: „Господ на небото“, т.е. го почитувале императорот наместо Христос⁴⁷. На Вели четврток, следејќи го стриктно текстот од *Евангелието* (Јован 13, 1 сл.), императорот ги миел нозете на 12 сиромаси - акт на смирување, но и дејство во намесништво на Христос. За време на литургијата на Цветници, при читањето на псалмот „Стани боже, суди ѝ на земјата“⁴⁸ пред црквата и императорот биле расфрлани лаврови гранки, т.е. одново дејствувал и бил почитуван како Божји намесник.

По правило, во почетокот на постите, императорот држел проповед пред придворните и претставниците на партиите, во која ги поканувал да се настројат покајувачки. На 15 (28) август празникот Успение Богородичино, императорот го отворал гроздоберот со литургиско сослужение на патријархот. На истиот начин бил празнуван и вистинскиот гроздобер во средината на септември.

Црковните церемонии, како раздавањето гранки од палма во вечерината на Цветници, раздавањето јаболки на Вели четврток, на кошници со дарови на Велјасабата, од императорот, покажуваат дека во многу детали граници помеѓу политичкиот и религиозниот живот не постоеле⁴⁹.

Тоа се активностите преку кои императорот се доближувал до јавноста, доколку бил во престолнината. Доколку, пак, бил надвор од престолнината, во

44 Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae Byzantinae, II, Bonnae 1829-1830, I, p.519, 15.

45 Mansi I.D., Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, Florentia 1759, V, 442 D 10.

46 Guiland R., Sur les itinéraires du Livre des Cérémonies. - JöBG 10 (1961) 39-52.

47 Treitinger, op.cit. 125.

48 Псалм 81, 8: Ἀνάστα, ὁ Θεός, κρῖνον τὴν γῆν.

49 Tretinger, 142.

воен поход, ако се задржел подолго време, тој праќал писмо до цариградскиот патријарх во кое го запознавал со успехите. Таквите писма патријархот ги читал пред народот во црквата *Св. Софија*⁵⁰, со што народот имал можност да се запознае со активностите на императорот надвор од престолнината.

Во случај на победа, при враќањето на императорот во престолнината, се организирал триумф. Триумфалната поворка се движела по главната улица во Константинопол. Императорот бил придружуван со факелonosци и темјанonosци⁵¹. Потоа следела гардата, а по неа заробениците и трофеите што ги донел од војната.

Согласно протоколарните барања при приемот на странски пратеништва, императорот не бивало да зборува. Логотетот го водел дијалогот од негово име; податоци за тоа дава *Луитпранд од Кремона* од 949 г., кога бил пратеник на италијанскиот крал Беренгариј⁵². Таквата практика може да се протолкува дека била и од безбедносни причини, а и од византиската убеденост дека византискиот император стои највисоко од сите земски владетели.

50 Такво едно писмо пратил Ираклиј, а било прочитано во *Св. Софија* на 15 мај 628 година. Спор. Мутафчиев П., Лекции, I, 293.

51 Хунгер Х., *Империја на ново средиште*. Софија 2000, 110.

52 Liudprand, *Antapodosis* VI 5, ed. J. Becker во MGH, SRG 41, 1915, 155, 10-15.

II. 10. ЦАРИЦАТА (АВГУСТА; ИМПЕРАТОРКА)

Во најоддалечениот дел на царскиот двор во Византија, зад салата за стража и одделението за прием, меѓу градините полни со ладовина и вода, што сочинувале, според зборовите на еден хроничар, „некој друг рај“, се издигнувало приватното живеалиште на византиските цареви во средниот век.

Описите што ни ги даваат византиските писатели ни дозволуваат да погледаме какво било тоа господско престојувалиште, што низ вековите го разубавувале повеќе поколенија на владетели. Насекаде скапоцен мермер и сјајни мозаици. Во големата сала на Новата палата (ја изградил *Василиј I*), над величествените колониади менливо се ределе мермер и црвен оникс, големи композиции, споменици од она сликарство, што византиските господари не го презирале толку колку што се мисли, го претставувале владетелот како седи на престолот меѓу своите победоносни војсководители, и ја раскажувале славната епопеја на неговото владеење, херкулските работи на василевсот, неговата грижа за среќата на своите поданици, неговите напори на бојното поле, неговите од Бога дадени победи. Но, посебно царската спална соба била вистинско чудо од убавина. Под високиот таван, посеан со златни ѕвезди, каде што, насликан во мозаик од зелена боја, светел крст, символ на спасението, раскошни украси ги кителе сите делови на пространата одаја. На подот поплочен со мозаик, во средишниот медалјон се наоѓал еден паун со сјајни црвени пердуви, а во аглите, четири орлицарската птица, биле претставени во рамки од зелен мермер со раширени крила, подготвени да полетаат. На дното на сидовите, плочки од мозаик правеле перваз од цвеќе, над нив на јасна златна основа, други мозаици го претставувале во сјајна свечена облека целото царско семејство: Василиј како седи на престолот со круна на главата, покрај него неговата жена *Евдокија*, и околу нив наредени нивните синови и ќерки како држат книги во рацете на кои што биле испишани побожни изреки од *Светото Писмо*. Сите сериозно ги подоле рацете кон искупувачкиот знак на крстот и другите натписи испишани по сидовите, го повикувале божјиот благослов на династијата и молеле за неа ветеното царство небесно.

Понатаму, во Бисерното одделение се наоѓала летната спална соба на владетелите, со златен свод на четири мермерни столба, со облоги украсени со сцени од лов, во мозаик, и која што на две страни се отворала преку галерии со столбови кон свежината на бавчите. Тука се наоѓала, во одделението кое што се нарекувало Кариско, бидејќи целото било изградено од кариски мермер, зимската спална соба, засолнета од силните ветрови што дувале откај Мраморното Море. Тука била гардеробата на царицата, поплочена со проконески мермер и целата украсена со живописи, што претставувале сцени од *Светото Писмо*. Посебна била спалната соба на царицата, прекрасна сала чиј што мермерен под изгледал како ливада прошарана со цвеќе и чии што сидови биле обложени со порфир, зелениот тесалиски бреч, белиот кариски мермер, давале така среќен и така редок склад на бои што одајата го добила името Музикоса или Хармонија. Постоело уште и одделение на Љубовта, одделение на Пурпурот, каде што преданието барало да доаѓаат на свет децата на царското семејство, тие кои што поради тоа се викале

„порфирагенит-порфирородни“. Со еден збор, насекаде имало прекрасни врати, од сребро или од слонова коска, пурпурни завеси извезени со злато, на кои што имало претставено баснословни животни, скапоцени предмети убаво украсени со вметнати плочки од седеф, слонова коска и злато.

Во тоа величествено престојувалиште, во својот двор полн со евнуси и жени, далеку од сјајните паради на церемониите, далеку од бучавата на престолнината, живеела, во тивок мир на цветните градини, покрај жуборот на водоскоците, онаа „слава на пурпурот, радоста на светот“, како што ја поздравувал цариградскиот народ, „благочестива и пресреќна Августа, василиса која го сака Христос“, како што ја нарекол протоколот, со еден збор – царицата на Византија.

Животот, што го воделе владетелките на Источното Римско Царство, обично се претставува во доста неточно светло. Според некое несвесно имитирање на поимите што во стара Грција, во средновековна Русија, на муслиманскиот Исток низ целото време, ја одредиле положбата на жената, византиските царици се сметаат како вечни малолетници и вечно затворени, строго ограничени во гинекеумот (женското одделение), притеснети од сабјите на евнусите, кои ги пуштале во своја близина само жените, „луѓе без брада“, како што велеле Византинците и старите свештеници, кои се покажувале во публиката само во многу ретки свечености, и тоа строго покриени, за да се засолнат од љубопитните погледи, кои што го држат настрана својот женски двор, грижливо одвоен од царскиот, кои што живеат во тоа христијанско општество живот сличен на муслиманскиот харем.

Иако е многу распространето, тоа мислење за царскиот живот може прилично да се оспори. Малку држави направиле за жените високо место, им дале значајна улога, им осигурале широко влијание во политиката и за судбината на владата, колку што тоа го направила Византиската Империја. Тоа е, еден од најистакнатите белези на византиската историја во средниот век. Не само што многу царици со својата привлечност и надмоќност на својот ум вршеле на своите мажи семоќно влијание, тоа малку што би докажало, и сите султани-миленички го правеле истото, туку во монархијата што ја создал *Константин*, речиси низ сите векови се среќаваат жени кои често сами владееле, кои уште почесто самоволно располагале со круната и создавале цареви. Ништо не им недостасувало на тие владетелки, ниту велелепност на церемонијата преку која се одразува надворешниот сјај на моќта, ниту свечените чинови на власта со кои што се потврдува нејзината стварност. Дури до внатрешниот живот на гинекеумот се наоѓаат траги на семоќта со која законски се користела една византиска царица; а во нејзиниот јавен живот, во политичката улога што им ја признавале луѓето од тоа време, таа семоќ уште повидно се истакнувала. Затоа, оној кој сака да ги разбере општеството и цивилизацијата на Византија, има можност да научи многу нови работи во животот на овие далечни и заборавени царици.

Во пространите одделенија, што го сочинувале царскиот гинекеум, царицата владеела како неограничена господарка. Како и царот, и таа имала придружба и слуги, многубројна послуга од жени и дворски великодостојници. На чело на нејзината куќа бил еден началник или велики коморник, врховен

старешина на коморниците, референдарите, вратарите, церемонијал-мајсторите, придодадени за лична служба на царицата, и кои што сите, како и копјаниците или протоспатарите кои бдееле над нејзината личност, биле грижливо избирани меѓу дворските евнуси. За служење на трpezата, царицата имала, како и царот, управник на трpezаријата и свој велик пехарник. На чело на нејзините жени била поставена велика управничка на Дворот (двороуправувачка), обично одликувана со големото достоинство патрицијка со појас и која управувала со помош на надзорницата на царичината гардероба, безбројната војска на дворските дами, коморници и придружнички. Царот обично сам водел грижа за поставување на личностите кои требало да се додадат на служба на августата, и тој засебе си го задржувал исклучивото право со своја рака да им ги предаде на двороуправувачката знаците на нејзините достоинства и да ја прими заклетвата од новите дворски госпоѓици. Но, на повеќето службенички во гинекеумот царицата им давала посебна инвестира за да покаже дека тие целосно ѝ припаѓаат. Иако на денот на своето поставување, облекувајќи официјална облека за својата положба – златна туника, бел плашт, висока капа во вид на кула, прополома, од која што висел долг бел вел, василисините жени биле известени од началникот дека мораат да имаат страв во срцето и да ги задржат искрената верност, целосната преданост на василевсот и августата, може со причина да се верува дека тие, кога еднаш биле примени во собата на царицата, брзо го забораваат царот и дека целосно припаѓале на владетелката.

Сигурна во верноста на своите службенички, царицата во своето одделение била неограничена господарка на своите дела и според својот карактер и темперамент, различно ја искористувала таа слобода. За многу од тие убави царици грижата за нивната облека било едно од главните занимања. Велат дека *Теодора* била кокетна и итра, претерано водела грижа за својата убавина: за да ѝ биде лицето одморено и мило, таа го продолжувала спиењето до некое време во утрото; за да ги зачува сјајот и свежината на својата кожа, се бањала често и долго; ги сакала блесокот на свечената облека и сјајот на големите плаштови од виолетова свила извезен со злато, блескав накит, скапоцени камења и бисери, знаела дека нејзината убавина е најдобра гаранција за нејзината семот. Други биле попусти во своето облекување. *Зоја*, надвор од големиот дворски церемонијал, носела само лесни фустани што убаво стоеле на нејзиниот светол тен, но затоа таа сакала мириси и козметика, па нејзиното одделение, каде што лете и зиме горел голем огин за подготовки на пасти и аромати, личело по малку на лабораторија на некој алхемичар. Други пак, отфрлајќи го тоа претерано разубавување, повеќе сакале, како што вели еден современик, „да се украсат со сјајот на своите добрини“, а „козметичката вештина на драгата Клеопатра“ ја сметале за ситна и достоинствена за презир.

Некои, како *Теодора*, мислеле дека вкусно подготвената трпеza е надмоќ неразделна од највисоката власт, други пак малку трошеле на себе и посебно наоѓале задоволство да трупаат пари во големи каси. Многу биле побожни: молитвите, долгите стоења пред иконите, сериозните разговори со калуѓерите, кои биле на цена со својот строг живот, исполнувале многу часови во животот на една царица. Многу од цариците ја сакале книжевноста. Тие, околу себе, собирале цел круг книжевници, кои за нив пишувале дела во проза или

стихови, секогаш богато наградени, понекогаш некои од тие царици, една *Атенаида*, една *Евдокија*, не мислеле дека е под достоинството нивно и самите да пишуваат, а посебно за владетелките од династијата на Комнините останал глас дека биле образовани и учени жени. Други наоѓале задоволство во грубите шеги на дворските шутови и мимичари; и самата велика *Теодора*, така умна, покрај другото, ја забавувало понекогаш, со нејзината вродена генијалност за режирање, да приреди, често на сметка на нејзините гости, забави со доста сомнителен вкус. Најпосле, дворските и љубовните сплетки заземале многу место во животот на тие жени и од гинекумот правеле едно место што му задавало многу грижи на самиот цар.

Не треба да се мисли дека една византиска царица го поминувала времето само на молитви, облекувања, приеми, гозби и свечености. Често повозвишени грижи го вознемирувале мозокот на тие владетелки и не еднаш влијанието на гинекумот се почувствувало во работата на владата. Августата имала свој личен имот, со кој управувала како што таа сметала дека е добро, не прашувајќи го, па дури и не известувајќи го василеавет; таа имала своја лична политика и не ретко таа политика доста лошо се совпаѓала со волјата на владетелот. Што е уште поинтересно, и што е малку изненадувачко во една така апсолутистичка монархија, во многу прашања царот ѝ оставал на василисата целосно одврзани раце и често дури ништо не знаел што се случува. Затоа, гинекумот скривал чудни или страшни тајни. Кога *Антим*, цариградски патријарх бил осомничен за ерес, повикан пред Соборот, исклучен од црквата, и од *Јустинијан* осуден на прогонство, тој во самиот двор, во Теодориното одделение нашол засолниште! Прво малку се чуделе за наглото исчезнување на прелатот, потоа го заборавиле, мислејќи дека умрел. Настанало големо запрепастување кога подоцна, по смртта на царицата, го нашле патријархот во дното на гинекумот: тој поминал 12 години во тоа тајно засолниште, а Јустинијан никогаш ништо за тоа не дознал, и што е можеби најмногу за восхит - *Теодора* никогаш не ја открила својата тајна.

Во гинекумот бил направен заговор во кој како жртва паднал царот *Никифор Фока*. *Теофана* можела да ги прима своите соучесници, а царот во ништо да не се посомнева, да воведо вооружени заговорници во женското одделение и така добро да ги скрие, што кога владетелот бил известен во последниот час, со едно нејасно писмо – за заговорот што му се заканувал на неговиот живот, наредил да се претресе гинекумот; не нашле никого и мислеле дека некој ги измамил. Два часа подоцна, после една бурна ноќ, водачот на заговорот бил подигнат во кошница од трска во царичиното одделение, а царот изненаден и без одбрана во својата соба паднал со главата расцепена со еден страшен удар со меч и со тело полно со рани.

Сепак, од овие исклучителни факти не би требало да се изведуваат општи заклучоци. Она што е многу позначајно тоа е дека помеѓу машкиот двор на царот и престојувалиштето на владетелката никако не се подигнувале никакви прегради. Како што августините госпоѓи ги примале од рацете на царот, во присуство на сите луѓе од дворот, инвеститурите на своето достоинство, така василисата во своите приватни одделенија пуштала многу великодостојници, кои никако не припаѓале на безопасната категорија „голобради службеници“,

па и самата етикета, онаа византиската етикета што нам ни ја сликаат како строга и многу човечна, ги отворала во извесни свечени денови широко, речиси непристојно, вратите на гинекеумот.

Кога три дена по свадбата, новата царица излегувала од брачните соби за да оди во бањата во палатата Магнаур, дворот и граѓанството стоеле во ред долж патот по градините низ кои што поминувала свитата. И кога зад слугите, кои фалбадски носеле чаршафи, кутии со мириси, ковчежиња и садови, ќе поминела василисата, во придружба на три дворски госпоѓи кои во рацете носеле, како знаме на љубовта, црвени јаболки украсени со втиснати бисери, механичките оргули би засвиреле, народот би аплаудирал, дворските шегаџии би исфрлиле досетки, а државните великодостојници ја придружувале владетелката до влезот во бањата и ја чекале кај вратата за потоа свечено да ја испратат до брачната соба.

Доколку неколку месеци подоцна царицата ќе му родела син на царот, осум дена после раѓањето на детето, целиот двор би продефилирал пред новата родилка. Во спалната соба, постелена за таа пригода со килими извезени со злато, и целата блескава од безбројните полилеи, младата жена лежела во постела покриена со златоткаени покривки, покрај неа била колектата во која се одморал младиот наследник на престолот. Потоа, еден по друг началникот ги воведувал кај августата луѓето од царското семејство според редот на старешинството; жените на великите дворски достоинственици, се до вдовиците на високите чиновници, и најпосле целата аристократија, сенаторите, проконзулите, патрициите, разните офицери, и секој по ред се поклонувал пред владетелката, ѝ честитал и спуштал покрај постелата некој мал подарок за новороденчето.

Тоа баш не се, како што се гледа, харемски обичаи, и пред таква глетка има ли навистина основа секогаш да се зборува за строгото заточение во гинекеумот и за неситкувачката крутоста на византискиот церемонијал?

Не треба да се мисли дека целиот живот на царицата поминувал меѓу тесните граници на нејзиното приватно одделение. Самиот византиски протокол ѝ давал место во јавниот живот и ѝ одредил, покрај улогата на царот, важна улога во значајните паради и во управувањето со монархијата.

Се знае каква важност имале во животот на еден византиски цар дворските церемонии. Едно од најинтересните дела од тоа далечно доба дошло до нас, едно од оние што пред нашите очи најдобро го оживува чудниот и живописен изглед на тоа исчезнато општество; тоа е *Книгата за церемониите*, што во средината на X век ја составил императорот *Константин VII* и целата е посветена на описот на процесиите, чествувањата, прославите, аудиенцијата, ручеците... што една тешка и непрекршливе етикета ги наметнувала на владетелот како вистински должности. Тие официјални прослави претставувале добар дел од царската работа. Царицата во тоа му била постојана придружничка. „Кога ја нема августата“, вели еден византиски историчар, „невозможно е да се чувствува, прославува и да се прават гозби што ги пропишува етикетата“.

Така, во јавниот живот на монархијата царицата имала своја улога и свој дел од империјата. Царот, веднаш на почетокот, ѝ го предавал речиси сето она што се однесувало на женскиот дел од Дворот. За време на Велигденските празници,

додека во *Света Софија*, василевсот ги примал царските великодостојници, кои приоѓале со почит, со спомените за воскреснатиот Христос, да му дадат бакнеж за мир, во галеријата на Великата црква, посебно определена за жените, царицата, седејќи на престол, опкружена со своите дворјани и гардата, ги примала од своја страна, според истиот ред на старешинство по ко нивните мажи поминувале покрај царот, жените на големите чиновници, сите оние на кои што должноста на нивните мажи им давала место во дворот, и сите во свечена облека, со прополом на главата, телото покриено со свила и злато, доаѓале за да ја бакнат августата.

Сите нови и нови свечености непрекинато го доведувале пред царичините нозе тој сјаен женски баталјон. Во ноември, за празникот Брумалии, стар остаток од некој пагански празник, царицата во пурпурната одаја им делела на жените од Дворот богати свилени ткаенини, а навечер, во големата свечена сала, таа ги поканувала на сјајна гозба, каде што певците од *Света Софија* и од *Свети Апостоли* пееле спевови составени во чест на августата, каде што актерите и дворските шутови ги забавувале насобраните со своите игри, каде што претставниците на циркуските партии и неколку највисоки државни великодостојници изведувале, при крајот на оброкот, пред владетелката и нејзините гости, некоја лесна и сериозна игра под факели. Царицата, кога доаѓале странски владетелки во посета на византискиот Двор, му помагала на царот при пречекот што им бил приредуван. Исто како и царот, и царицата ги примала во аудиенција, ги канела на ручек со жените од нивната свита, ги опсипувала со дарови и големо гостопримство. Со тоа таа на извесен начин учествувала во надворешната политика на монархијата и од љубезноста на нејзиниот прием зависеле многу успеси на царската дипломатија.

Но, протоколот не ја ограничувал официјалната улога на царицата само на женските приеми. Таа многу често му помагала непосредно на царот-својот маж. На Цветници, таа со него седела на масата меѓу сенаторите и високите чиновници, поканети на царската гозба. Вброена според етикетата во сите обредни поздрави со кои што народот имал обичај да ги пресретнува своите владетели, ставена понекогаш и во спевовите напишани специјално за неа, таа не се плашела јавно да се покаже пред василевсот. Во Хиподромот, на денот на големите трки, пред Светата палата, кога се извршувале извесни политички церемонии од голема важност, народот пеел стихови налик на овие: „Од Бога венчани цареви, појавете се со августите“, или: „Сопружници, од Бога штитени, василевсе и ти, славо на пурпурот, дојди да ги осветлиш вашите робови и да ги израдувате срцата на вашиот народ“, или: „Појави се, царице на Римјаните“! – сите овие изрази не би имале смисла во деновите кога владетелката не би се појавила во царската ложа на циркусот или на балконот на палатата. Самиот обичај толку малку барал царицата да се ограничи на внатрешноста на царскиот двор, што таа многу пати се појавувала пред публиката дури и без придружба на царот. Така, таа оди без него во *Света Софија* на свечена процесија, без него влегува во престолнината, излегува пред него кога тој се враќа од воен поход. Тоа е затоа што, и тоа ја објаснува големата политичка улога што многу често можела да ја игра, византиската царица била нешто повеќе отколку жена и другарка на василевсот. Од денот кога ќе седнела на цариградскиот престол,

таа со својата личност ја претставувала целосната царска власт.

Во Византија обично не одлучувале, како што тоа било случал во Западна Европа, политичките причини за изборот на жената на царот. На еден чудесен и доста несвојствен начин владетелот ја наоѓал онаа со која што требало да се ожени.

Изборот на царицата не бил помалку важно прашање. Веќе видовме дека неколку царици потекнувале од неаристократски фамилии. Од 788 до 881 година византиските извори споменуваат ревији на невести на кои што различни посакувани млади дами парадирале пред царот и неговата мајка. Иако на описот на оваа необична изборна постапка паднала делумна сенка на сомневање, се чини дека го имитирал и синот на *Карло Велики* на Запад. Можеби ваквата процедура била една воена итрина со која што царскиот избор се ослободувал од огромниот притисок на различните дворски благородници, решени да го осигураат успехот на жените од својата фамилија.

Дипломатијата за доведување на царот жена од странство била актуелна од VIII век, кога бракот на *Константин V* со хазарската принцеза следувал после пропаднатите преговори за ќерките на франкските кралеви. Странските невести биле обучувани на грчкиот јазик и на дворските церемонии уште пред да дојдат во новиот дом. По правило, го менувале името при преземањето на својот нов византиски идентитет, често добивајќи имиња со идеални својства - како Ирина („мир“). Геополитичкото рамниште на кое што византиските цареви можеле да склучуваат такви сојузи, паралелно со нивното политичко значење во политичката структура што сè повеќе се преобразувала во согласност со родбинските врски и наследните видувања на државата, ја достигнало својата кулминација за време на Комнините, чии што невести потекнувале од владетелите на германското царство и Капетите од Франција. Еден величествен памфлет, што се чува во Ватиканската библиотека (Vat. Gr. 1851), ги документира во стихови, пишувани на говорен јазик, церемонијата и прославата, што го обележувале доаѓањето на *Агнеса*, ќерката на *Луј VIII*, францускиот крал, во Цариград. Сојузништвата од таков тип навистина постанале толку вообичаени што церемонијал-мајсторите осмислиле стандарден облик со кој што се обележувало доаѓањето на странската царска невеста во Византија. Но, понижената положба на Палеолозите значела дека странските царици за нив пристигнувале од пониските ешелони на регионалните моќници.

Сосема е погрешно да се претпостави дека сите царски сопруги автоматски станувале царици, барем во раните времиња. Повеќе од три века од Константиновото стапување на престолот, па до Јустинијан и Теодора, само една третина од познатите царски сопруги ја добиле титулата царица. Возвишената положба на овие рановизантиски царици се огледа во различните привилегии: тие издавале монети, заверувале документи со оловен печат, носеле царски инсигнии и поседувале лични приходи и соодветна послуга која што се грижела за нив. И ја носеле официјалната титула августа. Некои царици, како *Теодора* – Јустинијановата жена, или *Леонтија* – Фокината жена, станале царици веднаш по стапувањето на нивните мажи на престолот. Другите го постигнале тоа преку својот брак со царот, а трети многу подоцна во текот на бракот, или воопшто не станале тоа. Причините не се секогаш јасни, но има

индикатори што укажуваат, барем за периодот од VIII век, дека положбата царица можела да се даде дури после раѓањето на наследникот.

Кога царицата *Ирина* сакала да го ожени својот син Константин, таа по целото царство пратила гласници на кои им била должноста на ги пронајдат и да ги доведат најубавите девојки во престолнината. За да го ограничи нивниот избор и да ја направи нивната работа полесна, владетелката се погрижила да ги утврди годините и ставата што треба да ги имаат кандидатките за царската рака, а, исто така, и големината на чевлите што треба да ги носи. Со тие упатства пратениците пошле на пат и, патувајќи, стигнале една вечер во село во Пафлагонија. Виделе оддалеку една голема и убава куќа што изгледало дека припаѓа на некој богат сопственик, па решиле таму да преноќат. На лошо наишле. Човекот кој таму живеел бил светец, но, давајќи им милостина на сиромашните, целосно пропаднал. Тој, сепак, срдечно ги дочекал царските пратеници и ја повикал својата жена: „Подготви ни добра вечера“, А таа многу смирено му одговорила: „Како? Ти така добро управуваше со твојата куќа што веќе нема ни една живина во кокошарникот“. „Оди“, одговорил светецот, „запали го огинот, подготви ја големата трпезарија, обнови ја старата маса од слонова коска: Бог ќе се погрижи за нашата вечера“. Бог навистина се погрижил и на крајот пратениците, бидејќи биле многу задоволни како ги угостиле, љубезно го запрашале старецот за неговото семејство и излегло дека има три внуци за мажење. „Во име на Бога венчаниот цар“, викнале пратениците, „нека се покажат, бидејќи василисата заповеда во целото Римско Царство да не остане ниту една девојка која не би ја виделе“. Тие се појавиле, биле многу слатки; токму една од нив, Марија, ги имала годините што се барале, посакуваната половина и големината на чевлите што се барала.

Одушевени од виденото, гласниците го повеле целото семејство во Цариград. Таму веќе биле собрани десетици други девојки, сите убави и повеќето од благороднички и богати семејства. Затоа тие убавици на почетокот ја гледале со презир новодојдената, а оваа, која не била глупава, им рекла еден ден на своите другарки: „Другарки, да си дадеме една на друга ветување. Нека онаа од нас на која од Бога ќе ѝ биде дадено да владее, да вети дека ќе се залага да ги вдоми останатите“. Керката на еден стратег од високо ѝ одговорила: „О, што се однесува до мене, јас сум најбогата, од најотмена куќа и најубава, царот сигурно мене ќе ме земе. Вие другите, сироти девојки без предци, кои ја имате само убавината на вашите лица, слободно можете на се откажете од секоја надеж“. Само по себе се разбира дека таа девојка била казнета за својот презир. Кога се појавиле кандидатките пред царицата и нејзиниот син и првиот министер, им рекле директно: „Вие сте прекрасни госпоѓици, но не би биле добри за цареви жени“. Марија веднаш го освоила срцето на младиот владетел и тој ја избрал неа.

Таков бил, како што можат да покажат и други слични анегдоти, вообичаениот начин на кој се избирала византиската царица, освен ако царот не се занесел во некоја убава авантура, како што бил Јустинијановиот случај со *Теодора*. Според тоа, јасно се гледа дека царевите прекумерно не се базирале на благородничко потекло и дека за нив една убава жена изгледала доволно пристojна за царица. Исто така, свечените обреди, што ги придружувале

крунисувањето и венчавањето, биле доволни на идната владетелка да ѝ дадат сосема нов карактер, и од дотогаш сиромашна девојка да направат едно суштество повеќе од човечко, живо овоплотување на семотка и божественоста.

Нема потреба да ги опишуваме во детали велелепните церемонијали (бидејќи сите византиски свечености личеле една на друга во својот едноличен сјај, според кој на младата жена, воведена со вел на челото во големата сала на Августелонот, царот со своја рака ѝ ја облекувал пурпурната хламида, што претходно ја благословил патријархот, и потоа ја крунисувал со круна со висулки од дијаманти), ниту приемот што се вршел во дворската црква *Свети Стефан*, ниту венчавањето на крај, кога патријархот ги ставал круните на главите на сопругниците. Од тие замрсени обреди ќе биде доволно ако се запомнат неколку симболични чинови, неколку карактеристични движења, што ја покажуваат целата светлост што владетелското достоинство ја содржело во себе славата на титулата византиска царица.

Еве еден доказ: венчавањето доаѓа после крунисувањето, никако пред него. Царицата немала удел во царската семотка само затоа што била негова жена; тоа не било одблесок на власта на нејзиниот маж кој што паѓа на неа. Чинот што му претходел на венчавањето бил независен од него, таа го примала владетелското достоинство и тоа достоинство на кое што таа, како и царот, била издигната со божјиот избор, е потполно исто со царското. Тоа е толкава вистина што новата царица на народот не ја претставувал царот. Откако ставањето на круната на главата ѝ дало највисока семотка, царицата доаѓала, не во придружба на владетелот, туку придружувана од своите дворјани и своите жени, полека, меѓу редовите што за нејзиното поминување ги правеле гардистите, сенаторите, патрициите, великодостојниците. Таа поминувала низ одделенијата на палатата, се качувала на терасата под која стоеле насобрани државните тела, војниците и народот. Во својата богата царска облека, сјајна од златниот вез, таа се покажувала на новите поданици и тие свечено ја признавале. Пред неа се спуштале знамиња, големците и насобраниот народ паѓале на колена, со челото до прашината, се слушало прописното извикување на стражата. Таа многу сериозна, држејќи во рацете две воштеници, првин се поклонувала пред крстот, потоа го поздравувала својот народ, а за тоа време кон неа биле насочени еднотелните извици: „Спаси ја, Боже, августата!“.

Има уште еден пример. Крунисувањето на царицата било обвиткано со малку поголема таинственост отколку крунисувањето на царот: наместо да се прослави под сводовите на *Света Софија*, тоа се вршело во самиот дворец. Не треба да се помислува дека тоа било последица на извесни поими, таканаречени византиски, „што на жените им наложувале еден затворенички живот и не се сложувале со световните паради“. Всушност, целиот двор, жените и мажите, присуствувале на тоа крунисување и кога потоа, по завршената церемонија, царот и царицата ги примале честитките во црквата *Свети Стефан*, тоа не биле, како што понекогаш се верува, два посебни приеми – еден за мажите кај василевсот, друг за жените кај августата. Седејќи заедно на престолот, владетелот и владетелката гледале како едни по други пред нив поминуваат прво сите мажи, потоа сите жени од Дворот; и секој маж или жена, бидејќи биле воведени и придружувани под рака од двајца достоинственици, клекнувале

и ги гушкале колената на царот и на царицата.

Да посочиме уште еден белег. Излегувајќи од *Свети Стефан*, по извршеното венчавање, сопружниците во придружба на целиот Двор, мажи и жени, заминувале во брачната соба. На нивното поминување, народот стоел во редови и ја поздравувал со своите желби новата василиса. „Добре дојде, августо од Бога избрана! Добре дојде, августо од Бога заштитена! Добре дојде Ти која што го украсуваш пурпурот! Добре дојде, ти која што сите те сакаат!“.

Насобраниот народ доаѓал дури до брачното одделение, до пред царската златна постела и таму младенците морале повторно да ги слушаат извиците и нивните желби за слога и среќа. На крајот, на свадбената вечера, највидните дворјани, оние кои се нарекувале царски пријатели, и највидните госпоѓи, вечерале сите заедно во триклиниумот Деветнаесет постели, со царот и царицата. Она што посебно изненадува во целиот тој церемонијал, тоа е во колкава мера мажите и жените се наоѓале зближени на тој двор за кој што се вели дека изгледал многу строг, и колку бил мал тој затворенички живот на таа царица, на која самиот протокол ѝ наложувал, како прв чин на нејзината владетелска служба да го покаже своето лице на целокупната насобрана Византија.

Потребно е во тие претпоставки да не се претера. Во овие скокотливи прашања етикетата и обичаите се менувале, според времето. Кон крајот на IX и во X век, можеби под влијание на муслиманскиот Исток, една построга церемонија ревнсно ја затворала царицата во гинекеумот, завиткана во повеќе велови, помалку била повикувана да се појавува во јавните свечености. Но, помеѓу V и IX век не се гледало на тоа. Кога од крајот на IX век Византија доаѓала секој ден во близок контакт со Западот, кога и западни принцези седнале на Константиновиот престол, строгоста на етикетата, ако некогаш постоела, сосема попуштила, и оттогаш стариот церемонијал паѓа во прашина.

На крајот, за да се сфати улогата на царицата, заслужува внимание еден посебен пример, невообичаен за Западот. Кога во 491 година умрел царот *Зенон*, неговата вдовица, царицата *Аријадна*, земајќи ја власта во свои раце, излегла од царската палата и отишла во циркусот, придружувана од дворските и државните големодостојници, стоејќи во царската ложа, во свечена облека, одржала беседа пред насобраниот народ во Хиподромот. Меѓу другото, таа рекла дека по нејзина наредба ќе се состане Сенатот и големодостојниците и со помош на војската, под раководство на владетелката, ќе се одреди наследник на покојникот. Навистина, тој највисок царски Совет се состанал во палатата и прва грижа му била на самата Аријадна да ѝ го предаде правото таа да го избере новиот цар. Колку чудно да изгледа таа постапка, сепак треба многу внимателно да се гледа на неа и да не се заклучува дека во таа постапка се крие нешто револуционерно. Августата, на која што од денот на крунисувањето ѝ припаѓа највисоката власт, законски ја искористува во нејзината целосност и ја предава на кого што ѝ се допаѓа. Народот, кој што едногласно ја избрал, без колебање ги признава нејзините права. „На Тебе, августо Аријадна, викала толпата, припаѓа царското достоинство“ и искусниот министер, кој во VI век го составил законот за церемонијалот од каде што е преземана оваа приказна, подвлекува како прашањето за наследство необично го доведува во забуна „кога“, вели, „нема августо или цар за да го изврши пренесувањето на власта“.

Затоа, во секој чин што може да ги преиначи владата на монархијата, изборот или придружувањето на еден василевс, василисата секогаш официјално се појавува, покажувајќи се во Хиподромот, му беседи на народот, енергична и иницијативна, а никој не се чудел, ниту помислувал дека се соблазнува. Имајќи ја неограничената власт, таа можела, според својата волја, да го избира царот, да управува како регентка во име на своите малолетни деца или самата да владее. Во времето кога германскиот Запад со негодување гледал жена на престолот, источната Византија без негодување признавала и прифаќала една владетелка, која во своите официјални акти гордо се нарекувала како некаков маж: „Ирена, велики василевс и автократор на Ромеите“.

Јавниот живот на царицата во многу нешта бил раздвоен од јавниот живот на нејзиниот маж. Во таа смисла тие ја одразувале начелната тенденција присутна во високите слоеви на византиското општество за подвоеноста на половите. Цариците биле посебно важни за женскиот дел на дворското благородништво дотолку што биле предводнички на јавниот живот на важните дами во Византија. Така соработниците на *Михаило II*, наводно, тврделе дека „не прилега царот да живее без жена, ниту нашите жени да бидат лишени од господарките и цариците“. Една од ретките можности кога сопругите на сенаторите можеле да се најдат на церемонијалната сцена на улиците во престолнината била кога се приредувало добредојде на идната царска невеста, како, на пример, кога *Ирина* од Атина дошла во Цариград. Цариците стоеле на чело на сопствениот церемонијал и општествените сфери, што ги сочинувале сопругите на високите државни достоинственици, распоредени во согласност со статусот на нивните мажи. Така, во текот на литургиите во *Света Софија*, царицата, опкружена со своите и царските евнуси коморници и мечоносци, присуствувала на свечениот прием за сопругите на царските великодостојници и секоја биле примана да го добие бакнежот пред мирот од неа. Исто така, и кога киевската принцеза *Олга* била претставена на царицата, седум вела (подигнувања на завесите со кои што се означувало церемонијалното влегување) ги разликувало жените од Дворот според точно утврдениот редослед на предност. Царот се појавил, на приватниот прием на Олга, со царицата и децата во царската одаја, па биле одржани и два државни приема во истовреме – еден за жените, а друг за мажите.

Ваквото полово подвојување не го спречувало енергичното ангажирање на цариците, како и на другите Византинки, во многу различни дејности. Така, глетката на еден посебно величествен трговски брод го навела еден цар од IX век на сопствен ужас да открие како неговата сопруга се занимава со испораката на стока надвор од Палатата. Се вели дека разгневениот *Теофило* саркастично ја запрашал својата придружба: „Зар не знаевте дека Бог ме направил цар, а царицата, мојата жена, заповедник на палубата?“. Тој брод бил запален. Дали ова навистина така се случило, можеме да го доведеме во прашање, но приказната сама по себе укажува на тоа дека во IX век можело да се случи царицата да работи во некоја сфера без знаење на царот. А и зошто да не? На крајот на краиштата, на цариците им стоеле на располагање пространи приватни имоти со кои што требало да управува слично на кој било византиски благородник.

Политичкото влијание на цариците може да се толкува на различни

начини: на пример, од 425 до 600 година, во текот на раните фази на големата криза со која што завршил стариот свет и настапил средниот век, цариците, во просек владееле повеќе од 20 години, значително подолго од своите машки пандани. Конкретно кажано, царицата *Верина* и нејзината ќерка *Аријадна* се одржале во Великата палата целото време додека круната преминувала од нивните раце во рацете на мажите од четири биолошки фамилии, вклучувајќи ја и нивната. Славната *Теодора* одиграла енергична улога зад кулисите во текот на Јустинијановото владеење. *Прокопиј* тврди дека овој царски пар свесно манипулирал со своите различни верски ставови: *Јустинијан* го прифаќал православно гледиште за природата на Христос и го прогласил за законито, но неговата жена, слично како и голем дел од источните провинции на Царството, била жесток еретик и заштитничка на монофизитското учење. *Прокопиј*, всушност, во тоа мислење може да го поддржува начинот на кој што *Јустинијан* се однел како иноватор, воведувајќи го името на својата жена во верската заклетва за верност што била барана од сите државни службеници. Во секој случај, *Теодорината* внука *Софија*, која што се омажила за *Јустинијановиот* внук *Јустин II*, имала уште поактивна улога. Таа, исто така, ја унапредила јавната положба на цариците за едно скалило повеќе кога нејзиниот портрет се појавил на царските бронзани монети, поточно на парите што биле најзастапени во секојдневните економски трансакции. Не малку позначајно е што *Софија* и нејзините непосредни наследнички се придружувале на своите мажи во моментите на јавните заклетви за царевото здравје и победа, на што граѓаните биле должни да се обврзат во случаите на плаќање на даноците или склучување на договори.

Само во исклучителни ситуации цариците непосредно управувале со Царството. На пример, во време на владеењето на малолетен цар или како *Софија* кога *Јустин II* се разболел. Тогаш тие преземале иницијатива. Официјални регентства биле воспоставувани во многу случаи и цариците тогаш можеле лично да раководат со органите на власта. Така, арогантната *Ирина* дури ја презела и улогата на самодржец, можеби и помислувала на брак со *Карло Велики*, а секако наредила нејзиниот син да биде ослепен кога ѝ се закирил дека ќе ѝ ја загрози власта. Сестрите, цариците *Зоја* и *Теодора*, последните преживеани припаднички на македонската династија, исто така, кратко владееле во сопствено име. Регентите официјално биле признавани преку владетелските симболи: на монетите, аklamациите и формулите за датирање на документите. Иако во такви моменти царицата, согласно обичаите, го отстапувала формално првенството на младиот цар, царицата од XIV век *Ана Савојска* тука претставува исклучок. Наспроти тоа што официјално не го примила царското достоинство, мајката на *Алексј Комнин*, *Ана Даласин*, ја презела целосната контрола над царската управа додека нејзиниот син очајнички се борел да ги одбие нападите на *Роберт Гвискард* од Италија. Од нејзиното време па натаму се зачувани документи, издавани од цариците, и кои што се доказ за нивното многу големо богатство. Очигледно, изолираноста на царската палата и привилегиите на врховната власт ги поттикнале положбата и влијанието на августите.

Византиските минијатури ни зачувале слики на многу од овие далечни царици. Тие, по надворешноста, покажуваат доста разновидни типови, и навистина од сите раси, сите народи давале царици на Византија – Европа и Азија, Кавказ и Елада, Цариград и провинциите, Сирија и Унгарија, Франција и Германија, дури и варварските племиња од Хазарија или Бугарија. Во морален поглед тие не претставуваале никакви разлики; „меѓу овие августи“, како што убаво рекле, „имало секакви типови на жени кои можат да се замислат: жени политичарки, како *Теодора* или *Ирена Атињанката*; писателки како *Евдокија* или *Ана Комнина*, љубовнички како *Зоја Порфирогенит*, и други полни со чистота и побожност, како нејзината сестра *Теодора*, и други кои што мислеле само како да пронајдат сложени мириси, префинетост во уредувањето, вештина во изборот на облеката и украсите на главата, за да направат преврат во женската отмена Византија. Такви за кои што не се зборувало и такви за кои премногу се зборувало, такви чии што врати се отворале само на калуѓерите, мачениците и ревносните свештеници, оние кои што примале гатачи, и оние низ чии што прозори одвреме - навреме се пуштал некаков маж врзан во вреќа, кого би го проголтале молчаливите бранови на Босфорот“. Значи, ако сакаме добро да ги запознаеме цариците, не треба да се залажуваме со сјајот и едноличноста на царската облека во која што тие биле облечени, ниту треба да се измамиме од строгиот надворешен церемонијал според кој изгледало дека е уреден нивниот живот. Нивните души биле различни, исто како што им биле различни улогите што ги играле, и токму затоа тие го заслужуваат нашето внимание.

Во историјата на едно исчезнато општество, она што најмногу привлекува внимание никако не се големите воени подвизи, колку живописно да изгледаат расказите за тие настани, ниту превратите во дворот и касарните, колку и да изгледала трагична нивната слика. Она што треба да се потрудиме да го пронајдеме, затоа што нас многу повеќе ќе ѝ научи за тоа општество – тоа се многустраните изгледи на секојдневниот живот и мислења, тоа се карактерите, обичаите, тоа е со еден збор цивилизација. На сето тоа животот на една византиска царица фрла доста нова светлина.

Иако според старите сфаќања жената требало да молчи пред мажот, сепак кога станува збор за царицата тоа воопшто не било така. Во продолжение ќе дадеме неколку примери за тоа кои примери фрлаат нова светлина врз ликот и улогата на царицата во Византија.

МОЛКОТ НА ЖЕНИТЕ ВО ВИЗАНТИЈА И СТАВОТ НА ЦАРИЦИТЕ ПО ТОА ПРАШАЊЕ

Познато е дека Византија е првата држава во која христијанството било признато за рамноправна религија уште во 313 година со т.н. Милански едикт, а подоцна и за државна религија. Византија е првата држава во која започнал да се изградува христијанскиот поглед на свет и во која се градел христијанскиот модел на живеење, усогласен со христијанските норми и канони.

Токму врз тој христијански модел се граделе и односите меѓу родовите, односите маж-жена и се утврдувале местото и улогата на жената во општеството. Од Византија овој модел бил прифатен во сите држави, што

го примиле христијанството и потоа го развивале тој модел според своите традиции и потреби.

Христијанското учење влијаело и во формирањето на основните претстави за жените, па оттаму и за тоа кога, каде и како треба да зборуваат жените.

Што се однесува до зборовите и молчењето на жените, признаен авторитет бил *св. Павле*, кој ги сметал жените за инфериорни во однос на мажите и им забранувал да подучуваат (Тим. 1.2:12) и да се обраќаат на собори, дозволувајќи им, доколку сакале да добијат некоја специфична информација, да си ги прашаат сопрузите дома (Кор 1.14:34-35). Во неговото послание до Коринтјаните апостол Павле вели: „Жените ваши по црквите да молчат: ним не им е позволено да зборуваат, туку да се покоруваат, како што вели Законот“ (Тит. 2, 5; 1. Тим 2, 12; Кор. 3, 18; Ефес. 5, 22; 1 Мој. 3, 16)⁵³. Понатаму додава: „Ако, пак, сакаат да научат нешто, нека ги прашаат мажите свои дома; зашто срамно е жена во црква да зборува“.⁵⁴ Овие библски пасуси, кои со векови биле коментирани од голем број учени, биле камен - темелници на старателството препорачано од проповедниците и моралистите. Првата задача била да се протераат зборовите на жените од јавниот форум во приватноста. Канонското право докажувало дека жените се неподобни за подучување и проповедање.

Колку тоа канонско право било спроведувано во реалноста во Византија и дали жените навистина молчеле, ќе се обидеме да покажеме на примери од секојдневниот живот, кога, жените имале активна улога.

Веднаш на почетокот мораме да истакнеме дека византиското граѓанско право, одразено во законите на *Јустинијан I*, *Лав III*, *Василиј I* и *Лав VI Мудри*, им даваат право на жените и женските деца да наследуваат имот од своите мажи и татковци, да раководат со свои работилници, да имаат трговски претпријатија, да го водат семејството, да ги подучуваат децата и сл. Од друга страна, жената се осамостојувала откако ќе умрел мажот и таа ќе останела вдовица, во тој случај таа го водела наследениот имот, а доколку била жена на император можела да управува и со државата како регентка на малолетните синови, а во таков случај таа имала право слободно да ги истакнува своите мисли и идеи, па дури и да свикува и раководи со црковни и вселенски собори.

Од многубројните примери во Византија, ќе се задржиме на неколку значајни жени за судбината на државата.

Нормално, започнуваме со *св. Елена*, мајката на првиот христијански владетел во Византија - Константин I Велики. Елена, според преданието, го открила Чесниот крст. Тука се среќаваме со ноќни мотиви. На Елена на сон ѝ се прикажало дека крстот се наоѓа во Ерусалим под некој храм на демони. Тогаш царицата заминала за Ерусалим и веднаш потоа Бог му го покажал на епископот местото на кое бил подигнат храм на демоните и статуа. Тогаш царицата ја употребила својата власт, собрала многу мајстори и работници и наредила храмот да се разруши до темел. Кога тоа било направено, се појавил гробот Божји и недалеку оттаму три крста закопани во земја. Кога внимателно ја пребарале околината, пронашле и клинци. Царицата ја обзела тага, бидејќи

53 Свето Писмо (Библија). Скопје 1990, 221.

54 Исто, 221.

не знаела кој е вистинскиот крст на кој бил распнат Исус. Нејзината дилема ја разрешил епископот со верата. Тој на една болна жена од некоја угледна куќа, која што сите ја напуштиле и која тогаш била на умирање, ѝ ги принесувал крстовите еден по еден и така го пронашол вистинскиот. Кога сенката на Спасоносниот крст ја допрела болната, таа во истиот момент станала и гласно го славела Бога. Царицата тогаш со голема радост и со страв го подигнала крстот, па еден дел со клиновите го однела кај својот син, а потоа направила сребрен кивориј и остатокот од крстот го предала на епископот на градот за да го паметат сите поколенија. Издаде наредба да се изгради црква на живототворниот гроб на света Голгота, во Витлеем, каде што Господ примил раѓање по тело и на Маслиновата Гора, каде што Господ ги благословил своите ученици и потоа се вознел на небото. Откако направила уште многу добри дела, се вратила кај синот⁵⁵.

Од наведеното јасно се гледа дека св. Елена наредува да се сруши храмот, дава наредба да се изгради црква, а тоа значи дека таа не молчела, туку им наредувала на мајсторите, кои биле главно мажи и тие ги слушале нејзините наредби.

Вториот пример се однесува на *Аријадна*, вдовицата на императорот Зенон. По смртта на Зенон, вечерта на 9 април 491 година во портиците пред големата сала на дворецот се собрале вишите чиновници, патријархот и членовите на Сенатот. Истовремено, на Хиподромот се собрал народот, првично поделен на партии, си ги заземал местата. Тие биле опкружени од војската, делови од гардата, исто така се подготвувале да учествуваат во изборот на новиот император. Се слушнале извици за потребата да се каже името на идниот цар. По совет на чиновниците, вдовицата на Зенон - императорката Аријадна, облечена во порфирна облека, излегла во придружба на патријархот Ефтимиј, двајца препозити, магистерот на официите и други високи личности. Нејзиното појавување било пресретнато со извиците: „Аријадна августа, твоја е победата!“ „Православен цар за Вселената!“⁵⁶. Царицата се обратила кон присутните со говор, и притоа објавила дека веќе дала неопходни наредби на Сенатот и на претставниците на војската. Ним им било кажано да бараат император христијанин, роден Римјанин (по род Римјанин), доблесен и благочестив маж.

Потоа, кога вревата стивнала, гласникот на императорката потврдил дека императорката би сакала сите желби и барања да почекаат и сите учесници да мислат исклучиво за доброто на државата. На крајот, Аријадна побарала да не се брза со изборот, за да се даде можност достоино и благочестиво да се изврши погребот на покојниот цар. Од народот повторно се слушнале извици: „Ред и благочестие во градот!“ „Многу години, царице!“ „Чувај го, Боже, нејзиниот живот!“ „Царството е твое, Аријадна, твоја е победата!“.

Царицата се вратила во своите одаи. Останатите чиновници и патријархот не можеле да дојдат до заедничко решение за кандидат. Тогаш, препозитот

55 PG 87, 4061C-4064A, Спореди и: Жан-Клод Шене, Бернар Флизен, Византија – Историја и цивилизација. СЛЮ, Београд 2010, 243.

56 Острогорски Г., Историја Византије. Београд 1969, стр. 83; История Византийских императоров. I том. Москва, 2012, стр. 427; Norič Dž. Dž., Vizantija rani vekovi. Beograd 2009, 166.

Урбикиј предложил еден обичен излез - да се остави изборот на самата царица. По кратко размислување, Аријадна го изговорила името на сенаторот *Анастасиј*, кој што бргу го довеле во дворецот и го внеле во салата на конзисториумот. Следниот ден се извршил погребот на Зенон. Два дена по смртта на Зенон, во Страсниот петок, 11 април 491 година, сите чиновници и патријархот Ефтимиј се собрале во бела облека и кон нив, поздравувајќи ги присутните, пристапил Анастасиј⁵⁷. Чиновниците и членовите на Сенатот го молеле да даде заклетва дека ќе управува според честа и нема да прави зла против кој било, и тој ја дал заклетвата. Потоа Анастасиј, облечен во императорска облека, бил поздравен од војската и издигнат на штит. Пред насобраниот народ Анастасиј одржал говор при што истакнал: „Јасно е дека човечката власт зависи од волјата од Горе. Семилостивата августи Аријадна, по сопствено решение, избраните чиновници и Сенатот, во согласност со војската и „светиот“ народ ме принудија мене, против волјата да ја прифатам на себе грижата за Римското Царство. Бог нека биде со вас“!⁵⁸.

Следниот пример е поврзан со *Теодора*, жената на Јустинијан I. За разлика од првите две жени, кои биле вдовици и можеби таквата положба им давала право да зборуваат и да изнесуваат сопствени мислења, Теодора била во брак со Јустинијан иако имала ниско потекло. Поради големата љубов на Јустинијан кон неа, императорот *Јустин* го повлекол законот што забранувал склучување брак меѓу високо поставени лица (чиновници, аристократи, сенатори и сл.) со актерки, танчарки и воопшто со жени од ниски социјални групи, за да му удоволи на внукот Јустинијан и му дозволи да се ожени со Теодора⁵⁹.

Во 523 година се случила свадбата, по што Теодора ја добила титулата патриција.

Теодора била родена политичарка и прекрасно ги разбираше проблемите на државното управување. Сите летописци едногласно тврдат дека во државните работи Теодора била прва соработничка и другарка на императорот и имала авторитет речиси исто колку него. Сите свои тајни таа ги делела со мажот. Таа самата велела дека „императорот ништо не решава без совет со неа самата“, а самиот Јустинијан пишува дека: „Посоветувајќи се во тој случај уште еднаш со нашата преосвештена и благочестива сопруга, која што Бог нам ни ја дари, ние решивме...“⁶⁰. Доколку се случело зборувањето на императорот да било спротивно од мислењето на императорката, неретко победувала волјата на жената.

При аудиенциите гостинот паѓал пред нејзините нозе и ѝ ги целивал обувките. Без секаков поговор, таа била сметана за фигура еднаква на императорот. Чиновниците и патрициите, војсководците и војниците се

57 История Византијских императоров. I том. стр. 427...

58 История Византијских императоров. I том. стр. 428; Кулаковский Ю. А., История Византии. Т. 1. Санкт - Петербург, 2003, стр. 393, 394, 395. (Kulakovski J. A; Istorija Vizantii. T. 1, Sankt Peterburg, 2003, str. 393-395)

59 История Византијских императоров, II том, стр. 31 (Istorija Vizantijskih imperatorov, II tom, str.31).

60 Успенски Ф. И., История Византијской империи. Т. 1 Москва, 1948, стр. 530. (Uspenski F. I., Istorija Vizantijskoj imperii. T. 1, Moskva, 1948, str. 530)

колнеле „во Семоќниот Бог, Неговиот Единороден Син, Господ наш Исус Христос, и Светиот Дух, светата славна Богородица и Приснодева Марија, четирите Евангелија, светите архангели Михаил и Гаврил, дека добро ќе им служам на благочестивите и светли господари Јустинијан и Теодора, сопругата на неговото императорско величество...“⁶¹.

Императорката станала „женски лидер“, секоја жена можела да ѝ се обрати и да се пожали на својот маж или да бара помош⁶².

Колку биле пресудни советите на Теодора, најдобро може да се согледа од нејзиниот говор одржан пред сенаторите и војсководачите, по повод размислувањата на Јустинијан и неговите советници, да го напуштат Константинопол и да избегаат пред опасноста од бунтовниците во востанието „Ника“. Блиските соработници на Јустинијан го советуваа да го напушти Константинопол и да избега во Хераклеја, за оттаму да организира борба за тронот. Тогаш збор зела Теодора, при што, меѓу другото, рекла: „Сметам дека сегашниот момент најмалку ни дозволува да расправаме за тоа дека жената не треба да се истакнува пред мажи или да се перчи тогаш, кога тие се колебаат дали да постапат така или инаку. Тие кои се наоѓаат во опасност треба да ги уредат колку се може подобро моментните работи. Јас сметам дека бегството како никогаш, така и сега, дури и да носи спас, е неповолно за нас. Секој кој што дошол на белиот свет не може да не умре, а тој кој што еднаш станал император не може да го поднесе прогонство. Јас не би можела да живеам без оваа багреница (црвена свилена наметка), ниту би останала жива во тој ден кога минувачите не би ме нарекле господарка. Ако, императоре, ти сакаш да избегаш, тоа нема да те чини ништо. Ние имаме пари, и море, и кораби, но, внимавај да не би кога се спасиш да претпочиташ да си умрел - наместо да си се спасил. На мене многу ми се допаѓа една стара поговорка, која вели дека: *Најдобар мртвечки покров - е пурпурната императорска облека*“⁶³.

Овој настап на Теодора ги воодушевил присутните и повеќе никој не помислувал на бегство.

Уште повпечатлив пример имаме со императорката *Ирина*. Таа се појавила на свет во 752 година во Атина, потекнувала од сиромашно семејство, но била многу убава⁶⁴. Ирина била решителна и смела жена. Стравувајќи за губењето на својот авторитет, таа после смртта на нејзиниот маж не си дозволила никакви вонбрачни врски и си создала друштво од поголем круг на евнуси. Иако била крунисана за императорка, таа по природа сметала дека официјалната власт во Римската Империја му припаѓа на нејзиниот малолетен син, како маж, и името

61 Дил Ш., Юстинијан и византијска цивилизација во VI век., стр.57. (Dil Sh., Justinijan i vizantijskaja civilizacija vo VI vek. Str.57); Историја Византијских императоров, II, 32.

62 Бейкер Дж., Юстинијан. Великиот законодател. стр. 36-37 (Bejker Dz., Justinijan. Velikij zakonodatel., Str.36, 37).

63 Procopii Caesariensis, De bello Persikum. I. Lipsiae 1906, 24, p.123-134; Подбрани извори за историјата на Византија. Под Редакција на Ангелов Д., Софија, 1956, стр.54; Прокопий Кесарийски, Война с персами. Книга I, гл.XIV, стр.79; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т.1. Београд 2000, 351 (Uspenski F, Istorija vizantijskog carstva. T.1, Beograd 2000, 351); Жан-Клод Шене, Бернар Флизен, Византија -Историја и цивилизација. стр.60; Norič Dž. Dž., Vizantija rani vekovi, 180.

на *Константин VI* стоело во државните документи пред името на мајката⁶⁵.

Ирина припаѓала кон тие моќни фигури, способни да го презрат времето, да го променат текот на историските настани, не плашејќи се да понесе одговорност за своите постапки.

Во мај 784 година се разгореле дискусиите за иконите. Ирина се посветувала со *Тарасиј*, нејзин личен секретар, и оценила дека треба да ја искористи можноста да свика Вселенски собор, без што каква било реставрација на иконопочитувањето би била невозможна. Заедно со својот секретар, тие ја разиграле комбинацијата, со цел да го подготват општественото мислење кон воспоставување на иконопочитувањето⁶⁶.

Императорката го свикала Синклитот (Сенатот), и предложила за Константинополски патријарх да го назначат Тарасиј (784-806), кој во почетокот не прифаќал, но потоа, во договор со Ирина, прифатил. Тарасиј бил световно лице и како мирјанин не бил обврзан да ги прифати одредбите на соборот од 754 година. Императорката пред насобраниот народ го изјавила следново: „Вие браќа, знаете што направил патријархот Павле, ако тој беше жив, тогаш ние не би му допуштиле да го остави патријаршкиот престол иако тој примил монашка схима. Но, доколку, како што е угодно на Бога, тој се преставил од животот, тогаш да размислиме за човекот, кој што би можел да нè упати нас и да ја управува Божјата Црква со поучувачки слова. Ние него го назначуваме, но тој не слуша, да му дозволиме тој да каже од кои причини не го прифаќа гласот на царицата и целиот народ“⁶⁷!. Во своја одбрана, секретарот ѝ изјавил на царицата дека ќе го прими повикот само во случај ако биде свикан Вселенски собор. На 26 декември 784 година, Тарасиј станал Константинополски патријарх⁶⁸, а потоа направил соодветни покани за Собор до останатите источни патријарси⁶⁹.

Царицата се обратила и до папата, при што му напоменала на неговата должност да ги воспостави и утврди традициите во однос на почитувањето на иконите. Таа го молела папата лично да дојде на Соборот или во краен случај да прати свои легати. Папата пратил двајца свои легати на Соборот⁷⁰.

За почеток на Соборот бил определен август 786 година во Константинопол. На 17 август почнале првите заседанија и биле донесени првите акти. Но,

64 История Византийских императоров. 3 том, 82; ...

65 Nikephoros, ed. De Boor, para. 88; tr. Mango, 163; Judith Herrin, *Women in Purple*. Weidenfeld & Nicolson, London 2001, 51.

66 Феофан Византиец, *Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта*, стр. 390-392; История Византийских императоров, 82; Успенски Ф., *История византийского царства*. Т. 1, 703.

67 Феофан Византиец, *Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта*, стр. 392; История Византийских императоров, 87. Спореди и: Остроумов М.А., *Догматическое значение Седьмого Вселенского Сабора*; Карташов А. В., *Васељенски Сабори*. Превод и поговор Мира Лалић, Београд 2009. Стр. 528.

68 Карташов А. В., *Васељенски Сабори*, 528.

69 Успенски Ф., *История византийского царства*. Т. 1, 704.

дошло до бунт на војската, војниците влегле и го затвориле Соборот⁷¹.

Ирина нашла излез од ситуацијата. Ги пратила војските на Исток под изговор за напад од Арабјаните. Во исто време, во Константинопол пристигнале пограничните војски верни на императорката. После една година императорката објавила проглас за повторно свикување на Вселенскиот собор, но овој пат во Никеја. Првиот дел имал 8 заседанија и се одржал на 24 септември 787 година во храмот св. Софија во Никеја⁷². Соборот успешно завршил, а во врска со одлуките, папата Адријан пратил писмо. Писмото започнува: „Благочестивите господари и светли императори и победоносци, возљубените во Бога и Господ наш Исус Христос чеда, августейшим Константин и Ирина“⁷³.

Во 782 година Ирина упатила барање до Карло Велики за да ја сврши неговата ќерка *Ротруда* за императорот *Константин*. Преговорите со Карло Велики биле прекинати од страна на Ирина во 788 година⁷⁴.

Како противмерка на тоа, во 794 година Карло Велики го свикал Франкфуртскиот собор⁷⁵ и на него ја изнел идејата да стане „римски император“. На Соборот, Карло изјавил дека: никогаш жена не владеела со царскиот статус, уште повеќе не претседавала на епископските собори! „Немоќта на женскиот пол и непостојаноста на духот; се вели во канонските објаснувања на претензиите на Карло, „не дозволуваат жените да истапуваат со авторитет на учители, лесно склона кон грешки жената има потреба да биде раководена од маж. Во светите книги читаме дека жената му е дадена на мажот за размножување на родот, за помош, но не е речено дека таа била назначена за учителство“⁷⁶. Карло Велики ги прогласил Ирина и Константин за еретици и го натерал папата Адријан да го анатемиса VII Вселенски собор. На 25 декември 800 година, на Божиќ папата *Лав III* го крунисал Карло за император⁷⁷, а веќе есента 802 година во Константинопол пристигнало пратеништво од Карло за

70 Mansi, XII, 986D-990B; Карташов А. В., Васељенски Сабори, 529; Послание Адриана, свјетейшего папы древнего Рима к Константинопольскому патриарху Тарасию. „ДВС“, Т. 4, стр.482. Judith Herrin, Women in Purple, 84-85; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 1, 704.

71 Карташов А. В., Васељенски Сабори, 534; Judith Herrin, Women in Purple, 86-87; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 1, 707.

72 Mansi, XII, 991-1154, and XIII, 1-486; Judith Herrin, Women in Purple, 88; Карташов А. В., Васељенски Сабори, 535, 537; Асмус Валентин, протоиерей, Седьмий Вселенский Собор 787 г. и власть императора в церкви, 52.

73 «Благочестивейшим государям и светлейшим императорам и победоносцам, возлюбленнейшим в Боже и Господе нашем Иисусе Христе чадам, августейшим Константину и Ирине» / «ДВС». Т.4. С.378, 379; Шафф Филип, История христианской Церкви. В 7 т, Т.4, СПб, 2008, стр. 152-153.

74 Феофан Византиец, Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта, стр. 390; Judith Herrin, Women in purple, 78-80; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 1, 695.

75 Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 1, 717.

76 Успенский Ф. И., История Византийской империи. Т. 2, 421; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 1, 718.

77 Острогорски Г., Историја Византије, 190; Judith Herrin, Women in Purple, 121-122; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 1, 719.

склучување на брак со Ирина⁷⁸, но идејата не била реализирана⁷⁹.

Ирина барала војниците да дадат заклетва: „Нема да го признаеме, царице, твојот син за цар додека си ти жива“⁸⁰.

На 15 јули 797 година *Константин VII* бил уапсен по наредба на мајката и бил ослепен⁸¹. Оттогаш Ирина самостојно управува со Империјата. На монетите наредила да стои натпис: „Ирина, велики римски василевс-автократор“⁸².

Друг пример кога жена управува во име на својот син е мајката на Михаил III - императорката *Теодора*. Теодора била Ерменка, родена во Пафлагонија. Таа била ретко убава жена и брачниот пар се сложувал. Така, по раѓањето на четвртата ќерка, Теофил наредил да се „искове златна монета“. На едната страна на монетата била претставена Теодора и најстарата ќерка Текла, на другата - ќерките Анастасија и Ана⁸³. За византиската практика претставувањето на царското семејство од женски род било многу ретко и токму по таа основа може да се суди за тоа како се развивале односите во семејството на Теодора⁸⁴.

Императорката имала големо влијание на својот сопруг. Царот ги уважувал родителите на својата жена. Мајка им *Теоктиста* била издигната во чин патриција и имала „право на слободен глас“⁸⁵.

По смртта на Теофило, како заштитници, назначени од Теофило биле: првиот министер на дворот - евнухот Теоктист, братот на царицата патрициј Варда и вујкото на Теодора магистер Мануил, сите Ерменци⁸⁶.

Монасите ѝ пришле на Теодора и ја замолиле да се заземе за Православието, а таа им одговорила дека веќе одамна мечтае само за тоа, но многу чиновници и епископи ѝ попречуваат. Тогаш, заштитниците (туторите) ја истакнале мислата дека како полноправна августиа таа самата може да донесе решение: „Само ти, госпоѓо, така пофално расудуваш и мислиш, што те спречува тебе да го доведеш сето тоа во исполнување и да ја направиш таа сенародна победа“⁸⁷. Тогаш, Теодора, преку друнгарот на вигла патрициј Константин Ерменин, му пратила ултиматум на патријархот *Јован Граматик*, за да се повлече од службата и да заживее со монасите. На негово место бил избран *Методиј* (843/7) приврзаник на Православието.

Пролетта 843 година императорката свикала собор во Константинопол за свечено да ја објави конечната победа над ереста. На денот на соборот

78 Theophanes, AM 6294, de Boor I, 475; RFA, a. 802, Lilie, Eirene und Konstantin VI, 210-12; Judith Herrin, *Women in Purple*, 125.

79 История Византијских императоров, 3 том, стр. 115-116; Успенски Ф., История византијског царства. Т. 1, 731.

80 Успенски Ф., История византијског царства. Т. 1, 696; История Византијских императоров, 3 том, стр. 116.

81 Judith Herrin, *Women in Purple*, 99.

82 История Византијских императоров, 3 том, 121; Карташов А. В., Васељенски Сабори, 547-548; Judith Herrin, *Women in Purple*, 100.

83 Judith Herrin, *Women in Purple*, 191.

84 Афинганов Д. Е., Повесть о прощении Феофила и Торжество Православия, стр. 56; История Византијских императоров, 3 том, стр. 291-292.

85 Продолжатель Феофана, Жизнеописание византијских царей. Кн. III. Глава 5, стр. 63.

86 Карташов А. В., Васељенски Сабори, 569; История Византијских императоров, 3 том, 292; Успенски Ф., История византијског царства. Т. 1, 811.

87 Продолжатель Феофана, Жизнеописание византијских царей. Кн., 3 том, 293.

царицата, заедно со синот и Синклитот, со свеќи во рацете влегле во храмот, царевите пристапиле до патријархот и заедно пришле до олтарот, а оттука до царските двери. На заседанието царицата истапила со жесток говор. На крајот рекла: „Отци и клер Божи! Со голема благосклоност јас ви дарувам вам возобновување на светите икони!“ . Потоа, во првата недела на Великиот пост, 11 март 843 година, отците од Соборот и императорката одржале целоноќно пеење во храмот *св. Софија* и свечено го објавиле воспоставувањето на иконопочитувањето⁸⁸.

При изборот на нов патријарх, *Игнатиј*, на 11 јули 847 година, главен збор имала императорката Теодора⁸⁹.

Негде при крајот на владеењето на Теодора историските извори ни даваат податоци за уште една значајна жена, која не е од владетелската фамилија, но била многу богата и е една од благодетелките на идниот византиски император Василиј I. Тоа била вдовицата *Данилида*, која живеела на Пелопонез⁹⁰. Таа кога разбрала за способностите на Василиј и за претскажувањата во врска со него, посакала да го запознае. При еден престој на Василиј со императорот Михаил III на Пелопонез, Василиј се задржал во градот Патра и таму се запознал со Данилида; станале блиски пријатели. Кога Василиј сакал да се врати во Цариград, Данилида го замолила да склучат духовно братство со нејзиниот син Јован, а во замена му дала 30 слуги, многу пари и му подарила на Македонецот големи земјишни владенија. Така, Василиј влегол во кругот на богатите луѓе во Византија, што му овозможило материјално да ги обезбеди мајка му и сестрите⁹¹.

Подоцна, кога Василиј станал цар, неговиот духовен брат бил прогласен за протоспатариј и добил право на слободен глас. Данилида дошла во Цариград и при средбата со царот му предала 500 слуги, евнуси, опширни работилници на Пелопонез и други богати дарови. Таа била удостоена со титулата „царска мајка“, по што Данилида се вратила на својот имот⁹².

Таа жена долго живеела и кога увидела дека животот се ближи до крај, уште еднаш се насочила кон престолнината, за со свои очи да го види наследникот на императорот, неговиот син *Лав*, кому го оставила сиот свој имот; нејзиниот син Јован бил уморен. Доволно е да се каже дека, покрај златото и 3.000 подарени робови, Данилида му предала на царот 80 фабрики во негова лична сопственост⁹³. Средбата на со Данилида Василиј му го изменила животот, а нејзините постапки укажуваат на тоа дека таа самостојно одлучувала за своите богатства и располагала со имотот како што сакала.

88 Продолжателъ Феофана, Жизнеописание византийских царей. Кн. IV, глава 5 и 6, стр. 102 и 103; Карташов А. В., Васељенски Сабори, 571; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 1, 824.

89 Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 1, 833.

90 Продолжателъ Феофана, Жизнеописание византийских царей. Кн. V. Гл.9, стр.148.

91 Исто, гл.11, стр. 149; История Византийских императоров, 4 том, стр. 10; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 2, Београд 2000, 13.

92 Продолжателъ Феофана, Жизнеописание византийских царей. Кн. V, глава 74 и 75, стр. 198 и 199.

93 История Византийских императоров, 4 том, стр. 10.

Во периодот на владеењето на Македонската династија, забележана е политичката улога на *Теофана* - жената на Роман II. Роман II дошол на власт по смртта на татко му Константин VII (6 ноември 959 година)⁹⁴. Заедно со Роман II на престолот дошла и неговата жена, 18 – годишната Теофана, која ја делела титулата августи со свекрвата Елена. Првин, Роман бил женет за Берта, незаконородна ќерка на Хуго, но таа умрела. Потоа, Роман II се оженил со Анастасија, која го зела името Теофана. Таа жена не е понезначајна од Теодора. Теофана ги поразувала сите со својата убавина. Нејзиното потекло било непознато; се смета дека била ќерка на крчмарот Кротир, од Лакедемонија, кој држел крчма во сиромашниот реон на Константинопол.

Роман се запознал со неа пред женидбата и меѓу нив се развила љубов. Татко му на Роман не сакал да се противи на чувствата на својот син, а идната снаа знаела како да ги маѓепса со својата убавина императорот и царицата Елена⁹⁵. Во 958 година таа го родила синот Василиј, а во 960 и вториот син Константин. Потоа родила две ќерки Теофано и Ана⁹⁶.

Авторитетот на царевите од Македонската династија бил толку висок што никој не смеел да се спротивстави на тој нерамноправен брак, иако новата царица народот не ја сакал. Тоа несаканье прераснало во отворено нетрпение и на царицата ѝ се припишувале многу злодела. Се зборувало дека таа е виновна за смртта на Константин VII, кој божем го отрула, што немало врска со реалноста.

Неоспорно е дека таа убава жена, честољубива и безжалосна, беспринципна и цинична, била готова на секаков престап за да дојде до самостојна власт. Нејзиното влијание на мажот било апсолутно. Таа ги отстранила сите оние кои можеле да имаат влијание на него. Само што станала царица, наредила сите сестри на царот да бидат замонашени. Истата судбина ја снашло и мајка му Елена⁹⁷.

Два дена пред смртта на Роман II, Теофана ја родила ќерката *Ана*. Плашејќи се од конкурентки, дека друга жена може да ѝ го преземе мажот, таа помислувала да го ликвидира и да остане самостојна владетелка. Пролетта 863 година Роман II пошол на лов во шума, но оттаму се вратил едвај дишејќи. Сите мислеле дека тоа е поради неумереното јавање. Почнале кај него да се појавуваат смртоносни грчеви, што за човек со спортски дух биле незамисливи. Мнозинството од граѓаните на Константинопол биле убедени дека на царот му дале да се напие отров пред да оди на лов, донесен од женскиот дел на дворецот, поточно од просториите на Теофана и ставен во пијалакот. Така или инаку, на 15 март 963 година Роман II умрел⁹⁸, а поради малолетноста на неговите синови, власта ја презела *Теофана*⁹⁹. Воениот командант Никифор мислел дека за смртта на Роман се виновни неговите политички противници,

94 Острогорски Г., Историја Византије, 272.

95 Дил Ш., Византијски портрети, стр. 148.

96 Гиббон Э., Закат и падение Римской империи. Т. 3, стр.365.

97 Продолжателъ Феофана, Жизнеописание византийских царей. Кн. VI, глава 3, стр. 287; Острогорски Г., Историја Византије, 272.

98 История Византийских императоров, 4 том, 176.

99 Острогорски Г., Историја Византије, 273.

пред сè Јосиф Вринги.

Набргу потоа, војската го прогласила *Никифор* за император и тој влегол во Цариград. На 16 август 963 година Никифор II бил крунисан за император, при што дал ветување дека ќе ги штити малолетните императори. Набргу, Никифор се вљубил во младата царица и стапил во брак со неа, на 20 септември 963 година¹⁰⁰.

Никифор ја испуштил од видот сопругата, која размислувала за подобра иднина за себе и за своите деца. Теофана решила да најде замена за Фока на царскиот престол. Пуштила гласини дека Никифор сака да ги ослепи Василиј и Константин и дека не сака да ја дели власта со нив. Притоа таа го задржала вниманието на *Јован Цимиски* и стапила со него во тајна преписка. Така Цимискиј станал последната љубов на Теофана. Заговорниците, со помош на Теофана, го убиле Никифор ноќта на 10 декември 969 година. Потоа војската за император го прогласила Јован Цимиски¹⁰¹.

Кога Цимиски сакал да биде крунисан од патријархот за цар, патријархот му поставил два услова. Прво, да ги пронајде и казни убијците на Никифор и второ, да ја протера Теофана од дворецот. Така завршила политичката кариера на Теофана.

Последни од низата владетелки од Македонската династија се императорките Зоја (1042/50) и Теодора(1042/56)¹⁰². Нивното заедничко владеење, исто така, покажува дека гласот на жените во византискиот двор се слушал и почитувал.

Наведените примери покажуваат дека жените во Византија не само што не молчеле туку тие наредувале, командувале со војската, одлучувале за избор на патријарх и сл. Тоа се примери на жени од владетелските фамилии; за жал, каква била состојбата со обичните жени, немаме доволно податоци. Како и да е, канонските одредби се зачувувале само од обичните жени во присуство на нивните мажи во црква, но надвор од црквата гласот на жените се слушал и не може да се прифати дека тие биле осудени на молчење.

100 Исто, 273; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 2, 377.

101 Исто, 279; История Византийских императоров, 4 том, 203; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 2, 402.

102 История Византийских императоров, 4 том, 298-304; Успенски Ф., Историја византијског царства. Т. 2, 495.

II. 11. СВЕТЕЦОТ

Доколку посетите која било византиска црква што ги задржала своите украси во добра состојба и ги погледнете нејзините фрески или мозаици на сидовите, на врвот на куполата ќе го видите Христос Пантократор (Седржител), кој во рацете ја држи книгата на евангелието и гледа одозгора со прилично строг израз на лицето. Веднаш под него, помеѓу прозорците на куполата, ќе ја видите групата пророци со развиени свитоци на кои е испишан текстот на нивното пророштво и кои укажуваат на Христос, чие овоплотување го предвиделе. Тие се и единствените претставници на *Стариот завет*. Во апсидата ќе најдете на претстава на Богородица, царицата на небесата, која во skutот го држи Христос. Високо на сводовите се прикажани главните епизоди од *Новиот завет*, што се нижат во облик на шема: Благовештение, Раѓање, Крштавање и тн., сè до Воскресението и Вознесението. Целиот останат простор во лаконите и на вертикалните површини на сидовите им е посветен на светците, кои го претставуваат Новото расејување, т.е. сеопштата црква. Светците не се во никакво движење; прикажани се или допојасно или како цела фигура, со лицето свртени кон тој што ги набљудува и облечени во облека кој што одговара на нивното име: маченик, свет воин, епископ, лекар, ѓакон, монах. За да се олесни распознавањето на секој одделен светец, покрај секој јасно е напишано неговото име. Ако ја познавате византиската иконографија, ќе можете да ги препознаете најпознатите светци и по нивниот израз на лицето, фризура, формата и бојата на брадата; но, за повеќето од нив натписот со името е единствениот знак за распознавање.

Сидните украси на византиските цркви можеби не се „Огледало на светот“ но се „Огледало на Спасението“, што во скратена форма ги соопштува главните етапи на големиот Божји план, икономија (οἰκονομία). Улогата на *Стариот завет* била само да го најави Овоплотувањето, што е разделна точка на провиденцијалната шема, додека историјата на верниот народ после Христосовото доаѓање се отелотворува во светците, кои го придржуваат црквоното здание и го премостуваат јазот помеѓу обичниот верник и надвременото присуство на Суштниот.

Навистина, повеќето светци претставени во една византиска црква не се она што ние од перспектива на историчари би го нарекле светци. Но, таа разлика била безначајна за византискиот ум. Историјата на човечкиот род после Христос била една: тоа било царство на благодат – *харис* (χάρις), наспроти царството на законите – *номос* (νόμος), а го оличувале луѓе кои му угодувале на Бог и кои, заедно со ангелите, го сочинувале Божјиот двор или свита. Хронологијата не влијаела на тоа; апостолите живееле во надвремената причест со жртвите на прогонот од II, III и IV век, пустинските отци, епископите од добата на отците, јунаците во борбата против иконоборството од VII и IX век. Најпопуларните светци, оние најчесто сликани, биле таинствени личности од далечното минато: *св. Георги*, *св. Теодор*, *св. Димитри*, *св. Никола*, *св. Козма* и *Дамјан*. Ништо конкретно не се знае за нив освен дека многумина од нив ги мачеле и убиле некои „тирани“ во деновите кога христијаните биле прогонувани. Меѓутоа, секој Византинец знаел дека св. Димитри е заштитник

на Солун, св. Никола на Мира, св. Теодор на Евхета на Понт, а св. Козма и Дамјан биле најделотворни во едно цариградско предградие. Во таа смисла, светците биле наследници на локалните херои и богови.

ОД МАЧЕНИЦИ ДО ИСПОВЕДНИЦИ И СВЕТИ МОНАСИ

На почетокот на византискиот период (времето на Константин Велики) непосредно му претходел Големиот прогон (303/12). Во некои области повеќе отколку во други, во зависност од ревноста или немарноста на владините чиновници, прогонот зад себе оставил траги од илјадници жртви за кои споменот требало да се зачува за да не се заборават. *Евсевиј Кесариски* во последниот дел на својата *Црковна историја* ги бележи сите случаи што му биле познати, посебно од неговата родна Палестина, детално опишувајќи ги сите мачења на кои што биле изложени жртвите, давајќи го и точниот датум на нивната смрт. Тој изведува пред нашите очи една долга поворка на херои, свештеници и државни чиновници, младинци и старци, девојки и мажени жени, сите поединечно храбри и непоколебливи. Набрзо ќе им подигнат меморијални светилишта, мартирии, и нивните имиња ќе бидат забележани во комеморативните календари. Црквата не ги заборавила своите маченици, но на самите маченици спомените им одзеле секое лично обележје. Станале само имиња од списокот: *Антим*, епископ на Никомедија, отсечена му е главата на 3 септември.

После издавањето на *Едиктот за толеранција*, појавите за мачеништво значително се намалиле, ако не исчезнале и целосно. Краткиот пагански период во времето на *Јулијан* (361/3) дал повеќе маченици, од кои некои сигурно биле измислени. Други, се вели, настрадале за време на аријанецот *Валенс* (364/78). Конечно, иконоборската криза во VIII и IX век довела до погубување на неколку посебно решителни бранители на култот на иконите. Ако ги изземеме нив, христијаните само надвор од границите на Царството можеле да умрат за својата вера – во Персија, или во муслиманскиот Халифат и во паганска Бугарија.

Грубо зборувајќи, ерата на мачеништво се завршила со Константин, а нивниот плашт го понеле други две категории на христијански херои, исповедници и свети монаси. Исповедникот обично се дефинира како личност која и поднела прогонот и мачењето, но не и насилната смрт, бранејќи ја својата вера или поточно исправното учење. Тоа често се случувало кога царската влада била со еретички убедувања, а тие ереси биле аријанството, монотелитизмот (во VII век) и иконоборството. Архиепископи исповедници биле *Атанасиј Александриски* (+ 373), кој пет пати по ред бил протеруван и прогонуван затоа што не се откажувал од православно учење, спротивставувајќи се на една аријанска влада, и *Јован Златоуст* (_ 407), кој бил неправедно симнат? од каде и умрел во прогонство затоа што се спротивставил не на ереста, туку на злобата и интригите на високите чиновници.

Семантичкото *glissement* (Лизгање) придонело за замаглување на границата меѓу категориите на светоста. Сведоштвото (=мачеништво - мартирија) и исповедничеството – омологија биле сродни термини. „Бори се

со добри подвизи за верата“, напишал св. Павле, „фаќај се за вечен живот во кој што си повикан и исповедај добро исповедување, омологијан, пред многу сведоци. Ти заповедам пред Бога ... и пред Исус Христос кој што посведочи (мартирисандос) пред Понтиј Пилат добро исповедување (омологијан) “. Должноста на сите христијани било да сведочат за Христос. Значењето „сведок“ (маченик) би можело да се сведе на оние кои што ја платиле највисоката цена, но и да се прошири така што да ги опфати и другите видови на издржливост и одрекување ако се земе предвид дека мачеништвото било посебен благодатен дар од Бога даруван. Премиот од маченик, кој што бил „Христов атлет“, до монах, кој што, исто така, бил „Христов атлет“ во многу нешта го подготвил уште во III век *Ориген* и самиот напразно чезнеејќи за мачеништво, но морал да се задоволи со доживотно одрекување. Мачеништвото било работа на моментот, додека монашкото „сведочење“ било неперкинато и траело да смртниот час.

Доколку би требало да ги наброиме сите светци, кои се истакнале во светот на Византинците до XV век, сигурно ќе увидиме дека бројот на исповедниците е многу мал во споредба со бројот на светите монаси. Овде не е место за понирање во тој исклучително сложен проблем за потеклото на монаштвото, постаро од византискиот период, но треба да го истакнеме брзиот и исклучителен успех што оваа уникатна анархична установа го уживала. Од Египет, својата претпоставена колекција, слично на шумски пожар се проширило кон Сирија и Месопотамија, Палестина, источна Мала Азија, стигнувајќи до Цариград пред крајот на IV век. Типичниот византиски светец бил и останал монах, т.е. личност која, строго говорејќи, била надвор од структурата на официјалната црква, и покрај повторуваните настојувања монаштвото да се доведе под власта на епископот. Својот врвен пример тоа го пронашло во св. *Јован Крстител* и било одлика на христијанскиот идеал што буквално ја следело Христосовата заповед: „Ако сакаш да бидеш совршен, оди продај го имотот свој и подели го на сиромаси, и ќе имаш сокровиште на небото“¹⁰³.

Монаховата борба, бидејќи и тој, зборувајќи метафорички, бил војник, не била со неправедната држава, како што било случај со мачениците, туку со невидливите сили на темнината, односно со демоните кои на различни начини напаѓаат на луѓето за да го осуетат нивното спасение. Бојното поле се поместило, но непријателот останал истиот со оглед на тоа што паганството со сите свои установи и лаги, своите жртви и пророштва, било демонски изум. Ѓаволот бил тој што ги сковал прогоните на црквата и што со поразот на паганството претрпел неуспех, ја пренасочил својата енергија на умножување на ересите. Погледнато од тој агол, мачениците, исповедниците и монасите – сите се бореле за иста работа, а тоа била борбата против Ѓаволот и неговите демони, борба што ќе биде завршена дури со Второто Христосово пришествие, а во таа голема битка монасите, благодарение на своите подвизи (аскисис) биле вистински професионалци.

Модерниот читател, кој не верува во демони, но верува во социологијата, во моќта на економските фактори и слично, тешко ќе го сфати светот на раното

103 Marej, 19.21.

христијанство. Треба да се истакне дека демоните во IV век и во подоцнежните векови биле согледувани како сосема реални суштества. Многу од нив го исполнувале воздушниот простор над Земјата, криејќи се по внатрешностите, пештерите, планините и мочуриштата, а посебно биле бројни меѓу остатоците на паганството - статуите и старите гробници. Демоните ги запоседнувале луѓето и добитокот предизвикувајќи кај нив разни болести, како епилепсија и беснило, а откако ќе навлезеле во нечие тело не сакале да излезат од него. Исто така, во некого можеле да ги втераат маѓесници, кои за таа цел се служеле со своето баење и таблици со испишани клетви. Светиот монах, кој стекнал власт над демоните, бил најповиканиот да ги лекува болните.

Би била потребна посебна глава за да се прикаже развојот на демонологијата во светот на Средоземјето. Овде нека биде доволно што ќе кажеме дека верувањето во постоењето на неброено многу зли сили не била карактеристика на класичното паганство. Тоа продрело однадвор, главно, по сè изгледа од Месопотамија и Египет, зафаќајќи ги јудаизмот и светот на еврејската дијаспора пред почетокот на христијанската ера. *Новиот завет* го признава постоењето на демоните што предизвикуваат нарушување во луѓето и животните, но упатуваат и на Ѓаволот, кој владее со сите земски царства и сее плевел што ја задушуваченицата. Односот помеѓу Ѓаволот и пониските демони не е јасно објаснет во *Новиот завет*. Тоа што евангелието не содржи усогласена теорија за демонологијата не може да се земе како сведоштво дека демонологијата е маргинална за неговата порака. Христос (ако е прикажан точно) и неговите ученици, како и Евреите од дијаспората, верувале дека демони постоеле. Христијанската порака се обраќала, во прв ред, на публиката со слични гледишта, а нејзината моќ била посведочена со успешните дела за истерување на демоните. Задачата од демонологијата да се направи „наука“ врз основа на нејзините сведоштва што ги дава *Библијата*, здружени со „искуството“ на јавноста, ја извршиле христијанските теолози претежно во II и III век.

Како навлегуваме во IV век, гледаме дека демонологијата, на која грчките и римските интелектуалци порано гледале со презир, стекнала речиси сеопшто признание и станала многу моќно средство во рацете на црквата. Христијаните владееле со магијата многу поефикасно отколку еврејските и египетските маѓесници (магови). Тие можеле во Христосовото име да ги изгонат демоните со помош на ангелите и архангелите.

Сега сме подобро позиционирани за влез во светот на светите монаси. Ако нивната главна улога била да се борат против демоните, тие морале да се усовршат за тоа војување. Светиот монах знае дека надмоќта над силите на темнината не е загарантирана без примерна обука. Демоните, во основа, се слаби, но се упорни и снаодливи. Тие делуваат на фантазијата, распалувајќи ја страста, пред сите похоти, ненаситност, завист и гнев. Предизвикуваат и заблуди. Ги преплашуваат луѓето, јавувајќи им се во вид на диви сверки, одвратни инсекти, лазачи, цинови или војници. Од друга страна, можеле да се маскираат и во светци, ангели, па и во самиот Исус Христос. Воздржувајќи се од јадење и пиење, со трудот и непрестајната молитва, вистинскиот монах постепено го очистува својот ум, сè додека не стекне дарба „расудувања на

духовите“ (дијакрисиc). Тогаш може да ги препознае демоните преправени на различни начини, па дури и да ги намириса, бидејќи демоните испуштаат непријатен здив. Бидејќи може да ги препознае и да укаже на разликата помеѓу поопасните и оние помалку опасни, тој може да го уништи нивното дејствување и да ги протера.

Праобраз (почетен лик) на светец е *св. Антониј*, кој бил, исто така, и најстара тема на познатите биографии на некој христијански светец, веројатно составени во 60-тите години на IV век. Без разлика кој го напишал неговото житие, тоа веднаш се покажало како *бестселер*, веднаш било преведено на латински (и тоа двапати) и на други јазици, и оставило трајно влијание на сите подоцнежни житија. Кога би имале известувања за Антониј од различни извори, би биле во подобра позиција да процениме колку неговото житие е веродостојно во доловувањето на убедливиот портрет на тој човек. Меѓутоа, тоа не е случај. Антониј го познаваме само врз основа на неговото житие; тој човек и овој документ за него за нас се едно исто.

На модерниот читател, на кого би му паднало прирака *Житието на Антониј*, ќе му падне во очи изоставувањето на извесни податоци што ги очекуваме од една биографија. Прво, не ни се даваат никакви дати. Навистина, повеќе траги се расфрлани низ текстот, па со нивно комбинирање можно е да се разработи некоја приближна хронологија. Меѓутоа, тоа му е препуштено на историчарот да го направи сам. Второ, географската сцена е многу нејасна. Антониј се родил и пораснал во некое село во Египет, но не се кажува каде се наоѓало тоа село. Тој оттаму се повлекол во некоја неодредена пустина и уште еднаш во уште подалечна дивина, за која се испоставило дека се наоѓала во подножјето на некоја планина на 13 дена пат од Нитра. Трето, и најважно, нема сликање на карактерот на јунакот, било физички или морално. Освен фактот дека бил неписмен, зборувал само коптски, не бил премногу висок ниту со широки плеки, секогаш со радосен израз на лицето и останувал крупен и со добро здравје до возраст од 105 години, во текстот не се наоѓа ништо повеќе што би ни дало ментална слика за тој човек. Освен што бил светец, Антониј не поседувал ништо лично.

Ни преостануваат неговите прераскажани дела. Останал во родителскиот дом до својата 18. година или 20., кога му умреле родителите. Тогаш го поделил своето наследство, оставајќи само толку-колку што му било потребно за да ја згрижи својата сестра. Потоа тргнал по патот на аскезата, што се состои од три дела, како во поглед на физичката оддалеченост, така и на достигнувањето на совршенството: прво – на мала оддалеченост од своето село се издржувал себе си како работник; второ – во пустина каде што останал изолиран 20 години за конечно да се појави во јавноста како исцелител и заговорник на монашкиот идеал; и трето – во „внатрешната пустина“. Само двапати одел до градот. Првиот пат за време на Големиот прогон кога ги следел уапсените христијани во Александрија и ги служел исповедниците во затворот и во каменоломите. И самиот сакал да постане маченик, но од причини што не се објаснуваат не успеал во тоа. Неговата втора посета на Александрија е на покана од неименувани епископи, била заради осудувањето на аријанската ерест. Со исклучок на овие две авантури, погледнато пошироко, кариерата на Антониј, во

согласност со нашите норми, би можела да се опише како еднолична. Меѓутоа, во неа преовладува една непрестајна внатрешна борба против Ѓаволот, за што, всушност, тоа житие и зборува. Искушенијата се опишуваат како „песочна бура на сеништа“ и ја формираат низата што започнува со копнежот по семејството, имотот и удобностите на семејниот живот, поминува преку сексуалните желби и го достигнува својот врв со халуцинации проследени со физичко насилство. Долгата беседа, што му се препишува на Антониј, главно е посветена на природата и однесувањето на демоните претставени во согласност со еден разработен и кохерентен систем. Демоните се замислуваат како жители на воздухот, што според природата е во постојана турбуленција, наспроти мирот на небесата. Бидејќи го населуваат воздухот, демоните можат да го попречуваат напредувањето на човечката душа нагоре, полагајќи право на оние кои им се потчинуваат, а пропуштајќи ги само оние кои се чисти. Овде веќе се среќаваме со занимливата идеја на воздушни царинарници - телонија, што ќе има важна улога во византиската спекулација за смртта и задгробниот живот.

Со акцентот на демонологијата, Антониевото житие било намерно необјективно за да послужи на интересите на посебна струја во црквата, имено на онаа на патријархот Атанасиј. Антониј се прикажува како доследен непријател на еретиците (мелетијанци, аријанци и манихејци) и приврзаник на црковниот поредок. Тој го искажува своето нужно почитување на епископите и презвитерите. Антониевото житие ни нуди една од најјасните објави на монашката идеологија и нејзините интимни врски со демонскиот свет. Тоа претставува пример за сите подоцнежни житија. Уште повеќе, тоа нè упатува дека проучувањето на светците, всушност, е проучување на хагиографијата.

КОЈ БИЛ СВЕТЕЦОТ?

Погоре споменавме дека повеќето византиски светци биле монаси, но тоа не го дава одговорот на прашањето како некој постанувал светец? Источноправославната црква до самиот крај на средниот век немала регулирана постапка за канонизација. Во теорија светоста ја доделувал Бог, а не некое човечко тело, и таа се пројавувала со постхумни чудотворења. Во практика е поинаку. Ако би ја разгледувале постапката од крајот кон почетокот, последниот степен на признавање би бил внесувањето во литургискиот календар – синаксарион, чија најцелосна и најавторитативна редакција би била цариградската. Станува збор за обемна компилација што брои, грубо пресметано, околу 2.000 светци и укажува на престолната црква или цркви во кои што секој од светците имал своја комеморативна литургија – синаксис, за својот празник, при што покрај многуте имиња биле забележани и кратки биографски описи. Синаксарионот каков што го имаме настанал во X или XI век. Откако бил составен и раздаден, тоа влијаело на ограничувањето на бројот на подоцнежните впишувања. Бројот на светците станал *numerus clausus* (затворен број). И навистина, сосем мал број на нови членови биле придодадени од XII до XV век.

Ако одблизу ги погледнеме светците од синаксарот, ќе откриеме дека меѓу нив има различни луѓе. На пример, таму ќе ги сретнеме царот *Јустинијан* (527/65), кого неговиот современик историчарот Прокопиј го сметал за

отелотворен демон. До еден датум стои и одредница „Јустинијан Младиот блажен упомен“. Дали навистина може да станува збор за *Јустинијан II* (685/95 и 705/11), неправеден и строго чудовиште? Тука е и патријархот *Фотијеј* (858/67 и 877/86), голем научник, но тешко и светец, паралелно со својот долгогодишен непријател, строгиот патријарх *Игнатиј* (847/58 и 867/77). Тука се секако и многу други епископи и патријарси со сомнителни препораки (49 само цариградски), многу основачи на манастири, дури и светци кои се разделени во две или три личности. Како сите тие влегле во синаксарот? Најверојатно преку долготрајниот процес на компилирање на старите календари, како градски така и манастирски, од книжевните извори (како Евсевиевата *Црковна историја*) и диптисите на поедини цркви. Се подразбира дека и самиот процес на предание предизвикал многу грешки.

Но, тоа и понатаму не дава одговор на нашето почетно прашање, туку нè враќа на еден од поранешните стадии. Ако прифатиме дека цариградскиот синаксар бил составен врз база на поранешни календари, како тогаш некои светци ги опфатил, а други не? Одговорот секогаш не е ист, но во некои случаи е јасен. Да земеме конкретен пример: манастирот *св. Гликеријеј*, сместен на еден мал остров, на половина пат од Цариград до Никомедија, бил обновен во првата половина на XII век и едно време бил престижна установа. Неговиот обновувач бил ерменскиот благородник по име *Григориј Таронити*, можно е да станува збор за војсководецот со тоа име, кој се побунил против царот *Алексиј I Комнин* (1081-1118) и кој бил казнет со затварање. Григориј се замонашил и основал сопствен манастир. Едно чудо за кое се вели дека го направил било истерувањето од островот на голем број полски глупци што го преплавиле, но е опишан и како обдарен со проникливост. Откако се упокоил, бил внесен во календарот на сопствениот манастир, што потоа повторно и повторно бил препишуван во ракописите, носени надвор од границите на неговиот манастир. Така, личност од строго локално значење влегла во широкиот круг на признаени светци.

Поуката што треба да се извлече од ова е дека во нашата потрага по византиските светци не можеме да го земеме овој список од околу 2.000 членови, содржани во синаксарот или кој било сличен список и да се пронајде за сите светци заеднички именител. Царот *Јустинијан* толку малку личел на *св. Антониј-пустиникот*, колку што и овој вториот личел на патријархот *Фотиј*. Според тоа, ќе се ограничиме на она што, со право или не, можеме да го сметаме за типичен претставник на византискиот идеал за светец. Мнозинството од нив припаѓаат на слојот „свети мажи и жени“, но ќе додадеме и неколку други примери за да ја заокружине сликата.

ЖИВ МРТОВЕЦ

Од времето на раното христијанство гробот на светецот бил и место на неговиот култ. Гробот, исто така, бил и најдобар тест на неговата светост, бидејќи постоела суштинска разлика помеѓу коските на обичниот смртник и моштите на еден светец. Тоа сосема јасно се наведува во *Чудата на св. Текла*, со големо светилиште во Селевкија во Исаврија (Југоисточна Мала

Азија). Околу 400 година, епископот на Селевкија, дејствувајќи под извесен притисок, одобрил во јужниот дел на бродот на светилиштето на Текла да се сохрани некоја истакната и угледна личност. Само што гробарите почнале да ги подигаат подните плочи, светицата ги запрела. Потоа му се јавила во сон на епископот и го укорила затоа што ја обесчестува нејзината црква, внесувајќи во неа „непријатна миризба на гробје и гробови“. Гробовите и црквата, објаснила, немаат ништо заедничко освен кога станува збор за мртвите кои што не се мртви, туку живеат во Господа. Постоеле мртви мртвци и живи мртвци, а тоа биле светците. Натприродниот знак на одобрување понекогаш се јавувал при погребот. Така, кога *св. Јован Милостиви* бил погребан со полагање во саркофаг веќе се наоѓале телата на двајца претходни епископи, тие две тела каде што направиле меѓусебе место како да се пробудиле за да му укажат добредојде на св. Јован, отстапувајќи му место во средината. На тој начин на насобраните им ја укажале славата што била подарена на овој светец. Спротивна појава, исто така, не била ретка: трупот на грешникот често го отфрлале неговите соседи при погребот.

Печатот на божественото одобрување бил така доделуван на светецот при неговиот погреб и тој останувал жив во својот гроб, кој што редовно испуштал сладок мирис. Гробот постанувал место за исцелување. Дури и маслото од кандилото, што пред него горело, имало чудна моќ да ги лекува болните и да ги изгонува демоните. Гробовите на некои исклучителни светци биле уште по специфични по својата моќ да пуштаат миро (*св. Димитриј, св. Никола* и др.) или крв (*св. Еуфимија*). Кој бил светецот, според тоа, не било прашање што го оптоварувало умот на Византинците. Бог самиот одговарал на тоа во моментот на сечија смрт. Во неколку случаи можел да го отстрани телото на починатиот светец на некое скришно место како што се случило со *св. Симеон од Емс* (Хомс во Сирија), кој дејствувал во VI век. Симеон умрел како сиромав, лежејќи под куп гранки во својата скромна колиба. Кога било забележано дека не се појавува, некои луѓе го пронашле неговиот труп и, без да го избаѓаат, без запалени свеќи и темјан, без никакви церемонии, го однеле на јавните гробишта за странци и го закопале. Симеоновиот заштитник и близок пријател, некојси ѓакон Јован, примил предупредување за тоа и наредил гробот да се отвори за да му направи достоин погреб, но открил дека телото го нема, бидејќи Бог го скрил, а со тоа и го прославил. Тоа, според зборовите на хагиографот, биле „печат и потврда за безгрешниот живот на светецот“. Ако тоа го претставиме поинаку, немало ниту гроб ниту мошти.

ХАГИОГРАФИЈА

Некои византиски светци ни се познати врз основа на нивните списи, јавната дејност и упатувањата на нив од страна на нивните современици, што ни овозможува барем донекаде да ја сфатиме нивната личност и да дадеме суд што не мора во целост да биде поволен. *Кирил Александриски* повеќе би не потсетил на гангстер отколку на светец; па дури и великиот *Јован Златоуст* кај многу историчари предизвикал прилично различни чувства. Во повеќето случаи, хагиографијата дава единствен (или главен) извештај. Токму затоа

треба да се запознаеме со механизмот на византиската хагиографија, што не била ниту наивен ниту отворен медиум.

Не може да се најдат два случаја што во сè се исти, па затоа да замислиме еден хипотетички, Св. X бил, да претпоставиме, основач на манастир во VI век. Дошол од друга провинција, го прифатил монашкиот живот внатре во некое братство, а потоа постанал пустиник. После многу години на подвижничка борба и неколку промени на живеалиштата, дошол на својата конечна одредница, собрал околу себе извесен број ученици и организирал независна установа. Манастирот, тоа треба да го разбереме, не бил напосто духовно братство. Биле потребни згради, колку и да биле едноставни, црква, мавзолеј, обработливо земјиште. Со други зборови, требало да се дарува. Со своите натприродни дарови и исцелителската моќ, св. X измамувал добродетелства од богатите луѓе. Неговата слава се ширела. Кога веќе навлегол во длабока старост (а често дури откако ќе се упокоел), еден од неговите ученици одлучил да ја состави неговата биографија. Тогаш би се присетувал на приказната можеби чудо од самиот светец и ги испрашувал своите собраќа за нивните спомени. Можно е далечното потекло на светецот и поранешната кариера целосно да паднат во забрав. Тие можеле да се измислат во согласност со признатата шема. Остатокот најверојатно би се состоел од неповрзани епизоди чиј што хронолошки ред по правило останувал недоволно јасен. Биографијата се составувала врз база на која било граѓа што би му дошла под рака на составувачот. Ако не била напишана на доволно добар грчки јазик, можело да се плати човек да ја дотера. Целта на житието е да го рекламира манастирот со посредство на личноста на неговиот свет основач и да обезбеди четиво, т.е. текст што ќе се чита на годишниот празничен помен на светецот, бидејќи јавното читање било далеку пораширено од приватното. Затоа, основачот требало да се претстави како типичен светец, отелотворување на сите монашки добрини, а не како поединец со сите карактеристики и слабости, што едно човечко суштество го разликуваат од друго.

Таа биографија потоа се распространува, што често тоа бил долг и тежок пат. Нејзината судбина најнапред била поврзана со манастирот во чија корист била составена. Ако манастирот запусте и исчезне, и овој текст може да исчезне со него. Да претпоставиме текстот да остане бидејќи бил препишан во месецословот – минологион, т.е. збирка на житија распоредени според календарот. Така спасен, дури може да биде и преведен на други јазици, на пример, на сириски, а од сириски на арапски, па од арапски на грузиски. Во најповолните настани се случувало да го имаме оригиналното житие; тоа е, само за пример, случај со *Ипатијевото житие*, што го напишал *Калиник* (V век), со неколку убави биографии што ги составил *Кирил Скитополски* (VI век), со *Житието на Теодор Сикеонски* (VII век), *Житието на св. Јоаники* што го напишал *Петар* (IX век) и со многу други. Меѓутоа, многу често до нас дошол само преводот, парафразата или резимето на некое житие.

Доаѓаме до X век, што посведочил огромен труд да се соберат и во еднообразен манир повторно да се издадат житијата на поважните светци, потфат што се врзува за дејноста на царскиот чиновник *Симеон Метафраст* (т.е. парафразер). Нашата биографија тогаш можел да ја процени како

доволно важна, да ја преработи Симеоновиот тим на писатели, а таа постапка не подразбирала само стилско дотерување, туку и отстранување на сите непотребни и неприлични поединости од даденото житие. Откако тоа ќе се направело, на подобрениот текст му бил осигуран опстанокот со оглед на тоа дека Симеоновото издание било препишано во стотина примероци; но, првобитниот текст, од кој веќе немало потреба, лесно можел да се загуби. Тука процесот не се завршувал. Биографијата потоа била скратувана во неколку видови за да биде внесена во разните литургиски календари, а празникот на светецот бил инспирација за пишување на реторички пофалби и стихувани химни.

Зошто ги изнесов овие детали? Затоа што византискиот светец во повеќето случаи не е ентитет одвоен од своето хагиографско досие. Тој во целост бил опфатен во тоа досие и самиот е литургиска творба. Неговата личност би била речиси во целост заборавена. Тоа што би останало, би бил пристрасен извештај за извесни дела (можеле да бидат вистинити или лажни) и некои поединости што се однесуваат на неговиот култ. Да се одбере што е од неговите дела аргументирана содржина е задача на историската критика. Историчарот не може просто да го прифати сето она што ќе го прочита во текстот ако сака да утврди што светецот навистина направил, но со текстуалната целина може да се служи за други цели. Често во нив ќе пронајде како се проткајуваат автентични и живописни извештаи, што се однесуваат на секојдневниот живот, што е и причина зошто византиската хагиографија ја истражувале историчарите на општеството и стопанството. Историчарот, исто така, има право да го третира текстот на житието и како израз на одреден менталитет, идеал што Византинците пред себе си го поставувале и лимит на нивниот интелектуален свет.

Да посочиме некои конкретни примери за да се претстават одредени типови на светци и да се прикаже хагиографската постапка на дело.

СВЕТА МАТРОНА, ОСНОВАЧКА НА ЕДЕН ЖЕНСКИ МАНАСТИР

Првото што треба да се каже за неа, бидејќи во тој поглед никогаш не може да се биде претерано внимателен, е дека таа навистина постоела. Неа ја споменува една хроника како една од предводниците на монашките установи во Цариград околу 499 година, кои се спротивставиле на верската политика на царот *Анастасиј*. На таа подолга расправата помеѓу православните и монофизитот Анастасиј, слично на претходникот Зенон (474/75 и 476/91), ја усвоил политиката на помирување кон „еретичката“ партија и се стремел кон спроведување на *Едиктот за обединување* – хенотикон (ἕνωτικόν), што Зенон го издал со таа цел. Цариградскиот патријарх *Македониј* (496-511) требало да ги осигура непослушните монаси и монахињи, кои го отфрлиле *Хенотиконот* како опасна бесмислица, да ја следат царската политика, но, наишол на нивно тврдоглаво спротивставување и одлучил да ги остави на мир и да не ги прогонува. Меѓу непослушните, кои одбиле да се причестат со официјалната црква се споменува и нашата *Матрона*. Таа се опишува како

„сè уште жива“ (што значи дека сигурно умрела набргу потоа) и како некоја која што направила „многу чуда“, додека била изложена на притисоците да застане на страната на владетелската политика, притисокот на неа го вршел некој Хрисоариј, катедрален ѓакон. Со други зборови, Матрона со својата добра борба за православно учење донекаде се прославила, па можело да се очекува дека нејзиното принципиелно однесување останува и при соочувањето со принудата и ќе биде еден од факторите на нејзината посмртна слава.

Хагиографското досие на Матрона е многу едноставно. Се состои од житие, неговата парафраза составена во работилницата на *Симеон Метафраст* и резиме на истото. Житието, според тоа, е сè што имаме да прочитаме. Го напишала после нејзината смрт некоја калуѓерка (што е едно од ретките дела на византиската хагиографија, што го составила жена), која не тврди дека лично ја познавала светицата, туку наведува дека известувањето го добила од Матронината долгогодишна придружничка *Евлогија*. Житието раскажува за жена која била прогонувана од маж-тиранин, од една земја во друга, сè додека не нашла засолниште во сестринскиот манастир, што го основала со своите пријателки. Дали е тоа вистина или измислена приказна?

Родена е во Перга во Памфилија (на југот на Мала Азија), Матрона се појавува во Цариград како дваесетгодишна со својот маж Домитијан и ќерката Теодота. Не се кажува со кое добро дошле во престолнината, но може да се претпостави дека Домитијан таму имал некоја работа, можеби некоја парница. Бидејќи била многу побожна, а нејзиниот маж очигледно им бил одбивен, стапила во контакт со група жени, одани на црквата, кои помагале при храмот *Св. Апостоли*. Со нивна помош го напуштила семејниот дом, грижата за својата ќерка ја доверила на една вдовица и одлучила тајно да побегне. Бидејќи Домитијан ја сомничел за тајно проституирање, се преправила во евнух и стапила во машки манастир, на чие чело стоел некој Васијан, Сириец, кого можеме да го опишаме како монашки претприемач. Набргу ја откриле, бидејќи имала продупчени уши и ја истерале надвор од манастирот. Тогаш дознала дека ќерка ѝ починала. Домитијан ѝ бил зад петици, па затоа Васијановото братство меѓусебно се посветувало скришум да ја преместат во едно сестринство во Емеса (во Сирија) со кое имале контакт. Матрона таму добро се вклопила и се издигнала до положбата игуменија. Направила некое посредно чудо (единственото што ѝ се препишува), исцелила еден слеп човек со помош на свето миро што го точела недолго пред откривањето на главата на св. Јован Крстител (пронајдена 453 година). Нејзината слава почнала да се шири. Известен за тоа, упорниот Домитијан побрзал во Емес за да ја врати својата жена, но таа му избегала во Ерусалим. Оттаму, бегала и понатаму пред Домитијан и успеала да избегне на Синајската Гора, а оттаму во предградието Берита (Бејрут), каде што се населила во еден запустен пагански храм, што го посетувале демони. Тука станала еден вид локална славна личност. Богатите бејрутски дами доѓале со коли или на носилки за да ја посетат, а таа ги преобратувала паганските ќерки. Самата чезнее за враќање во Цариград и повторно да се сретне со Васијан и своите некогашни собраќа, кои добро постапувале кон неа. Бидејќи Домитијан до тогаш исчезнува од расказот, таа се качила на брод за престолнината во друштво со неколку дами од високото

друштво. Стапила во контакт со Васијан, кој многу се израдувал на повторната средба и ја сместил со уште 8 жени, кои со неа дошле од Бејрут, во изнајмени одаи. Матрона набргу го привлекла вниманието на царицата *Верина*, сопруга на *Лав I*, и *августата Еуфимија*, сопруга на Антимиј, некогашен римски цар, но не барала од нив никакви услуги. Жената на многу богатиот патрициј Споракиј ја принудила да земе некое од нејзините бројни имоти и таа одбрала едно веднаш внатре во тврдината на Цариград во мирниот крај, во близина на неколку манастири, вклучувајќи го и Васијановиот. Имотот бил мал, но имал и рози. Договорите биле составени и Матрона со своите оддалеку доведени пријателки станале полноправни сопственички на тој имот.

Останувало само да се изгради манастир, а за тоа требало да има пари. За среќа, во Цариград имало многу богати жени, па набргу се јавила една добротворка. Се викала Атанасија и имала само 18 години. Омажена за распуштен маж од кого се гнаселa, имала детенце, кое набргу починало. После разни непријатни сцени Атанасија го избркала мажот, си вратила значителен дел од татковото наследство и се придружила на Матронината заедница. Сега имале доволно средства за да го заградат имотот, да подигнат пространа црква, да ја опремаат, па дури и нешто пари да разделат на другите манастири, како и на пустиниците во Ерусалим, Емес, Бејрут и по целиот исток. Атанасија умрела петнаесетина години подоцна, но Матрона поживеала до длабока старост, речиси се доближила до стотата година. Ѓаволот, на кого му нанела навреда во Бејрут, ја мачел во сонот, но кратко пред смртта ѝ се јавила Богородица во рајот. Тоа бил Божествен „печат“ што означувал признавање на нејзиниот свет живот. Не се забележани никакви посмртни чуда.

Така изгледа скицата на Матрониното житие. Колку можеме да му веруваме? Неговиот приредувач, *Иполит Делеј* (Hypolite Delehayе), еден од најголемите познавачи на грчката хагиографија, бил малку сомнителен. И навистина, постојат некои причини за сомневање. Посебно изненадува отсуството на Матронината главна причина да биде славена - нејзиниот отпор кон верската политика на царот Анастасиј. Ѓаконот Хрисаориј, кој ја принудувал да застане на страната на таа политика, никаде не се споменува во расказот. Тука е една посредна изјава кон крајот на житието, која оди во прилог на тоа дека повеќето нејзини подвизи биле замрачени од бурата што ја имало зафатено црквата, а дека таа во таквата бура ја одржала православната вера до крајот. Но, ако авторот или авторката дошле до своите известувања како што се тврди од долгогодишните пријателки на светицата, и според тоа, пишувал или пишувала, кратко после Матрониното упокојување, како тогаш нејзините подвизи останале помрачени? Можеби воздржаноста на авторот може да се објасни со фактот дека царот Анастасиј уште се наоѓал на престолот? Ако е така, житието морало да биде напишано пред 518 година. Но, во тој случај, зошто авторот истакнува дека Матронината црква и Васијановиот манастир уште постојат?

Какви и да биле одговорите, Матрониното житие навистина точно го евоцира опкружувањето. Матрона очигледно потекнувала од богата фамилија и со леснотија се снаоѓала во друштвото на богатите и влијателните жени. Единствените добри мажи со кои приказната не запознава се монасите, додека

другите мажи се зловни, а децата пригодно умираат како мали, ослободувајќи ги со тоа своите мајки од световните обврски. Матрона го пронаоѓа задоволството во друштвото на своите сестри монахињи, кои не ги облекува во волнени појаси и прекривки (велови), каков што бил обичајот за жените, туку ги опашува со широки кожени појаси и ги облекува со бели машки наметки. Психолозите имале што да кажат за тоа. Матрона практично не прави чуда ниту се изложува на некаква аскетска строгост. Демонските елементи имаат многу скромна улога во нејзиното житие. Читателот останува запрашан дали нејзиното право на светост било стекнато од прогонот што го поднела, бегајќи од својот маж, или со тоа што основала сестринство и завела одреден ред во него.

МИЛОСТИВИОТ ЕПИСКОП

Св. Јован Милостив служел како патријарх во Александрија во текот на еден посебно критичен период во историјата. Кипранец по раѓање и син на управникот на Кипар, не бил ниту монах ниту клерик (свештеник), туку богат, оженет човек и татко. Во 609 година Византиското Царство се нашло изложено не само на персиските освојувања, туку го растргнувале и граѓанските војни помеѓу омразениот цар *Фока* и водачот на востанието кренато во Картагина, *Ираклиј* (кој наредната година станал цар) и неговиот внук *Никита*. На бунтовниците им успеало да ги освојат Египет и Кипар, а Јован (жената и децата му умреле), бил хиротонисан за патријарх во Александрија.

Да се биде на положбата епископ на Александрија, кого го наименувал царот, било многу ризично и во најубавите времиња, бидејќи поголем дел од Египет бил наклонет на монофизитизмот, а Александријците биле ноторно зависни од кревање востание. Кога Јован дошол на таа положба, работите изгледале уште полоши поради персиското освојување на Сирија и Палестина, реката на бегалци кои пристигнувале во Египет, недостатокот на храна, потребата за откупување на заробените и помагањето на христијаните кои останале во Светата земја. Изгледа дека Јован својата должност ја извршувал одлучно и тактички. Во десеттата година од неговата служба, бидејќи Персијците тргнале кон Александрија, избегал на својот роден Кипар. Подигнал и ја дарувал црквата во чест на Св. Стефан во градот Амаг и набргу после тоа умрел (нешто после 620 година). Толку изгледа е прифатливо и познато.

Нема причина да се сомневаме во тоа дека Јован бил чувствителен човек, покрај тоа што бил вешт управник. Можеби и ја заслужил почеста на светец. Како и да било, двајца негови пријатели, *Јован Мосхо* (автор на многу популарниата *Pratum spiritual* - Духовни луѓе) и *Софрониј* (подоцна постанал ерусалимски патријарх), изговориле во негова чест пофално слово над гробот, во кое раскажале некои од неговите поважни постигнувања. Тие говореле за неговата борба против монофизитизмот, милостината што им ја давал на бегалците, подигнувањата на прифатилишта за незгрижените и породилиштата, мерките што ги преземал против содомијата, помошта што им праќал на заробените во Ерусалим и за неколку други настани од ист вид во кои сите совршено верувале. Пофалбата, првобитно напишана на висок

книжевен стил, не дошла до нас во целина, но го имаме нејзиното резиме. Нешто подоцна, во 614 година, тогашниот архиепископ на Кипар просудил дека постои потреба за дополнителна биографија на Јован и ја нарачал од еден од своите епископи, *Леонтиј Неаполски*, кој веќе бил посведочен како надарен хагиограф. Тоа веројатно било направено во корист на градот Агат во кој што Јован бил погребан и каде што неговиот гроб почнал да станува место на кое што се случувале чуда; а можеби и во интерес на антимонофизитската пропаганда. Колку што ни е познато, Леонтиј лично не го познавал Јован, но, сепак, успеал да состави цела низа живописни анегдоти за кои што лажно се преправал дека бил сведок или за нив слушнал од еден известен Александриец. Анегдотите се убаво раскажани со говорен грчки јазик и многу од нив навистина потекнувале од Александрија, но тешко е да се каже дали тие имаат некаква врска со Јован Милостив (некои сосема сигурно немаат). Наредниот чекор бил да се вклопи резимето на надгробното слово со додатното житие, така да се добие еден текст што повторно бил парафразиран во X век, а потоа сведен на помалку страници за да биде уфрлен во цариградскиот синаксар за 12 ноември, празникот на Јован Милостив. Тука читаме дека Јован бил канонски хиротонисан и поставен на патријаршкиот престол во Александрија. Служел многу години, направил неброени чуда, им делел милостина на сиромасите, обратил во вистинската вера многу неверници и, конечно, се преселил кај Господ во длабока старост. Трагите на една стварна карактерна личност биле целосно избришани. Јован станал икона што требало да се закачи на ѕидот покрај иконите на другите свети епископи. На крајот, што знаеме за Јован? Можеби само она што останало во резимето на Мосховата и Софрониевата пофалба. Што се однесува до анегдотите на додатното житие, што ги составил Леонтиј, тие фрлаат споредна светлина на животот во Александрија, но се покажале неподагливи за историска проверка.

ИЗМИСЛЕНИОТ СВЕТЕЦ

Византиската хагиографија е полна со фикции. Имаме житија на светци кои никогаш непостоеле. Тука се и житијата на историски личности, меѓу кои и многу славни, кои во целост ги искривуваат нивните дела и ги претвораат во легенди. Во таа категорија спаѓаат бројните житија на царот *Константин*, житијата на *св. Епифаниј Саламански* и *св. Јован Златоуст*. Тука се и житијата на светци за кои ништо од тоа што се случило не се знае. Еве некои примери за овие последните.

Св. Самсон „странопримач“ (ксенодохос, управник на прифатилиште) бил угледен основач на најголемата и најпознатата цариградска болница, повеќекатница, сместена помеѓу *Св. Софија* и *Св. Ирина*, црква која што била дел од здравствениот систем под управа на катедралата. Самсоновата икона, во мермер, се чува во Археолошкиот музеј во Истанбул. Таа прикажува човек со средно долга брада, кој држи евангелие (значи свештеник), погледот вперен, според обичајот, право пред себе. Би ни било многу важно да дознаеме нешто за Самсон.

До неодамна сите расположливи документи се сведувале на едно

житие, зголемено со посмртните чуда, во издание на *Симеон Метафраст* и на белешката изведена оттаму во синаксарот. Покојниот отец *Ф. Алкен*, неуморниот издавач на грчките хагиографски текстови, успеал да открие еден постар текст, не толку во форма на житие колку пофалби што Симеон Метафраст морал да ги има пред себе. Што се дознава од овој текст? Прво, дека неговиот анонимен автор пишувал долго после Самсоновото време. Делата на светецот, вели, речиси да паднале во сенка поради поминатото време, но не сосема. И навистина, Самсон, потекнувал од Рим и бил потомок на богата благородничка фамилија која што водела потекло, ни помалку-ни повеќе туку од царот Константин. Се образовал во изучувањето на *Светото писмо*, а подоцна, по сè изгледа и во медицината. Кога му умреле родителите, сето свое богатство го поделил на сиромасите, ги ослободил своите робови и дошол во Цариград, каде што го привлекол врз себе вниманието на патријархот *Мина* (536/56) и бил ракоположен за свештеник како триесетгодишник. Живеел во мала куќа, што уште можела да се види и таму ги негувал болните. Се случило царот *Јустинијан* тешко да се разболи од некоја болест на гениталните органи и во еден сон бил опкружен од свита на истакнати лекари. Еден ангел му покажал на човек со понизно однесување и му рекол: „Единствено тој може да те излекува“. Благодарение на потрагата, Самсон бил пронајден и го излекувал царот. Одбивал да прими каква било награда, упорно настојувајќи само на тоа во неговата куќа, што се наоѓала покрај *Св. Софија*, тогаш во изградба (532/7), да се подигне болница. И така било направено. Во тоа време војсководецот *Велизар* се вратил од Африка, носејќи го со себе огромното богатство на вандалскиот крал Гелимир (534), од кое што една третина било одвоено за болницата. Така, откако многу години се посветил на неа на болните и навлегол во длабока старост, Самсон умрел и бил погребан на 27 јуни во големата црква *Св. Мокија*, во криптата во олтарската трпеза. Неговиот гроб се покажал како чудотворен и почнал да точи свето миро. Што се однесува до болницата, останала како чудо и за наредните поколенија, иако настрадала во пожарите во текот на граѓанските немири.

Сè што може да се каже во прилог на изнесенiот опис е дека временските одредници што ги дава, помалку или повеќе се современи една на друга, значи авторот малку ја истражил историјата. Всушност, се знае дека таа болница изгорела во текот на востанието „Ника“ во јануари 532 година а, бележејќи го тој настан, *Прокотиј* вели дека неа „порано“ ја изградил некојси побожен човек по име Самсон. Со други зборови, Самсон, за кого што очигледно ништо не се знае, живеел многу пред Јустинијановото време. Житието или пофалбите, веројатно составени за јавно читање за празникот на светецот, во целост се измислица проткаена околу две физички реликвии: куќичката, што била во болничкиот круг и во која се верува дека Самсон ја започнал својата кариера на лекар, и чудесниот гроб во базиликата *Св. Мокија*, што била гробна црква во западниот крај на градот. Постоењето на култот создал потреба од житие, па така Самсон, *странопримач*, слично на многу други светци чиј што идентитет бил заборавен, ја започнал својата хагиографска кариера.

ПОРАСТ НА УМРТВУВАЊАТА

Монаштвото, што го негувало византискиот пример на светост, во почетокот не настојувало да го привлекува вниманието на јавноста. Напротив, го посакувало сосема спротивното. Но, со самите свои успеси било осудено да предизвика љубопитност кај најшироката јавност. Пред крајот на IV век „известувачите“ се изложувале на опасност да ги фатат разбојници или да ги изедат крокодили за да продрат во длабоката внатрешност на Египет, за да оттаму донесат извештаи од прва рака за постигнувањата на новиот вид „филозофи“. Така во книжевноста настанал нов жанр, што би го нарекле „скици за монашкиот живот“. Тој жанр стекнал голема популарност. По *Историјата на монасите* во Египет се појавил *Лавсаик* (околу 420), наречен така затоа што бил посветен на царскиот канцелар Лавс, еден од највлијателните луѓе во Царството. За да истакне дека Сирија полага еднакво право на славата што ја уживал Египет, *Теодорит Кирски* ја составил својата *Верска историја*, а во VI век монофизитот *Јован Амидски* (често нарекуван Јован Ефески, според својата катедра) го напишал *Животите на источните светци* во кое што ги величел подвизите на своите браќа по вера. Во VII век *Јован Мосхо*, кој пропатувал низ Југозападна Азија, собирајќи приказни за монасите, го прославил во својот *Духовен луг* православно, т.е. антимонофизитското крило. Врз основа на овие збирки во наредните векови биле составени безброј многу антологии.

Вечно прстодушната јавност најмногу од сè сакала да ја дознае точната техника со која што светите луѓе ја стекнувале својата легендарна моќ. Во тој поглед немало еднообразност: разни монаси практикувале различни дисциплини. Сите се изложувале на некој вид лишување, но тоа било различно степенувано. Храната, пијалакот и сонот, облекувањето и спиењето биле очигледни полиња за огледување во тоа. Египетските монаси избегнувале, во целина гледано, секако претерано сурово или неприродно мачење. Великиот *Аполос*, одговорен за една заедница што броела 500 монаси, негодувал против оние кои што носеле железо на телото или пуштале коса. „Овие луѓе се“, со право зборувал, „егзибиционисти и бараат пофалба од луѓето, а би требало своето тело да го потчинат на пост и тајно правење на добри дела. Но, наместо тоа, тие себеси се прават воочливи“. Самиот Аполос се воздржувал во текот на шест дена во седмицата од готвена храна, вклучувајќи го и лебот, и ја ограничувал својата исхрана на растенија што природно никнувале во пустината. Секојдневно правел по стотина метании и уште стотина секоја ноќ. Спиел во пештера. Се облекувал во туника со кратки ракави, а на главата носел турбан. Сите овие детали грижливо се забележани затоа што сочинувале составен дел од посебното правило *ергасија* на светецот, што повикувала на подражавање (имитација) или едноставно предизвикувала љубопитноста.

Меѓутоа, иднината била во рацете на егзибиционисти. Споредувањето со мачеништво можело да биде еден од иницијаторите: бидејќи како што мачениците имале претрпено најгрозни мачења (грижливо и до ситни детали опишани во нивните *Страдања*) требало, исто така, и монасите, како наследници на мачениците, да се изложат себеси на најстроги казни.

Циничното читање на овие сведоштва би нè навело на помислата дека настојувањето за општа познатост било, како што и самиот Аполос рекол, единствен важен двигател. Вообичаеното монаштво не претставувало веќе никаква новост, требало да се направи поупадливо за да предизвика интерес кај јавноста. „Испадите“ во аскетата го достигнале својот екстреман израз посебно во Сирија и Месопотамија, од каде што биле пренесени и во другите делови на Царството. Монаштвото во Цариград во многу нешта го обликувале Сиријците.

Кога ќе ја погледнеме Теодоритовата *Верска историја*, наидуваме на сведоштва за зголемување на строгостите на мачење: монасите живеат во колиби или пештери, премали за растот на човечкото тело, носат железни оглави и синцири, понекогаш никогаш не лежат, други цело време престојуваат на отворено, изложувајќи се на екстремна топлина или студ. Еден монах поминал 10 години во тесен кафез во тркалезна форма, што го направил од две тркала, споени со штици и го подигнал во воздух со помош на некаков трножец. Големиот подвиг што Теодорит посебно го истакнува, е подвигот на св. *Симеон Јуродив* (умрел во 459 г.), како еден од најчудните, а секако најспектакуларен облик на аскетата. Што го навело Симеон да помине 37 години, стојејќи на врвот на еден столб? Дали тоа било, како што тогаш се зборувало, со својот телесен став да послужи како посредник помеѓу Бога и неговите ангели на небото и луѓето на Земјата? Или тоа било затоа за што повеќе да се изложи на нападите од демоните, кои што престојувале во воздухот? Кое објаснување да ни се чини најуверливо, факт е дека Симеон, слично на своите подражаватели *Данил* на Босфорот и *Симеон Младиот* покрај Антиохија, внимателно го одбрал местото за својот столб. Тоа било јасно видливо од главната сообраќајница во областа што во тоа време била многу понаселена отколку денес. Сите тројца столпници привлекувале многубројни ацки и со времето станале неизмерно влијателни и кај обичниот свет и меѓу чиновниците и царевите.

Пишувајќи кон крајот на VI век, црковниот историчар *Евагриј*, и самиот Сириец, со очигледно восхитување го опишува напредувањето на монашката дисциплина. Покрај монасите кои што се изгладнувале себеси внатре во заедницата, ги издвојува „тревојадците“ – воски (βόσκοι), мажи и жени, кои оделе во врелината на пустината, ја отфрлале облеката и се хранеле пасејќи од земјата. Со текот на годините наликувале на диви сверови и бегале од средбата со луѓето. Евагриј посебно е одушевен од една мала група монаси чиј најпознат претставник бил *Симеон* од Емес. Тие биле јерудиви, се правеле луди и живееле по градовите, целосно неосетливи за какви било човечки потреби и страсти. Толку ја имале умртвено својата природа што можеле да имаат односи со жените, да посетуваат јавни бањи и ресторани без никаква опасност по сопствениот морал, а таа дарба ја стекнале по цена на долго и грижливо вежбање. Ставајќи се во улогата на најпрезрените членови на општеството, тие, кои што се мрднале со умот, се изложувале на целосно понижување и така го надминувале гревот на гордоста.

Од подобрувањата внатре во монаштвото, чии пионери биле монасите од Сирија и Месопотамија, само оние кои ги вовеле „тревојадците“ не им било судено да имаат голем успех, можеби поради постудената клима во северните

краишта на Царството. Столпниците и јерудивите (будалите) станале редовна ставка на репертоарот и дале многу истакнати претставници во подоцнежните раздобја. После VI век изгледа не бил воведен ниту еден нов или почуден начин на мачење. Монаштвото и понатаму постоело, со помали приспособувања, во своите веќе утврдени два главни правца – како општожитијно (киновијско) и отшелничко (анахоретско). Иако дисциплинските правила, што ги препорачал *св. Василиј Кесаријски* начелно биле почитувани, не се воведени никакви монашки „редови“ со посебна цел. Во тој поглед, Византија остро се разликува од Запад.

III. ДРУГИ АСПЕКТИ НА ЖИВОТОТ

III. 1. ВРЕМЕ

Византија го сметала времето најпрвин според римската традиција и го прифатила римскиот календар. Бројот на часовите во еден ден, бројот на месеците, начинот на распоредувањето на деновите во месецот според системот на *календи, иди* и *нони*¹⁰⁴, не се промениле во текот на првите неколку века. Во IV век, Царството го прифаќа христијанството за официјална религија; време на Бога и неговите слуги, се среќава со времето на паганските божества и римската градска цивилизација која била проширена низ целото Царство. Од друга страна, времето по многу нешта било политички и идеолошки фактор. Државата, односно царската власт опстојала благодарение на даноците што ги собирала на точно утврдениот датум. Новата вера бргу почнала да се вовлекува во сите сфери на општеството, така што на христијанската литургија ѝ бил подреден животот најпрвин на свештениците, а потоа и на монасите.

Од севкупниот живот на византиската цивилизација најпознат е царскиот церемонијал, доста внимателно уреден; дури и самиот цар *Костантин Порфирогенит* (913/59) наредил правилата на церемонијалот да се препишат во делото „За церомониите на византискиот двор“ и неколку високи достоинственици да подготват дела посветени само на церемонијалот. Нјпознат меѓу нив е *Филотеј*, кој напишал дело во 899 година, во кое го опишува целиот циклус на свечените гозби што ги приредувал царот, проследени со сменувањето на верските празници, почнувајќи од Божиќ, но и за празниците во кои се давала чест на царевите од македонската династија, како што биле *Василиј I* (867/86), неговиот син *Лав VI* и братот *Алексадар*. *Политичкиот*; со верскиот календар биле доста испреpletени, а тоа се подразбирало само по себе на највисокото државно ниво, бидејќи царот бил претставник на Бога на Земјата.

За најголемиот дел од населението најважно било секојдневното протекување на времето. Исто така, важно било и сметањето на возраста, со најважните животни фази, од раѓањето до смртта., дотолку повеќе што смртноста, а посебно смтрноста на децата, била многу голема и што тогашниот животен век бил прилично краток. Тогашните луѓе многу силно го чувствувале неумоливото протекување на времето и јасно ја согледувале минливоста на животот.

КАЛЕНДАР

Календарот опфаќал три временски категории: деновите во месецот – распоредени по јулијанскиот календар кој потекнувал од Цезар, месеците во

104 Календи - првиот ден во месецот; иди - во староримската лунарна година биле денот пред полната месечина, оттаму во римскиот календар: петнаесеттиот ден во март, мај, јули и октомври, а тринаесеттиот во останатите месеци; овие денови биле посветени на Јупитер; нони - во староримскиот календар биле петтиот ден во секој месец, освен во март, мај, јули и октомври (во кои биле седмиот ден), се нарекувале така затоа што секогаш биле девет дена пред иди. (б.а)

годината и сметањето на годините што поминувале.

Што се однесува до денот, стариот систем бил сосема сменет, бидејќи седмицата повеќе не се сметала според сончевите месеци на јулијанскиот календар. Новиот систем бил заснован на *Книгата на настанувањето*: Бог го создал светот за шест денови, а седмиот ден го оставил за одмор. Византијците ја прифатиле таквата седмица, што завршувала во сегашна сабота, а тогашна „шаботом“. Меѓутоа, новиот свет се заосновал на Христосовото воскресение: првиот ден ќе биде посветен на новото настанување на небото и Земјата и ќе се нарекува Господов ден (Кириаки). Источните христијани не ги задржале останатите имиња на деновите во неделата, што биле прифатени од дел на еврејските заедници и пренесени од Египет. Имињата на деновите им биле доделувани според многу сложениот редослед, базиран на претпоставената оддалеченост на планетите од Земјата, на која, според тогашното верување, најблиски им биле Сонцето и Месечината. Петокот бил ден на подготовки (параскева), а останатите се нарекувале втор (понеделник), трет (вторник), четврти (среда), петти (четврток), како кај некои други еверјски заедници. Меѓутоа, некои хроничари и црковни автори, не ги употребувале имињата на деновите во неделата, туку само ги наведувале датумот и месецот. Како, на пример, во молитвениците за секој ден ги ставале датумот и месецот, а не името на денот во неделата.

Денови во седмицата (Византија)	Денови во седмицата (Запад)
Кириаки (Ден Господов)	Dimanche (Ден Господов, недела)
Втор	Lundi (ден на Месечината; понеделник)
Трет	Mardi (ден на Марс; вторник)
Четврти	Mercredi (Ден на Меркур; среда)
Петти	Jeudi (ден на Јупитер; четврток)
Параскеви (подготовка)	Vendredi (ден на Венера, петок)
Саваато	Samedi (ден шабат; сабота)

Што се однесува до месеците, Византијците го презеле римскиот модел, иако повеќето од месеците имале имиња на паганските богови (Март по Марс, Јуни по Јунона, Јануари по Јунус), како и по паганските цареви (Јули по Јулиј Цезар, Август по Август). Римската година почнувала во март, па оттука и имињата на месеците септември (седми) до декември (десети). Во III век Римјаните го преместиле почетокот на годината на 1 септември, а Византијците овој обичај го задржале до крај. По тој модел ги приспособиле и црковните календари: сите зачувани монолози (житијата на светците според редоследот на нивните празници во календарот) почнуваат на 1 септември. На Исток не дошло до жестоки расправи што го потресувале Западот, во делот за одредување на датумот на Велигден.

Сметањето на годините од датумот на основањето на Рим не се сметало како разумна идеја; сметањето на годините, според владеењето на царот, можело да биде само додатен, но не и главен начин со оглед на тоа што царевите многу често биле менувани и владеењето на истите не се совпаѓало со почетокот на годината; сметањето на годината, според именувањето на конзулите кои се менувале секја година, исчезнало уште од VI век, заедно со именувањето на конзулите. Малку по малку, се наметнува идејата сметањето да се одвива

според настанувањето на светот, со Христосовото враќање на Земјата, со што ќе биде означен крајот на светот што христијаните го чекале, со што нивното спасување зависи од Страшниот суд господов што тогаш би следел. Во VII век годините почнуваат да се сметаат според византиската ера, утврдена со споредување на пресметките на компутистите (пресметувачи), кои што како датум на создавањето на светот го одредиле 31 март 5508 година пред Христа и тровековната политичка практика, според која годината започнувала на 1 септември. Од тогаш, сите официјални документи биле датирани во годината од создавањето на светот: 1 септември 5509 година. За да видиме која е таа година според нашата ера, треба од одредената година по византиската ера да одземеме 5509 за датумите од 1 септември до 31 декември, односно 5508 за датумите од 1 јануари до 31 август.

Таквата пресметка била еден вид меѓурешение. Компутистите (пресметувачите) верувале дека светот живее во циклуси од по илјада години и дека Христос е роден на половината од шестиот, а по се изгледа дека седмиот циклус воопшто нема ни да постои. Проценката со која доше до 5509 година не била точна, така што и останатите пресметки биле погрешни. Така на пример според Александриската пресметка, што ја прифатил и хроничарот *Теофан*, светот бил создаден во 5492 година, што било практично исто отстапување како и во претходното пресметување, но во овој случај во спротивна насока. Наближувањето на крајот на циклусот, што најверојатно се паѓал околу 500-та година, не предизвикало неспокојство, слично на она според кое во значителна мера се припишувало на Запад. Кога го преминала тој дел, Византија повторно почнала да го очекува крајот, по што Цариград, паднал во 1453 година под турска власт: патријархот *Генадиј Схолариј* верувал дека крајот на светот ќе дојде со крајот на седмиот циклус во 1492 година, чие верување се проширило во текот на последниот век од постоењето на Византија и чиј пад го очекувале и самите нејзини поданици. Есхатолошкиот страв не исчезнал ниту помеѓу крајот на шестиот и крајот на седмиот милениум, до израз доаѓајќи во средината на седмиот милениум, што се совпаѓа со милениумот кога е роден и самиот Христос. На врвот на самата моќ, царот *Василиј II* (976-1025) ги откажал своите решавачки борби против Самуил, за да преземе поход за освојување на Ерусалим, за вселенското царство да загосподари со местото каде што, според претпоставките, требало да се одигра парусијата (подготовката) кога за тоа дојде време. Неговиот претходник *Јован Цимиски* стасал на оддалеченост од 150 километри од светиот град. Но, неспокојството од стравот поради крајот на светот не било толку големо за да Василиј се откаже од својот пат и да се бори против моќниот фатимидски калифат во Каиро. И покрај тоа, во Византија непрестајно се препишувани дела од апокалиптичката книжевност, што главно потекнувала од Истокот, од областите во кои се зборувало на сириски јазик, или од еврејските заедници што биле надвор од Царството, и што во голем број биле пренесени на Запад.

Административното наследство во таквото сметање на времето за настанокот на светот пренесено е во индиктот, кој најпрвин бил од даночна природа. Индикт бил основан за време на Диоклецијановата реформа во 297 година, која предвидувала запишување во книгите за посед на земјана

сите видови посеци и средствата за обработка на земјата. Тоа бил период од петнаесет години меѓу ажурирањето на двата катастра: годината на првиот индикт најверојатно траела од 1 септември 297 година до 31 август 298 година, петтата од 1 септември 311 год до 31 август 312 година. Бројот на индиктот во 297 година многу бргу бил заборавен, па годините биле датирани врз основа на местата што ги зафаќале во циклусот на индиктот.

Додека менувањето на годишните времиња и свеста што за тоа ја имале Византијците немале во себе ништо посебно, значајни моменти во текот на годината го привлекуваат нашето внимание и ќе сведочат за врските помеѓу римските и паганските основи и цивилизацијата што се сметала како христијанска, меѓу световните празници и календарот на црковните празници. Поедини пагански празници не исчезнале така бргу. Додека Луперкалиите, свеченостите во чест на основањето на Рим и плодноста, престанале да се одржуваат во текот на VI век, некои свечености се задржале сè до X век. На пример, празникот на заветот (Воти, 3 јануари), кога жртви се пинесувале и додека се одржувал Трулскиот собор (692 година), што затоа и имал намера да ги забрани тие празнувања, и во X век бил повод за одржување трки на Хиподромот, пиредени од страна на царот. Исто така, традицијата на прославување на Дионисовите свечености, Брумалии (24 ноември до 21 декември, што го означувале крајот на периодот на вриењето на виното и што на крајот биле споени со Божиќ) се одржувале и по VI век. Трулскиот собор одлучил сите кои ќе учествуваат во нив, да бидат 6 години исклучени од црквата. Меѓутоа, тие чествувања и во X век биле одржувани на царскиот двор, а притоа и достоинствениците доаѓале да му се поклонат на царот, посакувајќи му долго владеење, па цар ги дарувал со злато. Во XII век и понатаму биле одржувани. Освен овие, постоеле и световни празници, од кои најзначаен во престолнината бил празнуван 11 мај, денот кога *Константин* го основал Цариград, кога во Хиподромот се одржани величествени трки, а на присутниот народ им се давало бесплатен леб и риба, што од дамна не бил обичај во самиот Цариград. Во градовите во провинциите световниот празник се совпаѓал со верскиот, со празникот на светецот заштитник на градот, чии што мошти во некои случаи ги чувал градот.

Животот на село бил подреден според годишните времиња и земјоделските работи. Два празника (солистици) се паѓале на зимската краткодневица и летната долгодневица, доста значајни за земјоделските работи што биле врзани за траењето на денот: Божиќ (25 декември, стар календар) кога приближно се паѓала краткодневицата, а на денот на раѓањето на *св. Јован* - Иванден (24 јуни, стар календар) се паѓа летната долгодневица. Веројатно христијанството ги прифаќало паганските обичаи, што се правеле за време на христијанските празници за да ги избегна судирите со вековната традиција.

Во христијанското царство календарот на многубројните црковни празници бил единствен официјален календар или бил пред световниот. Освен најважниот празник Велигден, циклусот од дванаесет други празници опфаќал три подвижни празници поврзани со Велигден - Цветници, Вознесение (Спасовден) и Духови, и девет недвижечки, посветени на Христос - Божиќ, Богојавление, Благовештение - Благовец, Сретение, Преображение, или пак

на Богородица - Раѓање, Воведение, Успение на Пресвета Богородица, на кои се придава и Крстовден. На тие празници се придаваат и Обрежување на Исус Христос, два празника посветени на Јован Крстител, неговото раѓање Иванден (24 јуни по стар календар, 7 јули по нов) и Отсекување на главата на Свети Јован Крстител (29 август по стар, 11 септември по нов календар), како и празникот на светите апостоли Петар и Павле- Петровден (29 јуни по стар 12 јули по нов календар). Но, покрај овие празници, во градовите и селата се славеа и локални светци. Секој град и поголем број од селата имале свој светец заштитник, каде што наводно или навистина живеел, а чиј што празник бил идентитет на целата заедница. Најдобар пример бил градот Солун, што како свој заштитник го смета Св. Димитриј, празник прославуван уште од V век, на секој 26 октомври; на тој ден се одржувал еден од најважните панаѓури во Византија.

ДЕН, ЧАС И МЕРЕЊЕ НА ВРЕМЕТО

Поимот ден, во превод буквално означувал „ноќ-ден“ и ја означувал целината, составена од ноќта и денот (деноноќие), што ја имала предноста секогаш да биде со иста должина, додека должините на денот и ноќта зависеле од годишното време. Денот и ноќта имале по 12 часа, а траењето на часовите се менувало во текот на годината. Првиот час започнувал со излегувањето (изгревот) на Сонцето, третиот се совпаѓал со половината на утрото, крајот на шестиот ја означувал половината на денот, а крајот на деветиот половината на попладнето. Последниот час од денот се совпаѓал со заоѓањето на Сонцето. По заоѓањето на Сонцето, доаѓал таканаречениот аподипнон што во буквален превод значи „повечерје,, (после вечера). Ноќните часови, што понекогаш биле поделени во четири вигилии, како во римско време, се сметале на ист начин, а постоеа јасна свест за „половина ноќ,, (сред ноќ) - месониктон. Нормално, ритамот на животот во манастирите во текот на денот и текот на ноќта бил целосно подреден на сменувањето на молитвите и службата, што во животот на обичните луѓе не било случај.

Бидејќи траењето на часот варираше во текот на годината, не било можно користењето на помали временски единици. Ако би сакале попрецизно да кажат кога се случило нешто, обично велеле дека тој настан се случил во почетокот, на средината или на крајот на одреден час во текот на денот или ноќта. Понатаму можеле и морале да одат само научниците, а најмногу заљубениците во астрономијата, кои што во тоа време биле многу ценети, бидејќи не се раздвојувале од астрологијата. Набљудувајќи ги ѕвездите, научниците сфатиле дека е неопходно денот да го поделат на 24 часа. Така, во XI век *Михаил Псел* предложил употреба на помали временски единици, базирани на мешан децимален и дуодецимален систем¹⁰⁵. Часот, според него, се состоел од пет лепти (овој збор денес на грчки јазик значи минута), а поимот

105 Дуодецималниот систем го има за основа бројот 12, од него до денес во употреба останал изразот „дузина,, (12 парчиња), и вавилонското сметање на времето: година од 12 месеци и ден од 2X12 часа.

лепта потекнува од придавката што значи ситен, односно од 20 стигми (точки). Секоја се состоела од 12 ропи (мигови-моменти), па часот се состоел од 240 мигови.

Со самото тоа одредувањето на часот, како и мерењето на времето, претставувале многу тешка задача. Византинците немале часовник. Часовник на грчки се вика хорологион, што буквално значи „кажи колку е часот“, а овој поим првин означувал сончев часовник, што можел да работи само преку ден. *Јустинијан* наредил еден огромен сончев часовник да се постави на зградата Милион, што го означувала почетокот на цариградската улица Меза. Но, Византинците ги користеле и клепсидрите, вид часовници од кои што водата непрекинато истекувала преку ситни отвори. Клепсидрите можеле да се користат и ноќе и „работеле“ непрекинато во текот на целата година. Покажувале исто време на кој било степен географска широчина од која што зависи должината на денот, и географската должина според која настанува временската разлика. Најголем проблем претставувало нивното баждарење, што можеле да го направат единствено според сончевите часовници во текот на рамнодневицата.

Византинците биле мајстори за изработка на механизирани клепсидри, што биле претворани во вистински уметнички дела. Палестинскиот ретор и егзегет *Прокопиј* од Газа, во почетокот на XI век, до детали го опишал водниот часовник во својот град. Навистина, часовникот немал многу христијански обележја, бидејќи бил украсен со претставите на дванаесетте Херкулови задачи, што се сменувае со помош на подвижен механизам во текот на денот што траел 12 часа. За жал, не опишал како функционираше механизмот што го придвижувал. Најпознатиот јавен часовник, хорологион, се наоѓал во Цариград, веднаш покрај југозападниот агол на црквата *Света Софија*. Се состоел од 24 прозорци, што еден по друг се отворале и затворале во текот на 24 часа.

Клепсидрите во IX век биле користени и за одбранбени цели. Учениот *Лав Математичар* му советува на царот *Теофило* една клепсидра да постави во Цариград, а друга со неа синхронизирана на повеќе од 800 км од престолнината во тврдината кај Киликијската Врата, во клисурата на планината Тавор, природен бедем на влезот во Мала Азија од правецот на рамнината Киликија, што тогаш се наоѓала во рацете на Арабјаните. Помеѓу тие две точки се наоѓала цела низа утврдувања, па војниците, штом би го виделе огинот на претходната, веднаш палеле огин на сопствената тврдина, за помалку од еден час огинот бил запален на сите тврдини од Тавор до Цариград. Војниците во тврдината кај Киликијската Врата би го палеле огинот во почетокот на часот, така што узбуната во престолнината била означена во истиот час. Утврдувањата така секој час можеле да пренесуваат нова порака. Царот на тој начин во истиот ден дознавал колку Арабјани упаднале на територијата на Царството и што направиле, додека преку мрежата на царската пошта, што покрај сè била извонредно уредена, истата информација до царот би патувала четири-пет дена преку таа планинска област.

Ако ги оставиме настрана благородниците, кои што водеа посебен начин на живот, како и монасите и сите кои што се придржувале на својот начин на живот уреден со посебни правилници што се разликувале од манастир

до манастир, ритамот на животот на Византинците во текот на денот, освен за време на празници, бил подреден на еден природен елемент – дневната светлина, и двете главни преокупации: работата и оброците. Во текот на денот претежно имале два obroka: аристон – лесен појадок што го јаделе во текот на претпладнето; и главниот оброк (дипнон, вечера) што го јаделе пред вечерта, после работниот ден. Некои автори зборуваат и за ужина во зората – просфагон, „онаа што човекот го јаде“ пред вообичаените работи. Останатиот дел од денот бил посветен на работата – земјоделските работи на село, работа во работилниците или фабриките во градот. Должината на работниот ден зависела од годишното време, што, всушност, и одговарало на работите што ги диктирало обработувањето на земјата во текот на годината. Осветлувањето со ламби или со свеќи било прескапо и недоволно силно за да можат повеќето занаетчии во градот под него нормално да работат. Од друга страна, покрај светлината навечер можеле да седат со по некоја игра, а оние кои што страсно сакале да читаат, главно благородниците, со некоја книга.

Меѓутоа, некои детали во градот ја нарушувале таквата совршена организација на времето. Како прво, во градот имало многу повеќе луѓе отколку во селото, кои што немале постојана работа ниту покрив над главата. Покрај тоа, иако градското осветлување било крајно примитивно, кога воопшто го имало, после заоѓањето на Сонцето, многумина не се враќале дома, ако воопшто имале куќа. Меѓутоа, ноќната работа ја карактеризирал еден занает - проституцијата; тие жени биле единствените кои што можеле да се сретнат на улиците после заоѓањето на Сонцето, додека во текот на денот жените, од кои некои работеле во еснафите, биле релативно бројни на улиците. Од сите занаетчии, невообичаено работно време имале крчмарите, на кои во *Книгата на епархот* (цариградскиот префект), указ донесен во 912 година, им е посветен цел еден член:

„За време на најголемите празници, ниту во недела, на крчмарите не им е дозволено своите ергастерии да ги отвораат пред вториот час од денот и на кој било му продаваат вино или пак храна. Кога почнувал вториот час од ноќта, должни се да ја затворат работилницата (кафеаната) и да ги изгаснат светлата, за да постојаните гости, кои што го поминувале денот во нив, и кои би, во некои случаи во нив повторно навратиле во текот на ноќта за да се налеваат со вино (да се пијанчат), не би пламнале лесно, да се степаат или што било друго да направат“.

Значи, крчмите вообичаено се отворале во првиот час од денот. Меѓутоа, во неделите и за време на верските празници, на чие што одбележување верниците требало да присуствуваат, се отворале еден час подоцна, бидејќи во првиот час од денот се одржувала главната црковна служба. Указот имал за цел да ги спречи да работат во текот на целата ноќ, па ноќната работа им ја ограничил до еден час; по сè изгледа станува збор за нова мерка што епархот настојувал да ја спроведува многу строго, за да заживее, од што станува јасно дека барем во престолнината ноќните пијанки биле вообичаени.

Константин донел одлука во 321 година да не се работи во неделите. Тоа му било многу поважно од наметнувањето на христијанството како официјална вера, за што на многу млак начин се залагал, како и од неговото преминување во

христијанство, што се случило најверојатно после таа година. Од друга страна, со таквата одлука многу придонел да се воспостави култот на „непобедливото сонце“ чиј што поклоник бил и со што се поистоветува како цар, а чиј што ден во календарот, базиран на оддалеченоста на останатите планети од Земјата, паѓал во недела. Царството, барем во поглед на тоа прашање, кон крајот на IV век постепено преминало на христијанството како официјална државна религија: на Денот Господов, кога верниците се собирале во епископската базилика на најважната црковна служба, не се работело, иако не ни е познато дали до тој неделен одмор сите насекаде се придржувале. На најголемите црковни и световни празници, исто така, не се работело, па постојат проценки дека бројот на работните денови во Цариград не надминува 280 дена. Но, овде се наметнува прашањето за заработката, бидејќи работниците биле плаќани според работниот ден, без оглед на тоа колку тој траел, па дневници за празниците не примале. Во житијата на светците има многу примери кога светците ги прекоруваат сите оние кои не ги почитуваат тие свети денови.

Иако најголемиот дел од пишаните траги потекнуваат од благородниците, парадоксално е што за нивниот живот имаме сосем малку сознанија. Благородниците обично работеле како чиновници во државните служби, чии што канцеларии, кога се наоѓале во престолнината и кога се во прашање најважните служби, се наоѓале на царскиот Двор или во зградите во негова непосредна близина. Децата на благородниците, од 10 или 11 години оделе во училиште, што секогаш не се наоѓало во близина на нивниот дом во престолнината и во кое затоа ги придружувале постарите, понекогаш дури и мајките, што се потврдува само од житијата на светците и што најверојатно било исклучок. Жените од благородничко потекло имале многу помалку слобода на движење од жените од обичниот народ, а посебно од селанките кои што работеле на нивите или во градините и бавчите.

Таквиот ритам на живот не бил секаде ист и веројатно се разликувал во малите гратчиња, што го потврдува и *Житието на Теодор од Сикион*, напишано некаде после смртта на светецот (после 613 година). Сикион било село, или гратче на местото каде што се наоѓал мост преку реката Сангариос, на патот од Цариград за Ангора. Теодоровата баба, мајка и тетка ја држеле месната крчма во која, меѓу другото, тргувале и со својот шарм. Бидејќи сакала синот да ѝ успее во животот, мајката на идниот светец го доверила на локалниот учител. Детето се враќало дома за време на ручек (аристон) и ручало заедно со жените во куќата. Значи, на село постоел уште еден оброк, во средината на денот, кога се престанувало со работа. Наставата продолжувала попладне, но веројатно се завршувала пред заоѓањето на Сонцето, па *Теодор* имал време да се посвети на молитви во блиската црква, пред враќањето дома на вечера, што била полесна и се состоела од пченична погача. Во секој случај, земјоделците сигурно не можеле да издржат цел ден со два оброка, од кои еден би зеле наутро, а друг дури навечер.

Монасите, кои што живееле во киновијските заедници, биле посебен случај. Иако некои од основачите на манастирите, како *Теодор Студит* во почетокот на IX век, *Атанасиј Атоски* во X век или *Павле Евергетис* од средината на XI век, имале големо влијание, и иако до нивните правила се придржувале многу

монаси, во Византија немало однапред утврден манастирски правилник, ниту имало монашки редови или канони што пропишувале такви правилници. Секој основач на манастир сам одредувал сопствен правилник со кој што го уредувал времето на монасите. Општо земено, времето било разграничено на служби и молитви, што се сменувае на секои три часа и така го делеле денот на еднакви делови; наместо според своната, монасите животот го организирале според симандрата (клепалото), долго железно (бронзано), а најчесто дрвено по које ударале со чекан. Манастирите имале по неколку клепала со различна големина па звучеле различно, и секое имало посебно значење. Меѓутоа, фалењето на Бога и молитвите, што било работа на монасите и суштина на нивното постоење во општеството, не можеле да се прекинуваат ноќе, па повеќето монаси се буделе за да присуствуваат на полноќната служба (месониктон). Манастирот *Студион* во Цариград, што го реформирал *Теодор* имал воден часовник со своно што го будело монахот (афипнистис), задолжен удирајќи по клепалото да го прекине сонот на своите собраќа за да се упатат на ноќна служба. Теодор Студит предвидел и работни задолженија за своите монаси. Бидејќи службите се одржувале на секои три часа, меѓу нив на монасите им останувало доста време за разни дејности, главно во работилниците внатре во самиот манастир, меѓу кои била и скрипторијата каде што се препишувале ракописи.

ЖИВОТНИОТ ВЕК

Многу е тешко да се процени колку траел просечниот животен век на Византинците, бидејќи тој зависел од положбата што некој ја заземал во општеството, а од таа положба зависело колку и каква храна јадел и во колкава мера ја одржувал хигиената. Во секој случај, стапката на смртност на децата била многу висока, покрај високата смртност при породувањето, жените имале пократок просечен животен век од мажите. Погледнато во целина, просечниот век бил околу 40 години, додека во античка Грција бил подолг. Според сознанијата со кои располагаме, најдолго живееле царевите; освен неколку од нив кои што настрадале во политичките превирања, просечниот животен век на царевите од Македонската династија (867-1056) изнесувал 59 години, Комнините (1081-1185) во просек живееле 61 година, а Палеолозите (1261-1453) 60 години. Тие податоци ни посочуваат колкав бил просечниот животен век на благородниците. Меѓутоа, долг живот си обезбедувале со повлекувањето во манастирите, тоа е докажан факт дури и да не ги земеме предвид житијата на светците, што не се многу веродостојни. За пример можеме да го земеме *Леонтиј Ерусалимски*, кој што пред да стане ерусалимски патријарх, бил игумен на манастирот *Свети Јован Богослов* на островот Патмос. Со сигурност знаеме дека умрел во 1185 година, а според најпрецизните претпоставки бил роден помеѓу 1110 и 1115 година, што значи дека живеел 70 или 75 години, иако не го поминал целиот живот во манастир. Покрај прогоните што ги преживеал, *Теодор Студит* живеел 67 години, сè до 826 година. Крајно строгиот аскет *Даниел Столпник* (кој со поминал половина живот на столб) бил роден во 409 година, а починал во 493 година. *Теодора Солунска*, која што умрела во 892 година, била родена околу осумдесет години порано.

Исто така е тешко да се процени колку деца имале жените во просек. Архивскиот материјал од крајот на византиската епоха говори за византиските семејства и нивните деца и наведува дека брачните парови имале помеѓу три и пет деца. Меѓутоа, во тој материјал се забележани само преживеаните, а не и децата кои што прерано умреле. Познато е дека стапката на смртност на новороденчињата и децата била висока, посебно откако мајките би престанале да ги дојат.

Новороденчињата биле доени до втората-третата година од животот, меѓутоа, бидејќи од VII век сите деца биле крштавани, со самиот тој чин многу рано добивале свое место во општеството. За момчињата и девојчињата до нивната шеста-седма година целосно се грижеле жените. Седмата година од животот претставувала прва значајна пресвртница во животот на детето, бидејќи од тој момент родителите можеле да склучуваат свршувачки. Иако видовме дека *Теодор од Сикион* пошол на училиште во осмата година, нашите сознанија за основното образование во Цариград говорат дека децата, кои што имале среќа да се образоваат, во училиште поаѓале на седум години. Мал број привилегирани деца, кои потоа го продолжувале школувањето на 11 години, одеа во средно училиште и образованието таму траело шест-седум години. Исто така, селаните на своите синови во седмата година им ги доверувале првите работни задолженија - чување на ситниот добиток, овци, кози или свињи. Така, идниот светец *Јоаникиј од Битинија*, кога наполнил седум години, околу 760 година, родителите прв пат го пратиле да ги чува свињите на необработената земја на крајот од селото. Децата на градските мајстори почнувале да учат занает, понекогаш и во татковата работилница, но не знаеме точно во која година. Во секој случај, таквата дополнителна работна сила не била за занемарување. Значи, за повеќето родители детето само по себе не било доволен дар, па децата кои што не стасале за работа ги сметале за товар.

Со навршени 10 години децата можеле да се замонашат. Тоа прашање многу долго предизвикувало бурни расправи, бидејќи постоела опасност од педофилија, кога така млади момчиња би се нашле во машки манастири, лишени од секаков допир со жените; слично како *Теодор Студит*, основачите на манастирите често како услов поставувале момчињата да имаат шеснаест-седумнаесет години и брадата веќе да им се гледа. Така, игуменот на манастирот Патмос одбил да го прими во манастирот *Леонтиј Ерусалимски* затоа што уште бил голобрад. Според сè, возрасна граница не постоела кога станува збор за девојчиња. Бидејќи поради нападите на Арабјаните морала да побегне од татковината Егина, и како што останала без маж *Теодора Солунска*, која тогаш имала 25 години, го дала во манастир единственото преживеано од своите три деца, шестгодишната ќерка Теописа.

На колку години децата влегувале во светот на возрасните? Законот предвидувал дека зрелоста почнувала во 25. година, меѓутоа вистинската состојба е многу тешко да се одреди, бидејќи во светот на Византинците поимот адолесценција не постоел. После многу промени, законот предвидувал девојчињата да можат да се мажат со навршени 12 години, а момчињата да се женат со 14 години. Јасно е дека таквите закони биле донесени во корист на благородничките семејства, кои што настојувале што побргу да се поврзат

меѓусебно преку браковите на своите деца, и поради кои и свршувачката станала многу важна, затоа што таа етапа на општествениот живот ја поместувала напред, до седмата година од животот, но дека во тие години децата не биле способни да го водат семејството. Момчињата, па дури и девојките, всушност, се венчавале многу подоцна. За жените се сметало дека треба да се омажат најдоцна до 25-тата година. Од друга страна, момчињата обично се женеле во дваесеттата година, па и подоцна. Византинците сметале дека личноста е способна сама да одлучува за својот живот со навршени шеснаесет-седнаесет години, колку што морал да има секој младинец кој сакал да се замонаши и кога завршувале средно училиште оние, кои имале среќа нивните семејства да издвојат доволно средства за да им го платат школувањето. Воената обврска за сите кои се наоѓале на воениот список, на кој што дел од населението до X век се наоѓал според наследниот принцип, почнувала во 18. година. Во реалноста, личноста навистина станувала зрела кога би се осамостоила, па *Лав VI* донел закон со кој синот на секое семејство го ослободувал од секаков вид зависност од моментот кога самиот заработувал за живот. Пописите ни даваат податоци дека постоел извесен број случаи кога вдовиците со децата самите биле на чело на имотот, во нив многу ретко се среќаваат примери на брачни парови кои ги воделе стопанствата заедно со возрасните синови. Синовите можеле да основаат и да водат сопствени стопанства на три начини: така што земјата би ја добиле во наследство од родителите; што тие уште додека биле живи им отстапувале дел од имотот со обврска да им помагаат на нивниот дел од земјата; така што би се ожениле со девојка која во мираз донесувала земја. Што се однесува до момчињата во градовите кои што немале сопствена работилница – пред да ја наследат татковата работилница, синовите во неа работеле – тие стапувале во светот на возрасните штом би биле способни да заработат дневница.

Жените никогаш не биле самостојни во вистинска смисла на зборот. Татковото таторство го заменуваа со таторството на мажот. Навистина, жените по потекло од богатите семејства пред мажачката добивале мираз, но со него најчесто управувал мажот. Меѓутоа, на мажот за продажба или изнајмување на поголем дел од имотот, сепак, му била потребна согласност од жената. Вистинска независност жената добивала само во два случја: првиот, кога би станала вдовица и глава на семејството, на чело на благородничката куќа, семејниот имот или работилницата; вториот, кога би наследила имот, што, исто така, се однесувал на жените од благороднички род; во случај кога наследениот имот не бил мираз, наследничката, благодарение на него добивала голема независност. За тоа сведочи приказната за *Даниелида*, богатата жена од Пелопонез, која што живеела на преминот од IX во X век. Најнапред го свртуваме вниманието на нејзиното име кое значи „Даниелова“; таа немала име, туку била жена на Даниел. Во почетокот на приказната не била вдовица, но лично располагала со огромно богатство. Во услови што не се од големо значење, успеала да го наговори идниот цар *Василиј I* да го посвои како брат нејзиниот син, за што богато го дарувала. Кога станал цар, *Василиј* на својот посвоен брат му доделил многу високо достоинство. Даниелида тогаш тргнала на пат за Цариград, како „царева мајка“, за богато да го дарува; нормално,

подароците биле во вид на имот што го поседувала. На крајот, го надживеала и Василиј и сопствениот син, па повторно тргнала за Цариград, овој пат кај *Лав VI*, кој што го прогласила за свој наследник, затоа што жената имала право своето богатство да го остава во наследство. Кога умрела, чиновникот што бил задолжен во царевото име да го преземе наследството, морал да се соочи со претставниците на Даниелидината фамилија, кои што не се мешале во нејзините претходни одлуки за дарувањето на царот. Чиновникот утврдил дека Даниелида не заветила ништо што припаѓало на Даниелидиното семејство, туку исклучиво своите лични богатства, па излегол во пресрет на нивните барања. Со еден збор, Даниелида се обидела да му купи на синот висока државна положба, благодарение на личното богатство, со кое што немал право да располага ниту нејзиниот маж, ниту неговата фамилија. Од друга страна кога станала вдовица, располагала и со делот на богатствата од мажот, па неговата фамилија барала тие имоти да останат во рамките на семејниот имот.

Кога била од благородничко потекло и кога поседувала имот, жената можела да постане сопствена господарка и така што би основала манастир. Според византиското право, манастир што би го основало приватно лице бил установа со приватно право што му припаѓала на својот основач, со сите имоти што зависеле од него. Жената која би основала манастир, во него дури не морала да се замонаши, иако тоа било многу чест случај, и така да стане манастирска игуменија. Како основач, таа била заштитничка и глава на манастирот, благодарение на што стекнувала целосна независност. Во тие случаи (кога би станала вдовица, кога имала личен имот, кога би основала манастир) жената станувала самостојна во вистинска смисла на зборот, без разлика на тоа колку години имала. Во секој поглед, секоја жена која што би се замонашила се ослободувала од таторството на фамилијата.

Да се вратиме на мажите, кои што стапиле во зрела доба, и да кажеме уште дека морале да чекаат шесетина години за да добијат привилегии што им биле доделувани на старците или барем на оној дел од нив кои што не биле сиромаси, па со самото тоа не биле сместени во старечки домови. Староста била синоним за мудрост, па самото нејзино споменување меѓу луѓето веднаш предизвикувала почитување, иако некои житија на светци не успеале да скријат од нас дека на нивниот јунак донекаде му се поматил разумот (*Теодора Солунска*, *Кирил Филејски*, кој починал во 1110 година во предградието на Цариград). Всушност, длабоката старост често била синоним и за светост. Од друга страна, кога би го опишувале детството на својот јунак, писателите на житијата би го претставиле мудар како старец. Во текот на истрагите за сопственоста, чиновниците кои би ги спроведувале често би се повикувале на сведочењето на старците.

КРШТАВАЊЕ, ВЕНЧАВАЊЕ И ПОГРЕБУВАЊЕ

Иако имало случаи некои жени да се пораѓале во болница, повеќето од нив се пораѓале дома, со помош на бабица. Се пораѓале на пробиеен стол или во наведната положба. По породувањето, осум дена биле во нечиста состојба, кога требало да се заштитат од нападите на ѓаволот. Семејствата најчесто се

надевале на машко потомство, но и девојчињата биле прифатени без многу негативности. Кога родителите биле во подобра финансиска положба, во чест на новороденчето се приредувале гозби со дарови. Во Цариград се приготвувало општо славење кога ќе се родел престолонаследник, што самиот процес се случувал во т.н. соба на порфирот (кадифена соба) во која се пораѓале цариците и според што законските деца на царевите, момчињата и девојчињата, се нарекувале порфирагенити (родени во порфир). Од VII век децата биле крстени во текот на првите четериесет дена по раѓањето, па крштавањето повеќе не било обред со кој младите или возрасните пристапувале кон христијанската заедница, туку се претворило во продолжение на породувањето. Во VII век, а и подоцна, покрај црквите повеќе не биле градени кршталници. Подоцна, крштавањето на децата престанало да биде исклучително право на епископот и свештенството од соборната црква, па затоа го извршувале и селски свештеници.

Друг значаен момент во животот на поединецот било венчавањето. Тоа не го означувало настанувањето на ново, теориски гледано, независно семејно јадро, туку еден вид и преминувањето во зрела возраст, и потврда на сојузништво на две благороднички семејства, па дури и потврда на политички сојузништва помеѓу одредени струи внатре во Царството и на некои надворешни сили. Благородничките бракови секогаш биле од интерес, однапред договорени, па свршеникот многу често прв пат ја запознавал невестата на самата свеченост на венчавањето, што било извршувано исклучиво во црква; пред таа свеченост, двете благороднички фамилии склучувале договор. Невестата била облечена во бело со вел преку лицето, ја напуштала семејната куќа и го поминувала патот кон црквата каде што ја чекал младоженецот. Таму самите младенци се согласувале на брак, го примале црковниот благослов и ги разменувае венчалните прстени, на кои понекогаш биле врежани ликовите на младенците разделени со крст и над кои понекогаш се наоѓале Христос или Богородица. Прстенот служел како амаџија против неплодноста. Младенците тогаш поаѓале кон куќата на сопругот, осветлена, на чело на поворката се носеле свеќи и ламби, придружени од музика која свирела пригодни песни. Дури тогаш невестата смеела да го тргне велот. Со својот сопруг се упатувале кон брачната соба каде што од него добивала брачен појас. Додека го конзумирале бракот, гостите имале гозба, ги забавувале изведувачи на мимики, танчарки и други изведувачи. Црковните писатели им советувае на свештениците да не присуствуваат на таквите пијанки, на кои што очигледно присуствувале. Наутро (в зори) сите оние кои уште стоеле на нозе, очекувале да видат крвав чаршаф, што бил знак дека невестата била невина и дека бракот е конзумиран.

Додека вдовиците, со исклучок на оние кои што припаѓале на највисокото благородништво, повторно се мажеле само во исклучителни случаи, мажите на кои би им умрела жената на породување, што било честа појава, главно повторно се женеле. Прашањето дали маж може да се ожени и по трет пат, што световните закони првин го дозволувале, а потоа го забраниле, долго ги возбудувало страстите. Црквата се спротивставувала на тоа, барајќи од вдовецот најнапред пет години да живее во покајание. Откако по трет пат останал вдовец, а притоа уште немал машки потомок, *Лав VI*, штом жената со

која живеел му родила син – *Константин Порфирогенит*, предизвикал голема бура кога одлучил да се ожени со неа, иако непосредно пред тоа забранил мажите да се женат по трет пат. Иако тој четврти брак на Лав, кој што неговите противници го нарекуваат прељуба, предизвикал голема политичка криза и затегнатост помеѓу царот и црквата, никој никогаш не го оспорил тоа дека синот на Лав е законски наследник на престолот.

Крајната точка на својот животен пат на секој поединец била погребната церемонија. Погребот истовремено бил последен поздрав на покојниот и помош на неговата душа да замине на другиот свет. Телото на покојниот најпрвин го миеле со мешани вода и вино, потоа го премачувале со миризливо масло, му ги затворале устата и очите и го облекувале во ленена облека. Телото на покојникот тогаш, со рацете прекрстени околу иконата на градите, го изнесувале во предворјето на куќата каде што доаѓале луѓе и го оплакувале. Најбогатите изнајмувале и по неколку наречници за во погребната поворка до црквата да го придружуваат со отворен сандак, кој бил опкружен со свеќи и го каделе со темјан. Сандакот тогаш бил затворен и се спуштал во гробот. Најбогатите за последен престој ги одбирале манастирите, во кои во замена за богати дарови би се молиле монасите или монахињите за спасот на нивната душа, во случај самите да не основале манастир, чија што главна намена била да им биде гробница. На погребот на покојникот, покрај најблиските членови на фамилијата, можеле да присуствуваат и членовите на еснафот на кој припаѓал покојникот.

III. 2. ЗАБАВА И РЕКРЕАЦИЈА

Рекреација, во суштина, не ни постоела во животот на Византинците. Поточно, треба да се обрне внимание на тоа со што се занимавале покрај своите обврски: Со физичката работа се бавел обичниот народ, со чиновничките должности благородниците, со водењето на домаќинствата сите жени.

Христијанството имало посебна улога, секој христијанин дел од слободното време требало да го посвети на Бог, неморалните игри христијанството остро ги осудува, што биле значајни во античките градови. Меѓутоа, црквата не можела ниту пак имала намера да се спротисти на игрите што ги организирал царот на хиподромот затоа што и на местото каде што се одржувале церемониите имале политичка симболика, никој не можел да ги осуди. Исто така, луѓето од најголемите градови на располагање имале разни видови забави: театар не постои, но и танците заземаат значајно место во животот на граѓаните. Мажите и жените, кои не се грижеле за туѓото мислење, излегувале во локалните меани, што и покрај бројните прописи главно биле отворени колку што ќе посакаат газдите на меаните, а во нив бројот на тепачки предизвикани од алкохолот и понатаму бил голем. Во своите куќи, далеку од очите на јавноста, луѓето се рекреирале на различни начини. Со еден збор нема стандардизација, истите сцени се прикажувани на ист начин, според неприкосновени принципи, па уметникот немал простор да ја истакне својата дарба, таа хиератичност е кога се зборува за мозаиците, уште повеќе го нагласувал материјалот освен во престолните цркви во кој заблагодарувајќи се на уметниците и одбраните материјали креативноста до некаде доаѓала до израз.

Точно е дека во црквата *Св. Софија* од сите прикажувања од реалниот живот, можат да се најдат само портрети на царевите и цариците: *Ивана Мацарска*, сопруга на *Јован Втори Комнин*, прикажана е над галеријата со својата раскошна руса коса, а на неколку чекори од неа, околу Христос кој е во средината, прикажани се царицата *Зоја*, внуката *Василија Втора*, и царот кому лицето му е пресликано онака како Зоја ги менувала мажите. Меѓутоа, на територијата на која што владеел Палеолог таквата стандардизација се срушила, најмногу во фреско - сликарството. До израз доаѓаат западните влијанија, а особено влијанието на италијанската ренесанса: сцените добиваат живост, облеката пластичност, лицата доаѓаат до израз, а композицијата станува посложена. Еден најдобар пример за тоа е Параклисион – манастирот *Хора*, во кој е насликан извонредно Страшниот суд; сцената самата по себе не е нова, на пример, прв пат е насликана во 1028 г. во контекст на црквата *Богородица Котларска*, во Солун, ама во *Хора* е неспоредливо пореална и има посложена композиција. Стандардизацијата донела остварување на типови посебно кога станува збор за прикажувањето на Богородица. Така, Богородица Оранта стои со дигнати раце, таканаречен „Влахернски“ тип, кој името го добил по најпознатата од сите цариградски цркви што биле посветени на Богородица – со тоа што Богородица држи Христоса слика. Кога со прстот му го покажува патот на својот мал син, кој седи во skut, тогаш станува збор за Богородица Водителка на Патот (Одигитрија), кога детето го држи на лице тоа е Богородица Милостива (Елеуса), а кога детето ја бакнува тогаш

е Богородица Гликофилуса. Меѓутоа, светите слики не се наоѓале само на сидовите во црквата. Иконите што се појавиле најдоцна во V век, поточно се портрети на светци, насликани со водени боички на дрвена подлога, што своето место го пронаоѓале во црквата, но и во домовите на верниците. Останатите прикажувања на светците биле уште поедноставни, светците испосници им делеле на ациите по евлогија, плочки од печена или сурова земја со својот лик. Пронајден е голем број евлогии на кои е прикажан *Симеон Столник* како што стои на својот столб. Тие свети слики ги имале следниве предности: можеле да се пренесат, да се носат на патување и да се пренесат на чело на литија, според кажувањата на *Лав Трети*, тој придонесол сидовите на престолнината, што ја зазеле Арабјаните, ја пренесол иконата на Богородица Заштитничка на Цариград. Според сите зачувани документи, опсадата е прекината на 15 август (28 август, нов календар). Тој податок е полн со симболика, но никој не може да тврди дека е навистина точен. После 843 година иконите можеле да се најдат секаде: во црквите, во домовите, на улиците, најчесто на раскрсниците каде што стоеле и сликите од царот.

Да додадеме дека сите видови на подлога биле погодни за изработка на икони и дека често биле работени во камен, во слонова коска, што биле многу мали и можеле да се носат во џеб. Постоеле и уште помали што верниците ги носеле како накит околу вратот. На нив била прикажана една личност, а биле изработувани од скапоцен и полускапоцен камен. Во територијата на Палеолог се појавуваат преносливи икони во мали размери направени во мозаик; на нив со прикажани Богородица и многу често и светци – војни, како Теодора. Мајсторите изработувале сè повеќе икони во облик на диптих, триптих или полиптих што претставувале вистински светилишта во мало што можеле да се пренесуваат. Византиските уметнички предмети не биле исклучително од верски карактер. Точно е дека некои златни и сребрени предмети нашле примена во богослужбата, но повеќето од нив биле, пред сè, наменети за секојдневна потреба на племињата: венчални појаси, накит за жени, садови украсени со сцени од античката митологија, опрема за коњи. Византиските мајстори уште од IX век почнале да владејат со техниката за изработка на емајл со прегради, што се основал со вметнување тврд камен, бисери или скапоцен камен во златна подлога, или подлога од позлатено сребро. Такви декоративни предмети се одликуваат со живи контрасти. Наведените техники се користени и во изработка на реликвијар. Благородништвото, од сите материјали, најмногу ја ценело слоновата коска. Слоновата коска е користена за изработка на многу потребни предмети, за богослужба, реликвијар, ковчези во кои се чувани леб и вино за светата тајна за причестување (Пиксис), како и икони или слики од царот изработени според традиција на конзуларните диптиси од раното царство на кое е прикажан Христос како крунисува цар и царица. Благородништвото ги користело ковчезите за непознати намени, декорирани со фино резбарство и со мотиви преземени од паганските старини. Така, една страна од ковчезите била со рози од Веролија, прикажани се Федра и Хиполит, како и Пегаз и нимфата Пирена, на другата страна Ифигениновото жртвување, а на останатите и nereиди и морски чудовишта. Според тоа, благородниците биле и најчести нарачателни на ракописот со украсени минијатури. Така, во монолотот на

Василиј Втори збирките на житијата на светците, поредени според деновите во годината, биле изработени по нарачка на прочуениот цар од Македонската династија. Поточно, секое житие е прикажано во минијатури: 430 минијатури на златна подлога, што се наоѓаат и во најважните верски празници, обезбедуваат совршена рамнотежа помеѓу текстот и сликите. Меѓутоа, на минијатурите не се сликани само религиски дела. Најпознати византиски ракописи со минијатури се делата на *Јован Скилица*, хроничар од XI век. Тој ракопис денес се чува во националната библиотека во Мадрид, а во Шпанија стигнал во XVII век, преку манастирот во Месина, кога е реставриран во XVII век по сето ова веќе бил во Јужна Италија. Неговата реставрација останала недовршена. Зачуваната верзија на ракописот на Јован Скилица, што се чува во Мадрид, има 574 минијатури по две–три речиси на секоја страница. Додека на препишувањето на ракописот, барем пред неговата реставрација, работел само еден препишувач, кој во текстот оставал празни места за минијатурите, на неговото пресликување работеле барем двајца минијатуристи, а препишувачот потоа го прегледувал ракописот. Постојат докази дека препишувачите и минијатуристите работеле барем на два модела на таков ракопис истовремено, а тоа во Цариград бил луксуз. Скилица бил висок чиновник и историчар.

МУЗИКА

Црковното осудување на театарот ги погодило музиката и танцот за што таа музика била напишана: луѓето, кои свиреле на флејта и гитара, изложени се на најлоши осудувања. Меѓутоа, ни дворјаните ни благородниците не престанале да ја сакаат таа музика и продолжиле да свират на музичките инструменти. Писателот со сатиричен дијалог од XII век *Анахарсис* ја прикажува вештината на свирењето како составен дел од образованието на благородниците исмејувајќи го својот јунак кој не успеал ни да владее со неа ни со ловот а ни со пишувањето. Исто така, музиката и понатаму била една од четирите слободни вештини што секој учен човек требало да ги знае заедно со аритметика, геометрија и астрономија, а античките дела и понатаму биле потребни. Трактати за мелодискиот тек и обрасците се појавиле во X век, а расправаат и за музичката нотација. Подоцна напишаните дела донеле упатства за скалата и тоновите.

Делото на *Константин Порфирогенит* *За церемониите на византискиот двор* сведочи дека во царскиот церемонијал музиката заземала значајно место, а посебно пневматските оргули. Со своите ниски и силни тонови оргулите ги збогатувале приемот, гозбите, идењето на царот на Хиподром. Оргулите не се единствени дувачки инструменти, користени се и рогови и труби итн. Благородништвото со задоволство пеело епопеи кои некој ги рецитирал. И наспроти осудувањата на црквата, музиката и понатаму била омилена забава. Група и на забавувачи оделе по улиците на престолнината со звуците на флејта и жичните инструменти. Се пеело и се играло по цариградските меани и никој никогаш не се обидел да ги затвори, освен во одредени саати на празниците. Со еден збор, музиката била присутна во животот на Византинците.

ХИПОДРОМ

Хиподромот постоел уште од владеењето на *Септимиј Север*, но *Константин* го проширува и му подарил нова симболика, бидејќи во негова непосредна близина го подигнал и поврзал својот царски дворец. Имено, Хиподромот најпрво претставувал место на дијалог помеѓу царот и народот, кој му се радувал, Хиподромот имал неизбежна улога во прогласувањето на новиот цар, бидејќи во него се одвивала една од фазите на прогласување – националниот избор со акламација. Кога постоела потреба за тоа, царот на Хиподромот го обновувал својот легимитет. Тоа не било во потполност безопасно, што потврдува востанието „Ника“ од 532 година во кое *Јустинијан* речиси ја загубил главата: востанието започнало на Хиподромот каде што на крајот *Велизар* неколку дена подоцна го задушил во крв.

Политичката улога на Хиподромот, која постоела во заднина на забавата и претставата, исчезнува во VII век, но не во потполност. Така, во средина на иконоборската криза во VIII век *Константин V Копроним* на Хиподромот организирал прилично навредлива (иронична) претстава против монасите, а која по многу нешта била блиска на театарска претстава: на монасите и монахињите најпрво им биле одземени мантиите и биле приморани да облечат обична облека, морале да го поминат Хиподромот во парови, држејќи се за раце што го симболизирило нивното враќање во општеството. Истиот цар на истото место организирал уште една таква претстава со елементи на театар: сенаторот *Георги* го посетил *Стефан Нови*, противник на иконобарството и од него примил монашка мантија; на *Георги* на Хиподромот му била соблечена мантијата и пред светот го измиле гол, за да од него се измиле лагите, а на крајот да го облечат во војничка облека.

Кога немало такви претстави, Хиподромот најпрво било место каде што се одржувале трки на четворопрези (коли со четири коњи). Некои од нив се одржувале редовно на големите празници, а најсвечените се приредувале секоја година на 11 мај, по повод годишнината од основањето на Цариград од страна на *Константин*. Но, царот можел да ги приреди кога сака.

Димите и партиите долго биле на граница помеѓу навивачките клубови и политиката. Во принцип, требало да се грижат за материјалната страна на организацијата на трките, а со тоа и за нивното финансирање. Во почетокот биле четири, но белите се слеале со сините, а црвените со зелените – преостанале само две бои, две партии Сини и Зелени. Должностите на димите не се сведуваат само на организирање на трки. Водачите на двете демарси биле високи функционери, повикувани на царските гозби, само одреден број на членови од демите бил вооружен. Учествувале во одбраната на престолнината, но на почетокот им се случувало се фатат за оружјето и во тепачките што избувнувале во градот и биле многу интензивни и прераснувале во народно востание. Секоја од овие партии во своите редови имала поддржувачи од одредени квартави: зелените главно потекнувале од пристанишните квартави, а сините од централниот дел на престолнината, околу главната улица Месе. Многумина причината за ваквата поделба ја виделе во потеклото на населението на овие квартави: Зелените потекнувале од народот, а некои од

нив во текот на верските дискусии биле приврзаници на монофизитите, додека Сините повеќето потекнувале од редовите на благородниците и официјано се залагале за православие, меѓутоа таквата поврзаност никако не била правило и во никој случај не ја отсликува реалната состојба.

Кога градското население ќе се смирело, димите се ангажирале исклучиво со трките и церемониите. Сините имале 900 места на трибините, десно од царската ложа (катизма - „седиште“), а Зелените 1.500 места, лево од царот. Кога новоизбраниот цар ќе се појавел на Хиподромот по прв пат, се определувал за една страна, но значењето на таквиот чин многу брзо исчезнал, па царот на почетокот едноставно ја поздравувал својата омилена партија. Подоцна, строго се придржувал на непристрасност и во иста мерка го наградувал победникот без разлика на која боја ѝ припаѓал. Впрочем, имал право да го смени своето мислење и да се определи за друга партија.

Подготовката на трка траела и по два дена. Функционерот задолжен за подготовката (тесариос) и судијата (актуариос) оделе во Лавсиакос во близина на царските одаи по дозвола да почнат со подготовки. Оваа процедура била чиста формалност. Трките, всушност, ги подготвувал епархот или префектот на градот. Непосредно пред трките, епархот наложувал да се постави посебно знаме на влезот на Хиподромот, кое го известувало народот дека наскоро ќе бидат одржани трки. Пред трките, димите во градот приредувале парада на раскошно украсени коњи, проследена со овации за царот, а на Хиподромот имало луѓе кои ги исчекувале трките. На крајот од денот, епархот ги повикувал партиите како заедно би ја прегледале урната (садот) што ќе послужи за ждрепката: трката се одвивала околу ’рбетот (спина) кој ја делел патеката на два дела, но секогаш во иста насока, сите натпреварувачи се надевале на поволна ждрепка и дека ќе добијат место покрај самото јаже што ја ограничувало патеката од внатрешната страна. Подготвувањето во кое учествувале и димите (партиите), по сè судејќи, било важно колку и самата трка.

Во трките учествувале четворопрези или двопрези, а се натпреварувале од два до четири натпреварувачи. Натпреварувачите вообичаено возеле по седум кругови, така што ’рбетот да им биде од левата страна, што изнесувало околу четири километри ако натпреварувачот возел од надворешната страна на патеката, поради што ждрепката била исклучително важна: натпреварувачот кој би ја почнал трката покрај самото јаже настојувал и да остане сè до самиот крај, бидејќи тоа му ја обезбедувало самата победа. Обично се одржувале по 4 трки наутро и четири трки попладне, но некогаш се случувало да бидат и повеќе.

Ако царот бил на Хиподромот, натпреварувачите пред почетокот на трката доаѓале пред него да го поздрават. Еве како *Константин Порфирогенит*, во делото *За церемониите на византискиот двор*, опишува што се случувало.

„Кога ќе стигнат до царскиот стол, *катизме*, започнувале да го поздравуваат царот. Тогаш по наредба на *актуариосот* се огласувале царските оргули, по што возачите на двоколките се симнувале покрај одаите на демите и маршираат во *стамата* (трем што поради формата го нарекувале и *п*, а се наоѓал приземно до катизмите; *стамата* значи запирање); од таму би заминувале по што би добиле

венци. Откако би истапиле, димите би го поздравиле царот, би му ги предале крстовите и потоа ќе се повлечат.

Тогаш би почнала првата трка. Победниците повторно добивале лаврови венци, а на барање на димите им се доделувале и официјални обележја. Откако од побениците ги преземале наградите и обележјата, хозваите (царските слуги, веројатно од источно потекло) ќе поминеле на средина на Хиподромот, се качувале во одаите каде што ги депонирале наградите. Кога ќе се завршат сите четири трки, обичај било изведувачите на мимики да одржат свои претстави, што биле разновидни. Победниците ќе ги стават своите обележја ќе се симнат од двоколките, а димотите од победничката дима би се симнале од трибините, ги носеле лавриците и пред димите ги примале победниците кои седеле на своите двоколки, потоа оделе на спротивната страна (на која се наоѓала губитничката дима), се качувале на портикот. Кога ќе се качеле, некој ќе дадел знак на заповедниците на тагмите („група“, главнината од одредот на димата) кои би се симнале од трибините и заминувале на местата наменети за димите или пак на други места еврипи каде што биле насечениот зеленчук и слатките. Победниците со димотите оделе од димата до портикот и седеле пред двоколките, додека димите го повикувале царот. По поздравувањето, царот преку актуариосот и неговите помошници им праќал на победниците победнички венци. Се симнувале од трибините, ги ставале венците на глава и се качувале назад на катизмите. Веднаш потоа се барала дозвола да се излезе на плоштадот и да се почне со танците, а кога царот ќе го дозволил тоа се заминувало на Месе. Царот станувал и насобраниот народот слегувал да зграби од насечениот зеленчук и слатките. За тоа време на двоколките се довозувале садови преполни со риба што се посипувала по земја и многу брзо била разграбувана“.

По трките, на народот му се делела храна во огромни количини (риба, леб во некои прилики, свеж зеленчук што народот го сметал за вистински луксуз и слатки, суво овошје, колачиња и други слатки), што потсетува на периодот на раното Римско Царство кога постоел царски закон кој предвидувал бесплатно делење на продукти на големиот број жители. Храната се делела два пати, кон крајот на претпладнето и крајот на попладнето.

Жителите на Царград едноставно ги обожавале трките на Хиподромот. Градбата постепено била проширувана, добила и камени трибини, под кои се наоѓале помошни простории и одаите на димите. Хиподромот можел да прими и до 40.000 гледачи; кога трибините биле исполнети до последно место, на нив биле присутни главите на речиси сите семејства на Цариград. Тоа била општонародна забава во престолнината. Додека големите градови на исток, како Антиохија, исто така, имале хиподром, после паѓањето на источните провинции во VII век, хиподромот постоел само уште во престолнината.

Возачите на двоколките, хениоси, биле јунаци на случувањата и доста омилени. На најпознатите им биле подигнати статуи на Хиподромот; дури се ковале и медали со нивниот лик. Ги плаќале димите (партиите), секако според нивниот талент и успеси, а според тоа добивале и бројни награди. Меѓутоа, Хиподромот не бил место само за трките на двоколки; важни биле

и меѓуигрите, а покрај тоа и бесплатно делење на храната. Помеѓу трките патеката им припаѓала на танчарите и музичарите. На Хиподромот понекогаш бил организиран и лов, а сликите од XI век, што ја красат црквата *Света Софија* во Киев, потврдуваат дека во тој период таков вид на забави се уште биле организирани.

Во X век *Никифор Фока* се прославил со тоа што на народот му приредил величествена претстава, со многу егзотични личности: пеливани од Индија, шегации и акробати од арапските краишта, танчари од Скандинавија облечени во животински кожи, по што веднаш се знаело од која земја доаѓаат но, имало и сверови, меѓу кои и крокодили. Во тие меѓуигри биле прикажувани и илузионистички претстави (претстави со измами), во кои дресирани кучиња би ги пронаоѓале предметите што гледачите пред настанот ги скриле, со што се покажувало кој меѓу собраните е највеликодушен, а кој најголем скржавец.

ДРУГИ СПОРТСКИ АКТИВНОСТИ

Олимписките игри биле тесно поврзани со паганските верувања, и не опстанале по победата на христијанството. Општо земено, за спортските активности е зачуван мал број на главни инцидентни информации. Но, спортови имало иако со сомневање се гледало и понатаму на нив. Така, кон крајот на X век *Никон Метаноит*, чиј збор за жителите на Спарта бил свет бидејќи нивниот град го спасил од болести за кои погрешно мислеле дека се чума, се судрил со извесен благородник, кој на коњ практикувал игра со топка слична на поло; теренот на кој играл се наоѓал под црквата што тој светител со крајно блага природа ја подигнал. Бидејќи играта го попречувала богослужењето, Никон му наложил да прекине засекогаш да ја практикува, што истиот и го направил, иако ја имал поддршката на стратегот од Пелопонез и градскиот епископ. Потоа, благородниците редовно го практикувале тој спорт и тоа на што кој, по сè судејќи, бил исклучиво за тоа наменет.

Единствен спорт за кој постојат пишани траги, а најмногу е поврзан со царот и Дворот, бил ловот. Луѓето на село не ловеле заради забава, туку за да ги заштитат своите стада и посевите од дивите животни или да обезбедат месо за да се прехранат. Од друга страна бројни сцени на лов извезени на свилени ткаенини, направени од сребро или на ковчези од слонова коска сведочат колку тој вид рекреација бил омилен меѓу благородниците. Елегантниот научник *Михаило Псел* од XI век го мразел тој вид рекреација, но книжевните дела од периодот на Комнини, напишани во наредниот век, покажуваат дека Псел бил осамен во своите осуди, како и тоа дека ловот бил многу, омилена забава, можеби и заради влијанието на благородниците од Запад, кои се повеќе биле угостувани на Дворот во Цариград. Ловот на некој начин претставувал замена за војничка обука. Во секој период царевите обожавале лов, понекогаш биле и потполно заслепени: тројца цареви загинале во несреќни случаи при лов – *Теодосиј II* во 450 година, *Василиј I* во 886 година и *Јован II Комнин* во 1143 година. Крупниот дивеч (мечки, диви свињи и елени) го ловеле со копја, понекогаш на коњ, со помош на кучиња или дури со леопарди дресирани за лов. Во ловот на прелетен (пердувест) дивеч сè почесто се користеле соколи,

чий младенчиња често се увозувале од Грузија.

Од XI век ловот со соколи станува сè почеста тема во книжевните дела; *Константин Манасис* во наредниот век ја опишува страста на *Манојло I Комнин* за тој спорт. Од тогаш сè повеќе автори почнуваат да пишуваат трактати за чувањето на соколи и лекувањето на нивните болести.

БАЊИ

Византијците од Римјаните го наследиле обичајот за одењето на бања, на што доста внимавале: бањите не биле само места каде што луѓето одржувале хигиена, туку и места за средби, разговори и рекреација, Во рановизантискиот период во секој град постоеле бројни бањи, од кои многу подигнал или ги обновил *Јустинијан*; така, во V век во Цариград имало 153 бањи. Меѓутоа, црквата многу брзо почнала да се противи на постоењето на бањите, бидејќи ги сметала за неморални затоа што во нив заедно се бањаат мажи и жени. Веќе околу 400 година истакнатиот богослов и цариградски патријарх, *Јован Хризостом*, остро ги осудувал благородниците, бидејќи наместо на своите имоти да градат места за богослужба, се натпреварувале кој ќе ја привлече и онака малубројната работна сила како би изградиле бањи. Тоа значи дека бањи постоеле во поедини гратчиња, па дури и во селата.

Меѓутоа, црквата, сепак, го наметнала своето гледиште (да се избегнува какво било мешање на спротивните полови), во што во голема мерка помогнало и слабеењето на античките градови: во многу мали и средни градови градското благородништво веќе немало средства да ги одржува скапите градби, уште помалку да ги обновува кога би биле оштетени. Во престолнината единствено место каде што опстанале, бањите до некаде ја промениле и својата намена, и веќе не биле место каде што се среќавале луѓето за да се опуштат. Веќе не биле а место за рекреација, туку имале исклучиви хигиенска намена, најверојатно затоа што најбогатите во своите палати изградиле сопствени бањи. Во средниот византиски период, во Цариград имало едвај триесет јавни бањи што ги воделе добротворни лаици: нивна цел била на луѓето од народот, а на најсиромашните и бесплатно, да им обезбедат место каде што ќе можат да ја одржуваат хигиената. Бањи постоеле и во поедини манастири; на прв поглед може да изненади што бањите како во манастирот *Студион*, судејќи по сè биле надвор од самиот манастир и монасите можеле да ги користат само кога биле болни; меѓутоа, биле подигнати и во добротворни цели, значи во нив главно најсиромашните ја одржувале хигиената.

ДРУГИ ВИДОВИ ЗАБАВИ НАДВОР ОД ДОМОТ

Византијците не биле некои големи патници и ако ги исклучиме приказните од ацилаците, оставиле мал број патописи и дела од географијата. Впрочем, верниците на ацилак заминувале повеќе затоа што сакале да ги видат светите историски места, отколку ли да се поклонат на Бога; ацилакот најпрво е замислен како начин човек да се оддалечи од домот и на одредено време да се одрече од сите удобности. Тоа го правеле и пред светите места да бидат

освоени од Арабјаните, истовремено тоа било испоснички чин и доказ за вера. Но, освен ацилакот, и катастрофите принудувале цели семејства да појдат со војсководците, главно со царот на бојно поле. Византијците би тргнале на пат и би се засолниле на некое пријатно место кога во градовите би било претопло или би заминале во внатрешноста на своите имоти од истите причини. Пределите на јужниот брег на Мраморното Море, во Битинија, биле омилени летувалишта на цариградските благородници; нивна најголема предност била што биле блиску до престолнината, во нив се одвивал вистинскиот живот и што таму можеле да се рекреираат.

Иако осудата на црквата во корен ги засекала театарските претстави во антички дух, театарот, сепак, во потполност не исчезнал; бидејќи повеќе никој не пишувал театарски дела, тоа станало уметност наменета главно на народните слоеви. Така, *Теодор Студит*, благородник во душа кој држи до своето потекло, ја фали својата мајка што избегнува танци и претстави, што посредно значи дека благородниците сепак не ги презирале. *Константин* во својата престолнина, која не е подигната како христијански град, покрај театарот што потекнува од периодот на *Септимиј Север*, а кој и самиот Псел го споменува во XI век, изградил уште неколку други: еден бил покрај црквата *Света Ирина* во близина на *Света Софија*; друг надвор од градските ѕидини во Влахерни; *Јустинијан* го обновил театарот *Сике*, северно од Златниот Рог. Тој предвидел дека и конзулот кој стапува на должност треба да организира литија (поворкапроцесија) што би одела до тој театар; меѓутоа, веќе во законите што ги донел, за зданијата во кои се одржувани такви претстави, употребуван е називот *populari*, што ќе рече било наменето за плебејците.

Тоа не било театар во класична смисла на зборот, туку тоа биле „мимички претстави“, шегобијни, сатирични сценски игри во кои се комбинираат лакрдија и груб реализам. Актерите повеќе не носеле маски: гримасите на актерското лице на кои им вдахнувал живот постанале најважен вид на изразување (експресија), па таквиот лик често се нарекувал Гримасало.

Впрочем, големиот дел ликови во таквите претстави биле олицетворение на различните човечки карактери и типови, како Адралион – површен старец, Схоластик – ситничар итн. Некои претстави биле нескриени пародии на религиска тема: Миса на човекот без брада претставува карикатура на литургијата. Уште една новина: на сцената почнуваат да се појавуваат жени и деца, под дебелиите слоеви шминка како и машки актери. Темите се земале од секојдневниот живот, и главни одбележја на мимиката биле движењата со кои се изразувале различни мисли и чувства: удари и шлаканици ги следеле јасно изговорени или двосмислени зборови што подразбираат непристојност. Актерите користеле и примитивни справи за менување на декорот како на сцената би се нашле сенки; би се прикажувале парадирање на војска, пародија на литија (процесија). Дел од наведените податоци потекнуваат од Пселовото перо; благодарение нему можеме да ја разбереме епохата (XI век) во која овој вид на претстави бил во процут; но, веќе не се одржувале на отворено, туку најверојатно во тесни простории во кои биле измешани мажите и жените.

Овој вид на претстави тешко може да се разликува од мимиката во изворна смисла на зборот, по кои црковните власти фрлале со дрва и камења и што

безуспешно ги забранувале. Меѓутоа, се покажало дека и не биле толку строги како што се чинело на прв поглед, бидејќи прикажувањето на претставите го забранувале единствено свештениците и монасите. Античката мимика продолжила да живее; пред да стане царица, Јустинијановата жена *Теодора* била актерка, и нејзиниот маж дозволил актерките да се мажат. Во мимиките се појавуваат и нови типови на луѓе, олицетворенија на доселеници Ерменци и Арабјани. Царевите ги приредувале на Хиподромот како меѓуигри за да би се намалила напнатоста предизвикана од конкуренцијата и да предупредат на опасност од конфликт помеѓу партиите. Впрочем, мимиката во византискиот период ја придружуваат музика и танци, ги развеселувала и гостите на царските гозби.

Успехот на мимиката немал краток век. Овде повторно ќе го споменеме *Псел*, најпочитуваниот професор од тоа време, кој на своите ученици им велел што почесто да одат во театар отколку на настава. Во текот на спорот што го покренал за раскинување на свршувачката на неговата ќерка и нејзиниот свршеник извесен Елпидија, кому благодарение на неговата препорака му биле доделени високи почести и кој, Впрочем, бил од благородничка фамилија, го обвинил момчето дека живее со изведувачите, мимичарите и лакрдијашите. Во наредниот век *Теодор Продром*, кој живеел од пишување и кој едвај составувал крај со крај, ја осудувал таа интелектуална декаденција и луѓето кои трошеле пари на претставоклепци; истовремено, угледни правници како *Јован Зонаре* и *Теодор Валсамон* смислувале начини како да го намалат влијанието на забраните од световните и црковните власти, се однесувале на мимиката. Сосема е можно мимиката да опстојала до 1453 година, бидејќи нејзините основни карактеристики ги препознаваме во куклените претстави од османлискиот период.

Во град како што бил Цариград и самата улица била место каде што луѓето можеле да се забавуваат. На големите улици, како Месе, што поаѓала од плоштадот на црквата *Света Софија*, Хиподромот и Големата палата и водела до Златната капија и Хадријанополската капија, како и околу бројните форуми се протеѓале тремови. Жителите на престолнината, како и намерниците кои ја посетувале при посебни настани сакале да се шетаат под тремовите во кои се наоѓале занаетчиски работилници; под самите тремови трговците немале свои работилници, а својата стока ја изложувале на клупи; минувачите од сите страни добивале понуди. Дуќаните биле распоредени по групи еснафи, минувачите можеле да уживаат во мирисите што се ширеле од пекарските, воскарските и дуќаните за мириси. Штом времето било убаво, минувачите на некои големи улици можеле да шетаат по галеријата над тремовите: такви галерии постоеле на источниот крак на Месе.

Освен што можеле да прошетаат, да разговараат со пријателите или личностите, како со монах кој заскитал, не се стеснувале да пријдат и да започнат разговор; улицата сама по себе претставувала вистинско доживување во кое било време од денот. Како прво, улиците биле украсени, на најзначајните раскрсници се наоѓале свети слики на кои секој минувач требало да се поклони. Од друга страна, уште поважно, минувачите на секој чекор можеле да најдат на мимичари, музичари и жонглери, кои главно немале постојано место каде

што ги давале претставите; покрај нив, на улицата свои претстави изведувале и водачите на диви и дресирани животни. На сите овие случувања ги додаваме и литиите, но и поворките (паради) што не биле од религиски карактер: паради со кои е обележуван почетокот на јануари претставувале паганско наследство и со своите маскаради ги кршелр забраните на свештениците и на нив со задоволство учествувале... се ова потсетувало на карневал.

Освен тоа, на улиците секогаш можело да најдете на чудни појави, како што се сали (*saloi*) *Луди заради Христа*. Се преправале дека се луѓе за да лесно ги преобразуваат во христијанство. Во реалноста биле само забава за народот. Таков вид на преобразување го вовел во VI век извесен *Симеон* на улицата Емесе, во Сирија. Ако се верува на световното житие од XII век, идниот ерусалимски патријарх *Леонтиј* како млад го прифатл таквиот начин на однесување: како „доброволец изведувач на мимики“ барал од минувачите да го шлакаат; шетал по улиците; во своите раце носел зажарен јаглен на кој ставал темјан и ги окадувал минувачите. Со еден збор, случувањата на улиците во византиските градови никогаш не престанувале.

Луди заради Христа толку ги воодушевувале Византијците што во IX век се појавило *Житие на Андриј Салос*, на измислен светител, благодарение на писателот на житиите на кој не му го знаеме името, можел да го спроведе својот јунак низ кварталите на престолнината и ни ги прикаже скриените страни. Андрија во неколку наврати завршува во крчмите. Работата на крчмите е пропишана во *Книгата на епархот* (IX век), зборник на прописи за работата на најважните еснафи во престолнината, на кои власта настојувала да им го ограничи работното време, крчмите во неделите и празниците со ограничено работно време како би го спречиле општото пијанење. Сè на сè, работното време им било ограничено на помалку од сто дена годишно, а останатите денови би работеле без престанок: од првиот час во денот до доцна во ноќта. Пијаниците талкале по улиците и предизвикувале тепачки. Но, крчмите биле главно место за разонода на луѓето од народот. Тие ни малку не го штеделе Андрија Салоса, кој во крчма доаѓал да им подели на сиромашните пари, што пред тоа и самиот ги добил. Меѓутоа, во крчмите не доаѓале само сиромашните; кога Андриј го запозна својот иден заштитник, благородникот го повикал да јадат во крчма. Останатите млади луѓе, кои биле богати, се опивале добар дел од ноќта, и на крајот своите пари ги трошеле на услугите од проститутките. Секако дека во престолнината имало проститутки, а одењето кај нив претставувало логично продолжување на пијанењето. За проститутките најмногу се зборува во житијата на светците, бидејќи на тие грешници сакале да им ја спасат душата. Меѓутоа, не знаеме во кои квартави живееле и работеле: младите завршувале во домови но во житијата не се наведува каде се наоѓаат. На друго место Андриј проаѓа покрај неколку такви куќи, но повторно писателот на житието не наведува каде се наоѓаат. Една „жена со лошо однесување“ го грабнала и одвлекла во дом, каде што десетина блзудници неуспешно го наведувале на општење; на крајот, му ја растргнале облеката, ја продале и си ги поделиле парите, а потоа го пратиле повторно на улица, но не гол, бидејќи на тоа се спротивставила нивната газдарица, туку го облекле во чаршаф со отвор за главата.

Јавни куќи, се чини, не постоеле само во престолнината. Во галатијското село Сикион, на еден од важните патишта за Царството, во VII век се наоѓала крчма, што ја држеле баба, мајка и тетка на идниот светец Теодор од Сикион, а се бавеле со најстариот занает на светот: таткото на светецот бил еден од муштериите кои минувале.

ЗАБАВА ДОМА

Колку што се знае, овој вид на забава го практикувале главно благородниците. Тие сакале да го вежбаат својот дух и да се натпреваруваат во духовните дела. Имено, покрај тоа што предавале во училишта, најгледните професори во своите домови одржувале и кружоци за образовани луѓе: кружоци, на пример, одржувале *Фотиј*, идниот цариградски патријарх, во IX век и два века подоцна *Јован Мавропод*, кој бил зачетник на идејата за основање на Висока правна школа. Мавропод, кој е протеран во зафрлената Мала Азија каде што бил епископ на Евхаита, се жалел дека не може да најде соговорник рамен на себе. Во тие книжевни кругови учесниците се натпреварувале во ученоста и речовитоста; врв претставува победа во пишување на епиграми, кратки сатирични песни, преполни со алузии на секојдневието кое понекогаш е тешко да се протолкува. Во таквите благороднички кругови во XII век процут доживеале и епската поезија и романот, често во стихови (книжевни родови, поглавје 7). Било да живееле во големи градови или мали места, благородниците во бројни прилики приготвувале гозби: така веќе во IX век според пишувањето на внукот Никита, *Филарет Милостив* од село Амнија во Пафлагонија, уште позафрлено место од Евхаита, имал раскошна маса од слонова коска со илустрации од скапоцени камења и 36 гости. Римскиот обичај – закажување на диван се одржувал барем на царскиот двор каде што зборот диван означувал и трпеза и сè што се наоѓало околу неа. Гозбите биле прилика за покажување на богатството и изобилието, кое што го имаат домаќините на своите имоти. На трпезата едно по друго се менувале јадењата без број. Најодбраните јадења што се служеле биле од уловениот дивеч, но и риби, особено езерските риби од најпознатото Никејско Езеро. За десерт се служеле колачи, најодбрани слатки во светот во кој шеќерот е ретка состојка, а се добива исклучиво од мед, вкусно овошје особено најдобро грозје. На крајот, сè се залевало со јаки и слатки вина, што тука имале предност за да до новата берба не би се расипале и претвориле во оцет: меѓу нив биле никејско вино, вино од остров во Егејското Море и вино од Монемвасие на југоистокот на Пелопонез, што Латините го нарекувале малвазија. На овие гозби жените не можеле секогаш да присуствуваат, зашто не се сведувале само на уживање во храна, туку често главно ги дополнувале со меѓуигри во вид на лакрдии, мимики, музички и танчарски точки; за време на гозбите куките на благородниците биле единствено место каде што се рецитирале епски песни и романи.

Во потесните кругови, благородниците се забавувале со друштвени игри: пилци (џамлии), фрлање коцки, дама, триктрак (титара). Не се знае точно кога, но сигурно пред крајот на XI век, се појавил и шахот: оваа игра била омилена,

а според *Ана Комнина*, чиј татко *Алексеј I* обожавал шах, зашто го опуштал и забавувал во кругот на фамилијата; го измислиле „Асирците“ (значи: потекнува од Месопотамија, која во тоа време била под власт на Арабјаните). Во еден неодамна пронајден потонат брод, археолозите пронашле шаховски фигури од резбано дрво и тоа крал, министер кој ја заменува кралицата, двоколка која потсетува на топ, војници пешаци кои служеле како пиони. Во еден текст од XIV век се наведува дека епископи, високи чиновници и великодостојници, но и трговци (границата помеѓу двете наведени општествени категории почнала да исчезнува), играат шах со златни или себрани фигури по табла од рог; изработувани се и едноставни фигури од резбано дрво или коски. Победата во оваа игра ја толкувале како навестување за успех на бојното поле или во работата.

Некои од наведените игри не се практикувале само помеѓу благородниците: станува збор за тритрак (титара), фрлање коцки и пилци (џамлии). Ги играле и луѓето од народот, и тоа во крчмите, а понекогаш и за пари. Но, ги играле на улица. Децата, по сè судејќи, најмногу сакале да играат џамлии во мали групи, седејќи на земја. Играле со коцки и правеле топки со се што ќе им дошло при рака. Момчињата ги играле сите можни игри – од гнила кобила (крива магарица) до борење, со кое ја канализирале природната склоност кон конфликти, што навестувало со што ќе се бават кога ќе пораснат. Децата имале голема фантазија и самите изработувале различни играчки од наквасена глина, коски и стапови обвиткани со крпчиња.

За разлика од момчињата кои доброволно излегувале на улица да си играат било во град или село – општо место во житијата на светците е сцената кога јунакот не сака повеќе да игра со што докажува дека поседува старечка мудрост: меѓутоа, врз основа на ова можеме да заклучиме дека децата се однесувале обично, девојчињата го поминувале времето главно во домот. Така било за девојчињата од благородничките семејства, освен царевите ќерки кои слободно се шетале во Палатата; меѓутоа, слични правила важеле и за девојчињата меѓу народот, но, сепак, тие имале малку поголема слобода. Девојчињата биле досетливи како и нивните врсници, па постојано измислувале нови игри, а во домот на дофат на рацете имале сè што им било потребно за самите да прават крпени кукли.

III. 3. ВЕРА

Византиското Царство во суштина било римско и христијанско. Христијанството претставувало суштински дел од неговиот идентитет и на идентитетот на неговите граѓани. Византискиот цар на својата титула го додал и називот „верен на Бога“, како претставник на Бога на Земјата, кој бил прв меѓу христијаните и поглавар на црквата.

Во 330 година, кога го основал градот *Цариград, Константин*, сè уште не бил христијанин. Во својата новооснована престолнина, на почетокот градел храмови на римските богови, многу пред првите цркви, па христијанството станало официјална и една дозволена вера на крајот од IV век. Паганизмот постепено исчезнувал. Јустинијан дури во 529 година се осмелил да ја затвори атинската Академија. Освен тоа, откако престанале прогонувањето на христијаните и откако е дозволено проповедање на нивната вера, христијаните многу бргу престанале да ја отфрлаат римската цивилизација. Нивните свештеници, епископи, биле аристократи, кои своето образование го стекнале во античките школи и кои биле воодушевени од неоплатонистичката филозофија и античката реторика; тие доста брзо станале најжестоки борци за римското наследство.

Христијанството бргу се проширило меѓу речиси целото население на Источно Римското Царство, па дури и преку границите на Царството, во блиските, па и во подалечните области на Персиското Царство. Христијанството тогаш веќе не било само градска вера, што било случај во почетокот; верувањата веќе со векови биле вкоренети во народите кои живееле во Царството, христијанството успеало да ги преземе и приспособи во своја корист.

Затоа што се сметала за една, вселенска вера, бидејќи тежнеела да ја опфати целата екумена (што буквално значи населен свет), новата вера се нашла во свет со многубројното наследство. Ако додадеме дека оваа вера, која што ги наследила учењата на јудаизмот чии ставови потекнувале од семитските цивилизации, разликувајќи се од грчко-римските мислења, проповедала дека постои само еден Бог, но во три облици, во Отецот, Синот и Светиот Дух, со што станува јасно дека дефинирањето на христијанското учење била долга и тешка работа, обележана со многу кризи. Причината била во тоа што во периодот пред Константин христијаните ја шириле верата во тајност, поради што не можеле да се соберат и да дојдат до заеднички став.

Запознавањето на Византијците со верата е многу важно, бидејќи од претходните единаесет векови до ден денес останале, пред сè, црквите и бидејќи источниот дел на денешното христијанство, православие, е нивниот непосреден наследник, кој верно ја продолжува традицијата на византиската вера.

ПРАВОСЛАВИЕ НАСТАНУВАЊЕ НА ХРИСТИЈАНСКОТО УЧЕЊЕ

Кога излегло од тајност, хистијанството длабоко било поделено на различни мислења. Кога го дозволил ширењето на христијанството, *Константин* се водел од политчки причини, а не од сопствените убедувања, настојувајќи да го придобие најголемиот дел од нселението во Царството. Не можел да дозволи раздор меѓу христијаните. Затоа во Никеја свикал собор, со епископи, кој што го воделе негови претставници. Никој не му ја оспорувал таа улога, туку напротив дозволил ширење на христијанството, а епископите се подигнати во духот на идеологијата која царот го претставува како бог, па Константин бил легитимниот претставник на Бог на Земјата. Од овде ќе потекне и православната традиција која никогаш нема да биде прекината: соборите ги свикувал и водел царот, претставникот на Бога на Земјата.

Главното спорно прашање било односот меѓу Светата Троица, односно еден Бог во три лица: Отецот, Синот и Светиот Дух. *Ариј*, свештеникот од Александрија, чиј епископ од тој град остро го критикувал, се залагал за буквално толкување на еднобоштвото, тврдејќи дека Синот го створил Отецот. Соборот го осудил неговото учење, аријанството, објавено е дека Отецот, Синот и Светиот Дух имаат иста суштина: тој став, Соборот го изнел во никејскиот Символ на верата, што го составил умерениот аријанец, Палестинец *Евсевиј* од Цезарија, кој се одрекол од учењето. Но, аријанскиот спор сè уште не бил завршен. Константин во 328 година лично го повикал Ариј да се врати од прогонство, а и неколку понатамошни цареви биле аријанци; поголем број Германи, кои живееле надвор од Царството, во христијанството ги преобратиле аријанските епископи. Аријанското прашање е решено по цел еден век, кога *Теодосиј* во 381 година го свикал Вториот вселенски собор во Цариград.

Прашањето за Трјоството не било целосно решено и привлечно и друго значајно и тешко прашање во врска со обликот на Синот. Имено, Христос во себе имал две природи: потполно е Бог, но потполно е и човек. Истовременото постоење на двете природи во еден облик ги предизвика сите прашања со кои христијанскиот Исток ќе биде потресуван цели два века. Околу ова се спореле две мислења, од двете најголеми провинции од Источното Царство, од Антиохија во Сирија и од Александрија во Египет.

Несториј, свештеник од Антиохија, кој во 428 година станал цариградски патријарх, сметал дека жена не може да роди Бог. Со тоа, Христосовата божја природа се соединила со човечката тек на неговото раѓање. Богородица повеќе не била Теотокос (Богородица), туку Христотокос (Христородица): ова учење се нарекува несторијанство. Александрискиот патријарх *Кирил* жестоко се спротивставил на тоа учење. Освен тоа, тоа е спротивно со реалноста, со култот кој настанал кај повеќето христијани: за култот на Богородица, кој ја удоволувал потребата за присуството на женска личност, наследено од тогашните потполно маргинализирани антички култови. Соборот во Ефес, во 431 година, се завршил со Кириловата победа и со осуда на несторијанството. Меѓутоа, несторијанството во потполност не исчезнало: го прифатиле бројни

верници на Истокот, во областите каде што била надлежна Антиохиската патријаршија, особено во христијанските области под власт на персискиот цар. Во тие области до ден - денес постојат несторијански заедници.

Благодарение на таа победа, *Кирил Александриски* и неговите приврзаници го втемелиле учењето што проповедало монотеизам во најстрога смисла на зборот. Христосовата човечка природа е олицетворение на божјата природа: така преостанала само една (грч. монос) природа (грч. фисис). Така настанало учењето што во VII век е наречено монофизитизам, и се нарекува така и до ден - денес. Учењето довело до големи жестоки расправи: Кирил успеал да го наметне своето учење на Соборот во Ефес, свикан во 449 година. Меѓутоа, како што не сакале да се отцепат од Рим, кој немал слух за аргументите на монофизитизмот и кога бил најзагрозениот дел од Царството, новиот цар *Маркијан*, стапуваајќи на престол во 451 година, и неговите најблиски соработници, свикале Собор во Халкедон, на азиското крајбрежје на Босфорот, и го осудиле монофизитизмот.

Меѓутоа, расколот бил предлабок за да се заврши на еден обичен собор и принудните мерки што следувале по него, бидејќи царот бил должен да ги примени каноните што ги донел Соборот, па макар и со сила. Населението на Цариград не знаело во што да верува, што објаснува зошто е свикан Халкедонскиот собор. Монофизитизмот го прифатиле голем број од населението во источните провинции на Царството, во Сирија (почнувајќи од Антиохија) и во Египет, но не и во Палестина. Царската власт успеала да го обнови своето влијание во големите градови, не укинувајќи ја притоа и монофизитската хиерархија, но не можела ништо да направи за да го врати влијанието и во селата. Како што можел секој да го шири христијанството на свој јазик, монофизитизмот ја покренал преродбата на коптскиот (јазик Египќјаните) и сирискиот јазик (или ерменскиот, во Сирија и Палестина, на кој говорел и Исус). Населението се презирало од епископите и даночниците кои говореле грчки, но по Халкедонскиот собор царот поставува: темели на грчко-римската цивилизација, во тој крај присутна веќе осум векови, почнале да пукаат насекаде. Тоа носело и одредени опасности, бидејќи тие области биле изложени на нападите на силниот и повторно најопасен непријател, Персија, на чие место набрзо ќе дојдат Арабјаните.

Неколку цареви го прифатиле монофизитизмот, како и влијателната Јустинијанова жена *Теодора*. Другите, особено на почетокот од VII век, се обиделе да направат синтеза на двете наведени учења, но на два пати биле одбиени. Решението на прашањето било апсурдно: по десетгодишните борби, монофизитските области паднале под арабјанските муслимани, пружајќи им отпор, со оглед на тоа дека византиската војска е катастрофално поразена; договорот за предавање, на монофизитите е загарантирана слободата на ширењето на верата, која навистина била ограничена, но каква што претходно никогаш ја немале.

ПРАШАЊЕТО ЗА ИКОНИТЕ

Четвртата и петтата книга на Законот, предадена на Мојсеј, забрануваат градење на статуи на божјите суштества и воопшто нивно претставување и почитување на такви прикази. Со оглед на постоењето на тие закони, кон кои доследно се придржуваат еврејската и муслиманската вера, како и најправославните христијани, во црквите на источните христијани не можеме да видиме склуптури. Меѓутоа, мислењата биле поделени кога е во прашање претставувањето во вид на слика или мозаик.

Уште од самите почетоци на христијанството, сликите биле присутни во црквите: требало да се пресоздаде света историја на луѓето кои, во најголем дел, биле неписмени и кои не можеле да го читаат *Светото писмо*. Гледајќи наназад во списите што ги оставиле светите отци, сликите не претставувале никаков проблем, ниту пак верниците им се посебно поклонувале. Од друга страна, сликите на кои сите се поклонуваат и на кои палат кандила и свеќи биле само царските портрети, поставени насекаде во Царството: со тоа се продолжува претхристијанската традиција, чија политичка цел е очигледна. Предмет на почитување во тој период биле моштите на мачениците.

Од средината на VI век оваа појава добива сила и обем, со тоа што светците почнале да го насликуваат животот. Сликите, како и моштите, имале чудотворни моќи, што се нашле по домовите на многу поединци, како предмет на нивното лично почитување. Сликите станале исклучително важни: за некои од нив се сметало дека ги нема насликано човечка рака (неракотворни, ахиروпиитес), додека други, на пример иконите на Богородица, заштитничката на Цриград, била раширена пред бедемите на престолнината за време на аварските опсади во 626 година. Сликата сама по себе си имала моќ, ја пренесувал ликот нацртан на неа. Така ја презела улогата како посредник помеѓу Бог и човекот, наместо сликите на царот, кој по неуспехот од VII век, го загубил и влијанието.

Сликите добиле доста значајно место во животот на Византинците. На нив, наместо на царската слика, се поклонувале претставници на световната власт, ги обожавале и свештениците и обичниот народ, со еден збор, им се поклонувал секој поединец во својот дом и целата заедница јавно. Верниците преку нив ги допирале рацете до Бога, кој бил секогаш подготвен да помогне.

Бидејќи во 717 година, се приграбил до власта за да ја спречи последната арабјанска опсада на Цариград, *Лав Исавриец*, пред сè, настојувал да ги собере сите сили на општеството. Со настојувањето да ги искорени сликите од црквите и верските обреди, предизвикал загриженост кај поголемиот дел на свештенството, а особено кај одреден број на високи црковни достоинственици од Мала Азија. Благодарение на победите што Лав, како и неговиот син *Константин V*, ги постигнале над Арабјаните, Константин на Соборот во Хиереја го наметнал тоа учење, во 754 година, во азиското предградие на Цариград. Иконоборството тогаш станало официјална доктрина на Царството, а царот требало да ја спроведе, па макар и со сила.

Во суштина, целиот проблем бил сведен на прашањето дали може воопшто Христос да биде претставен. Водејќи се од учењето дека Христос е Бог во потполност и дека е човек исто така, а дека Бог не може да се претстави,

иконоборците ги фатиле иконопокловачите во замка на магичниот круг на цврсти аргументи: доколку се претставуваат двете природи на Христос-човек, двете природи ги имате ставено во едно, со што сте се придружиле кон монофизитите; доколку тврдите дека го имате претставено само Христос-човекот, ги имате раздвоено двете природи, па за вас следи обвинението за несторијанство. Иконоборството дозволувало само симболична претстава на Бога: крст, светата тајна причест и Божјото слово.

Поддржувачите на сликите, меѓу кои најистакнат е *Јован Дамаскин*, кој се повлекол во манастир во Палестина и каде што можел слободно да пишува, се оддалечува од претпоставките дека Бог може да се претстави благодарение на сопственото олицетворение: Христос е икона, во обликот на Отецот Бог. Дамаскин ги искривил аргументите на иконоборците: бидејќи Христос е во потполност човек, може да се претстави, а во спротивно сте монофизит, затоа што две природи сте ги претставиле во една. Секако, доколку таа основа, Христосова, слика може да се претстави, можат да се а fortiori претстават и на сликите на Богородица и на светците, со што Јован ги утврдил хиерархиите на вжноста меѓу сликите. На Јован му преостанувало да се соочи со тужба за идолопоклонство: ги разликувал сликите, како материјален предмет, од личноста која е претставена на неа; никој не се поклонувал на сликата како таква, туку само ја почитувале; честа која ѝ е давана на сликата, всушност, е давана на ликот кој е претставен на неа. Овде, всушност, се посредувале две спротивставености и непомирливи сфаќања за претставувањето на Бога.

Благодарение на победата над Арабјаните, *Лав III* и *Константин V* станале доста авторитетни: навикнати да се покоруваат, црковните старешини на крајот попуштиле, за да царот ги замени постепено со нови. Едни сериозни противници биле монасите, оние кои не го прифатиле иконоборството, а за кои биле многу помалку отколку што се тврди денес во пишаните извори, зачувани до ден - денес, што потекнуваат од перото на иконопоклонците. Имено, во голем број манастири најголемиот дел на средствата за живот доаѓале благодарение на верниците кои биле привлекувани од сликите и светите мошти кои се чувани. Манастирите што биле против иконоборството биле претворени во свети добра, а од нив монасите биле избркани. Настојувајќи да го добие јавното мислење, Константин ги исмејувал монасите и монахињите. Пред да нареди да им се одземе манастирската мантија, по која населението ги препознавало, барал да ги облечат во обични алишта и така изедначени со останатите, наредил да ги прошетаат по патеката на Хиподромот, двајца по двајца: во секој пар имало маж и жена кои се држеле за рака, со што сакал да покаже дека се враќаат во секојдневниот живот со обичните луѓе. Монасите, кои подоцна во иконопокловачките списи се претставени како маченици, како што е светиот преподобен маченик *Стефан Нови*, кој долго и спокојно живеел на ридот Скопас, се осудени за заговор или навреда на величеството.

Меѓутоа, иконоборството не било одобрено од целиот народ. Освен тоа, дошло до осуда на папската власт, која тогаш се свртела кон Каролинзите, по што Византија останала изолирана, со што бил загрозен и последниот остаток од нејзините поседи во Италија. За да се заврши таа изолираност, царицата *Ирина*, која владеела во име на својот син, *Константин VI*, одлучила да го

обнови култот на сликите, па со поддршка од папата, свикала нов собор, во 787 година, во Никеја, наместо во Цариград, во иднина најголемиот дел од нејзиното население да го прифатат иконоборството. Меѓутоа, царевите, кои биле иконопоклонувачи и дошле по нејзината власт на престолот и претрпеле пораз од Бугарите кои почнале опсада над Цариград, па избзугеното население го покрило гробот на Константин V, кој навистина бил иконоборец, но и победник. *Лав V* во 815 година ги вратил во сила одлуките на Соборот во Хиерархијата, признавајќи притоа дека иконопоклонството не може да се изедначи со идолопоклонството; два цара, кои владееле после него, ја продолжиле политиката на иконоборството, заменувајќи ги црковните старешини со нови, што неколку монаси се побуниле. Меѓутоа, второто иконоборско движење немало ни сила ни единственост. Царицата *Теодора*, која во 843 година почнала да владее во името на синот *Михаил III*, го обновила потполно и за сите времиња култот на почитувањето на сликите; од тогаш тој настан се одбележува како ден на победата на православието.

Иконопоклонството ја обновило и царската власт, која од друга страна го наметнала иконоборството, а не и црковните старешини кои биле потполно потчинети; станува збор за зрела промислена политичка одлука. Како објаснувања за донесувањето на оваа одлука од страна на царската власт има две: првото е теолошката расправа на највисоко ниво, што создала префинета доктрина за сликите, многу различни од ритуалите што постоеле пред владеењето на Лав III: иконите добиле многу угледни и учени бранители за време на *Јован Дамаскин*. Второто е попримувањето на народот: обичен народ, на кој никогаш не му било доволно од икони и од свети мошти, под големо влијание на монашкото пропагирање; но и голем број на великодостојници кои иконоборската ортодоксија ја сметале за неумерена и кои воочиле дека сликите се неопходни.

Последиците од победата над иконоборството се длабоки и трајни и биле воочувани во секојдневниот живот во Византија и во византиската уметност. Преносливите икони влегле и во домовите на Византијците од секој слој на општеството, а истовремено се наметнале и одредени правила во настанувањето. Во црквите, во кои се граделе најмоќите сидови обложувани со мозаици, а помалку моќните сидови биле насликани со фрески, според стабилизираната форма и претрпел извесни измени како резултат на различните мислења: Христос Пантократор (кој со сите управува; седржител) претставен во купола, а Богородица во апсида; на останатите сидови во црквите биле насликани голем број портрети на светци. Освен тоа, иконите не ги украсувале само храмовите: биле во огромен број и на улиците, а најмногу на главните цариградски крстосници. Со еден збор, со нивната благонаклонета заштита се одвивал целиот византиски живот, додека аџилакот на местата каде што почивале моштите на светците не го добил својот нов процут.

ПРАВОСЛАВЕН ИДЕНТИТЕТ

Иако на догматската основа е обновен култот на сликите во 787 година, имало писмо, пратено од папата *Хадријан I*; соборот отишол многу подалеку

па учењето што го утврдил наишло на непријателски и недоверлив став на теологот Карло Велики. Привилегираната положба на сликите станала еден од носителите на православниот идентитет. Во распределувањето на просторот во црквата, преградата која го раздвојувала светиот престол (чесната трпеза) и олтарот од бродот, која ја сочинувала колона од завеси (темплон) со која свештениците можеле да ја навлечат и така од погледите на верниците да ги скријат светите тајни, настнал во XII век сид прекриен со икони, познат како иконостас. Кај христијаните од словенско потекло, најмногу Русите, иконостасот им бил сè повисок и повисок, на крај достасал и до сводот на црквата. Верниците, кои повеќе не можеле да присуствуваат во извршувањето на светата тајна причест, во замена на своите очекувања добиле свети слики.

Почетокот на иконоборството претставува и почеток на првото отцепување од Рим. Халкедонскиот собор (451) одлучил на Патријаршијата во Цариград, Новиот Рим, да ѝ се додели нова хиерархија; на Римската да ѝ го остави првенството со чист и почесен карактер. Царевото поимање на црквата и понатаму се наметнувало на папата: пред нападите на освојувачите, секогаш се барало помош од Цариград и од неговиот цар. На преминот од VI во VII век *Грегур Велики* се сметал и понатаму како поданик на Царството, кое во неговите очи било единствено. До падот на павенскиот егзарх, во 751 година, папите од егзархот, претставникот на царот, барале да го потврди нивниот избор. Рим била крајната точка на Византиското Царство на западот.

Одлучивачки пресврт се случил во VIII век. Папата го одбил прифаќањето на иконоборството што го заговарал Лав III; поради тоа Лав III ги запленил папските поседи на Сицилија. Освен тоа, Лав ја укинал надлежноста на Римската патријаршија над Јужна Италија, Сицилија и Илирик, припојувајќи ги во надлежност на Цариградската патријаршија. Папската власт се свртела кон сèпомоќната христијанска држава на Запад, кон Кролинзите, за да на крај, во Рим, на Божиќ во 800 година, папата го крунисал Карло Велики за цар, со што во потполност го оспорил фактот дека Византија е вселенско царство, на што Византинците го полагале своето право.

Малку по малку, спротивностите станале сè поизразени, а јазот се продлабочувал. Рим и Цариград остро се конфронтирале за покрстувањето на Словените. Додека Моравските Словени, на кои христијанството им го предале *Кирил* и *Методиј*, кои ја признавале Римската патријаршија во таа област, останале во надлежноста на Рим, папата Никола I не бил доволно вешт за да и Бугарите ги спречи да ја примаат христијанската вера од византиското свештенство. Во тој период дошло до голем конфликт меѓу папата *Никола I* и патријархот *Фотиј*, кој обвинет за смртта на папата Никола, но со текот биле искристализирани некои одредени разлики, кои подоцна ќе бидат формализирани: се поставило прашањето за забранетиот брак на свештениците, што ја заговарал тогаш Рим, дали треба за светата причест да се користи квасен или бесквасен леб, дали свештениците треба да носат брада или не, се повела и расправата за новоста која Западот ја внел во Nikeја – за симболот на верата, Светиот дух и Отецот (а *Patre Filioque*), што Истокот не сакал да го прифати. И покрај тоа, Рим се уште немал намера да се тргне од своето место во Царството и обратно.

Втората етапа: грегоријанската реформа на Западот. Во својата основа го имаат барањето на црквите да добијат потполна слобода, што значи дека црквата барала да биде независна од световната власт, но папата да има удел во таквата власт и да може да заповеда на владетелите. Такво нешто Византијците не можеле да сфатат, бидејќи таквите барања биле во спротивност со сфаќањето на црквата, на која царот ѝ бил поглавар. *Лав IX*, во 1054 година пратил делегати во Цариград, кои стигнале по неговата смрт: преговорите на двете страни сведочат во заемно недоразбирање, што довеле до стари несогласувања од IX век. Оваа конфронтација, која денес се смета за причина за Големиот раскол, бргу е забравена: свеста за единство на христијаните е сè уште присутна. Кога Турците би ја поразиле византиската војска, царевите скогаш помош барале од Запад; кога на советот во Клермон во 1095 година проповедал за поаѓањето во крстоносна војна, папата Урбан II како најважна цел на походот ја одредил помошта кон источните браќа, а заземањето на Ерусалим го ставил на второ место.

Меѓутоа, крстоносната војна за Византијците и понатаму не била незамислива. Војната можела да биде објавена само од страна на царот, а не од епископот, па макар да е и римски; сметале дека на свештениците местото не им е на бојното поле. По правила на нештата, крстоносците требало да се покорат на воениот заповедник, царот, што тие го одбивале. За тоа време папската власт тврдела дека првенство има папата, чија намера била да се покори сиот христијански свет. Четвртата крстоносна војна, која означила привремен пад на Византијското Царство, таа прилика ја пружил *Инокентиј III*, кој се обидел да ги спречи крстоносците да го заземат Цариград во 1204 година. Иако Палеолзите во 1261 година го обновиле Царството, тоа и понатаму било многу слабо, му била потребна помош од Запад. Неколку цареви биле согласни помошта да ја наплатат со покорување на својата црква, но тогаш црквата одбила да се потчини на царската волја. Свеста за независноста на православната црква го надвладаела нагонот кај дел од свештенството, кај сите монаси и поголемиот дел од населението, земајќи ги предвид и неколкуте високодостоинственици. Со еден збор, православието ја гледа разликата од католицизмот на чие чело стои папата. Православието се одвоило од Царството: свеста на Византијците дека припаѓаат на православната вера однела превласт над свеста за припаѓање на Царството. Тоа се случило поради големото влијание на монашката духовност, меѓутоа на монасите им се појавила и друга желба за независност од каква било власт и голем комплекс на вредности, во духовна смисла, во нивниот однос кон световните лица.

СВЕШТЕНСТВО

ЦРКОВНА ХИЕРАРХИЈА

Кога во 313 година било дозволено неговото ширење, христијанството било само збир од христијански локални цркви во градовите, додека во селата сè уште не било присутно. Црквата тогаш била набрзина реорганизирана, водејќи се од принципот на еднаквост и пренесувајќи го своето уредување,

образец што постоел во римската администрација. Принципот гласел: еден епископ во градот, еден град по епископ. Како што градовите биле обединети во провинциите, епископиите биле обединети во црковните провинции околу епископијата, провинциска престолнина (метропола), односно митрополит. Митрополитот ги повикувал провинциските собори во кои учествувале подредените епископи, а истите епископи одвреме - навреме ги посетувал за да се увери дали ги исполнуваат задолженијата.

Епископите на почетокот ги избирале свештениците во соборните храмови и нјугледните христијани во градот. Обично потекнувале од редот на градската аристократија. Улогата на епископот во градовите станувала сè позначајна и ќе остане неизменета во текот на целиот византиски период: често посредувале кај световните власти, главно кај даночниците, во корист на своите „стада“, за да се олесни товарот од даночните обврски. Епископите на себе ги презеле и обврските околу давањето на помош на сиромашните и старите лица: основале бројни старечки домови и болници, што заедно со останатите државни установи биле под надлежност на царот, ги помагале сирмашните, кои подоцна се придружувале во манастирите.

Црковното уредување не се сведуvalo на мрежата на провинциските престолнини, односно метрополијата. Во IV век, најголемите градови, Рим, Александрија и Антиохија, станале многу важни, делумно зашто се патријаршии, а секој од нив го има основано еден од апостолите. Црковната хиерархија во потполност е крунисана на Халкедонскиот собор во 451 година. Канонот 28., донесен од Соборот го признал римскиот епископ со првенство и со почесен карактер, додека на второ место го ставил цариградскиот епископ, „бидејќи тој град е царски“, бидејќи патријаршијата во него ја има основано еден од апостолите. Ерусалим, исто така, добил статус на патријаршија. Во VI век го заговарал владеењето на пентархатот, со што црквата ќе биде важечко водена само доколку сите пет партијарси се сложувале во сè.

ЦАРИГРАДСКИОТ ПАТРИЈАРХ

Додека на почетокот бил обичен епископ подреден на митрополитот на Хераклеја во Тракија, цариградскиот патријарх станал една важна фигура на шаховската табла во царската власт. Новите патријарси ги поставувал царот, но под услов подоцна да ги контролира. Изборот на патријархот бил многу важен. Привидот на изборниот систем бил непрестајно одржуван: кога местото на патријархот било празно, се собирал постојаниот царски Синод, кој составувал листа со тројца кандидати, од кои царот се определувал за еден. Во постојаниот Синод заседавале митрополитите од Цариград, но и најголемите големци на цариградската црква и претставници на царот. Никогаш се немало случено царевиот кандидат да не биде ставен на листата, доколку тоа било случај, царот можел да ја одбие листата сè додека тоа било потребно. Со еден збор, тоа значело дека патријархот е избран од царот.

Со продолжението на процесот за именувањето се покажува дека патријархот бил висок чиновник како и сите други. Имено, пред епископското миропомазание, царот го прогласувал новиот патријарх на крајно недвосмислен

начин: „Со милоста божја и моето царско величество, кое од Бога произлегува, те прогласуваме, многу побожниот – за патријарх на Цариград“. Дури тогаш можел да се одржи ритуалот на миропомилување во црквата *Света Софија*, во која служеле три епископи. Новоизбраниот патријарх не можел да биде еден од епископите, бидејќи преминот од еден во друга епископски стол бил забранет, затоа што секој епископ бил врзан за својата црква. Се случувало и новоизбраниот патријарх да не припаѓа на свештенството. Тогаш за неколку, па и за еден ден, ги добивал сите црковни чиновници, за да го миропомазат за патријарх. Сè до X век царевите не се двоумеле за патријарх да стават некого од своите блиски соработници, кој имал високо чиновничко значење. Тоа било случај со многу познати патријарси, како што е *Терасиј*, кој го обнови култот на сликите на Вториот никејски собор, како и неговите наследници *Никифор* и *Фотиј*, кои Рим ги нарекувал и „новопоставени“. После тоа, патријарсите биле избирани меѓу монасите, од кои некои биле расположени за свештеници. Доколку на патријархот му се забележи за нешто, царот го повикувал Синодот за да го смени од положбата, иако имало случај истото лице после неколку години повторно да биде избрано за патријарх.

Преку постојаниот Синот, царот имал одлучувачка улога и во делењето на епископските столови, а особено во именувањето на митрополитите. *Житието на Леонтиј Ерусалимски* од XII век живописно ја опишува постапката за именување. Леонтиј, како игумен на манастирот на Патмос, дошол во царскиот Двор да бара надоместок, на дворот и останувајќи. *Михајло I Комнин* го ценел многу бидејќи бил исклучително побожен. Знаел дека поради тоа царот имал намера да му додели значајно место. Во неговото житие гледаме како Леонтиј лицитирал за значајните положби.

Од XIII век за патријарх бил секогаш избран некогашен монах. Во тој период монасите се стекнале со одлучувачка улога во византиската црква. Меѓутоа, патријархот со самото тоа не бил во поволна положба; напротив, бил и понатаму на царот десна рака. Кога царот им се спротивставувал на монасите, патријархот морал да го поддржи, што наидуvalo на бес кај монашките братства, на кои некогаш им припаѓал и со чија помош доаѓал до патријаршкиот стол.

ФОРМИРАЊЕ НА МОНАШКИТЕ ЗАЕДНИЦИ

Црквата мошне брзо и лесно се вклопила во рамките на грчко-римската цивилизација и во структурата на Царството, па на тоа веднаш реагирале сите кои сакале да ја негуваат духовноста, која самата себе се вклопила во таквата маргинална и забранета религија. Имено, сакајќи да обезбедат спас за себе, голем број на мажи и жени настојувале да ја надвладаат својата човечка природа, да се одвојат од нив со испосништво и медитација, како би се приближиле на Бога, како би биле со него едно (грч.монос, од каде што потекнува зборот монах). Требало, всушност, да се поистоветат со Христос и да ја следат доследно пораката која воедно во *Евангелието* е пратена кон младиот и богат човек - христијанството најпрвин се проширило низ благородништвото: „Му рече Исус: Ако сакаш да бидеш совршен, оди продај се што имаш и дај им го

на сиромашните; и ќе имаш богатство на небото; па ајде по мене.“ (*Евангелие по Матеј*, 19). Еден од наједноставните и најупадливите начини поединецот да напушти сè било да се повлече од светот, анахорез. А анахоретите се повлекувале таму каде што и самиот Христос, пред да почне да проповеда, во пустина (грч. еримос), така настанале еремитите и пустиниците. Со почетокот на IV век Египќанецот *Антониј* го втемелил монашкиот начин на живот, се повлекол во пустината, недалеку од Египет, за да го помине остатокот од животот. Неговото *Житие*, кое во 357/8 година го напишал патријархот *Атанасиј Александриски*, станало средновековен бест - селер, како на Исток така и на Запад и во огромна мера придонело за ширење на пустинството.

Меѓутоа, животот во осамеништво, па уште во пустина, бил вистински јуначки чин кој можел да заврши со лудило и на кој не можел секој да се осмели. Поради тоа, *Пахомиј*, исто така во Египет, го основал првиот манастир. Сите кои биле подготвени да таквиот нов живот се здружувале во заедница под духовно водство на еден поглавар, отец (игумен, грч. предводник, надзорник). Живееле во заедница, *κοινος βίος*: одовде потекнува називот киноvisко монаштво. Тој вид на заедница, исто така, доживеал неверојатен успех до смртта во 346 година на *Пахомиј*, кој водел девет машки и два женски манастира.

Монашкиот начин на живот од Египет, со молскавична брзина се проширил во римскиот свет: Мала Азија, Сирија и сè до Светата земја каде што во околината на Ерусалим, во Јудејската Пустина, настојувале да го поддржат Христа, испосници основале многу монашки заедници. Меѓутоа, оваа појава со себе носела одредени опасности за црквата, која до тогаш ја треселе догматски раздори. Имено, монасите станувале свети лица; не сакале да припаѓаат во свештеничкиот staleж; ни самиот *Пахомиј* не бил свештеник. Со самото тоа монасите немале свое место во црковната хиерархија, што ќе биде случај во целиот византиски милениум. Во третата четвртина од IV век *Василиј од Цезарија* се обидел да преобрази одреден вид на монашка заедница и да и наметне на киноvisката заедница епископ. Не одредил јасна граница меѓу киноvisкиот и пустинскиот начин на монаштво, иако испосниците ги повикал да се приклучат во братството; сепак, го признавал пустинскиот начин на живот и секогаш верувал дека ќе биде над сите.

Во Јудејската Пустина настанал нов вид на монашка заедница, чие име го очекувала светла иднина, *Ефтимиј* (473) и неговиот ученик *Сава* (439-532), и двајцата од Кападокија, ја основале првата лавра. Монасите живееле во заедница одвоена од светот, во околините на речните корита (вади) во Јудејската Пустина. Секој монах за себе избирал келион, односно пештера во клисурата, или мала куќа изградена на пустинските и врели висорамнини, која се состоела од една соба и една помошна просторија. Во таквата ќелија живеел сам, проповедајќи цела недела во работа и молитви. Сабота одел во средниот дел на лаврата, каде што ги носел своите изработки, главно кошници од прачки; и испосниците заедно јаделе и вршеле богослужба. Недела наутро секој испосник се враќал во својата ќелија со резерва на храна и прачки за плетење. Меѓутоа, секој кој сакал да живее во лавра, морал најпрво да проповеда неколку години во блиската киноvisја.

Меѓутоа, монаштвото пред сè имало намера духот човечки да се соедини

со Бога, за што повлекувањето од светот не било секогаш неопходно. Оттаму манастирите биле во градовите. Педесетите години на IV век новата престолнина, Цариград, буквално вриела од монаси; од друга страна во него имало многу малку киновии па многу монаси биле бездомници кои во голема мера живееле во куќи кај домаќини кои сакале да им дадат кров над главата и да ги слушаат проповедите, а во најлош случај живееле на улица меѓу питачите. За своите постапки никому не полагале сметка, биле поврзани во мрежа и се обидувале да влијаат на догматските поделби, предизвикувајќи некогаш и бунтови. Биле неподносливи, бидејќи предизвикувале нереди во новиот град, во кој било тешко да се управува; една од одлуките на Халкедонскиот собор (451) се однесувала и на нив, а доследно на неа властите наметнале правилник и ги протерале од градот. Најмоќната група од тие монаси ја собрал извесен Александар, станува збор за акимитимите, оние кои никогаш не спијат затоа што во молитвите се менувале како непрестајно би го величеле Бога. Бидејќи фанатиците се протерани во градот, основањето на манастири во Цариград повторно станало возможно; така, во 460 година конзулот *Студиј* во празниот кварт околу златната капија, подигнал киновија која ја посветил на светиот Јован Крстител и ја доверил на акимитите, кои сега биле потполно безбавни. Три века подоцна манастирот *Студион* станал најпознатиот и најмоќниот цариградски манастир.

ПОБЕДА НА МОНАШТВОТО

Иконоборството покажало недостатоци во монашството. Најпрво, повеќето манастири живееле во сиромаштија, од милоста и работата на монасите, но не поседувале земјиште. Потоа, секој манастир претставувал единица издвоена од добро поставената црковна хиерархија, чии претставници ја уживале поддршката на царот. Многу манастири го имале прифатено иконоборството. Тоа го ставило во чудо едно момче, по потекло од угледно семејство, кое во времето на иконоборството учело и се подготвувало за чиновнички должности, чиј чичко Платон се повлекол во една од своите поседи во Битинија, за таму да го основа манастирот *Сакудион*, во кој сосебе повлекол и добар дел од фамилијата, а меѓу нив и внукот *Теодор*. Теодор, кој ја поддржувал царицата Ирина во борбата против нејзиниот син кого на крајот го ослепела, го добил управувањето на манастирот *Студион* во 799 година. Неколку години под неговата управа и манастирот прераснал во манастир од стотина монаси; со своите проучувања, а посебно со бројните проповедања на верата во вид на прашања и одговори, ги поставил темелите на новиот вид на монаштво.

Теодор Студит во душата бил чновник со потврден организациски дар, кој бил склон за одмерување на политичките сили. Несреќите на кои наидувале монасите, како и нивната неспособност засекогаш да се изборат за православието, се припишувало на недоволна и лоша организација, со знаци на анархизам и анахоретски принципи, недоволната вкоренетост на монашката заедница во општествениот и земјоделскиот живот. Теодор го застапувал првенствено киновиското монаштво; настојувал на манастирите да им обезбеди општествен впечаток по пат на нивна економска независност,

заснована на земјоделски култури во доволна површина на која не мораат да плаќаат данок. Убеден дека луѓето ќе бидат заедно појаки, пробал да ги поврзе семејните манастири во заедница, која претставувала навестување на идните калуѓерски редови.

Теодор од студиските монаси барал да се придржуваат кон три основни правила. Најпрвин, правилото на невиност: односи со жена, што не можеле во потполност да се изолораат од благородничкото опкружување, кои биле под строг надзор. Потоа, правилото на постојаност: проблемот со монасите питачи, кои талкале по патиштата, претставувал едно од болните точки која го јадела монаштвото. И најпосле, правило на сиромаштво: монахот не смее да има ништо во лична сопственост, па дури ни најмал предмет; секоја недела монасите ја предавале валканата, а добивале чиста облека, без оглед на тоа во каква состојба е таа или во која е големина и ја нарекувале „размена“.

Теодоровото влијание најмногу се гледа во уредувањето на манастирот *Студион*. Во манастирот можеле да влезат момчиња со наполнети 16-17 години, но не и помлади, а по влегувањето најпрво ги очекувал период на искушенија. Манастирот бил поставен во ранг: сиромашните престојувале на влезот во дворот, во просторијата ксендохион, во која монасите ги примале гостите. Го уредил манастирот како мало село, да може самото себе да се прехрани: поради тоа работата била од суштинска важност; Теодор им одредил на монасите различни должности, како игуменот би се растоварил од грижата за водењето на манастирот. За секој имало одредено задача: манастирот бил духовна заедница во која секој имал одредена улога. Така настанал називот *ѓакони*, задолжен за служење на заедницата и за производство: за препишување на книги, за обработка на камен, кожа, железо и пергамент. Теодор Студит бил противник на анахоретските контемплации; дури и ги повикувал монасите да произведат: колку некој работи толкава му е и верата во срцето, работата претставува своевидно служење на Бога. Монасите често не биле свештеници па работејќи, всушност, одржувале своевидна богослужба; секој монах работел, како и сиромашните кои живееле во манастирот, без разлика што главно бил пред да влезе во манастирот.

Поучени од Теодор Студит, на византиските монаси им останале длабока трага, за што сведочат бројните преписи од неговите дела. Теодор, меѓутоа, не успеал византиските монашки братства да ги поврзе во една голема уредена заедница. Пробал да ја втемели заедницата која ќе ја сочинуваат неколку семејни манастири. Но, таа била многу мала, опфаќала само пет манастири што одржувале врски со старештината на *Студион*. Таквиот вид набргу исчезнал.

Монасите ги привлекувале планините, што очигледно симболизира качување кон небесата. Планините им одговарале за ширење на монашките заедници, испосникот се повлекувал во планината каде што со своето испосништво привлекувал ученици кои го убедувале да основа манастир, па потоа, станувајќи игумен на манастир, продолжувал да живее пустинички. Поради големиот број ученици, на испосникот веќе не му одговарал тој живот, па одредувал нов игумен, повлекувајќи се на поголема висина, каде што привлекувал нови следбеници кои го убедувале да основа нов манастир и тн. Така, планината Олимп во Битинија (Улу Дај), на неколку километри од Бурса,

во IX и X век била омилено место на монашките заедници. На Олимп веќе биле премногу, бидејќи престолнината била во близина, полуостровот Атос, на самиот исток Халкидики, на дофат бил Солун, кој до тогаш бил пусто место и на кое пасела стоката на селаните од блиските села. Меѓутоа, мирот на тоа место, каде што се повлекувале, набргу ќе го помати монахот *Атанасиј* кој до тогаш живеел на Олимп.

Некогашниот прочуен професор од Цариградските школи, со потекло од Трапезунт, живеел на планините Каминас, источно од Олимп во Битинија, во манастир што го основал крупниот великодостојник *Михајло Малеин*. Во него се запознал со најголемиот војсководец на X век Михаиловиот внук, *Михаил Фока*, испосник во душата, кој имал намера да се повлече во манастир што би го основал Атанасиј. Кога пошол во поход, во текот на 961 година го вратил Крит во корист на Византија, Никифор Фока застанал на Атос, каде што Атанасиј живеел испоснички живот и го зел на својот брод за да му помогне во молитвите. Тоа, всушност, од секогаш била најважната монашка задача, должност да се молат за напредок на христијанското Царство.

Никифор Фока успеал во тоа што многу други не го успеале од 827 година - победил благодарение на молитвите. *Атанасиј* се вратил на Атос со средства одобрени од државата, кому испосниците му доделиле земја на самиот крај на полуостровот на кој основал манастир - *Големата лавра*. *Манастирот Големата лавра*, како и многубројните манастири што во наредните педесет години ќе бидат подигнати на Атос, пред сè биле киновии: црквата и трпезаријата се наоѓале во средината на дворот со квадратен облик, а на работ на дворот се наоѓало крилото со монашки ќелии, што воедно претставувале и негова ограда. Меѓутоа, монасите кои постигнале повисок степен на совршенство можеле да се повлечат во групи од 2-3, кои биле во ограничен број, во пустинските ќелии во планините на извесна оддалеченост од киновиите. Оние кои сè уште биле во киновиите морале да бидат потчинети на заповедите на еден и единствен игумен.

Имено, Атанасиј не направил ништо ново. Голем број манастири веќе биле изградени на тој принцип; во голема мера се пронаоѓал во поуките на *Теодор Студит*, меѓутоа ситуацијата се променила, а веројатно и состојбата на духот кај монасите. Монасите успеале да се претстават како жртви на иконоборството за да го обноват култот на сликите, претворајќи го во своја победа. Тоа навело голем број великодостојници и видни луѓе на монасите да им подарат големи земјишни површини. Водењето на земја било спротивно од монашките идеали, па многу манастири, иако биле дарувани со големи имоти, едвај преживувале, па дури и пропаѓале. Од друга страна, Атанасиј веднаш изградил пристаниште за да ги снабдува манастирите со храна и други потреби и да ги извезува манастирските производи; потоа, низ планината прокопал канал за наводнување на манастирските градини, вложувал во производството; умеел да ги убеди моќните луѓе да му подарат земјиште и веќе постојните манастири и да му ги намалат даноците за манастирските бродови, чии земјоделски резерви ги разнесувале кон големите трговски градови. Огледувајќи се на него, монасите ги владееле вештините за водење на земјиштето и работата, настанувајќи вистинска општествена сила.

Атос, малку по малку, на сите станал пример: странските владетели, Русите, Србите, изградиле сопствени манастири. Кога Византија ја загубила Мала Азија, Атос станал центар на монашкиот живот во Византија; кога Царството уште повеќе се намалило, Атос станал персонификација на православиеото. Монасите, покрај останатото, научиле многу вешто да се справуваат со политичкиот живот. Пред турското продирање, бројните великодостоинствени семејства верувале дека своите имоти ќе ги заштитат со тоа што ќе ги поверат на монасите, надевајќи се дека ќе им бидат вратени кога тркалото на историјата ќе се заврти, ама тоа никогаш и не се случило; од друга страна, монасите преговарале со Османлиите и се договориле да не ја заземаат Света Гора и да не им ги загрозуваат поседите и да не им ги земат овластувањата.

Атос и атоските монаси наметнале свои гледишта на сите кои живееле во она што останало од Царството од XIV век; монасите отсекогаш тежнеле со молитва да постигнат душевен мир (исихија). За да дојдат до тој мир, развиле целосна техника, непрекината ја изговарале молитвата „ Господе Исусе ,сине Божји, смилувај ни се“, нишаајќи го телото, за да потполно се фокусираат и да постигнат ниво на потполна контемпалација. Во XIV век, исихазмот настанал вистинско учење, формирано од *Григориј Палама*. По пат на исихастичката молитва монасите, навидум, можеле да видат светлина што сјае околу Христа, во момент на преображение на планината Тавор, заблагодарувајќи му се на тоа што им овозможил на луѓето да ја искусат вистинската врска со Бога. Човекот и понатаму бил земно суштество, но учествувал во божествената природа како и Христос и неговата човечка природа. Со тоа исихастите се враќале на теолошкото учење, што го застапувал Халкедонскиот собор, дистанцирајќи се од аристотелската култура со која Византијците биле обземени и чиј период на христијанскиот Запад траел цело столетие. Со признавањето на паламизмот? како официјално учење, цариградскиот собор (1351) го истакнал јазот меѓу Истокот и римокатолиците. Атонските монаси биле најогорчени бранители на православиеото и најлути противници на унијатството на црквата.

Монасите, кои на почетокот немале свое место во општеството, ниту во црковната хиерархија, станале нејзин незаменлив дел, благодарение на византискиот идентитет, кој полека се искристализирал.

ВЕРСКОТО ЧУВСТВО

СВЕТЕЦ ¹⁰⁶

Голем е успехот што го постигнале монасите, некои од нив имале и свое влијание во сите слоеви на општеството. На почетокот за светци се прогласени мал број на обични верници и голем број на епископи, но во очите на Византинците светецот несомнено бил монах кого можеле лесно да го препознаат по црната мантија. Светецот можел да ги исполни сите најголеми очекувања на Византинците.

¹⁰⁶ За светецот поопширно види II.11 стр. 224-241

Имено, христијанството е вера која донесува спасение. Сè додека христијанството била мала и пробирлива секта, во кругот на одбраните се влегувало со крштавањето, а мачеништвото што ги чекало многумина од нив обезбедувало спасение. Меѓутоа, тогаш сите биле крстени, па почнал да се шири стравот од Страшниот суд. Светецот, за кого единствен пат до спасение било повлекувањето од светот, секогаш не одговарал, но го имал одговорот; веќе ни за момент не останал сам, бидејќи во рацете ги држел клучевите на рајот. Светецот, кој се повлекувал во пустината или на некое друго отфрлено место, е слика и прилика на воскреснатиот Исус. Благодарение на парусијата (блискост со Бога и отворен разговор со него), светецот бил вистински и директен посредник меѓу луѓето и Севишниот, за разлика од Христа, кој се искачил во далечните небеса.

Селаните чувствувале потреба за посредник, кој нема да биде од селото, а кој со својата моќ, своето знаење и култура ќе се стави во служба на селото. Бог истовремено ги сакал и своите деца кој бил далечен и рамнодушен спрема нив. Светецот бил истовремено наследник на пророкот и бил полн со сочувства. Додека на Бога не можеле, на светецот можеле да му поставуваат прашања, надевајќи се дека ќе им одговори, па макар и неразбирливо. Побожноста на обичниот човек во Византија се сведувала на привремени изливи на покајание, за кои светецот му се молел на Бога непрекинато. Можел да го моли Бога за спасот на покајаникот, бил професионалец во светот на аматерите.

Во текот на првите векови на христијанството, имало испосници кои успеале во некои чудни видови на испосништва, што го запрепаствувале обичниот народ. Некои од нив имале помали успеси, патувајќи низ пустината, и ја јаделе ретката трева во пустината. Или пак лудоста на Христа - работи што се претворале во луди за да народот се преобрати во христијанството, а таквите се сретнувале најмногу во градовите.

Огромен успех во неверојатни размери постигнале испосниците на столбовите. Втемелувач на таквиот вид испосништво бил еден Сириец, со потекло од брегот на Еуфрат. Незадоволен од монашкиот живот што го водел во манастирот *Теледа*, на стотина километри североисточно од Антиохија, *Симеон* одлучил да се искачи во близината на ридот *Корифеј*. Таму создал мандра во која се затворил, заврзувајќи ги нозете со синцир и за камен. Меѓутоа, поради пристигнувањето на голем број ученици и бидејќи не можел да се извлече од замката на мандрата во која се наоѓал, се одлучил на бегство во висина, подигајќи столб од кој слегол само еднаш. Последниот столб што бил изграден во низа бил висок шеснаесет метри. На првиот столб се искачил во 422 година, а се упокоил триесет и седум години подоцна, на 24 јули 459 година. Симеон доживеал неверојатна слава, луѓе доаѓале од сите страни за од него да бараат совети, што ги делел од врвот на столбот. Им делел евлогији, плочи од земја што ги собирал на подниот столб, потоа ги ставал во калап со едноставно изрезбана слика на светец на столбот. При значајни настани планината ја прекривала река од луѓе, кои доаѓале да го замолат светецот да ја прекине сушата, на пример. Таа голема бројка на луѓе чекала под подадената рака на светиот човек, а за тоа време јасните звуци на громот и на невремето се приближувале.

Антиохискиот патријарх морал да примени сила за да дојде до Симеоновите свети мошти. Но, по смртта на светецот, околу столбот требало да се направи метална ограда за да се спречи неговото оштетување; околу местото во чија средина се наоѓал столбот под ведрото небо, бидејќи испосникот морал да живее на незаштитен столб, подигнато е огромно светилиште во форма на крст.

По Симеоновиот пример продолжиле да живеат многумина. Во некои области се издигала цела шума на столбови. Кога светилиштето на Симеон дошло во рацете на монофизитите, еден друг *Симеон*, Халкедонски, подигнал столб во Убавата Гора, која се издигала над реката Оринт, меѓу Антиохија и морето. Испосништвото на столбови се проширило дури до областите околу Цариград. Еден од Симеоновите ученици, *Даниел*, исто така Сириец, кој се упокоил во 493 година, без двоумење слегол од столбот и стоел на чело на масовните улични немири чија цел била соборување на узурпаторот на монофизитите. Во XI век, на Галилејската Гора, на дофат на Ефес, извесен *Лазар*, еден по друг изградил неколку столбови, а градел уште повеќе во планината. Не бил единствениот испосник во областите, а меѓу останатите, тука живеела една испосничка која била уште построга спрема себе, бидејќи се приморувала да седи на врвот на столбот со нозете во воздух. Во XII век на Даниеловиот столб се менувале повеќе испосници; *Летониј*, идниот ерусалимски патријарх, преговарал со монасите кои вршеле богослужба во светилиштето, за во него да остане, но на крајот, сепак, се одлучил да замине во манастир и да се замонаши.

Монашките заедници настанале и покрај испосничките столбови. *Лазар Галилејски* основал манастир кај секој столб, а неговиот столб бил поврзан со прозорец од каде што светителот можел да присуствува во богослужба.

Кога поминала добата на мачеништвото, не постоеле никакви правила за тоа кој може да стане светец. До XIII век, кога почнало да се чувствува латинското влијание, не постоела никаква утврдена постапка за прогласување на светец. Светец настанувал секој оној кој народот така го претставувал. За светците од тој период се знае само доколку некој негов ученик напишал негово житие. Властите се обидувале да ја искористат оваа појава и да стават ред. Симеон е еден од ретките светци чие житие е напишано пред неговата смрт, напишано од *Теодорит*, митрополит од Кир. Набргу по неговата смрт неговите сириски ученици го напишале неговото житие на сириски јазик, а подоцна истото се појавило и на грчки јазик. Многу често писателите на житијата вметнувале и значајни документи со кои власта некогаш го прогласувала за светец; тој документ најчесто го донесувал цар, а понекогаш и епископ. Улогата на светецот се гледала и кај идните генерации, по местото на светецот каде што имал монолози, збирката на житија кои се пронајдени според деновите во годината, додека за значајните светци се говорело во синексарите, книги користени во текот на богослужбата со кратки житија на светителот чиј тој ден бил негов празник. Најзначајните светци добивале место во Цариградскиот синексар, користен во патријаршиската соборна црква.

Житијата на светците се пишуваат за монаси кои богослужеле во светилиштето посветено на некој светец. Во житијата пишува за чудата што ги

направил светецот за време на неговиот земен живот или по смртта, а со нив се допишувани и збирки на чуда што се случувале над светителските мошти.

ВЕРСКИ РИТУАЛИ

Црквата на Истокот во почетокот била затечена со својот успех и била неподготвена за него. Почетокот, месните цркви биле мали заедници собрани околу епископот, кои околу себе, во некои случаи имале и ѓакони и свештеници. Од моментот кога христијанството било прогласено за официјална религија, за градот била потребна веројатно една соборна (епископска) црква со пристојни димензии и неколку молитвеници во градот во кој богослужело свештенството на соборната црква. Бидејќи соборната црква била јавно богатство, општинските или царските власти ѝ доделувале посеци и приходи, затоа што епископот бил надлежен и за добротворните установи што во ослабнатите градови не можеле повеќе да ги одржуваат. Свештениците од малите градски цркви, исто така, ги повикувале великопоседниците да им подарат земја и приходи.

Во големите градови, како што бил Цариград, бројот на црквите не се знаел. Освен во нив, верниците можеле да присуствуваат и во богослужбата во црквата и во одредени манастири. Но, ни во градот ни во селото не постоел поимот парохија. Секако, верниците присуствувале на богослужбата во онаа црква која им била најблизу до нивната куќа, но тоа не било и некое правило.

Црквата воопшто не била подготвена за проблемот со организацијата и богослужбата во селата. Имено, таа во неколку села ги изградила т.н. „општи“ цркви што ги одржувал епископот и во кои богослужело свештенството, кое било пратено од градот. Со стимулирањето на земјопоседниците или селските заедници, насекаде почнале да никнуваат мали капели во кои верниците можеле да се молат, но и во кои ритуалите на светите тајни можеле да се одржат само доколку претходно тоа го одобрил епископот. Во еден период, епископите во селата упатувале хорепископи („селски епископи“) или периодевти („оние кои одат во обиколка“). Сè повеќе села барале од властите да им дозволат одржување на богослужбите во селските капели. *Лав VI*, во IX век, ја одобрил таа новост. Меѓутоа, парохија сè уште немало, ниту пак данокот десеток од кој свештенството требало да живее. Свештениците би избрале некои имашливи селани кои поседувале земја и кои ги подучувале на основните знаења, доволни за да ја научат литургијата напамет во неделите, понекогаш и во саботите, како и на празниците да држи богослужба. Остатокот на времето го поминувале во обработка на земјата од која живееле и од која ги издржувале своите жени и деца. Кога умираше, наједноставно било таа должност и имотот да ги наследат неговиот син или зет. Степенот на образованието не бил од одлучувачко значење во изборот на селските свештеници. Врз основа на архивската граѓа се знае дека во селата постоеле релативно голем број на свештеници и дека тие продавале, купувале и на заем давале земја, но и дека многумина од нив не знаеле да се потпишат. Не постои ниту еден пример дека некој член на селското свештенство напредувал во службата до титула на епископ, затоа што на висока положба можеле да дојдат исклучиво монасите или најголемите свештеници од соборните цркви од големите градови.

Имајќи ги предвид овие услови, селското свештенство ни од далеку не било дораснато за селските манастири. Чест случај бил некој имашлив селанин да основа манастир или пак неколкумина од нив се здружувале во постигнувањето на таа цел. Ако селаните ја имале таа среќа да живеат во близина на некој угледен манастир, во него секогаш можеле да пронајдат свештеник без кого манастирскиот живот бил незамислив, а нивното образование било задоволувачко, како и заедницата на луѓето кои се сметале за светци со самото тоа што биле во манастирот и кои на селаните можеле да им понудат секогаш помош во задоволувањето на основните потреби. Со мала среќа, во таквите манастири се наоѓале и чудотворните мошти на светец, кој бил основач на манастирот, или на некоја икона за која се верувало дека има чудотворна моќ.

Во значајните цркви биле одржувани голем број на богослужби. Монасите ги одржувале богослужбите на секои три часа. Двете најзначајни служби, *ортрос*, која го обележувала почетокот на денот и која ја посветувале на Бога и вечерната, која се одржувала непосредно пред залезот на Сонцето, се извршувале во соборните цркви. Во црквата *Св. Софија* во Цариград во саботите и неделите, најголем број верници се собирале на службата во третиот час. Монасите, освен на богослужбите на секои три часа во текот на денот, присуствувале и на таканаречените „сужби после вечерата“ (*аподеипнон*), па станувале и во средината на ноќта поради „службата на полноќ“ (*мезониктон*)

Богослужбата ниту од далеку не била единствениот верски ритуал во кој верниците учествувале. Во значајните светилишта, најважен ритуал бил бдеењето. На пример, во црквата *Св. Јован Крстител Оксијски*, во центарот на Цариград, бдеењето се одржувало од сабота навечер се до утрото. Свештениците собрани во братства давале прилози за да го обезбедат одржувањето на бдеењето, затоа што свеќите и темјанот биле многу скапи. Освен тоа, членовите на тие заедници на бдеењето носеле облека сошиена посебно за тој настан. Учесниците во бдеењето излегувале наутро од црквата и во литија минувале низ кварталот. Најчест и највеличествен вид на христијански ритуал во Византија биле тие литии. Во Цариград бил приредуван голем број на литии, на чие чело стоел лично царот, бидејќи секоја година во градот се пренесувале бројни свети работи поврзани со Христосовото страдање, што ги чувал во Палатата (Чесниот крст, но и останатите реквизити како што биле Копјето и Сунѓерот). На челото на останатите литии, најчесто стоеле свештеници кои главно пееле молитви. Пред нив, помошниците носеле еден или повеќе реквизити и икона на некој светец или светица на денот на славењето, а зад нив доаѓа огромен број на верници. Литиите најчесто биле приредувани навечер. Кога неколку цркви во ист град биле посветени на ист светец се случувало нивните литии да се обединат, задржувајќи се извесно време пред секои молитви. Литиите се одржувани во селата, под водство на свештеник, најчесто кога некој светец бил повикуван од селаните на помош. На пример, ако морале да ги избркаат скакулците кои ги пустошеле нивите, светецот ги подредувал селаните во литии кои потоа ги носел околу нападатото поле. Во Цариград годишно минувале шеесет и осум литии, од кои седумнаесет биле предводени од царот, а триесет и две од патријархот.

Највпечатлив верски ритуал бил ацилакот. Христијаните во почетокот не го практикувале овој вид на ритуал, иако имотните верници ги вложувале парите во сопствено туристичко патување за посетување на светите места. Христијаните на почетокот ги посетувале местата што се паметат во светата историја, па малку по малку ваквата посета ја претвориле во вистински ритуален чин, заминувањето во Ерусалим било дел од патот кој поединецот го водел до спасение. Светците, кои биле монаси или кои сакале да станат, ја користеле оваа прилика и ги посетувале монасите во Јудејската Пустина и најпозната од сите *Савина лавра*. Одеде на гробот на св. Јован во Ефес, св. Михаил во Хонам во средишниот дел на Мала Азија, св. Петар во Рим, па дури и по отцепувањето во 1054 година св. Симеон Столпник и оној кој живеел на ридот Корифеј и оној на Дивна Гора. Највпечатлива појава била огромниот број на ацилаци од локален карактер. Често се случувало епископот на градот да ги собере сите свои верници и со нив во литија да крене на пат кон светилиштето на неколку километри од градот. Верниците на ацилак одеде понекогаш само да се поклонат на некоја одредена икона. Со почетокот на IX век, со обновувањето на црквата *Богородица Влахернска* во северозападниот дел на Цариград, која тогаш станала најпочитуваната цариградска црква посветена на Богородица, под малтерот била пронајдена икона на Богородица. Сите сметале дека таму се создала со чудо, па ја прекриле со вел. Секој петок верниците ја напуштале молитвата и кога црквените врати повторно се отворале сите собрани виделе дека се случило чудо затоа што чудотворниот ветар во меѓувреме го подигнал велот и така ја откривал иконата на која верниците можеле да ѝ се поклонат. *Кирил*, кој живеел во селото Филеја на европското крајбрежје на Црното Море, а кој како достоин и најголем светец се упокоил во 1110 година, поминувал секој петок - за што сведочи неговото житие - далечина од педесет километри од своето село до престолнината, за да присуствува на тоа чудо.

Ако ги земеме богослужењето, литиите и ацилакот и освен случајот со свештениците и монасите, кои во ритуалите се служеле со посебни делови, за најмногу молитвеници (ефхологионите), зачувани до ден денес, не знаеме ништо. Што се однесува до ритуалот што го практикувале свештениците за нив имаме извесни знаења: станува збор исклучиво за ритуали што ги практикувале великодостојниците, за некои од нив се оставени и пишани траги. Обично практикувале два вида на молитви: телесната молитва – кога се поклонувале (проскинеза); и усната молитва – кога на глас ги повторувале *Оче наш* и *Боже, смилувај ни се*, како и некои псалми. Пред таквите молитви, монасите ја практикувале молитвата за медитација, тивко рецитирајќи ги *Библијата* и молитвите од молитвеникот и секако псалмите – монахот секојдневно треба на памет да ги изговори сите псалми – и мистичната молитва, молитвата на срцето на која почивало исихастичкото учење.

ЗАДГРОБЕН ЖИВОТ

Византијците верувале дека Исус страдал на Чесниот крст за да ги прочисти грешниците од гревовите. Верувале во воскреснувањето и дека сите оние кои на Страшниот суд ќе бидат прогласени за достоини да живеат во рајот,

ќе имаат и вечен живот. Најважното прашање било „Како да се стане достоин за во рајот?“.

Најпрвин, паѓа во очи дека обземени со античката култура помеѓу аристократите постоеле несогласности околу прашањето дали рајот се наоѓа на небото, кој став почнал да преовладува, или под Земјата каде што луѓето се погребуваат. Античкото наследство се препознава во доста раширеното верување дека мртвите треба да дојдат до еден вид на премин и дека тој премин се плаќа за влегување во другиот свет. Износот кој покојниците морале да го платат зависел од работата со која во текот на земниот живот се бавеле.

Се поставувало прашањето „Како да се исчистам од гревовите?“, како воопшто, да се објасни дека Бог, олицетворението на правдата, едните ги створил сиромашни, а другите богатници, што била очигледна неправда според проповедниците. Аристократијата тврдела дека Бог ги создал сиромашните за богатите да можат да се исчистат од гревовите, помагајќи им и ја прифаќале идејата за сметководство на другиот свет. Верувале дека душите ќе им бидат мерени и дека на мерењето ќе влијаат преку посредници на значајните положби. Станува збор за светците, кои биле мртви и никако не можеле да знаат дали ќе бидат прифатени за нивните молитви. Византиските аристократи верувале дека, благодарение на постојаните посредувања на монасите во нивната корист, доколку трае до судниот ден, за кој не знаеле кога ќе дојде, тегот на вагата ќе пресуди за нивен вечен живот.

Поради тоа, за да ги обезбеди своето и спасението на своите родители и деца, секој византиски аристократ подигал или обновувал манастир, одредувајќи притоа со кои добротвори ќе се бават монасите и доделувајќи им голем имот за да се издржуваат и да им помагаат на сиромашните. Таквиот манастир, што бил подигнуван заради спас на душите, се нарекувал психион. Извесен Грузиец, кој со својот одред преминал во византиската служба и кој потоа станал и голем домесник на Зпадот, прославен со борбите против Норманите и со огромен имот, но и без никој свој, во декември 1083 година ги основал *Петричкиот манастир* (денес Бачково во Бугарија) и неколку добротворни установи заедно со него. И денес на утринската служба (уртрос) денот на монасите од Бачково им почнува со молитвата за спасение на душата на *Григориј Пакуријан* и неговиот брат *Анџиј*. Оние кои го убедувале Пакуријан да го подигне манастирот, го направиле тоа можеби и дека имале предвид дека ќе имаат и некоја корист за себе. Но, нивните наследници и понатаму ја извршуваат должноста на посредници на кои им била доверена.

III. 4. КНИЖЕВНОСТ

На полето на книжевноста, како и на сите други, Византија ја наследила традицијата на грчко-римскиот свет на кој непрестајно ќе се повикува. Поголеми промени настанале од VII век – во Царството се зборувал грчкиот јазик. Византинците полека се откажале од римското наследство. Христијанството остава голем печат на книжевноста, еден од најновите книжевни родови била црковната поезија. Мал бил бројот на Византинци кои умеее да читаат, па затоа практикувале читање на глас, декламирање, пеење во јавност во посебни настани во црквите или манастирите. Така, значително бил голем бројот на луѓе кои имале пристап до книжевноста. Самиот поим книжевност се разликува од денешниот, за која е најважна оригиналноста и не трпи плагијат. Дobar историчар морал да знае да пишува како *Тукидид* или *Плутарх*, од медицината научник кој дава свој придонес но неговото дело се темели на *Хипократ* и *Гален*. Многи житија на светци, на прв поглед изгледаат како мозаик составен од делови на претходни житија, но тоа не го намалува значењето на делата.

Во V век веќе и да немало писател паганин, секој автор, пред сè, бил христијанин, па своите дела ги насочувал во тој правец, дури во XV век филозофот *Георгиј Гемист Плитон* прв се одважил во потполност да ја оспорува христијанската заднина, што им е припишувана на античките филозофски учења.

ЈАЗИК

Официјален јазик во Византија до VI век бил латинскиот. *Јустинијан*, чиј мајчин јазик бил латинскиот, во 529 година приредил кодекс на латински, но подоцна сите донесени закони биле на грчки јазик, што со тек на време станал службен јазик. Што се однесува до локалните јазици, како коптскиот во Египет или сирискиот во Палестина-Сирија, кај нив и понатаму мнозинство на жителите ги зборува и напишани се бројни дела на христијанската книжевност на нивниот јазик. Царството им дозволило боголужбите да се држат на нивниот јазик, иако истиот не бил прогласен за службен јазик.

Иако не бил единствен јазик со кој луѓето се служеле во секојдневието, грчкиот бил единствен јазик на кој е пишувана византиската книжевност. Говорниот јазик постојано се менувал, за на крај да се усоврши во современ јазик. Учениот јазик оди од крајност во крајност – промена и конзервативизам. Но кај учените луѓе преовладува обновувањето на класичниот јазик. Со тоа што во секојдневниот живот класичниот јазик никој не го користел, јазикот на писателите станал извештачен и сложен, а понекогаш и многу нејасен.

ЈАЗИЦИ ВО ВИЗАНТИЈА

ПЕРИОД	ОФИЦИЈАЛНИ ЈАЗИЦИ	НАУЧЕНИ ЈАЗИЦИ	ГОВОРНИ ЈАЗИЦИ
IV - VII ВЕК	латински, грчки	доцнолатински, доцногрчки	доцнолатински, општогрчки, сириски, коптски
VII - XIII ВЕК	грчки	класичен грчки, општо	грчки, старословенски
XIII - XV ВЕК	грчки	архаизиран грчки	предмодерно грчки

Во зависност од периодот и од кој вид книжевност е во прашање и на која публика ѝ се обраќа писателот, самата книжевност била пишувана на различни јазици. Во житијата на светците се застапени сите нивоа на јазик, некои раскази се напишани на многу едноставен јазик, затоа што се читале јавно, пред широка публика, која ги посетувала светилиштата и која не би го разбрала учениот јазик, некои биле наменети за монашките заедници, па се напишани на посложен јазик, а некои најпосле претставувале преработка на житијата како менолог (збирка на житија распоредени според ден и месец), што во X век ги приредил *Симеон Метафраст* или пак старите житија преработени во XIV век.

ПОДЛОГА ЗА ПИШУВАЊЕ И ЗА ПИСМОТО

Восочните табли, на кои се пишувало со ноже, останале во употреба долго време. Во почетокот на византискиот период архивскиот материјал бил пишуван на папирус, исто било и со книгите и затоа тие не биле раскошни. Кога Царството останало без Египет, папирусот станал ретка и скапа стока, тогаш загубил предност во однос на пергаментот, што бил поскап и потешок за работа, но многу подолготраен. Речиси сите византиски ракописи пред XI и XII век биле напишани на пергамент. Хартијата почнала да се користи во XI век, а на неа била запишувана архивската граѓа. Хартијата во мали количини била увозубана од Кина, а во поголеми количини од арапските земји во кои хартијата се употребувала дури од VIII век, а потоа од Италија - италијанската хартија во XIV век била речиси единствената која се користела за пишување. Хартијата секако била послаба од пергаментот, но од друга страна многу подолготрајна од папирусот, а имала и предност - била многу поефтина од пергаментот. Кога на тоа ќе додадеме уште и тоа дека хартијата е могу полесна и потенка и со тоа многу поефикасна за средување и чување. Со појавата на хартијата, пергаментот не исчезнал сосема, на него се пишувале луксузни

дела наменети за царот или литургиска книга на најзначајната епископија. И на папирусот и на пергаментот и на хартијата Византијците пишувале со зашилено стапче трска, тоа лесно се кршело, но предноста била во тоа што трската е природен резервоар на мастило.

Друга позначајна промена била што наместо свиток (volume) почнале да употребуваат листови превиткани во тетратка (codex), што најчесто имале четири страници, на крајот се поврзувале со друг подврзок. Предноста на тие новини била очигледна: volume-от морале го да читаат непрекинато додека го одвиткувале, а притоа се мачеле да дојдат до средината и уште ако свитокот бил долг, а codex-от можеле да го прелистуваат, да одат напред или назад. Но, и покрај сè volume-от не излегол во целост од употреба. На пример, во манастирот *Свети Јован Богослов* на островот Патмос се чува житието на Леонтиј Ерусалимски, игуменот на манастирот кој во седумдесеттите години на XII век станал патријарх на Светиот град, а кој неговиот автор *Теодосиј Гуделис* своерачно го напишал малку подоцна во 1204 година. *Житието* е напишано на свиток хартија. Самиот писател или некој писар, залепил 10 листови хартија што биле со нееднаква должина, и по нив почнал да пишува; кога дошол до крајот на свитокот, го свртел од другата страна и продолжил со пишување, но не испишал до крај поради лошите пресметки. Тоа, всушност, било само концепт на делото. Набрзо потоа, со извесни измени што авторот не сакал да ги внесе, *Житието* е препишано во codex од пергамент, многу почитливо и со неколку украси. На крајот е расказот за Леонтиевите добри и побожни дела.

И, на крај, третата и многу важна промена: писмото. До крајот на VIII век ракописите се пишувани со унцијални букви, т.е. со мајускула (тип на писмо што се состои само од големи букви). Во ракописите пишувани со голема внимателност буквите не се слевале, но се пишувале во непрекинат низ. Унцијалните букви имале неколку лоши страни: со нив тешко се пишувало, заземале многу повеќе простор во ракописот, затоа што не биле погодни за пишување со скратување, биле тешки за читање па неискусните читатели често ги бркале зборовите. Заради сето тоа пишувањето на таквите ракописи било скапо. Истовремено во царската канцеларија унцијалното писмо почнало да се менува - буквите се пишувале накосо, во лева страна, а се појавуваат и слеани букви. Овие промени ја навестуваат појавата на курзивен минускул кон крајот на VIII век, кога на латинскиот запад се појавил каролиншкиот минускул. Впрочем, грчкиот минускул истовремено се појавува и во Јужна Италија каде што постоеле бројни врски со Латините, а и во Палестина, која одржувала добри односи со Италија.

Како резултат на тоа писмо, препишувачите многу побрзо ги препишувале книгите, затоа што не морале да креваат калем со пергамент. Освен тоа, многу е поситно, па на едната страница на пергаментот имало место да се стави 4 пати повеќе текст. Така се заштедувало на суровини и на плаќање на препишувачите. Цената на книгите била намалена, па можеле да ја имаат во повеќе копии. Како што рековме, сето тоа се условува од одредени потреби: расправата околу иконоборството била водена еден дел и во пишувана форма - двете страни во спорот морале да бараат аргументи во старите книги, па затоа морале да ги препишуваат. Царскиот двор и патријаршијата веќе имале свои

библиотеки, со библиотеки се опремили и манастирите, највеќе во Битинија од каде што потекнува *Теодор Студит*. После обновувањето на култот на сликите во 843 година манастирот *Студион* ќе стане храм на византиските минускули. Во правилникот на студионските монаси постојат одреден број на одредби за казна на препишувачите ако направат грешки при препишувањето, препишувачката работилница ја водел протокалицграф; како и чувар на книгите, исто така, имало и чувар на златниот прав – тој ја чувал драгоцената состојка на боја со која се осликувале минијатурите.

Како настанала книгата? Во добро опремена препишувачка работилница две личности работеле заедно: едната диктирала, а другата запишувала, така работата одела многу побрзо. Таквиот начин на работа лесно се препознава по грешките на писарот, направени како резултат на двосмисленоста во изговарањето. Дека некое дело прв пат е препишувано со минускул сведочат и грешките во толкување на унцијалите, грешките во читање на големите букви на кои не се навикнати. Кога сè ќе се земе предвид, препишувачката работа била многу долготраен процес; добро извежбан препишувач трошел 4 месеци да препише ракопис од 300 листови.

Ново писмо не било на повидок така брзо. Два века потоа најдрагоцените, а посебно литургиските книги, сè уште биле пишувани со унцијали. Еден од најпознатите учени луѓе на преминот од IX во X век *Арета*, митрополит на Цезареа во Кападокија, не умеел да пишува минускули а имал книги испишани со минускул, но и забелешки и коментари испишани со унцијал. Се наметнува залучокот дека пред крајот на IX век во Цариград сè уште имало училишта во кои учениците не учеле да пишуваат минускул. Минускул можеле да научат единствено ако, на пример, се замонашат во одреден манастир во кој монасите подучувале на тоа писмо. Меѓутоа, новото писмо брзо се наметнува во царските канцеларии, па дури и во провинциските бележници. Најстар документ зачуван на Атос потекнува од последната четвртина на IX век, напишан на минускул.

КНИЖЕВНИ РОДОВИ

До ден - денешен е зачуван незнателен број дела напишани во Византија. Некои од нив се засекогаш исчезнати во виорот на политичките превирања и воени судири, кои довеле до падот на Цариград, најпрво во 1204 година, во рацете на крстоносците кои го опустошиле и опљачкале градот во кој се наоѓале на едно место значаен број ракописи, па потоа во 1453 паднал во рацете на Турците. Падот на Цариград во рацете на Турците бил многу помала несреќа; освојувањата на *Мехмед II* речиси сите византиски учени луѓе ги прифатиле и предвиделе како неминовни, додека падот во рацете на крстоносците бил изненадување што никој не го предвидел. Во Италија веќе два века постоело огромно интересирање за грчката култура, но никој не правел разлика помеѓу античките дела и делата напишани во Византија. Многу Италијанци доаѓале во Цариград, а други праќале гласници. Многу византиски учени луѓе не сакале да го чекаат падот на престолнината, па избегале во Италија со своите книги.

Исчезнувањето на одреден број дела може да се објасни со самото тоа што писателите во создавањето на новите дела биле инспирирани од своите

претходници, па дури и препишувале одреден дел, така што не било потребно да го зачуваат делото од кое препишувале. Најдобар пример за таква појава е хагиографијата. Во X век *Симеон Метафраст* приредил најпознат менолог: претставува преработена верзија на старите житија на светците. Оригиналите не ги зачувал, па голем број житија на светците до нас доспеваат само од неговиот поглед, односно од неговите преработени верзии.

Таа појава донекаде можеме да ја согледаме во примерот на Фотиевата Библиотека. *Фотиј* бил образован човек и висок чиновник, кој напредувал до звањето на цариградски патријарх. Живеел во IX век. Насловот на два најдобро зачувани и најстари ракописа е точен: Попис на книги што сум ги прочитал, кој сум го составил на молба на мојот сакан брат Тарасија, за да можам правилно да ги протолкувам, ги има 300 помалку (279). Додека најголемиот дел 122 наведени световни дела зачувани до денес, додуша понекогаш различно, од верзијата што ја користел *Фотиј* била поцелосна, од 157 дела од верски карактер, до денес е зачувано само седумдесет. Попатно ќе спомнеле два факта - *Фотиј* прочитал многу повеќе од наведените 279 дела во моментот кога идниот патријарх пишувал, во втората четвртина на IX век на учените луѓе во Цариград на располагање им биле многу голем број на дела, и тоа некои многу стари дела.

Византија, пред сè, била наследник на грчко-римската цивилизација, која доследно ја продолжува. Но, со победата на христијанството доаѓа до одредени промени. Христијаните, на пр., го осудувале театарот, затоа што го сметале за неморален, па истиот речиси и исчезнал. Од друга страна, се појавуваат нови книжевни родови, всушност реминисценции на одредени антички родови - така опстанала и типично римската вештина - говорништвото. Се пренело и на верско поле, за потребите на литургиите, византиските автори почнале да пишуваат литургиски песни, античката биографија воскреснала во облик на хагиографијата.

Нема сомневање дека за византијците пишувањето говори однапред го подготовка самиот образован систем, во кој на реториката ѝ се придава толкава важност што им станувала опсесија, до толку што говорничката вештина станала сама по себе цел. Дури и царевите се впуштале во пишување на говори: до денес зачувани се беседите што *Константин VII Профирогенит* ги одржал на своите војници, а тие во строј со тешка мака го разбрале. Од друга страна, говорите што ги напишал по повод странски владетели како да биле наменети за војниците. Најголемиот писател во XI век *Михаило Псел* бил најдобриот писател на посмртни говори - говори држел на погребите на сите видни личности, па без двоумење зел збор и над гробот на патријархот *Михаил Керуларија*, чие обвинение две години порано (1057) го изрекол постојаниот Синод во Цариград и ги потврдил субверзиите на патријархот, жртвите на заговорот што го сковал самиот цар. Пред сложените и понекогаш празни реторики, во тие делови е видлив и креативниот напор, а и емоциите не изостануваат.

Следниот род, многу ценет во Рим и неоспорно имал огромно политичко и идеолошко значење, бил историскиот. Тие дела во текот на првите неколку века имале неприкосновена предност на полето на книжевното творење, затоа што, покрај политичката историја, била пишувана и историјата на верата или црквата.

Колку биле значајни тие дела ќе видиме од самото тоа што поттикнувачкиот дух на Никејскиот собор во 325 година, на кој Константин пробал да ја придобие црквата да го изедначи своето учење, Палестинецот *Евсевиј Цезарејски* во исто време ги напишал првото Константиново житие и Историја на црквата. Друг Палестинец од истиот град, *Прокопиј*, напишал во VI век „*Историја на Јустинијановите војни*“, но и трактат за граѓанството, во слава на тој цар, како и памфлет против истиот цар и неговата сопруга Теодора, под наслов *Анегдота*, често наречена *Тајна историја*. До падот на Византиското Царство паралелно постоеле два рода што не биле разграничени: историја и хроника. Хрониките биле водени година за година, често ги нарекувале хронографии, и понекогаш за почетна точка го имале самиот настанок на светот, како што *Тит Ливиј* во описот на историските случувања поаѓа од основањето на Рим. Писателите на историјата се угледувале на *Тукидид*. Но, ќе се види дека таквата поделба се покажала потполно несоодветна, затоа што и историчарите, прочуени по своите моќи за расудување, како *Јован Скилица* во XI или *Јован Зонара* во XII век, делата ги пишувале година за година. За разлика од нив, Михаил Псел во делото *Хронографија* ја поставил хронологијата наопаку, ставајќи го во прв план авторот на делото и носејќи вредносни оценки што понекогаш не биле ни малку објективни, како што се очекува од историчар.

Античката епопеја во IX век доживела преродба и се појавиле два различни вида. Првиот е учен и извештачен: ќерката на царот Алексиј I Комнин, *Ана*, ја напишала татковата биографија позната под наслов *Алексијада*. Делото е со епски дух, но е напишано во проза, со очиглена намера да биде историско, додека суштината на епот ѝ овозможува на писателката по потреба да се оддалечи од најосновните објективности. Меѓутоа, вистинската византиска епопеја настанала на источната граница на Царството, во тоа погранично опкружување во кое византиските војници, акрити, секојдневно се соочувале со Арабјаните-газии. Војната се водела непрекинато, особено во XII век, но завојуваните војници меѓусебно се уважувале. Првиот дел на проповедите за животот на таткото на Дигенис (двократно потекло), арабјанскиот емир се оженил со ќерката на тогашниот византиски генерал и со неа го добива Дигенис; другиот дел, безвременски, опишува, со призвучи на роман, детство како чувар на границите, неговите подвизи во ловот и против разбојниците, но и мирниот живот што го водел со младата жена во палатата на брегот на Еуфрат. Текстот напишан во политички стих, што се заснова на менување на кратки и долги букви, а користен е во усното творење на граница на X век, а што е многу веројатно во XII век, неколку автори да го запишат во неколку верзии. Крајот на XIII век и почетокот на XIV век, песна за Велизар го слави подвигот на Големиот Јустинијанов Војсководец, но и го прикажува како личност кој го јаде завист, со што се приближува на романот.

Антички романи од IV век веќе никој не пишувал, но и понатаму многу ги читале, затоа што Симеон Метафраст со нив се служел, разубавувајќи ги хагиографиите што ги пишувал. Романот на Александриецот на Ахил Татиј *Леукип и Клифонот*, напишан во II век, поттикнувал нови генерации да го обноват тој книжевен род. Во XII век, кога на политичката сцена триумфирало благородништвото, собрано во семејни кланови околу Комнен, романот

доживува вистинска преродба, благодарение на *Евстатија Макремволит* (*Исмин и Исмина*, љубовен роман), *Константи Манасиј*, инаку историчар кој пишува во стихови (девет книги за љубовта на Аристандра и Калитеј), а особено *Теодор Промодор* (Роданта и Досиклеј, девет книги). Ново златно време на романите почнува во XIV век, а најпозната меѓу нив е *Калимах и Хрисорои*, кој е напишан во политички стихови и голем дел на народен јазик, и кој претставува прав љубавен роман со разделба и повторно обединување на вљубените, по углед на таканаречените „софистички романи“ *Велтандар и Хрисанта* е витешки роман во стихови во кој е уште поочигледно западното влијание.

Покрај тие два рода, постоела и многу чудна византиска поезија. Била еден од главните предмети што биле предавани во училиштата: секој ученик по завршување на школувањето умеел да пишува стихови. Но, и уметничката инспирација на Вергилиј или Хорациј, поети на кои зборовите им се претворале во музика и кои настојувале да разбудат возбуда кај читателите, неповратно е загубена. Поезијата станала исклучително литургиска: најдобар претставник на таквата поезија, кој со своите творечки способности се изедначува со двата големи римски поета, живеел во VI век. Тој е *Роман Мелод*, кој напишал неколку стотини (кондакион) проповеди во стихови. Темата на неговите песни на прв поглед е многу сериозна, а формата крута, но и покрај сè се покажало дека од калемот на тој генијален поет потекле дела со единствена убавина.

Во суштина, поезијата била посебен облик на реторика, секогаш присутна во дворските кругови на видните луѓе, кои ја почитувале стилската вежба. Во одредени ситуации можела да биде и оружје на политичка борба: за владеењето на иконоборецот *Теофил* (892-842), два цара противници, палестинските монаси, *Теодор* и *Теофан*, со право го носеле прекарот Грапти („запишани“) затоа што на чело им ги втиснале со вжарено железо стиховите за јамбите насочени против сликите. Византијците од сите книжевни родови најмногу го сакале епиграмот, кратката сатирична песна насочена против некого или песна со која поетот слави или пак поставува гатанка, што можеме да видиме од следниот пример, а потекнува од перото на најпознатиот писател на епиграми во XI век *Христифор Митилењанин*:

Гатанка

Ме држиш појако не може, а јас пак ти побегнав,
Гледаш како бегам, а да ме задржиш не можеш,
Залудно ме стегаш во дланката цврсто,
Секогаш ти бегам, и секогаш си со празни раце
(снег)

СЕЛЕКТИРАН СПИСОК НА КОРИСТЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

А) ИЗВОРИ

Annae Comnenae, Alexiadis, addidit Ludovicus Schopenus vol. I. Bonnae, Impensis ed Weberi, MDCCCXXXIX.

Basilicorum libri LX. Series a volume I. Textus librorum I-LX H. J. Scheltema, N. Van Der Wal, J. B. Wolters. Groningen, Djakarta, Martinus Nijhoff. Gravenhage 1955, 1956, 1960, 1962, 1967, 1069, 1974 и 1988.

Белчовски Ј., Совети и раскази од Кекавмен, Скопје 2015

Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople, I, Les actes des patriarches, fasc. 1-3, уредил V. Grumel, Paris 1932-1947, fasc. 4, уредил V. Laurent, Paris 1971, fasc. 5-6 уредил J. Daruzès, Paris 1977-1979.

Codex Iustinianus, уредил P. Krueger, Berlin 1877.

Codex Iustinianus, vol. II, Berolini 1954.

Codex Theodosianus, Th. Mommsen & E. Mayer, 2 тома, Berlin 1905.

Corpus iuris civilis, vol. I-III, Berolini 1954-1959.

Эклога. Византийский законодательный свод VIII века, вступительная статья, перевод, комментарии Е. Э. Липшиц. Москва 1965.

Das Strategikon des Maurikios, введ, уредник и индекси: G. T. Denis, Wien 1981.

Jus Graecoromanum, I-II, уредиле и I. P. Zepos, Athenai 1930-1931.

Матиј Властар Синтагма, азбучен зборник на византиски црковни и државни закони и правила. Превод, анализа и коментар А. Атанасовски. Скопје 2016.

Pseudo-Kodinos, Traité des offices, превел J. Verpeaux, Paris 1966

Стратегика императора Никифора. Ур. Ю. А. Кулаковский, Санкт Петербург 1908.

Le Livre du Préfet, уредил J. Nicole, Genève 1893.

Литаврин Г. Г., Совети и расказы Кекавмена, Москва 1972.

Liudprandi episcopi Cremonensis opera, уредил J. Bekker, Hanover-Leipzig 1915.

Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Редакција, превод и коментар G. Moravcsik i R. J. H. Jenkins, I, Budapest 1949< II, London 1962. rimoniis aulae byzantinae, I-II, редакција I. I. Reiske, Bon 1829-1830.

Constantine Porphyrogenitus, De c

Constantin Narménopoulos, Hexabiblos, уредил G. E. Heimbach, Leipzig 1851.

Dölger F., Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, I-V, München 1924-1965.

Продолжатель Феофана, Жизнеописание византийских царей. Кн. III.

Византийский земледельческий закон. Текст, исследование, комментарий подготовили Е.Э. Липшиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровска. Под редакцией И. П. Медведева. Ленинград 1984.

Žak Le Gof, Intelektualci u Srednjem Vijeku. Prijevod Nada Grujič. GZH 1982.

Б) ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов Д., Византия. Духовна култура. София 1994.
- Atanasovski A., *The Byzantine Model of Christianization: Alienation of the "Others"* - *Macedonian Historical Review*. Vol. 2. Skopje 2011.
- Атанасовски А., Институцијата император во Византија и зависноста на императорската власт од изборните колегии. - *Списание Историја*, Година XLIV, бр. 1-2, Скопје 2008.
- Атанасовски А., Црковно-канонски одредби за жената во Византија според Синтагмата на Матија Властара. –Зборник на трудови, Завод за заштита на спомениците на културата и музеј–Струмица. Струмица 2014.
- Aleksandar Atanasovski, *Silence of women in Byzantium between the canons law and the reality*. *Balkanistic forum* ` 15, Година XXIV, Благоевград 2015.
- Aleksandar Atanasovski, *Sexual affilistion of the men in Byzantium reflected in syntagma canonum written by Matthew Blastares*. - *Годишен зборник на Филозофски факултет на универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје*. Кн. 68, Скопје 2015.
- Александър Атанасовски, За някои въпроси на брака и развода в Синтагмата на Матей Властар. – *Правно-исторически проучвания* 2013, Година II/Кн.2. Благоевград 2013. Alexander Atanasovsky. *On Some Issues of Matrimony and Divorce in the Syntagma of Matthew Blastares*. –*STUDIA IURIDICO-HISTORICA* 2013, II/2. Blagoevgrad 2013.
- Bréhier L., *Le monde byzantine, III: La civilization byzantine*. Paris 1950.
- Bréhier L., *Les institutions de l'empire byzantine*. Paris 1949.
- Brown P., *The Body and Society. Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*. New York 1988.
- Browning R., *Studies on Byzantine History, Literature and Education*. London 1977.
- Bury J. B., *History of the Later Roman Empire*. London 1923.
- Византинци, приредил Гуљелмо Кавало. СЛЮ, Београд 2006.
- Дил Шарл, *Византиске слике*. I-II. Београд 1927.
- Cameron Averil, *The Construction of Court Ritual: the Byzantine Book of Ceremonies*.- *Rituals of Royalty, Power and Ceremonial in Traditional Societies*. Cambridge 1987.
- Delehaye H., *Les légendes grecques des saints militaires*. Paris 1909.
- Delehaye H., *Les légendes hagiographiques*. Bruxelles 1955.
- Grosdidiers de Matons J., *La fem dans l'empire byzantine*. - *Histoir mondiale de la femme, III*. Paris 1974.
- Жан-Клод Шене, Бернар Флизен, *Византија - Историја и цивилизација*. СЛЮ, Београд 2010.
- Хвостова К., *К вопросу о структуре поздневизантийского селского поселения*. - *Византийский Временник*, 45. Москва 1985.
- Heath L., *Byzantine Armies 886-1118*. London 1979.
- Хунгер Х., *Империја на ново средище*. София 2000.
- Judith Herrin, *Women in Purple*. Weidenfeld & Nicolson, London 2001.
- Jones A. H. M., *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Administrative*

- and Economic Survey, 3 vols. Oxford 1964.
- Каждан А. П., Деревная и город в Византии IX-X вв., Москва 1960.
- Каждан А. П., Византийская культура. Москва 1968.
- Каплан М., Византија. Превео с француског Бранко Ракитић. СЛЮ Београд 2008.
- Караянопулос Й. Е., Политическа теория на византийците, София 1992.
- Карташов А. В., Васельенски Сабори. Превод и поговор Мира Лалић, Београд 2009.
- Кодер Јоханес, Византијски свет. Београд 2011.
- Кучма В. В., Военная организация византийской империи. Санкт-Петербург 2001.
- Laiou-Thomadakis A. E., The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System. Thirteenth-Fifteenth Centuries. - *Dumbarton Oaks Papers* 34-35. 1980-1981.
- Lemerle P., *Le premier humanism byzantine*. Paris 1971.
- Литаврин Г. Г., Византийское общество и государство в X-XI вв., Москва 1977.
- Литаврин Г. Г., Как са жили византийците. София 1985.
- Lopez R. S., *Byzantium and the World Around it: Economic and Institutional relations*. London 1978.
- Lot F., *L'art militane et les armées au moyen-âge en Europe et dans le Proche Orient*, I. Paris 1946.
- Майендорф Й., Византийско богословие. София 1995.
- Максимовић Љ., Византијска провинцијска управа у доба Палеолога. Београд 1972.
- Mango C., *Byzantium. The Empire of New Rome. History of Civilisation*. London 1980.
- Nicol D. M., *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*. London 1972.
- Оболенски Д., Византийската общност. Източна Европа 500-1453. София 2001.
- Острогорски Г., Сабрана дела, I-IV. Београд 1970-1976.
- Patlagean E., *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*. Paris-La Haye 1977.
- Patlagean E., *Ancienne hagiographie byzantine et histoire sociale*. - *Annales. Économie, Sociétés, Civilisations* 23. 1968.
- Runciman S., *The Byzantine Civilisation*. London 1971.
- Рънсиман С., Византийска теокрация. София 2006.
- Тъпкова-Заимова В., Димитров Д., Павлов П., Византия и византийския свят. София 2011.
- Успенски Ф., *Историја византијског царства*. Т.1-3. Београд 2000.
- Франсис и Џозеф Џајс, *Живот у средњовековном граду*. Београд 2004.
- Франсис и Џозеф Џајс, *Живот у средњовековном селу*. Београд 2006.
- Wilson N. G., *Scholars of Byzantium*. London-Baltimore 1983.
- Шафф Филип, *История христианской Церкви*. В 7 т, Т.4, СПб, 2008.
- Шрайер П., *Многообразие и съперничество*. Избрани студии за обществото и културата във Византия и средновековна България. София 2004.

СОДРЖИНА

ПРЕДГОВОР	2
I. ПОИМОТ ВИЗАНТИЈА	4
1. ГЕОГРАФСКИ РАМКИ.....	7
2. ПОЛИТИЧКО И ОПШТЕСТВЕНО УРЕДУВАЊЕ	11
II. ОПШТЕСТВЕНИ СЛОЕВИ.....	12
II. 1. БЛАГОРОДНИШТВО.....	12
II. 2. СЕЛАНИ	14
СЕЛСКИТЕ НАСЕЛБИ	15
ЗЕМЈОДЕЛСКИ ПРОИЗВОДИ И ТЕХНИКА.....	16
СТОЧАРСТВО	21
СЕЛСКО ЗАНАЕТЧИСТВО	25
ТЕК НА СТОПАНСКИОТ РАЗВОЈ	25
ЖИВЕЕЊЕ И МЕБЕЛ	27
ОБЛЕКА	28
СЕЛСКА ЗАЕДНИЦА	29
ВЛАСТ	31
НЕВОЛИ (НЕСРЕЌИ).....	32
ДУХОВЕН ЖИВОТ	35
II. 3. ВОЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА	41
ВОЈНИКОТ КАКО ОПШТЕСТВЕН СЛОЈ.....	41
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	42
ВОЈНИКОТ И НЕГОВАТА ДЕЈНОСТ	43
МАТЕРИЈАЛНАТА И СОЦИЈАЛНАТА ЗАДНИНА	46
УЛОГАТА НА ВОЈНИКОТ ВО ДРЖАВАТА	49
ВОЈНИКОТ И СМРТТА.....	51
РЕЛИГИЈАТА МЕЃУ ВОЈНИЦИТЕ	52
ВОЈНИКОТ И РЕЛИГИСКАТА ПРАКТИКА.....	53
ВОЈНИКОТ И ВЕРСКИТЕ СУДИРИ	55
ВОЈНИЧКИ СВЕТЦИ	56
СЈАЈОТ И БЕДАТА НА ВОЈНИЦИТЕ - ПРЕГЛЕД	57
II. 4. ПРОФЕСОРОТ	59
ДЕЈНОСТА НА УЧИТЕЛИТЕ ВО ОСНОВНОТО УЧИЛИШТЕ И НА ГРАМАТИЧАРИТЕ	59
ЛИКОТ И УЛОГАТА НА РЕТОРОТ	61
ПРОФЕСОРОТ ПО ФИЛОЗОФИЈА	65
УЛОГАТА НА ПРОФЕСОРОТ ВО ОПШТЕСТВОТО.....	67
II. 5. ЖЕНАТА ВО ВИЗАНТИЈА.....	73
ВОВЕД	73
ТРИ ФАЗИ ВО ЖИВОТОТ НА ЖЕНАТА	75
ДЕТСТВОТО И МОМИНСТВОТО	75
СВРШУВАЧКА, БРАК И МАЈЧИНСТВО	77

РОМАНТИЧНА ЛЈУБОВ	78
СВАДБЕНИТЕ СВЕЧЕНОСТИ	79
ЗАЧНУВАЊЕТО И РАЃАЊЕТО ДЕЦА	79
КОНТРАЦЕПЦИЈА И НАМЕРНО ПРЕКИНУВАЊЕ НА БРЕМЕНОСТА	81
ВОДЕЊЕ НА ДОМАЌИНСТВОТО	81
ОБЛЕКА И НАКИТ	82
БРАЧНИТЕ ОДНОСИ, ПРЕЉУБА И РАЗВОД.....	82
ВДОВСТВО И СТАРОСТ	84
НАДВОР ОД ДОМАЌИНСТВОТО: ЖЕНИТЕ НАДВОР ОД СЕМЕЈНИОТ ДОМ.....	84
ВРАБОТЕНИ ЖЕНИ.....	85
АКТИВНОСТИ НАДВОР ОД СЕМЕЈНИОТ ДОМ	87
ВЕРСКО АНГАЖИРАЊЕ	87
БОГОСЛУЖЕНИЕ И ПОКЛОНЕНИЕ (АЦИЛАК).....	87
ВКЛУЧУВАЊЕ ВО ВЕРСКИТЕ РАСПРАВИ (ДИСКУСИИ).....	88
ЖЕНИТЕ КАКО ЃАКОНИСИ И ВЕРОУЧИТЕЛКИ	88
ДОБРОТВОРНАТА РАБОТА	89
УЛОГАТА НА НАРЕЧНИЦИ НА ПОГРЕБИТЕ	89
КУЛТУРЕН И ИНТЕЛЕКТУАЛЕН ЖИВОТ	90
МОНАШКИ ЖИВОТ.....	92
ЖЕНИТЕ ОД ЦАРСКАТА ФАМИЛИЈА	95
II. 6. ДЕЛОВЕН ЧОВЕК.....	98
ОПСТАНОКОТ НА ПАЗАРНАТА ЕКОНОМИЈА ВО ТЕКОТ НА МРАЧНИТЕ ВЕКОВИ (7-9 ВЕК)	99
КАПИТАЛИЗАМ ЧИЈ ШТО РАЗВОЈ ГО СОПИРА ДРЖАВАТА (IX-XI ВЕК)	103
ДОАЃАЊЕТО НА СТРАНСКИ СНАБДУВАЧИ (VIII-X ВЕК).....	109
ОПШТЕСТВЕН И ЕКОНОМСКИ ПОДЕМ НА ДЕЛОВНИТЕ ЛУЃЕ	111
СЛОБОДНА КОНКУРЕНЦИЈА (XI-XII ВЕК)	115
ПОТЧИНЕТОСТА И ЗАВИСНОСТА НА ВИЗАНТИСКИОТ ДЕЛОВЕН СВЕТ (XIII-XV ВЕК)	116
II. 7. ЕПИСКОПОТ	121
ЕПИСКОПОТ КАКО УЧЕН ЧОВЕК И УЧИТЕЛ	124
ЗАГРИЖЕН ЕПИСКОП.....	129
ЕПИСКОПОТ И ПОЛИТИКАТА	132
ЕПИСКОПОТ И МОНАШТВОТО.....	139
II. 8. ДРЖАВНИОТ ЧИНОВНИК	142
НАЧИН НА ВРАБОТУВАЊЕ НА ДРЖАВНИТЕ ЧИНОВНИЦИ.....	143
ЗАКЛЕТВАТА НА ДРЖАВНИТЕ ЧИНОВНИЦИ	147
ПОЛОЖБАТА НА ДРЖАВНИТЕ ЧИНОВНИЦИ И НИВНИТЕ НАДЛЕЖНОСТИ.....	148
ЦРКОВНА УПРАВА	152
ПЛАТИТЕ НА ЧИНОВНИЦИТЕ	156
НАПРЕДУВАЊЕ.....	158
ЗАДАЧИ И ОДГОВОРНОСТИ	159

КАЗНИ.....	161
НАДЗОР НАД ЧИНОВНИЦИТЕ	163
ПЕНЗИОНИРАЊЕ НА ЧИНОВНИЦИТЕ.....	164
НЕКОЛКУ ЗНАЧАЈНИ ЧИНОВНИЧКИ КАРИЕРИ	165
РАЗМИСЛУВАЊА НА ЕДЕН ПЕНЗИОНИРАН ЧИНОВНИК.....	168
II. 9. ЦАРОТ-ВЛАДЕТЕЛОТ.....	170
СИМБОЛИ НА ВЛАСТА	170
СТРУКТУРА НА ВЛАСТА	172
ПРИМЕНА НА ВЛАСТА	177
ПРОЕКТИРАНАТА ВЛАСТ	184
ИМПЕРАТОРОТ И ЗАВИСНОСТА НА ИМПЕРАТОРСКАТА ВЛАСТ ОД ИЗБОРНИТЕ КОЛЕГИИ.....	189
ИМПЕРАТОРОТ И ЈАВНОСТА	196
II. 10. ЦАРИЦАТА (АВГУСТА; ИМПЕРАТОРКА).....	199
МОЛКОТ НА ЖЕНИТЕ ВО ВИЗАНТИЈА И СТАВОТ НА ЦАРИЦИТЕ ПО ТОА ПРАШАЊЕ.....	211
II. 11. СВЕТЕЦОТ	222
ОД МАЧЕНИЦИ ДО ИСПОВЕДНИЦИ И СВЕТИ МОНАСИ.....	223
КОЈ БИЛ СВЕТЕЦОТ?	227
ЖИВ МРТОВЕЦ	228
ХАГИОГРАФИЈА	229
СВЕТА МАТРОНА, ОСНОВАЧКА НА ЕДЕН ЖЕНСКИ МАНАСТИР .	231
МИЛОСТИВИОТ ЕПИСКОП.....	234
ИЗМИСЛЕНИОТ СВЕТЕЦ	235
ПОРАСТ НА УМРТВУВАЊАТА.....	237
III. ДРУГИ АСПЕКТИ НА ЖИВОТОТ	240
III. 1. ВРЕМЕ	240
КАЛЕНДАР	240
ДЕН, ЧАС И МЕРЕЊЕ НА ВРЕМЕТО.....	244
ЖИВОТНИОТ ВЕК	248
КРШТАВАЊЕ, ВЕНЧАВАЊЕ И ПОГРЕБУВАЊЕ	251
III. 2. ЗАБАВА И РЕКРЕАЦИЈА	254
МУЗИКА	256
ХИПОДРОМ.....	257
ДРУГИ СПОРТСКИ АКТИВНОСТИ.....	260
БАЊИ	261
ДРУГИ ВИДОВИ ЗАБАВИ НАДВОР ОД ДОМОТ	261
ЗАБАВА ДОМА.....	265
III. 3. ВЕРА.....	267
ПРАВОСЛАВИЕ.....	268
НАСТАНУВАЊЕ НА ХРИСТИЈАНСКОТО УЧЕЊЕ.....	268
ПРАШАЊЕТО ЗА ИКОНИТЕ	270
ПРАВОСЛАВЕН ИДЕНТИТЕТ.....	272
СВЕШТЕНСТВО.....	274

ЦРКОВНА ХИЕРАРХИЈА	274
ЦАРИГРАДСКИОТ ПАТРИЈАРХ	275
ФОРМИРАЊЕ НА МОНАШКИТЕ ЗАЕДНИЦИ	276
ПОБЕДА НА МОНАШТВОТО	278
ВЕРСКОТО ЧУВСТВО	281
СВЕТЕЦ	281
ВЕРСКИ РИТУАЛИ	284
ЗАДГРОБЕН ЖИВОТ	286
III. 4. КНИЖЕВНОСТ	288
ЈАЗИК	288
ПОДЛОГА ЗА ПИШУВАЊЕ И ЗА ПИСМОТО	289
КНИЖЕВНИ РОДОВИ.....	291

ЦИП